

**Az *Exequiae Principales* és
az *Exequiarum Coeremonialium libri* gyászbeszédei**

Értekezés a doktori (Ph.D.) fokozat megszerzése érdekében

a **BÖLCSESZETTUDOMÁNYOK** tudományágban

Írta: **Mikó Gyula** okleveles középiskolai tanár

Készült a Debreceni Egyetem **Irodalomtudományok** doktori iskolája
(*Magyar és összehasonlító irodalomtudomány* programja) keretében

Témavezető: **Dr. IMRE MIHÁLY**

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 200... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

Az értekezés védésének időpontja: 200... ..

Doktori (PhD) értekezés

„MIVEL ÉN IS CSAK EMBER VOLTAM”

*Az Exequiae Principales és
az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*

Mikó Gyula

Debreceni Egyetem

BTK

2007

*Immo vero hi vivunt, qui e corporum vinculis tamquam
e carcere evolaverunt, vestra vero, quae dicitur vita,
mors est.*
(Somnium 14.)

*És az én beszédem és az én prédikálásom nem emberi
bölcsességnek hitető beszédiben állott, hanem
léleknek és erőnek megmutatásában.*
(1Kor 2,4)

TARTALOM

<u>Bevezetés</u>	5
<u>I. Az Exequiarum Coeremonialium Libri szerzői szövegei és kötetkompozíciója</u>	
<u>A kötet összeállításának célja</u>	11
<u>Az előszó alapfogalmai</u>	21
<u>A szerzői szövegek közlésmódja</u>	30
<u>II. Károlyi Zsuzsanna temetési ceremóniái – események és beszédek</u>	
<u>Károlyi Zsuzsanna betegsége és halála</u>	39
<u>Az első temetés</u>	
<u>A temetés kellékei koporsó, szín, pheretrum, castum doloris</u>	48
<u>Szertartások Kolozsváron – Prédikációk a ravatalnál</u>	57
<u>Szilvási K Mártom prédikációja</u>	61
<u>A Gellényi-háztól való búcsúztatás és a koporsó fölvétele</u>	63
<u>A gyászmenet elindul, szertartások Tordán és Enyeden</u>	68
<u>Dési Pap István prédikációja</u>	70
<u>Gyöngyösi András prédikációja</u>	72
<u>A temetés első szakaszának záróeseményei Gyulafehérváron</u>	74
<u>Keserői Dajka János igehirdetése</u>	75
<u>Balai Mihály szónoklata</u>	77
<u>Bojti Veres Gáspár elégiája</u>	78
<u>Kemény János szónoklata</u>	80
<u>Mindszenti Gábor szónoklata</u>	83
<u>A második temetés</u>	
<u>Előkészületek</u>	87
<u>Események és prédikációk június 29-én és 30-án</u>	92
<u>Czeglédi János prédikációja</u>	93
<u>Balai Mihály második szónoklata</u>	96
<u>Szikszai Hellopeus János prédikációja</u>	100
<u>Csulai György szónoklata</u>	104
<u>Petri Ferenc szónoklata</u>	107
<u>Calendae Quinctilis acerbae</u>	109
<u>Keserői Dajka János prédikációja</u>	111
<u>Körösi István carmenje</u>	114
<u>Gönczi József prédikációja</u>	121
<u>Bojti Veres Gáspár szónoklata</u>	125
<u>Bethlen Péter szónoklata</u>	135

<u>Keresszegi István prédikációja</u>	140
<u>Martin Opitz beszéde</u>	143
<u>A parentáció</u>	150
<u>Szepsi Mihály prédikációja</u>	151
<u>Kemény János szónoklata</u>	157
<u>Váradi István prédikációja</u>	158
<u>Lippai János szónoklata</u>	162
<u>A monumentum és epitaphiuma</u>	167

III. Geleji Katona István két gyászbeszéde az *Exequiarum Coeremonialium Libri* kötetben

<u>A szempontok</u>	174
<u>Geleji retorikai elvei</u>	175
<u>A beszédek retorikai környezete</u>	177
<u>Az első beszéd elemzése</u>	182
<u>A szónoki idea kidolgozásának lehetőségei</u>	185
<u>A három kegyesség alkalmazása a dicséretben</u>	188
<u>Az első beszéd szerkezeti vázlata</u>	201
<u>A második beszéd elemzése</u>	204
<u>A beszéd környezetében elhangzott szövegek</u>	205
<u>A Nap hypotyposisának alkalmazása a comparatióban</u>	218
<u>A beszéd szónoki eszközeinek elemzése</u>	225
<u>A második beszéd szerkezeti vázlata</u>	245
<u>Összegzés és zárás – a prédikáció és az oráció érintkezései</u>	248
<u>Irodalomjegyzék</u>	256

Bevezetés

Károlyi Zsuzsannáé az értekezésem címében idézett mondat, mely a haldokló asszony ajkairól hangzott el 1622. május nyolcadikán Kolozsvárott, amikor végbúcsút vett férjétől, Bethlen Gábortól, a rokonaitól és udvarától. A fejedelem királyi pompával temettette el szeretett hitvesét, és azzal is nem múló emléket kívánt állítani a számára, hogy a gyászszertartások során elhangzott prédikációkat és latin szónoklatokat egy-egy kötetben megjelentette. A latin beszédek az *Exequiarum Coeremonialium libelli duo*, a magyar nyelvűeket pedig az *Exequiae principales*, azaz *Halotti Pompa* őrizte meg az utókornak. Mindkét gyűjteményt a fejedelmi nyomdában nyomtatták Gyulafehérváron 1624-ban.¹

Az RMK és az RMNy a tipográfiai jelöletlen összetartozásuk miatt, külön számon szerepelteti a két könyvet. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek egymással szoros egységet alkotnak, nemcsak keletkezésük alkalmá és oka miatt, hanem azért is, mert tartalmilag kiegészítik egymást. A latin *Exequiarum Coeremonialium* szerkesztője, Bojthi Veres Gáspár lehetett a másik kötetnek, a magyar nyelvű *Halotti pompa*nak is az összeállítója, vagy legalábbis részt vállalt ebben.² Ez utóbbi szöveggyűjteményszerűen két *classis*ban, azaz két fejezetre osztva, közli a prédikációkat, és ezek címe csak egy-egy hiányos mondatban utal az előadás színhelyére, a szentbeszéddel szolgáló lelkész nevére, szolgálatának helyére. Az *Exequiarum Coeremonialium* azonban nemcsak a gyászünnepekhez kapcsolódó latin szövegeket tartalmazza. Bojthi Veres Gáspár a haláleset előzményeiről, a két szakaszban elvégzett temetés szertartásainak menetéről, szereplőiről is tudósít az első és második könyv

¹ *Exequiae principales az az Halotti pompa* RMK I. 539. RMNy: 1306. *Exequiarum Coeremonialium* RMK II. 428. RMNy 307. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában a két könyv egybekötve található H 826. helyrajzi szám alatt. A könyvben lévő bejegyzés szerint ifjabb Rapóti Papp Mihály ajándékként került a könyvtár tulajdonába. A könyvet 1767-ben újra bekötötték, és július 18-án Sinai Miklós professzor ismét a könyvtár állományába vette. (A bejegyzést Sinai írta, és ő is írta alá.) Értekezésemben a két latin cím hasonlósága miatt a könnyebb érthetőség végett a magyar nyelvű prédikációgyűjteményt a cím magyar részletével nevezem meg: *Halotti Pompa*, a latin nyelvű kötetet szintén a cím rövidítésével *Exequiarum*.

² Milotai Nyilas István a prédikációját (Prima classis negyedik prédikáció) egy bekezdésnyi, kisebb betűvel szedett szöveg előzi meg, az alján **BV** monogram szerepel, mely Bojthi Veres Gáspárra utal. Ebben arról van szó, hogy Milotai halála után a hagyatékában megtalálták a vázlatot, amely alapján prédikált, és ez alapján rekonstruálták a szentbeszédet: „...ki tellyesítettŰk, az mi híja volt, az mennyire lehetet és reá emlékeztŰnk majd azon ígékvel avagy csak értelemmel.” A szövegben használt szerzői többes utalhat Bojthira egymagára is. Milotai az 1623-ban augusztustól januárig tartó pestisjárvány áldozata lett.

bevezetésében. Ebbe a szövegfollyamba - nevezzük így - szerzői szövegekbe helyezi el a latin beszédek, és miközben megjeleníti az eseményeket, megemlíti a magyar prédikációk előadóit és íghelyeit is, utal a beszédek elhangzásának körülményeire és hatására.

Az orációk, vagy a prédikációk így nem légüres térben lebegnek, hanem kiegészülnek a szónok és retorikai műve számára mindenkor fontos tényezővel, a közönséggel. Ennek jelentőségét már Cicero is kiemeli a *Brutus*-ban: „a közönséghez szóló beszédnek a sokaság együttérzését kell kiváltani.”³ A latin kötet nélkül nem értenénk a magyar nyelvű prédikációgyűjteménynek, a *Halotti pompának* ezen megjegyzéseit a prédikációk előtt, pl. „III. predicatio Mellyet te^őt az Palotában az test fel⁰t Keserúi Dajka János...” vagy a VIII. prédikációnál „Az kapu k⁰zben, mikor az test Fehérvár felé fordíttatott”. A második classis esetében: „I. predicatio Czeglédi János ecsedi prédikátor és senior. Fehérváron az levélszínék alatt, ad castrum doloris⁴, az test még helyben oda bé az boltban lévő”

Mind a latin, mind a magyar kötet a korszak jelentős irodalmi teljesítménye. Műfaji gazdagságuk, hatásos ékesszólásuk, illetve a megszólalók személye is különlegessé teszi őket. A két könyvben tizenkilenc magyar nyelvű beszéd van. Ebből Károlyi K. Györgyé, amelyet a latin *Exequiarum Coeremonialium* közöl, inkább magyar nyelvű szónoklatnak, mint prédikációnak tekinthető. A *Halotti Pompában* két Balassi-strófákban írott *Apostrophae* is van, melyet Keserúi Dajka János fűzött a *Prima Classis* harmadik és kilencedik prédikációjához. Szintén ő írta a magyar nyelvű *Praefatiót*. Összesen tehát a két könyv huszonkét magyar szöveget tartalmaz. A latin alkotások száma és terjedelme ennél is több: tizennégy szónoklat, tizennégy gyászvers, külön nem számolva a két epigrammagyűjtemény a *Luctus Musarum* és a *DAKRYA* darabjait, ehhez járul még Kovácsóczi István kancellár levele, Bojti Veres Gáspár *Praefatiója* és az eseményeket bemutató szövegfollyama, ez így összesen harmincegy latin szöveg.

E könyveket mind az irodalomtörténeti kutatás, mind a történetírói érdeklődés régóta számon tartja. Legelőször a XIX. századi magyar történetírás merített adatokat a latin nyelvű kötetből. Szilágyi Sándor az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. kötetében az 1622. május 1-jére Kolozsvárra összehívott országgyűlést ismertetve, tért ki Bojti Veres Gáspár eseményközlő, szerzői szövegei alapján Károlyi Zsuzsanna halálának és temetésének az országgyűléssel egy időben zajló eseményeire.⁵ Hasonlóképpen az *Exequiarum*-nak ezt a részletét feldolgozva, ismertette Fekete Mihály 1871-ben az Erdélyi Protestáns Közlemények

³ CICERO, *Brutus*, 191. ...oratio popularis assensum vulgi debet movere

⁴ A castrum doloris baldahinos ravatal volt. SZABÓ Péter, *Végtisztesség*, Bp., 1989. 112-113.

⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, Szerk. SZILÁGYI Sándor Bp., 1882. VIII. 10-14.

lapjain a temetés eseményeit.⁶ Herepei János *Adattár*ában részletesen ismerteti a *Halotti Pompában* és az *Exequiarumban* szereplő Háportoni Forró Páln, Dési Pap István, Szilvási K. Márton, Bihari Papp Benedek, Gyöngyösi Kiséri András életrajzát, és Gyöngyösit tárgyalva, taglalja a temetés történéseit is Fekete Mihály közleményei alapján.⁷

A két kötet első irodalomtörténeti szempontú elemzése Bán Imre 1958-ban megjelent *Apáczai monográfiájának* a *Magyar irodalom Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korában* című fejezetében olvasható, amely széles körben tekinti át a korszak irodalmát. Apáczai irodalmi élményeinek számbavétele során tért ki többek közt „a Bethlen-kor parádés teljesítményé”-re, „a Károlyi Zsuzsanna felett tartott halotti prédikációk kettős gyűjteményé”-re.⁸ Az erre vonatkozó rövid, két oldal terjedelmű taglalásában egyaránt vizsgálta a latin és magyar nyelvű szövegeket: a latin anyagból Bojti *Praefatió*jától Geleji Katona első szónoklatáig terjedően huszonhat oldalt, a magyar nyelvűből Keserői Dajka János május huszonhatodikai, és július elsejei prédikációit, Alvinczy Péter, Szikszai Hellopeus János, Czeglédi János prédikációit. A két könyvre vonatkozó megállapításai lényeglátóak. A latin és magyar nyelvű szövegek barokkos színpadiasságát, a humanista műveltséget erőteljesen kiemelő túlzásait, a „manierista-barokk jellegű” conceittóra való törekvést emelte ki. Czeglédi János prédikációjában a sztoicizmus első hazai megnyilatkozását látta. *A magyar manierista irodalom* című tanulmányában a két könyvet, ismét megemlítette, és a „protestáns manierizmus latin-magyar gyűjtőköteté”-ként értékelte, melyből szintén Keserői Dajka illetve Geleji Katona teljesítményét emelte ki.⁹

Az újabb retorikatörténeti kutatás érdeklődése a két könyv közül a magyar nyelvű *Halotti Pompa* felé fordult. Heltai János 1989-ben Alvinczy Péter *Querelájának* fordításával együtt Károlyi Zsuzsanna és Báthori Gábor felett mondott gyászbeszédek is megjelentette, modern szövegközlésben.¹⁰ Kecskeméti Gábor 1998-ban kiadott a *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században* című monográfiája ennek néhány prédikációját vizsgálta. Keserői Dajka Jánosnak a Gellényi-házban elmondott prédikációjában a leírt szöveg és az élő előadásra szánt szónoki mű kettősségét taglalta a bibliai helyek közlésének módjában. Czeglédi János prédikációjában az empirizmus és szenzualizmus jelenlétét konstatálja. Milotai Nyilas István „in idea”, tehát vázlat alapján

⁶ FEKETE Mihály: *Bethlen Gáborné temetése*, Erdélyi Protestáns Közlemények 1871, 63–65, 73–74, 80–82, 90–91, 102–103.

⁷ HEREPEI János *Adattár* a XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez I. Bp., Szeged 1965. 174.

⁸ BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958. 68–70. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 2.)

⁹ BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom* =B. I., *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976. 171.

¹⁰ ALVINCZY Péter *Magyarország panaszainak megoltalmazása*, a címadó politikai „röplapot” fordította, kiad. vál. jegyz. tan. HELTAI János, Bp., Európa, 1989. 95–107.

előadott prédikációjában, melyet Bojti Veres Gáspár dolgozott ki, és fejezett be a kötet számára, a beszédvázlat szerepét és az elocutio módszerét elemzi. A latin szövegek közül Balai Mihály orációját említi a monográfia *Domoni sumsus* részének *Mitizáció és exemplumteremtés* című alfejezetében. Itt egy lábjegyzetben Borzsák Istvánnak *Az antiquitás XVI. századi képe* című monográfiája alapján a „sapientissimus imperator” kifejezést, amely a „Xerxes sírása” toposz alkalmazásában szerepel, Bethlen mitizálásaként értelmezte.¹¹ A könyv függeléke a magyar nyelvű halotti beszédek kiadásait 1711-ig számon tartó regisztrum, mely százhárom mű adatait tartalmazza. A megjelenés időrendje szerint az *Exequiarum* – Károli György magyar beszédét számon tartva –, a nyolcadik, a *Halotti Pompa* a kilencedik helyen áll. Tehát az irodalmi műveknek ebben a körében korai és igen teljes beszédgyűjteményeknek számítanak.

Monok István Háportoni Forró Pál Curtius-fordításának faksimile kiadását kísérő *I. Appendixében*, amely Háportoni kisebb, latin nyelvű verseit közt az *Exequiarumban* szereplő verseket is közreadta. Ezek közül csak a *Parainesis* szövege követi *Exequiarumot*. A *Prosopopeia Albae Iuliae* és az *Epitaphium* közlésének alapja az RMNy app. 120. alatt leírt és a címlapja szerint 1622-ben Kolozsváron készült nyomtatvány.¹² Monok István Háportoni életrajzáról és műveiről szóló tanulmányában, amelyet a szövegkiadással együtt közölt, olyan témákról is írt, amelyek az *Exequiarumot* is érintik. Nem értett ugyanis egyet azzal a Herepei Jánostól eredő vélekedéssel, hogy az 1621 novemberében elhunyt Bocatius János után Háportoni lett volna Bethlen udvari történetírója. A fejedelem 1621. november 12-én kelt levelében Alvinczira bízta a Bocatiusnál maradt történetírói jegyzeteket, fragmentumokat, és tanácsot is kért tőle a történetíró személyéről.¹³ Monok István szerint Alvinci aligha javasolhatta a katolikus Háportont erre a tiszre.¹⁴

A tanulmánynak azt a megállapítását, hogy a levélben említett „fragmentá”-k és „historica consignatió”-k az *Exequiarum* kötet anyagát jelentik, cáfolja az a tény, hogy a levél 1621. november 12-én kelt, akkor tehát, amikor Károlyi Zsuzsanna még élt. A kérdés lényege

¹¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998. 42-43. o. 117. o. 191. o. 201. o. (Historia Litteraria 5.)

¹² *Háportoni Forró Pál kisebb versei*, Appendix I., vál., szerk. MONOK István = HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándonak macedonok királyának viseltetett dolgairól íratott históriája*, jegyz., utószó MONOK István, a faksimile szövegét közzéteszi KÖSZEGHY Péter, Bp., 1988 (Hungarica Antiqua 18.) 66–69.

¹³ ALVINCZI Péter *Magyarország panaszainak megoltalmazása*, a címadó politikai „röplapot” fordította, kiad. vál. jegyz. tan. HELTAI János, Bp., Európa, 1989. 161.

¹⁴ Az RMNy 120. app szerint a nyomtatvány külföldön készülhetett, mivel a betűi nem azonosíthatók egyetlen magyarországi vagy erdélyi nyomda betűivel sem. Egyetlen példánya a kistapolcsányi kastély könyvtárában lelhető fel. Fényképét a Széchenyi Könyvtár őrzi. – MONOK István, *Háportoni Forró Pál és művei* = HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak...* 43.

szerintünk ezzel kapcsolatban az, hogy Bojti kitől vette át a latin kötet szerkesztésének feladatát. Ez a személy csak Háportoni lehetett, akinek nem csak a szerzők egyikeként volt köze a kötethez, hiszen maga Monok István is kiemelte a tanulmányában annak jelentőségét, hogy a *Parainesis* az egész szövegkorpusz élén áll. Az olvasóhoz szóló ajánlás, amire az említett vers címe is utal – *Ad candidum lectorem* – szerintünk csak a könyv íróját, jelen esetben a szerkesztőjét illethette meg. Ő kezdte tehát a kötet összeállításának munkálatait, és valószínű, hogy amiképpen Bojti, ő is az udvari történetíró címével együtt kaphatta ezt a megbízást, amelynek feladatait betegsége miatt vállalni, halála miatt elvégezni már nem tudta. Erre utal az, hogy a *Parainesis* aláírása nem változott – miként más műveiben, itt is a *Serenissimis Principis aulae familiaris* „a felséges fejedelemnek udvari szolgálja” szerepel.

Monok István *Appendixében* a latin szövegeket nem kíséri fordítás. Tóth István *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája „Költők virágoskertje”* című gyűjteményében az *Exequiarum* és a *Halotti Pompa* latin verseiből négynek a műfordítását adta közre: Martin Opitz elégiáját, Kovacsóczy István epitáfiumát, Háportoni Forró Pál említett *Prosopopeiajának* első harmincöt sorát illetve Keserői Dajka Jánosnak a *Halotti Pompát* bevezető akrosztichonját. Rajtuk kívül kötetünk szerzői közül Alvinczi Péter, Bojti Veres Gáspár, Geleji Katona István, Károlyi K. György, Debreceni Gáspár szerepelnek itt más alkalomra szerzett verseikkel. A Báthoriak, Bocskai és Bethlen korának latin költészetét bemutató bevezetésekben és a fordításokat követő tanulmányában Tóth István arról ír, hogy Erdélyben Hunyadi Ferenc, Szamosközi István, Bocatius János, Debreceni Gáspár latin nyelvű költészetben korábban és erőteljesebben érvényesült a manierizmus és újsztoicizmus, mint a magyar nyelvű irodalomban. Bojti Veres Gáspár *Panegyrisét* és történetíró prózáját illetve Martin Opitz elégiáját a protestáns szellemű barokk megnyilatkozásaként értékelte.¹⁵

Noha e szellemi szárnyalásokat követve, az én kicsiny termetű Minervám szűk léptekkel és poros lábbal haladhatott, mégis azon volt, hogy mindazt, ami útjába esett, s ami eddig a magas zenitről látatlan maradt, kikutassa és bemutassa. Egyenes beszédre térve, az volt a szándékom, hogy a temetéseken elhangzott latin beszédek és verseket a magyar prédikációkkal együtt bemutassam, és a corpust, ami a két könyvben nyelv szerint lett két tagra osztva, egységes, élő szervezetté gerjesszem akképpen, hogy a prédikációkat, orációkat, elogiumokat az események menetébe illesszem. Így lehet csak nyilvánvalóvá egymáshoz való viszonyuk, hatásuk és létezésük körülménye.

¹⁵ *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: Költők virágoskertje*, vál., szerk., jegyz., utószó TÓTH István, Bp., Accordia, 2001 (HAGYOMÁNYÖRZŐ könyvek, 1.) 137–140, 154–157, 339–409.

Értekezésem tehát három fő részre oszlik. Az elsőben Bojti Veres Gáspárnak az *Exequiarum Coeremonialium*ot bevezető *Praefatió*ját és a temetés eseményeit előadó szerzői szövegeit elemeztem, feltárva azokat a szerkesztői elveket, célokat, amelyek Bojtít a kötet összeállításában vezérelték. A második részben Károlyi Zsuzsanna temetésének történéseit, szertartásait rekonstruáltam, és ezek folyamatába helyezve, előadásuk sorrendjében ismertettem az ott előadott prédikációkat és orációkat, gyászverseket. A harmadikban pedig Geleji Katona Istvánnak 1622 május 4-én Kolozsváron és július 1-jén Gyulafehérváron előadott latin szónoklatát elemeztem.

Mindezt az *Exequiarum* tartalmával összevetve, látható, hogy figyelmem a temetés során elhangzott illetve az eseményeket előadó szövegekre terjedt ki. Ezek közül tehát kimaradt Kovacsóczy István levelének és epigrammáinak, Háportoni Forró Pál prosopopeiájának, Opitz elégiájának, illetve a DAKRYA epigrammagyűjteménynek az elemzése. Mentségül számomra Vergilius tanácsa szolgáljon: *Laudato ingentia rura, exiguum colito!* – „Dicsérd a széles mezőket, de csak egy keveset művelj ebből!”

Nem térhettem ki az eseményeket tárgyaló fejezetben a korabeli református temetési istentiszteletek liturgikus rendjére sem, mivel erről nincs tudomásunk. Milotai Nyilas István 1634-ben Debrecenben kiadott *Agendája* nem ismerteti, s erről csak annyit tudunk, amennyit Újfalvi Imre az énekeskönyvének előszavában közölt. „A mi szegény Nemzetünknek nagy része, Isten kegyelméből e' Czérémmoniákban mellyeket a' többi pápistasággal le-tölt, némelleyeket még megtart, úgy mint harangozást, néhol alamizsna osztást, (mellynek része általában fogva a' tor) éneklést, prédikállást, nagy koporsó emeléseket, és egyéb effélét.” A halotti énekek felosztásában pedig a halottas ház előtti, a halott kivitelekor való és a sír feletti végzett szertartásokat nevezte meg. Ez nem több annál, amelyet Apor Péter a *Metamorphosis Transylvaniae*ben is megemlíti, s látható, hogy ebből a liturgia elemeire alig lehet következtetni. Maga Újfalvi jelenti ki a közreadott énekekkel kapcsolatban: „De ez osztán nem olly köteles, hogy változás ne lehetne benne, melly a Kántoroknak eszességén áll.”

Mindezek előrebocsátásával, miként a régiek, én magam is a *benevolus lector*, a jóindulatú olvasó ítéletére bízom mindazt, mit leírtam, tudván és ismervén, mily nagy és mily változatos e két kötetbe foglalt szövegek óceánja, melyen csak vállat feladataim terhével hajózva is, elegendő, ha kár nélkül biztos révbe érek.

I.

AZ EXEQUIARUM COEREMONIALIUM LIBRI SZERZŐI SZÖVEGEI ÉS KÖTETKOMPOZÍCIÓJA

A kötet összeállításának célja

Az *Exequiarum Coeremonialium* összeállítását Bojti Veres Gáspár, a *Praefatio* aláírása szerint mint „historicus aulicus”, tehát udvari történetíró végezte. Valószínűleg ezzel a titulussala együtt örökölte meg az emlékkötet kiadásának feladatát Háportoni Forró Páltól, és így a latin beszédek, versek nagy és változatos anyagának teljes összegyűjtését, rendszerezését, kiadását Bojtira bízta a fejedelem. Nagy jelentőségű volt ez a huszonnyolc éves tudós férfiú számára, hiszen ismét lehetősége nyílt visszaszereznie patrónusa bizalmát, melyet a fejedelmi unokaöcsnek, Bethlen Istvánnak a nevelőjeként durva módszere miatt egy időre elveszített.

Milyen állapotban volt az a szöveganyag, mennyire állott készen és összegyűjtve, amikor Bojti kezébe került? Mekkora munkát kellett végeznie rajta az új *historicus aulicus*nak a kötet kiadása végett? Ha a gyászszerartáson Háportoni talán jelen volt is, tény az, hogy, sem latin, sem magyar nyelvű beszédet vagy sírverset nem adott elő. Az *Exequiarum* kötetben három verse szerepel. A *Paraenesis* az olvasóhoz szóló ajánlásként a kötet élén áll. A hexameterekben írott *Prorsopopeia Albae Iuliae ad Serenissimam electam Reginam*, mely az úrnőjét gyászoló Gyulafehérvár megszemélyesítése és az ezt követő tízsoros *Epitaphium* egy szövegegységet alkotva, az *Apotheoseos liber secundus* végén szerepel azok a szövegek között, amelyeket Bojti nem illesztett a gyászesemény elmesélésének menetébe.

Ennek oka az, hogy e két vers korábban, már 1622-ben megjelent nyomtatásban, hosszú címe utal a versek keletkezésére, Károlyi Zsuzsanna halálának idejére, körülményeire, helyére, és Háportomi patrónusának, Gáspár János udvarmesternek ajánlja a műveket. Ez a kiadás lehetett az *Exequiarum*ban megjelent szöveg alapja. Az *Exequiarum* az 1622-ben nyomtatott *Prorsopopeia* hosszú címét szinte illetlenül egy *etc*-val megkurtítva közölte, még az úrnő nevét, méltóságait sem említette meg, nemhogy a halálának idejéről, módjáról szóló részeket, miként az 1622-es nyomtatvány. Ezek közlésére ugyanis a kötetnek ezen a helyén már nem volt szükség. A kötetet szerkesztő Bojti ha mástól nem, az 1622-es kiadásban

említett patrónustól, Gáspár János udvarmestertől megkaphatta ezt a nyomtatott szöveget, melyet a cím kivételével pontosan közölt. Közölte az 1622-es kiadásban szintén a szerző neve és címe után következő szerkezetet is a titulus betűihez képest dőlt szedéssel: *Solis equis in Geminis currentibus* „A Nap szaladó ikerlovain”. Tehát a versek írója akkor, tehát 1622-ben, ha helyesen értelmezzük a kifejezést, a versek kinyomtatásának idején már az említett módon – talán a nyáron kitört pestisjárvány áldozataként esve –, az örökkévalóság felé haladt.

Bojti Veres Gáspár a saját maga által írott eseményismertetés szerint május 26-án, Gyulafehérváron még marosvásárhelyi tanárként mondta el latin elégiáját, a július elseji szertartáson előadott latin vigasztaló beszédét bevezető szerzői szövege már semmilyen címet nem jelöli meg.¹⁶ Mindezek tehát azt mutatják, hogy őt Bethlen tanári állapotából kiemelte, és a megrokkant egészségű és nemsokkal ez után elhunyt udvari historikusa helyére a fiatalabb és nem kevésbé tehetséges hajdani alumnusát állította.

Az új udvari történetíró igen kezdeti szakaszban találhatta a megörökölt anyagot, de talán még megörökölnie sem volt mit, ha tekintetbe vesszük Háportoni 1622. évi halálát. Így aztán a beszédek összegyűjtését is el kellett végeznie. Ebben alkalmanként nehézségei is adódhattak. Valószínű, hogy Geleji Katona Istvánnak a temetési szertartás rendjében június elsején elmondott beszédét is ez ok miatt nem tudta az események menete szerint közölni, hanem hátrébb helyezte, azok a szövegek közé, amelyeket eredetileg sem szántak előadásra. Így előzhette meg ez a beszéd Kovácsóczy István kancellár részvétnyilvánító levelét, aki ekkor a II. Ferdinánd által a nikolsburgi békét jóváhagyására összehívott soproni országgyűlésen képviselte a fejedelmet. Sejtethünk azonban ebben az eljárásban Bojti részéről tudatos szerkesztői elvet is, amely a beszédek sorából kiemelte a szónoklatot, a kötetet záró szövegegyüttes élére állítva, érvényesítette annak különleges szépségét. Előfordult, hogy nem is kapta meg az elhangzott beszéd kéziratát: Szombathelyi Márton, aki a szertartások legfontosabb napján, július elsején a Szent Mihály-templom előtti szertartás szereplőinek egyike volt - Bojti tudósítása szerint megtagadta tőle a beszéd kéziratát.¹⁷

Feltűnő a kötet lapszámozása: a 29. lapig, az első közölt latin orációig, Geleji Katona május 24-én, Kolozsváron elmondott beszédéig egy-egy lap két számozást kap. Ez azt jelzi,

¹⁶ Július elsején, Gyulafehérváron, a Szent Mihály-templom előtt felállított lombsátorban (leveles színben), a díszes ravatalnál (*castrum doloris*) Gönci József nagybányai prédikátor, tiszáninneni püspök prédikációjának említése után: *Cessantem autem Oratione consolatoria subsecutus est Caspar Boithi, in haec verba...* „A szószerkről távozót követi egy vigasztaló beszéddel Bojthi Gáspár, így szólván...”

¹⁷ *Nobilis quidam cui Martino Szombathelio nomen erat, qui copiam orationis suae mihi denegavit, dixit tamen ex tempore ad paucorum circumstantium aures sub missa voce et absolvit in tempore.* „Égy Szombathelyi Márton nevű nemes ifjú, aki megtagadta tőlem a beszédének másolatát, pedig a körülményekhez képest csekély hallgatóságnak és halk hangon szólt, és beszédét időben be is fejezte.”

hogy az elkészülnél terjedelmesebb szövegmennyiségnek hagyott helyet a nyomda.¹⁸ Bojthi tehát eredetileg a *Praefatiót* vagy az eseményeket tárgyaló szerzői szöveget terjedelmesebbre tervezhette, és csak az idő szűkössége miatt kényszerülhetett arra a kompromisszumra, ami a kötetben megvalósult. Mi lehetett az oka a sietségnek? Részben az, hogy maga a könyv összeállításának ügye Háportoni halála miatt késésben volt, hiszen a temetés után két évvel jelent meg a két kötet, és láttuk azt is, hogy Bojtinak a beszédek összeszedését, kötetké komponálását is el kellett végeznie.

Bethlen királynéhez illő pompával temette el hitvesét, és ez nemcsak az őszintén és minden érdek nélkül szeretett asszony iránti érzéseinek utolsó gesztusa volt. A temetési pompa minden eleme azt fejezte ki, hogy király temet királynét. Kolozsváron, a Gellyénházban felállított ravatalt a magyar királyság, Erdély, és a nikolsburgi békével szerzett Opolia és Ratibor hercegségek címerei díszítették. Ezeket Bojti mint Bethlen hatalmának jeleit az *Exequiarum Coeremonialium* szerzői szövegében részletesen leírta. A június elsejei temetésen elmondott vigasztaló beszédében pedig Károlyi Zsuzsanna életének csúcspontjaként emlékezett meg arról, hogy az úrnő 1620-ban Besztercebányán Magyarország királynéja lett. Ugyanezt kétszer emeli ki a gyászesemények előzményét, a tragikus történet hősnőjének betegségét és halálát elmesélő szerzői szövegében is.¹⁹ A gyászbeszédek is következetesen „reginá”-nak, „héroiná”-nak nevezték Károlyi Zsuzsannát. Ezeknek a részleteknek a jelentősége nyilvánvaló lesz, ha a két kötet megjelenésének évét is tekintetbe vesszük.

Bethlen 1623 nyaratól miközben háborúzott II. Ferdinánddal, ugyanakkor tárgyalásokat is folytatott vele az akkor tizenhárom éves Cecilia Renata főhercegnő kezéért. E tárgyalások tétje és jelentősége nagy volt, az erdélyi politikának azok a megismétlődő törekvései nyilatkoztak meg általuk, amelyek az 1541-ben kettészakított országrészek egyesítését célozták. Bethlen ennek érdekében kötötte meg 1624 május 8-án a második bécsi békét, és csak akkor kezdett újabb hadjáratba 1626 végén a Habsburgok ellen, amikor Bécsben végleg

¹⁸ E helyen a kötetnek az RMNy-ben közölt ismertetését követjük: „A nyomtatvány ívjelzése és lapszámozása az E-ívtől, illetve a 33. laptól végig szabályos. Ez előtt azonban csak egy négy és egy hat leveles füzet, tehát mindössze 10 levél van. A nyomdász nyilvánvalóan a mű elejére egy hosszabb részt szánt, amit a nyomdai munkálatok legvégén kívánt beiktatni.”

¹⁹ *Anno autem Domini MDCXX VIII. Calendarum Sextil ad Novizolium Regiomontanam civitatem frequentissimo universorum Regnorum Hungariae, Dalmatiae etc. assensu ad Electam Reginalem, eminentiae consors Maritalis, fuit sublimata maiestatem.* „Az Úr 1620.esztendejében, augusztus 25-én a felvidéki Besztercebánya királyi bányavárosában mindenki egyetértésével férje kiválóságának társaként egész Magyarország, Dalmácia stb. választott királynőjének méltóságára emelték.” *Hic fuit exitus Principis per omnes honorum gradus, ad reginalem etiam Maiestatem exaltatae...* „Itt történt meg a halála a fejedelemasszonynak, aki az érdemeknek minden fokán egészen a királynői méltóságig emelkedett...” A ravatalról: *Postero die corpus Reginali cultu et insignibus exornatum* „A következő napon a testet királyi tisztelettel és jelvényekkel ékesítették...”

elutasították az 1625-ben leánykérő kísérettel megjelenő Kovacsóczy kancellárt.²⁰ E dinasztikus kapcsolatfelvétel kísérletének hátterével készült ez a két könyv. Különösen érvényes ez az *Exequiarum Coeremonialium*ra, amelyben Bojthi szerzői szövegei és a laudatio funebrisek annak ellenére, hogy Bethlen a nikolsburgi békében lemondott a királyi címről,²¹ és visszaadta Ferdinándnak a Szentkoronát, a fejedelemszonty és a fejedelmet mégis, mint egy tragédia hőseit, királynőhöz illő temetési jelképekkel és dicséretekkel, illetve királyhoz illő uralkodói környezetben jelenítették meg.

A fejedelmi hatalom effajta kinyilvánításának azonban a dinasztikus házasság közvetlen politikai céljain túl mélyebb és alapvetőbb üzenete is volt: az erdélyi fejedelemnek a maga országhoz tartozó királyi hatalmat kellett deklarálnia.²² A magyar király szuverenitásának forrása a Szentkorona és a koronázási szertartás. Az erdélyi fejedelem azonban, akinek az uralkodása valójában a töröktől függött, „primus inter pares”-ként nem volt sacrosanctus, helyzete tehát labilisabb volt. Bethlen a békekötés során a hét vármegyével megnőtt országban a fejedelmi hatalom önállóságát és tekintélyét szilárdnak kívánta tudni. Ennek hangsúlyozása, hirdetése vallásból fakadó érvekkel való alátámasztása a prédikátorok és udvari papok feladata volt. Számosak az e célból készült művek, csak a legismertebbek közül említem Háportoni Forró Pál Nagy Sándor életrajzát (1619), Pataki Füsüs János királytükrét (1626), Milotai Nyilas István zsoltármagyarázatát (Szent Dávid huszadik zsoltárának magyarázatja 1620).²³

A temetésnek ezt a szerepét mutatta az is, hogy Bethlen levélben kérte 1622. május 15-én Alvinczi Pétert, hogy Kassán is emlékezzenek meg a fejedelemszonty haláláról. Ennek megfelelően a gyulafehérvári szertartással egyidőben a felvidéki városban is díszravatalt,

²⁰ A leánykérő követség továbbment Berlinbe, és eljegyezte Bethlen számára a brandenburgi választófejedelem húgát, Katalint. A követség tagja volt a tizennyolc éves Kemény János is.

²¹ II. Ferdinánd a főhercegeknek kijáró *serenissimus* címmel ruházta fel, amelyet a gyászbeszédekben Károlyi Zsuzsannára is sűrűn alkalmaznak.

²² Pataki Füsüs János Bethlenben nem fejedelmet, hanem királyt lát. HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, litteratura: az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben* Budapest 2001. 50. o. (Historia Litteraria 10.)

²³ Az uralkodói hatalom szekularizációjának megokolása a reformáció és különösen a kálvinizmus nagy állam- és politikatudományi témája. Ennek magyar kisugárzásáról: BÁN Imre *Apáczai* 74. - Pécsely Király Imre *Isagogésének* (1639.) a dolog dicséretére vonatkozó, és a világi hatalmat (*Magistratus*) dicsérő mintabeszédében annak isteni eredetét és önálló érvényét mutatja be. PÉCSELY KIRÁLY Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben = Retorikák a reformáció korából* szerk. IMRE Mihály Debrecen 2000. 300. Ezzel ellentétes felfogású a katolikus Soariusnak a XI. fejezetben szereplő példaszövege az anyagi okora: *A király méltóságánál előbbre való a főpapé* (Nagyszombat 1709 – a kiadást ismerteti BÁN Imre *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. Században* Bp., 1971. 51-61. Irodalomtörténeti füzetek 72.)

castrum doloris emeltek, és ceremóniát rendeztek Károlyi Zsuzsanna emlékére. Velechius István, kassai pap beszéde és a szertartás rövid leírása szintén megjelent nyomtatásban.²⁴

Amint azt Bojti szerzői szövegeiből megtudjuk, a gyászszertartás, – talán azért, mert a fejedelemasszony halála a hosszas betegeskedése ellenére is váratlanul következett be, – két szakaszban történt. Az első az előkészületekkel mindjárt a gyászeset másnapján, május 14-én elkezdődött. A Gellényi-házban ravatalozzák fel a testet, és itt a közbeeső pünkösdi ünnepek két napja kivételével naponként prédikációk hangzanak május 23-ig. Maga a temetési ceremónia május 24-én kezdődik, a test felvételével. Ekkor hangzanak el az első latin nyelvű alkotások, Geleji Katona Istvánnak, a fejedelem udvari papjának orációja, és Bihari Benedeknek, a kolozsvári református iskola tanárának, Károlyi Zsuzsanna egykori alumnusának gyászelégiája. A test felvétele az elhunytnak a halottas háztól való elbúcsúztatását, és a temetés színhelyére, a temetőbe vagy előkelő személyeknél a templomba való vitelét jelenti. Károlyi Zsuzsanna temetési szertartásának különlegessége abból adódik, hogy ez a processzus, tehát a ravatalról leemelt koporsóval a temetés színhelyére való vonulás a szokásosnál hosszadalmasabb mind térben, mind időben. A fejedelemasszony koporsóját Kolozsvárról a május elsejére hirdetett országgyűlésre érkező hazai előkelőségek és idegen követek kíséretében Tordán, Enyeden át Gyulafehérvárra, viszik, és ott május 26-án ideiglenes sírboltba helyezik. Bojthi nem írja, hogy hol alakítják ki ezt a sírboltot, de mivel a temetés második szakasza június 29-én a fejedelmi palota udvarán kezdődik, ahol a teátrumszerűen kialakított padosorok, ravatal (*castrum doloris*), szószék a helyszíne az eseményeknek, az ideiglenes sírbolt is a fejedelmi palotában van. Innen indul, illetve ismétlődik meg nagyobb szabású külsőségek között a test felvétele és a halottas háztól a végső nyugalom helyére, a Szent Mihály-templomba való vitele. A hosszú és megismételt processzió ad lehetőséget arra, hogy sok prédikáció és változatos műfajú latin szövegek, orációk, elégiák emeljék pompává, tehát fényes, ünnepi menetté a koporsónak a temetés helyére vitelét.

Volt tehát alkalom a fejedelem és felesége által támogatott és a kor protestáns hagyományai szerint felnevelt értelmiségnek, papoknak, praeceptoroknak a megnyilatkozásra. Ezeket a humanista műveltségű egyházi személyeket, akik *pastorok* és *docotorok*²⁵ is voltak egyben, mint például Geleji Katona István vagy Bojthi Veres Gáspár,

²⁴ RMNy 1266.

²⁵ A teológiai értelemben vett *pastor* és a *doctor* hivataláról és ezek azonos céljairól ír Geleji Katona a *Preconium evangelicum*-nak I. Rákóczi Györgyhez intézett előszavában a *Praefatio Dedicatoriában*: Isten ígétét a prófétáknak álmokban és látomásokban (*per somnia et visiones*) jelentette ki, az apostoloknak pedig Krisztusban élő igével (*vivo eloquio*). Az apostolok egyszerre pásztorok és tanítók voltak, és az ő hivatalukat

nem az udvari történetírók érdekkapcsolata fűzte fejedelmükhöz, Bethlenhez, mint annak idején Brutust vagy Baranyai Decsit a Báthoriakhoz. Nem személyük, hanem hitük és egyházuk legfőbb patrónusát látták benne, és a kálvinizmus, amely Báthori Gáborral tudott erőre kapni Erdélyben, leginkább az unitáriusokkal vitázva és versenyezve, rá is szorult a fejedelmi támogatásra. A temetés prédikációi, latin orációi, elégiái, epicediumai, mindaz, amit az *Exequiarum Coeremonialium* és a *Halotti pompa* tartalmaz, a kálvinista műveltség nagy bemutatkozása is egyben. Egyrészt a Bethlen-család által Heidelbergben képzett alumnusok hódolnak kegyelettel az elhunyt patróna előtt: ilyenek Szilvási Márton, Gyöngyösi Kiséri András, Geleji Katona István, Bihari Pap Benedek, Balai Mihály, Petri Ferenc, Csulai György, Károli György. Mindnyájan 1618 és 1620 között kezdték meg peregrinációjukat, és Geleji kivételével mindegyikük David Pareusnak, IV. Pfalzi Frigyes tanácsadójának a vezetésével végezték disputációjukat.

A temetésen szereplő tekintélyes egyháziak és tudós világiak közt érdekes jelenség a nemes ifjak fellépése. Itt a szinte gyermek Bethlen Péterről, a tizenöt éves Kemény Jánosról, Mindszenti Gáborról van szó, illetve Kornis Boldizsár fiairól, Györgyről és Ferencről és az utolsó latin beszédet elmondó Lippai Jánosról. A Kornis-fiúk feltételezhetően latin gyászverseket mondanak el a temetés másnapján a Szent Mihály-templomba gyűlt hívek előtt. Ha a beszédek sorrendjét is tekintetbe vesszük, ezek a latin nyelvű szereplések a rendezvények egy-egy hatásos pontján történnek, és az ifjú szereplők számára jelentősegteljes közléshelyzetben. Május 26-án, az első temetés ünnepnapján Balai Mihály, a gyulafehérvári tanár latin beszéde és Bojthi Veres Gáspár a latin elégiája után az ünnepet lezáró két latin orációt két „nobilis adolescens”, Kemény János és Mindszenti Gábor mondják. A temetés második szakaszában, július elsején a gyászszerartásnak egy jelentős pontján, a Szent Mihály-templom előtt, a díszravatálnál, tehát a castrum dolorisra helyezett koporsó mellett mond latin orációt a fejedelem öccsének kisebbik fia, Bethlen Péter. A helyzet jelentőségét az adja, hogy ez volt a nagy halott jelenlétében és a gyászolók nagy nyilvánossága előtt elmondott utolsó beszéd, mivel ez után a koporsót bevitték a Mihály-templomba, és ott a temetés szertartásán már csak a gyászolók szűkebb köre vehetett részt.

folytatják azok, akik az ígét hirdetik és tanítják. *Supersunt ergo duo solummodo posteriores Ordines Pastores nempe et Doctores. Pastores, qui legitime vocati, certi alicuius gregis Dominici seu Ecclesiae curam gerunt, ... Doctores, qui Scholis Academicis potissimum praesunt, et dogmata religionis Christianae fundamentaliter ex scripturis docent – unde et nomen sumpserunt – ac haereticos contra sentientes refellunt. ...Pascere enim nihil aliud, quam docere.* „Csupán e két utolsó rend maradt, a pásztoroké és a tanítóké. Azokat nevezik helyesen pásztoroknak, akik az Úrnak egy nyájára, vagy az egyházára viselnek gondot. A tanítók azok, akik az iskoláknak és az akadémiáknak az élén állva, az írásokból a keresztyén vallás hitelveit alaposan megtanítják - (ellentétben a "pásztorokkal", akik az egyházat vezetik M. Gy.) - a nevüket is a tanításról veszik, - és az ezekkel ellentétes eretnokségeket megcáfolják. Pásztorolni és tanítani egyet jelent”

Bethlen Péter latin beszédének szükségszerűen meg kellett előznie Opitz Mártonét, a nagy sziléziai humanistáét is, mivel a Bethlen-fiú rokonként a templomi szertartáson volt illetékes. Július 2-án a Szent Mihály-templomban, a temetést követő parentáción Szepsi Mihály, szatmári prédikátor szentbeszéde után ismét az ifjak, Kemény János, és Kornis Boldizsár két fia, György és Ferenc szerepeltek latin orációval és elégiával.

E beszédek különös ellentmondásossága, hogy a szinte gyermek szónokok adtak elő consolatiókat: A tizenhárom éves Bethlen Péter, akinek édesanyját Csáky Krisztinát az év januárjában temették csaknem ugyanazok a prédikátorok, szól a halál elkerülhetetlenségéről, és arról, hogy szeretteinket a halálban nem elveszítjük, hanem előreküldjük az örök életbe. A tizenöt éves Kemény János május 26-án a halál fogadására készen álló lélek fegyelméről szólt, és a Senecától és Marcus Aureliustól is használt sztoikus „katona” metaforát alkalmazva, fejtegette, hogy az elhunyt Úrnő boldog, mivel az élet bizonytalan dolgainál a halálban boldogabb állapotba kerül a világot megvető lélek. A július 2-án pedig az embernek a bűneset előtti, halál nélküli tökéletes állapotáról értekezett.

A szerzői szövegekben Bojthi ezek a beszédek közlése előtt sem mulasztotta el szinte egy műsorközlő pontosságával „felkonferálni” majd „lekonferálni” a szereplőket: Tudósította az olvasót egyrészt arról, hogy ki az, aki szólni fog, milyen érdemei vannak, ez esetben ki kinek gyermeke, másrészt a szereplés után pedig arról, hogy az elhangzott produkciónak milyen hatása volt. Különösen ügyelt erre a kormányzó, Bethlen István kisfiának, Péternek a beszéde esetében, kiemelve mind a fellépéskor (intrepidus), mind a lelépéskor (disertus, audacter) a gyermek szónok bátorságát.²⁶ Ez is azt az érzetet erősíti fel az olvasóban, hogy egy nagy színjáték résztvevője. A temetés egyházi rítusának szent cselekedeteit, amelyekhez az ige ésszerű magyarázatára törekvő prédikációk kötődnek, a latin beszédek színpadias hatáskeltése az érzelmek, a megrendítő tragikus teatralitás felé bővíti ki.

²⁶ A kis szónok fellépésének előkészítése: *Rite peroranti, successit in dicendo Illustris ac Generosae indolis Comes Petrus Bethlen de Ictar, puer annorum tredecim, nepos Principis ex Fratre Stephano, Illustrissimo ad praesens Regni Gubernatore, qui conscendo rostro, intrepidus in conspectu Populi Pannonici, in hanc ertipit orationem...* „A szónoklás rendje szerint szólásra következett a kiváló és nemes hajlamú, iktári Bethlen Péter herceg, tizenhárom éves ifjú, fejedelem unokaöccse, testvére István részéről, aki jelenleg az ország kiváló kormányzója. Az ifjú bátran lépett fel a magyar nemzet színe előtt a szószerkekre, és ebbe a beszédbe kezdett...” A beszéd befejezésekor: *Ita, diserte ac audacter perorandi finem faciens, omnium oculos ac mentes in sui admirationem convertit, adeo ut generosae eius indoli, etiam in mediis lachrymis omnis ordo applauderet.* „Így ékesen és merészen befejezve a beszédet, mindenkinek a szemét a maga csodálatára fordította, annyira, hogy nemes tehetségét minden rendbéli könnyek közt tapsolta meg.” Nem nehéz ebben felismerni a Livius-szöveg kibővített imitációját: *Missus Hannibal in Hispanian primo staim adventu omnem exercitum in se convertit.* (Ab urbe condita XXI. 4.)

Károlyi Zsuzsanna személyisége, halálának körülményei a mindennapok történéseinek szintjén is hiteles alapot adtak arra, hogy a történelmi ábrázolásukban Bojti Veres Gáspár bevezető és átkötő szerzői szövegei a tragikus hatáskeltés eszközeit alkalmazzák. Ez felelt meg az *Exequiarum* meghatározó szöveganyagaként közölt gyászbeszédekben és gyászdalokban megformált *laudatio funebris*ek hangnemének is. Ez a valóságanyag ugyanis a retorikai kategóriák szerint *causaként*, tehát a beszéd tárgya szerint a *genus honestum*nak, és *genus ethicum*nak tekinthető, mivel az ezt feldolgozó beszédekben az erényességről és az erkölcsről van szó. Így a beszéd tartalmi elemei, érvei a *honestas* (becsület, lelki nemesség) toposzából építkeznek. E bemutató beszéd, *demonstrativum*ok retorikai célja az érzelmi hatás (*affectus*), a megrendítés (*movere*) elérése. Az erre szolgáló kifejezőmód (*elocutio*) emelkedett hangnemű (*genus sublimis* vagy *grande*). A gyászbeszéd, sőt a gyászelégia, elogiumok, epigrammák is a megfogalmazásnak és kifejezésnek ehhez a retorikai rendszeréhez igazodnak, Bojthinak az eseményeket történetírói szempontok szerint követő szerzői szövegei pedig a beszéd hangneméhez.

Bojthi Praefatioja valójában a fejedelemnek szóló ajánlás, amelynek első mondata tipográfiai eszközökkel és nagy betűkkel szinte külön címként kiemelt köszöntés, felsorolva Bethlennek a fejedelmi méltósággal járó minden korábbi és a nikolsburgi békével szerzett újabb címét és rangját.²⁷ Rendszerint a patrónushoz szóló dedikációt szokta követni az olvasó megszólítása, itt azonban Bojthi, a fejedelem előtt hódoló szerkesztő és újonnan kinevezett „*historicus aulicus*” a kötet legelején felcserélte a kettőt, és a nyitó bal lapra helyezte elődjének, Háportoni Forró Pálnak a „*candidus lector*”-hoz, tehát a tisztalelkű, nyíltszívű olvasóhoz intézett, disztichonban írott *Paraenesis*-ét. Így aztán, noha ez a szöveg kezdi az *Exequiarum Coereimonialium*ot, mégis a főhely a jobb oldalon látványosan kiemelkedő *Praefatium*ot illeti.

Háportoni említett verse inkább hasonlít a kötetben szereplő elogiumokra, mint epitaphiumra, sírepigrammára. A szerző nem élezte ki a szöveget a műfajra jellemző *acumen*-re. Miként a cím is utal rá, a zárásban megfogalmazott bölcséleti tanítása a mulandóságára figyelmezteti az élőket. Ez a megelőző tizenhárom disztichonból minden váratlanságot nélkülözve következik.

²⁷ A nikolsburgi békében szerzett címek a *serenissimus* cím és a Báthori Zsigmondtól is birtokolt *dux Opoliae Ratiboriaeque*, tehát *Opolia és Ratibor hercege*.

Ad Candidum Lectorem

Paraenesis

*Iste novoLector tibi nunc Liber editur orsu,
Editur heu querulus livida musa modis.
Hic nihil invenies praeter lamenta virorum,
Et matrum lachrymas, luctificosque sonos.*

5 *Cymbala cessarunt, cessarunt nabla lyraeque
Proiecit cytharas tristis Apollo suas.
Inclita nec tantum magni flet Principis aula,
Sed tota illacrymat Dacia et Hungaria.
Dicitur ipse u(n)dis lacrymis fluxisse Tybiscus,*

10 *Et Samus et Marysus, Danubiusque Pater.
Quid Princeps altus? Nemo ipso moestior illo
Tempore, quo coniunx fata subiret, erat.
Quam multas fudit lachrymas? Quot pectore ab imo
Edidit heu gemitus? Quos dedit ore sonos?*

15 *Et quis non fato raptam fleat heroinam?
Regula quae morum, quae decus orbis erat.
Hunc ego vel duras labris suxisse leaenas,
Vel ferrum circa pectus habere reor.
Ergo ut communes reginae in funere factos*

20 *Acciperet questus candida posteritas.
Hos omnes lachrymas atque haec lamenta Serenus
Excudenda suis Rex dedit ipse typis.
Scilicet ut divae virtus preciosa Susannae
Vivat in humanis mentibus ore, sinu.*

25 *Scilicet ut lector chartarum pervigil harum,
Dum superas, lethi sis memor usque tui.
Unde tibi vitam repares melioribus actis,
Hisque petas aliis regna corusca DEI.*

Pauli Forro de Haporthon, Serenissimi Principis aulae familiaris

A nyíltszívű olvasóhoz szóló

Intelem

- Itt ez a könyv nemrég panaszos gyászban született meg,
Íme sötét leplű Múzsám nyújtja feléd.
Ó itt úgyse találsz mást, mint bús férfikesergést,
Édesanyák könnyét és szomorú sóhajt
- 5 Elhallgattak a hárfák, hallgat a líra a lant is,
Nem pendíti a húrt Apolló maga sem.
Nemcsak nagy fejedelmünk felséges palotája,
Sír Hungária is Dácia véle zokog.
Hírlik, a könny hullámaintól áradt a Tiszánk meg
- 10 És a Szamos, a Maros, még a vén Duna is.
És nagyurunk? Lehetett ott gyász fájóbb az övénel,
Hisz szeretett hitvest vett el tőle a sors?
Mily sok könnye omolt és hányszor tört fel a sóhaj
Mélyen a lelkéből, ajkairól a panasz!
- 15 Volt-e olyan ugyanis, aki nem gyászolta az úrnőt,
Őt az erény ékes példáját, tükörét?
Mert az olyat csak oroszlán szoptathatta, nevelte,
Vagy vaspáncél van keble s a szíve körül.
És közösen a királynőt elsirató panaszunkról
- 20 Hogy tudjon ezután majdan a tiszta utód,
Mindeme könnyet, jajt művé alakítva akarta
Könyvbe kinyomtatni felséges nagyurunk.
Mert így élhet az isteni **Zsuzsannának** erénye
Emberi elmében, lélekben s ajakon.
- 25 Így olvassad ezért éber figyelemmel e könyvet:
Élőként se feledd Léthe sötét vize vár.
Jót cselekedve életedet nemesítsd, hisz a fénylő
ISTENI országba jószág szárnya emel.

Háportoni Forró Pál, a Felséges Fejedelem udvari embere (*Ford. Mikó. Gyula.*)

Ha a vers nem a könyv legelejére kerül, akkor patetikus hatású ékítése, alakzatokkal, túlzásokkal tűzdelt retorikai bővítése, kötött formája idegen szövegtestként ékelődött volna Bojthi *Praefatio*ja és az első könyv közé. Hatástalanná tette volna a fejedelemasszony halálát leíró szöveg tragikus hangú indítását. Bojthi azonban nemcsak nyomdászati eszközökkel igyekezett érzékeltetni, hogy a kötet szövegtörzse az ő írásával kezdődik. Tehetsége, teológiai és humanista műveltsége, kiváló latintudása nyilvánul meg a kötet hatásos kezdetében.

Az előszó alapfogalmai

A *Praefatio*, a könyv előszava tehát a fejedelemnek szóló ajánlás. Erre, tehát az *oratio dedicatio*ra a retorikai genusok besorolása szerint besorolás a *laudativum* jellemzői érvényesek. A szerző ebben előadja azokat az indokokat, amelyek őt alkotásra készítették. Az *argumentatio* érveit művének és patrónusának érdemeiből veszi: dicséri annak műveltségét, áldozatkészségét, amellyel őt segítette, és kiemeli alkotása érdemeit, amelyek szintén pártfogója dicséretére szolgálnak. Bojthi szövegének kezdőszavában a mű és patrónus dicséretének kulcsfogalmát ragadja meg, ez a *pietas*, a kegyesség. E fogalom definíciójából, értelmezéséből származnak a patrónus dicséretének és a könyv életre hívásának érvei.

Bojthi a kegyességet három fogalmi körben értelmezi, ezek a *pietas religiosa*, *politica*, *oeconomica*. A szöveg marginálisa²⁸ Aquinói Tamás fő művének, *A teológia foglalatának* nyolcvanadik kérdésére hivatkozik. Nem meglepő, hogy a kálvinista szerző az Angyali Doktortól vesz érveket, hiszen Aquinói Tamás az arisztotelészi filozófia rendszerezését követi. A *Summa* második része lényegében erkölctan, amelyben a *moralia* Arisztotelész Etikája és Cicero retorikaelméleti és filozófiai művei alapján épül fel, ezért *Secunda Secundae* rendszerezését a protestáns retorikák is követik.

Bojthi eredeti módon alkalmazza a margón a három *pietas*ra vonatkozó szöveghelyet, melyet most a terjedelem adta lehetőségeinkhez képest megvizsgálunk. Aquinói Tamás az igazságosság (*iustitia*) fogalmával összefüggő virtusokat osztályozza a nyolcvanadik kérdés *Articulus unicus*ában. Ennek 5. bekezdésében a nem egyenlő viszony alapján létrejövő köteleességekben érvényesülő igazságosság erényeit sorolja fel. (Itt találjuk meg a Bojthi-féle hármas felosztást.) Ezek közül az első a *religio*, az embernek az Isten iránti kötelessége,

²⁸ Thom. s. secundae q. 80. ar. 1. (Thomus. Secundi secundae quaestio 80. 1. articulus)

második a *pietas*, a gyermeknek a szülők iránti kötelessége, de Ciceróra hivatkozva, még beletartozik a vérszerinti kapcsolattal kötődők közössége, tehát a haza iránti megnyilvánuló kötelesség és tisztelet is. A harmadik pedig az *observantia*, az előjáróink iránti tiszteletadás.

Ezek az erények lehetnek törvénytől megszabottak vagy erkölcsiek. Ez utóbbiak jelenthetik a rossztól való elfordulást (*declinare a malis*), vagy a jó cselekvését (*facere bonum*). A jó cselekvése érvényesülhet egyenlők közötti és a nem egyenlők közötti viszonyban. Az egyenlők közt ez a barátság (*amicitia*), az egyetértés (*concordia*), a nem egyenlők közt pedig egyrészt a felsőbbséghez fűződő viszonyban az Isten iránt megnyilatkozó vallásosság (*religio*) és a szülők iránti kegyesség (*pietas*), másrészt az előkelőknek az alacsonyabb rangúakhoz fűződő viszonyában, a jóakaratra való hajlam (*affectus*) és az emberbarátság (*humanitas*).²⁹

²⁹ Quaestio LXXX....*Sunt enim quaedam virtutes quae debitum quidem alteri reddunt, sed non possunt reddere aequale. Et primo quidem, quidquid ab homine Deo redditur, debitum est, non tamen potest esse aequale, ut scilicet tantum ei homo reddat quantum debet; secundum illud Psalm.115., quid retribuam domino pro omnibus quae retribuit mihi? Et secundum hoc adiungitur iustitiae religio, quae, ut Tullius dicit, superioris cuiusdam naturae, quam divinam vocant, curam caeremoniamque vel cultum affert. Secundo parentibus non potest secundum aequalitatem recompensari, quod eis debetur, ut patet per philosophum, in VIII Ethic. Et sic adiungitur iustitiae pietas, per quam, ut Tullius dicit, sanguine iunctis patriaeque benevolis officium et diligens tribuitur cultus. Tertio, non potest secundum aequale praemium recompensari ab homine virtuti, ut patet per philosophum, in IV Ethic. Et sic adiungitur iustitiae observantia, per quam, ut Tullius dicit, homines aliqua dignitate antecedentes quodam cultu et honore dignantur ...Debitum quidem legale est ad quod reddendum aliquis lege adstringitur, et tale debitum proprie attendit iustitia, quae est principalis virtus. Debitum autem morale est quod aliquis debet ex honestate virtutis.*

2 AD SECUNDUM dicendum quod Macrobius videtur attendisse ad duas partes integrales iustitiae, scilicet *declinare a malo*, ad quod pertinet innocentia; et *facere bonum*, ad quod pertinent sex alia. Quorum duo videntur pertinere ad aequales, scilicet *amicitia in exteriori convictu*, et *concordia interius*. Duo vero pertinent ad superiores, *pietas ad parentes*, et *religio ad Deum*. Duo vero ad inferiores, scilicet *affectus*, inquantum placent bona eorum; et *humanitas*, per quam subvenitur eorum defectibus.

„Van ugyanis néhány olyan erény, amelyet az egyik félnek kötelessége teljesíteni, a másiknak azonban nem. Először is az ember mindennel tartozik az Istennek, és ez nem lehet egyenlő viszony, hogy annyit adjon meg meg neki az ember, amennyivel tartozik, a 115. zsoltár szerint (116. zsoltár, M.Gy.): Mit fizessek az Úrnak a sok jóért, amit velem tett? Ez alapján tartozik az igazságossághoz a vallásosság, ahogy Cicero mondja valamilyen felsőbb lény iránti tisztelet és hódolat. Másodszor a szülők iránt sem lehet az egyenlő viszony alapján leróni mindazt, amivel tartozunk, ahogyan azt a filozófus az *Ethica VIII.* könyvében kifejti. Így tartozik az igazságossághoz a kegyesség is, ahogyan Cicero mondja: ezáltal róják le a vérszerinti összetartozók iránt való és a haza iránti jószándékú kötelezettséget, és szeretetteljes tiszteletet. Harmadszor pedig nem lehet egyenlő viszony alapján leróni az emberi erény jutalmazását, ahogyan ezt a filozófus *Etikájának IV.* könyvében megvilágítja. És így tartozik az igazságossághoz a tiszteletadás is, amely által, mint Cicero mondja, a vezető emberek méltók a tiszteletre és elismerésre ...Törvényes kötelezettség az, amelyre valaki a törvénnyel van kényszerítve, és az ilyen kötelezettségre vonatkozik a maga eredeti jelentésében az igazságosság. Az erkölcsi kötelezettség pedig az, amelyre az erény és becsület kötelez valakit.

A MÁSODIKKAL KAPCSOLATBAN azt kell mondanunk, hogy Macrobius két külön részre terjesztette ki az igazságosság fogalmát. Egyik: tartózkodni a rossztól, ez az ártatlanságra vonatkozik, a másik tenni a jót, amelyhez hat más erény tartozik. Ezek közül kettő az egyenlők viszonyán épül, ez egyrészt a barátság az egymással távolabbi viszonyban élők közt, másrészt az egyetértés az egymáshoz közelebb állók közt. Kettő a fensőbbégre vonatkozik, ezek egyrészt a szülők iránti kegyesség másrészt az Isten iránti vallásos tisztelet. Az utolsó kettő az alacsonyabb rendűekhez fűződő viszonyra vonatkozik, és ezek egyrészt a jóakaratra való hajlam, amennyiben jóindulattal vagyunk az ő előmenetelük iránt, és az emberbarátság, amely által megsegítjük őket

Bojthi, noha utal az *Angelus Doctorra*, a saját szempontjait követve, alkalmazta a *iustitiához*, tehát az igazságossághoz bonyolult alá- és mellérendelési viszonyban rendeződő fogalmaknak ezt a bemutatott rendszerét. Ő ugyanis nem tudományos, hanem retorikai művet írt, amelynek célja az volt, hogy a fejedelmi kegy iránti hálájáról és erre való alkalmasságáról, a fejedelmi kegyesség dicséretével tanúságot tegyen. A bölcsélet, a *doctrina sapientum* felidézése itt retorikai eszköz, amely azt jelzi, hogy az író, de nevezzük inkább szónoknak, komoly dolgokról komolyan szól.³⁰ Mégsem lehet véletlen az, hogy Bojthi a *Praefatioban* a *pietas* szót alkalmazta főfogalomként, és ennek jelentését így csaknem a *Secunda Secundae* nyolcvanadik kérdésében elemzett *iustitia* fogalmi körére terjesztette ki. A *pietas*, tehát a kegyesség Aquinói Tamásnál és eredeti klasszikus jelentésében is a nem egyenlők közti viszonyt jelöli, amelyben az alacsonyabb helyzetű a magasabb rendű felé kötelezettségekkel tartozik, másrészt nem az Isten és az ember, hanem a halandóknak egymás közti hierarchikus kapcsolatára utal, hiszen a vallásos tiszteletadásra Aquinói Tamás Cicero distinkcióját követve,³¹ a *religio* szót alkalmazza.

Bojthi tehát olyan kifejezést alkalmazott, amely önmagában nem hordoz szakralitást, nem utal valamiféle szent cselekedetre, szertartásra, mint a *religio* vagy a *sacrificium*³². Ez utóbbi szó is előfordul a következő marginálison jelzett szöveghelyen: a *Praefatio* elején a *pietas religiosa*, tehát a vallásos kegyesség definíciójában arról ír, hogy ez a tisztelet legkiválóbb fajtája, amely Istent illeti meg. A marginálison *Isten városa* című munkájára utal, ahol a jelzett szöveghelyen az Istent illető *sacrificium*ról, szent áldozásról van szó.³³ Bojthi azonban nem követi a locusnak ezt a szóhasználatát, hanem jelzőkkel szűkíti az egyes tartalmi részleteknél a *pietas* fogalmát, és így írja körül a kegyesség három fajtáját, amelyek így akár meg is megfelelhetnének a *Secunda Secundae* fogalmi hármasának: a *religió*nak a vallásos kegyesség (*pietas religiosa*), a *pietas*nak a közösségtől elvárt kegyesség (*pietas politica*), az *observatió*nak a családi kapcsolatokra épülő kegyesség (*pietas oeconomica*). A *Secunda*

erőtlenségükben.” DIVI THOMAE AQUINATIS: Summa Theologica Secunda Secundae Partis Romae - Tornaci – Parisiis 1897

³⁰ Hasonló eljárást alkalmaz Keserői Dajka is a *Halotti Pompa* előszavában (*Praefatio ad Lectorem*), amikor a „bölcsök vitáját” emlegeti a mindig szomorú *Heraclitus* és a mindig nevető *Democritus* igazsága felől, majd eldönti a vitát a prédikátor Salamont idézve: *alius sit risui, alius fletui locus*. „Ideje van a sírásnak és ideje a nevetésnek.” (Préd 3,4) Innen vezeti tovább a gondolatmenetét: most van igazán okunk a sírásra.

³¹ *De Inventione* II. lib. 161.

³² A *religio* vallásos, szertartások által való kötelezettséget jelent, a *sacrificium* áldozatbemutatást.

³³ AUGUSTINUS *De civitate Dei* 10. Lib. [IV] *Nam, ut alia nunc taceam, quae pertinent ad religionis obsequium, quo colitur Deus, sacrificium certe nullus hominum est qui audeat dicere deberi nisi Deo*. „Hogy ugyanis más dolgokról, amelyek a vallásos engedelmességre vonatkoznak most ne is szóljak, bizonyára nincs olyan ember, aki azt merné mondani, hogy a szent áldozattal, amellyel az Istent tisztelik, tartoznánk-e másnak, mint az Istennek.” A továbbiakban arról van szó a IV. fejezetben, hogy az isteni tisztelet sok elemét az emberi érdemek tiszteletére vitték át, mint a túlzott alázatot és az utálatos hízelgést. Pedig Isten régen sem az áldozatra, hanem az áldozattevőre volt tekintettel, mint Káin és Ábel esetében.

Secundae fogalmi hármához képest Bojthi antik és bibliai példákkal azonban olyan fogalmakat is beleért az általa használt *pietas*nak ebbe a kötelezettségvállalás miatt eredetileg hierarchikus (inaequalis) hármas rendszerébe, amelyek Aquinói Tamásnál az egyenrangú viszonyokra vonatkoznak (pertinent ad aequales), amelyek tehát egyenrangú felek közt jönnek létre. Így például Bojthi a közösségtől elvárt kegyesség (*pietas publica*) részletezésekor az egymásért vállalt vagy a hazáért közösen hozott áldozatról szólva hozza elő a barátság, egyetértés e mitológiai példáit, Damon és Phinthiasz, Oresztész és Pylades, Thézeusz és Pirithousz. barátságát. A *Secunda Secundae* harmadik, a nem egyenrangúak közt érvényesülő tiszteletadás fogalmát, az *observatió*t Bojthi *oeconomica pietasa* az 'adott szó', a 'hűség' (*fides*) fogalomkörére szűkíti, és ezt sem teljesen hierarchikusan, hanem kölcsönösen (*in vicem*) érvényesnek tekinti. A szülők és gyermekek kapcsolata ugyanis felcserélhetően szerepel a *Praefatio* szövegében,³⁴ a jó fejedelem is szinte atyja a népének, és a hűségből fakadó kegyességre a Szentírás kölcsönösen kötelezi az emberi viszonyok szereplőit.

Az derül ki a fogalomértelmezések sorozatából, hogy Bojthi felfogásában a *pietas*, a felsőség által elvárt, de a felsőség iránt jószívűen teljesített kötelezettség hozza létre az emberek közösségét. Ez a közösség olyan kötelezettségeken alapszik, melyeket nem szolgai módon elviselnek, hanem érdemekként vállalnak a közösség tagjai. Hierarchikus viszony, de mégsem szolgai, mivel a közösség minden tagja szolgálattal tartozik valakinek.³⁵ Azért volt szüksége Bojthinak a három *pietas*ra, mert az ezek köré rendezett heroikus exemplumokkal világította meg azokat az értékeket, amelyeknek szolgálata minden körülményben hűssé avatja a halandó embert. Az *Exequiarum coereimonialium* hősnőjének, Károlyi Zuzsannának sorsát tekintve mindez hittel átélt valóság is volt, amint azt Keserői által idézett végszavai tanúsítják, amelyekkel az ország főnemesei jelenlétében hazájától, Erdélytől elbúcsúzott: „Az

³⁴ *Iam vero Oeconomica Pietas, qua naturali quadam animorum propensitate, Parentes in liberos, liberi in parentes, Principes legitimi in subditos (quid enim interest inter optimum Principem et optimum patrem familias?) Mariti in uxores praeceptores in discipulos afficiuntur, etiam in divinis literis fundamentum habet. Quid enim aliud Deus Opt, Max in quinto Praecepto: Honora Patrem et Matrem tuam! „A családi szeretet az a természetből meglévő lelki hajlandóság, amelyet a szülők a gyermekeik, a gyermekek pedig a szüleik iránt éreznek, a jogszerető fejedelmek pedig alattvalóik iránt, - hiszen mi különbség van a kiváló fejedelem és a kiváló szülő közt –, és ez köti a férjeket feleségükhöz, a tanárokat pedig tanítványaikhoz. Ennek is az isteni ige az alapja, hiszen mi mást tanít a Nagy Isten az ötödik parancsolatban az anya és az apa kedves nevével: Tiszteld anyádat és apádat!” RMNY 1307, 11,12.*

³⁵ Ennek metaforái jelennek meg a temetési beszédekben is, amikor Károlyi Zsuzsannát az egyház oszlopának, dajkájának nevezik (*columna, nutricula Ecclesiae*) és ezeket a képekkel él Keserői Dajka János a Halotti Pompa előszavában: *...az Anyaszentegyháznak oszlopait íme az Úr Isten oly igen szedegeti.* Ez a jótévő szolgálat dicsérete, illetve e dicséret variálása, bővítése a heroizálás legfontosabb eszköze a latin beszédekben. Pl. Gelei Katona május 24-én Kolozsváron mondott orációjában: *Demosthenes interrogatus, quidnam mortales Deo faceret similiores, Benigne facere respondit. An non ergo ob tot benigne facta hanc inter divas relatum putatis?* „Démoszténést, midőn arról kérdezték, hogy mi teszi a halandókat Istenhez hasonlókká, azt válaszolta, a jócselekedet. Vélhetitek-e, hogy ő oly sok jócselekedete által nem emelkedett az istennők közé?”

én tehetségem szerint mindenkinek minden kívántam lenn”. A Praefatio első mondata ezt az értékrendet fogalmazta meg.

A kegyesség, amely alapján az isteni tiszteletre vagy a becsületes feddhetetlenségre kész emberek rendje elkülönül az epikureusok világi és földhöz ragadt szennyétől – Nagyságos Fejedelem –, a legtöbb bölcs véleménye szerint szorosan összetartozó három részből, a vallásos kegyességből, a közösségtől elvárt és a családias szeretet kegyességéből áll. A kegyesség ugyanis az a szellemi iállapot, amely valamiféle néma áhitattal vagy vallásos tisztelettel kötözi lelkünket Istenhez, a hazához és rokonainkhoz, akik kétség kívül a legkedvesebbek a számunkra, és ezért nyilvánvaló és szükséges is, hogy Istenre, hazára és a családra, mint el nem mozduló biztos célokra irányítsa.³⁶

A Bibliából, a „görögök fabuláiból” és a históriából vett példázatok férfi hősei Istenük, hazájuk, családjuk szolgálatára vállalkoztak. A fejedelem dicséretét úgy valósította meg a Praefatio szövegében, hogy ebben Bethlen is ezeknek az értékeknek a szolgálata és megvalósítása által vált hőrosszá.

Nézzük tehát e hármass pietas lényegét megvilágító ótestamentumi és antik példákat! A *religiosa* esetében csak bibliai alakokat találunk. Ábrahám mint minden hívő atyja kezdi a sort, aztán Izsák, Dávid, Jozafát, majd a próféták következnek: Illés, Elizeus, Dániel. Pogányokat, tehát az antik mitológiai és históriai alakokat azért nem találunk itt, mert a *pietas religiosa* lelkiállapota a Praefatio szerint csak Isten igaz egyházában születhet meg. A *pietas politica* körében viszont csak antik hősök szerepelnek. Mindegyik példa közös eleme a közösségért vállalt önfeláldozás. Először az *amicitia* és *concordia* (barátság és egyetértés) kölcsönös és egyben szűkebb körében kegyességet gyakorló görög mitológiai figurák, akikről már említést tettünk. Őket követik a nagyobb közösség, a haza iránt kötelességet teljesítő, tehát áldozatot vállaló Kodrusz mondabeli athéni király, és Leonidász. Az ő hősiességüket nem csak nevükkel jelzi a szerző, hanem a hatáskeltés végett históriaként meg is jeleníti tetteiket. A görög példasort a hazájukért Xerxész előtt még életük feláldozására is kész két spártai önkéntes tús, Bulisz és Szpertiadesz zárja. Ők a hazáért vállalt áldozathozatal szélesebb körében ismétlik meg a görög példákat a barátság értékével kezdő Damon és

³⁶ Pietatem, qua divino cultui aut honestae integritati, addictus mortalium ordo, ab Epicureorum, prophanæ prophigataeque vitae hominum incompota discernitur colluvie, Serenissime Potentissime Princeps, non inconcinne triplicem esse plerique sapientes tradiderunt: Religiosam, Politicam, Oeconomicam. Nam, cum Pietas sit habitus ille mentis, qui tacita quadam reverentia seu religione animum nostrum Deo, Patriae, aut proximis iis, quos nobis constat esse chariores, devincit, ad tria haec obiecta, Deum, Patriam, in qua proximi degunt, et Familiam tanquam ad immotum ut collimet scopum, plane necessarium est. RMNY 1307, 7,8.

Pynthiasz áldozatvállalását. Az utánuk következő római történelmi figurák –Mucius Scaevola, Attilius és Regulus, Decius a hazáért hozott áldozatvállalás hőseiként szerepelnek.

A történelmi példázatok közül Bojthi Kodrusz és Leonidász történetében Iunianus Iustinus *Historiae Philippicae* II. könyvének IV. és XI. caputját követte, illetve Hérodotosz *Hisztóriáját*. Milyen olvasmány állhat még ezek az exemplumok háttérében? A közös ezek között a jó halálnak, mint az élet legfőbb értékének az elnyerése. Cicero *Tusculanumi beszélgetéseinek* első könyve éppen ezeket a görög történelmi példákat említve, ezt „clarae mortes pro patria oppetitae” (a hazáért önként vállalt ragyogó halál) kifejezéssel illette, és a példákat szentenciaszerűen foglalja össze: „ita sunt multi, quibus videmus optabiles mortes fuisse cum gloria” (így aztán sokan vannak, akiknek sorsából azt látjuk, hogy kívánatos a dicső halál).³⁷ Hasonló tartalmú Bojthi összefoglalása is, aki Horatius 2. római ódájának a témához illesztett kiegészítésével és az említett Cicero szöveg szóhasználatával zárja a második *pietas* taglalását: *pulchrum et decorum sed etiam pium est pro patria mortem oppetere*. „Szép, tiszteletre méltó és kegyes dolog a hazáért önként vállalni a halált”³⁸

A *pietas oeconomica*, tehát a családias szeretet kegyessége a legszínesebb: a gyermek és szülő, tanár és tanítványa közt meglévő ragaszkodásnak, de leginkább a házastársi kapcsolatnak a kifejezője. A példák itt az előző kettő szintéziseként az Ótestamentumból és a görög-római világból erednek. A kegyességnek ebben a fajtájában a görög *οἰκονομία* jelentésének megfelelően nemcsak a család vezetéséről van szó, hanem szélesebb értelemben magáról a kormányzásról, az uralkodásról is. A jó családfő és a jó uralkodó között ebben az értelmezésben nincs különbség, hiszen ez a fogalommagyarázat során a Bojthi által felsorolt viszonyok közt a szülő és gyermek, gyermek és szülő kölcsönös kapcsolata után említi meg a jogszerető fejedelmek és népük viszonyát, majd egy retorikus kérdéssel teszi nyilvánvalóvá a kettő hasonlóságát, sőt azonosságát: *quid enim interest inter optimum Principem et optimum Patremfamilias?*³⁹ (Mi különbség van a kiváló fejedelem és a kiváló családfő között?) A gondolatmenet lényegét ez az analógia adja, mivel mindkettőre érvényesnek tekinti ezt a megállapítást: „in divinis literis fundamentum habet” (az isteni ígén alapul.) A szöveg ezért két szentírási idézettel egyik részről az ötödik parancsolat szerinti engedelmességre, másik részről az I. Tim. 5. rész 4. és 8. versei alapján a háznép és az alattvalók iránti kegyességre int. Ebből tehát kiviláglik, az a felfogás, hogy a jól gyakorolt világi hatalom egyben az isteni akarat kifejezője is, mivel a kormányzásban általa jut érvényre Isten ígéje.

³⁷ Tusc. Disp. I. 116. A mondat első fele a római történelem hőseire vonatkozik: *Nostris non norunt, quos enumerare magnum est, ita sunt...* „A mieinkről semmit sem tudnak, mivel nagy feladat elszámolni őket.”

³⁸ RMNY 1307, 7, 8 – *Dulce et decorum est pro patria mori*. III. C. 2. 14.

³⁹ RMNY 1307, 11, 12.

Ezért aztán az Ótestamentumban mindenki, aki a Szentség hirdetője volt gyakran tanította arra a királyokat, fejedelmeket, a kiválóságban állhatatos férfiakat, bírákat és tiszteletre méltó véneket, hogy a nekik alárendelteket jogtalansággal és méltatlan dolgokkal ne nyomják el, az urakat szolgálják, a férjeket asszonyuk iránti és azokat viszont velük szemben arra intik, hogy a kegyességnek minden kötelességében elől járjanak.⁴⁰

Ezt a szöveg szóhasználata is kifejezi. A *pietas religiosa* definíciójában a vallásos kegyesség szinonimájaként használt *habitus menti infusus* (lelkiállapot) alanyként vonatkozik az *exquisitissimo cultu afficit* 'különleges tisztelettel fordul valaki felé' kifejezésben Istenre. A *pietas oeconomica* meghatározásában ugyanez az 'afficit' ige a 'lélek természetes jóindulata, hajlandósága' (naturalis propensitas) kifejezést, amely itt a kegyességgel rokon értelmű, az emberi viszonyokra vonatkoztatja. Tehát az Istent illető tisztelet és a tekintéllyel bíró ember iránti engedelmesség más-más módon az isteni és az emberi dolgokra egyaránt érvényes, de mindig a lélekből fakadó érzés.⁴¹

Mivel a „*pietas oeconomica*” a természetből fakadó hajlandóság, ezért szerepelhetnek ennek példázataiként Biblia és a pogány históriák hősei. Ezek is mind férfiak, hiszen az ő példázatok a szöveg végén elhelyezett applikációban a fejedelem kegyességét fogja kiemelni. Itt is, mint a vallásos kegyesség értelmezésében a Sárát eltemető Ábrahám nyitja meg a forma szerint fogalom-meghatározására szolgáló exemplumokat. A bibliai alakok sorát a feleségét eltemető Jákób, az atyját bebalzsamozva elparentáló József folytatja. A hitves és szülő eltemetésében megnyilvánuló kegyesség sorrendje az antikvitás alakjaival megfordul. Közülük először Aeneasnak az atya iránti szeretetét idézi fel az Aeneis VI. éneke 111. sorának citátumával erősítve a szöveget, majd Coriolanus az anya iránti szeretetet példázza. Cleobis és Bithon példázatában szintén csak az anyjuk iránti szeretetüket említi Bojthi, de a marginális jegyzete más kontextusbeli értelmezését sugallja a két ifjú történetének. A Hérodotoszra való utalás az exemplum mellé a Kroiszosz Szólón történetének főtemáját is

⁴⁰ Unde Sancti quique Veteris Testamenti praecones, Reges, Principes, in eminentia constitutos, Iudices et Senes honorandos, subditos autem iniusta et indicta causa, non esse opprimendos, crebro docuerunt: servis Dominos mulieribus Maritos et ex adverso omnibus pietatis officiis praevenire praeceperunt. RMNY 1307, 11,12 – 13,14.

⁴¹ A *pietas religiosa* esetében: *Ac pietas quidem religiosa est habitus menti infusus, qui Deum exquisitissimo cultus genere ...afficit.* „A vallásos kegyesség pedig olyan lelkiállapot, amely Isten felé a tisztelet legkiválóbb nemével fordul.” A *pietas oeconomia* esetében: *Iam vero Oeconomica Pietas, qua naturali quadam animorum propensitate Parentes in liberos, liberi in parentes, Principes legitimi in subditos (quid enim interest inter optimum principem et optimum Patrem familias?) Mariti in uxores etc... afficiuntur.* „A családias szeretet kegyessége a léleknek valamiféle természetes jóindulatával fordul a szülők felé a gyermekek iránt, a gyermekek felé a szülők iránt, a jogszerető fejedelmek felé alattvalóik iránt való kapcsolatában, - (ugyan mi különbség is lehet a kiváló családfő és a kiváló fejedelem között?) és a férjek felé is a feleségükkel való kapcsolatukban.”

felidézi, a szép halált, amelyet a két argoszi testvér az édesanyjuk iránti szeretetükért és, Héra iránti tiszteletükért kaptak jutalmul az istennőtől. A másik, szintén erre a történetre vonatkozó marginális locusa, a *Tusculanumi beszélgetések* is ezt a jelentést erősítik, mivel az említett műben a halál megvetéséről értekezik Cicero. Numa Pompilius és Antoninus Pius a feleségüknek méltó síremléket állító két pogány vezet vissza a *pietas oeconomica* témáját a kezdőponthoz a hitvesi szeretetből eredő kegyelethez.

Ennek a temetés körében való értelmezése, a síremléssel való kegyeletadás vezet át a szöveget a következő szerkezeti egységbe. Ez az említett *pietas*okat a gyászoló fejedelem személyére alkalmazza. Így válik az eddig általános tételként, propositumként kezelt tárgy valós viszonyokra vonatkozó szónoki causává.⁴² A recapitulatio szónoki eszközével foglalja össze, idézi fel újra a kegyességek tartalmát, és mutatja be, hogy ezek mennyire kivételes módon valósultak meg a fejedelem életében. A kegyességek sorrendje is lényeges, hiszen a dicsért uralkodói erények *pietas religios*ából indulnak: a fejedelemnek Isten iránti engedelmisségét Isten a kegyességével viszonzta, ezért múlhatta felül a haza védelmében a hőroszokat is, így emelte Bethlent oly magaslatokra, hogy érvényesek lehessenek rá Claudianusnak Theodosius császárról szóló szavai:

*O nimium dilecte Deo, cui militat aether,
et coniurati veniunt ad classica venti.*⁴³

⁴² *Quae omnia Princeps Serenissime, propterea numero, ut intelligas triploci te pietate munitum, nihil aliud per universum vitae tuae decursum egisse, quam, quod pii quisque Reges, Principes et Heroes, qui amplissimum nomen immortalemque memoriam posteris reliquerunt.* RMNY 1307 15, 16. „Mindezeket azért sorolom fel, Ó Felséges Fejedelem, hogy megértsd: te e hármas kegyességgel megerősítve, egész életed folyamán nem cselekedtél másként, mint ezek a kegyes királyok, fejedelmek és hőroszok, akik igen kiváló nevet és halhatatlan emlékezetet hagytak az utódokra.”

⁴³ Az idézet Claudianus panegyricusából való, mely Honorius consullá választásáról szól, és a 96 - 98. sorokból van összeszerkesztve. Az idézetet Augustinus közli a *De civitate Dei* V. könyv 26. caputjában ez az elrendezés szerint. Bojthi tehát innen vette át. A vers arról a csodás eseményről szól, amikor a lázadó Eugenius felett Theodosius 394-ben Frigidusnál győzelmet aratott. Az ütközet során Theodosius csapatai felől hirtelen olyan erős szélroham támadt, hogy elfújta a rájuk kivetett ellenséges nyilakat, dárdákat. A *De civitate Dei* említett fejezete az Isten által segített keresztyén uralkodó, Theodosius dicséretéről szól, és Augustinus is leírja a csata csodáját.

Istentől oly igen szeretett, te vezérled az étert,
és a szövetséges szelek is kürtszódra kijönnek.

(Ford. Mikó Gyula.)

A *pietas oeconomica* megvalósítása kapja a legnagyobb teret a fejedelem személyének dicséretében, hiszen ebben nyilatkozhat meg a szerzőnek a patrónusa iránti hódolata, familiárisai iránti jóindulataért. Bethlennek az alacsony sorúak felemelésében megnyilvánuló kegyessége a Claudianus-idézet után többet jelent a halandókra jellemző erénynél, a *beneficiumnál*, mivel ez szinte az őt felemelő isteni kegyességnek, a jókat segítő isteni kedvnek emberi mása. Ennek ábrázolását a hatáskeltés retorikai eszközeivel, hyperbolákkal, izokolonokkal végzi a szintén az alacsony rangúak közül felemelt hálás szerző.

Úgy vélem, nincs közülük egy sem, aki jótéteményeidről és kegyességedről szívtelenül megfeledkezve, ne emlékezne arra, hogy Nagyságod kegyének és jóindulatának fénysugarai ragyogtak rá. Némelyik alacsony sorból tisztségekre, bíborok közé jutott általad, némelyik meg szinte az eke szarvától méltóságra és hivatalra, más pedig Felséged bőkezűségével mezőket, városokat nyert, s egyesek tisztségeket, sokan pedig a Szent Lélek ajándékának mértéke szerint jó műveltséget szereztek.⁴⁴

Mindezeket a jótéteményeket felülmúlta azonban a házastársi szeretet, az hogy a fejedelem a feleségét lángoló szerelemmel szerette, könnyekkel gyászolta és eltemette. Az érzelmeknek ilyen nyílt megnyilvánulása egy református fejedelemről szólva talán csak a kolonok és kommak összhangja érdekében végzett stilizálás a latin szövegben, de mindenképpen hatásos előkészítés a fejedelmi döntés indoklására, mely szerint az örök emlékezet számára hagyományozzák hitvesének jó emlékezetét.⁴⁵ Az író végül erre a

⁴⁴ *Neminem enim eorum esse puto tam excordem, et beneficiorum immemorem, qui radiis clementiae et liberalitatis Majest. V. sese non recordaretur illustratum. Dum alii e tenui sorte ad honores, ad purpuram, alii a stiva propemodum ad Dignitates et officia assumpti sint: nonnulli T. Maiest. liberalitate pagos et oppida, alii divitias, alii Praefecturas, multi bonas etiam literas pro mensura donorum Spiritus Sancti obtinuerint.* RMNY 1307, a 15, 16.-ot követő számozatlan oldalon.

⁴⁵ *Serenissimam Susannam Carolinam feliciter recordationis Principem...ardentissimo amore coniugali dilexit, et vivis exemptam piissime deflevit, magnifice sepelivit, et memoriam eius sempiternam typis publicis descriptam ad seram transmittere posteritatem decrevit.* – [a fejedelem] „Károlyi Zsuzsannát, a boldog emlékezetű nagyságos fejedelemasszonyt lángoló hitvesi szeretettel szerette, és amidőn az élők közül eltávozott, nagy kegyességgel elsiratta, fenséges módon eltemettette, és úgy döntött, hogy az ő örökkévaló emlékezetét egy könyv kiadásával őrzi meg a kései utódok számára”. – Ugyanezt a programot, ugyanezekkel a szavakkal, de Bethlenre vonatkoztatva fogalmazza meg a *De rebus magni Gabrieli Bethlen libri tres* első könyvének első mindatában: *Aggredior res fortiter praeclareque gestas Gabrielis Bethlen glorissimi Transsylvaniae principis memoriae posteritati committere.* „Hozzáfogok ahhoz, hogy a nagy Bethlen Gábornak, Erdély igen híres

kegyességére hivatkozva ajánlja a fejedelem figyelmébe azt a művet, melynek létrehozását ő maga rendelte el. A kölcsönös viszonyok érdekes rendszerére építi fel Bojthi a dedikáció utolsó két mondatában a fejedelem laudációját. Nem nehéz ebben felismerni az általa értelmezett *oeconomica pietas* lényegét, a természetes jóindulat és engedelmesség, a nem egyenlők kapcsolatában is a kölcsönösen nyilvánul meg: a magasabb helyzetűek jóságát az alacsonyabb helyzetűek szeretettel és hálával viszonozzák. Az elhunyt fejedelemasszony jó nevének megőrzése a fejedelem kegyességének megnyilatkozása, mivel azonban a fejedelmi feleség erénye az ura kegyességének a mása, a fejedelemasszony emlékét megőrző könyv elkészítésével Bojthinak az a célja, hogy magának a fejedelemnek az erényeit magasztalja.

A szerzői szövegek közlésmódja

Az *Exequiarum* első és második könyvében, a *Praefatió*ban és a beszédek összefűző szerzői szövegekben Bojthi Veres Gáspárnak mint historicus aulicusnak kettős célt kellett megvalósítani. Egyrészt a fejedelem megbízása szerint hitelesen kellett megörökítenie a *Principissa*, tehát a fejedelemasszony halálának körülményeit és temetési ceremóniáját. Másrészt megrendítő és heroizáló eszközökkel kellett ábrázolnia az úrnő halálhoz vezető útját, és szükséges volt e tragikus eseményt értelmeznie is, mivel így tette hitelessé a fejedelemasszonynak a gyászbeszédekben megvalósuló magasztalását, apoteozisát. Mivel időben egészen közeli történések kell megörökítenie, mivel az olvasó és leginkább maga a fejedelem is részese volt mindazoknak az eseményeknek, melyek a történelmi jellegű szöveg tárgyául szolgáltak, Bojthinak csekély lehetősége volt a stilizálásra, mitizálásra. Ezért találunk pontos utalást a helyszínekre, az események időpontjára, a szereplők nevére, méltóságára. Részletesen elmeséli Károlyi Zsuzsanna haldoklásának történéseit a kolozsvári Gellyén-házban, az orvosi beavatkozások – csupán borogatások – hiábavalóságát, a halálra készülő asszonynak Keserői Dajka Jánostól, udvari papjától vett úrvacsoráját. Leírja miképpen búcsúzott el urától, a fejedelemtől, sógorától és az udvar előkelőitől, miképpen intette őket uruk iránti hűségre és hazájuk szolgálatára. Bojthi szinte egy realista író, vagy inkább egy tudósító alaposságával minden részletre figyel: a gyászszerartások hogyan mentek végbe, milyen útvonalon, haladt és hol állott meg a gyászmenet Kolozsvár és Gyulafehérvár között, milyen ünnepi készüléttel fogadták a gyászolókat, hány kórus és kiknek a vezetésével énekelt Gyulafehérváron a Szent Mihály-templomban.

A szerzői szövegek nem kerülnek el a szinte naturalisztikus részletek bemutatását sem: Az úrnő teteme a Gellényi-ház nagy ebédlőtermében felállított díszravatalon a nagy meleg miatt már szaglott. A koporsót e ravatalról leemelő előkelőségek a *feretrumot*, ami a koporsó hordozására szolgált, magukhoz szíjazták annak súlya miatt. Míg a falvakon áthaladó gyászmenet Tordára érkezik, belepi őket a por, és a városban megtartott istentisztelet előtt meg kell tisztálkodniuk. Az első temetési események végén gyulafehérvári palotában kialakított ideiglenes sírboltba elhelyezett koporsó mellé illatszereket helyeznek. Mindezek a részletek a tényszerűségükön túl más jelentést is kapnak. Ezeknek a materiához kötődő elemeknek a jelenléte az emelkedett hangnemű szerzői szövegekben nemcsak a hiteles megjelenítést szolgálják, hanem arra intenek, ez az anyag törvénye, a pusztuló test sorsa, az evilági mulandóságé. Károli Györgynek az ifjú Bethlen István tanárának az *Exequiarum Coeremonialium*ba felvett magyar nyelvű szónoklata – tehát nem prédikációja – summázza ezt, átformálva „Bernardus mester”⁴⁶ a szavait „Quam amara est memoria mortis” (Mennyire keserű emlékezni a halálra) ekképpen – „Quam amara est praesentia mortis” (Mennyire keserű a halál jelenléte). A halál ténye miatti megrendülés kíséri az orációk szereplőinek színrelépését Bojthi ábrázolásában, és ettől a félelmetes élménytől szabadulnak meg a gyászolók a beszédek utáni katarzisz könnyeivel.

A temetési szertartás tehát teátrum – erre a metaforára utalnak a szónokok⁴⁷ és maga a szerző is a temetési szertartás helyszíneinek bemutatásával, a Gellényi-ház kapuzatában elhelyezett padok rendjének leírásában, és még hatásosabban, mikor a *Liber Apotheoseos* elején a gyulafehérvári fejedelmi palota udvarának berendezését ábrázolja.

A fejedelmi palota udvarát lombátorral borították be,⁴⁸ amely alatt minden rend kényelmére szolgáló padokat helyeztek el nagy számban. Középen állították fel a castrum dolorist, melyet gyászruhába öltöztettek, a padokat is fekete öltözettel vonták be, melyet mindenütt a királynő címerével díszítettek.⁴⁹

⁴⁶ Claivaux-i Szent Bernát 1090-1153.

⁴⁷ Gelei Katona István május 24-én, Kolozsváron mondott beszédének kezdése. A kipontozott rész a jelenlévők hosszú megszólítása. *Triste malum, lugubre fatum funus largissimis lachrymarum sympluviis irrigandum ...nos in theatrum istud squalore luctuque atratum congregavit.* „Szomorú és gyászos sors, könnyek bőséges esőjétől öntözött temetés... gyűjtött össze minket ide ebbe a sötét gyásszal bevont teátrumba.”

⁴⁸ Erre utal a *Halotti Pompa* kifejezése: az *levélszínek* alatt.

⁴⁹ *Area autem Principalis aulae viridario obvoluta est: sub quo subsellia in universorum ordinum placidissimam quietem, magno deposita sunt numero In medio Castrum doloris suggestumque pullata obvelata veste et reginalibus maculata insignibus erecta sunt.* RMNY 1307, 84.

E teátrum a szereplőinek, világi és egyházi személyeknek a megnyilatkozás színpadára, tehát a szószékre való fellépését Bojthi színpadias gesztusokkal ábrázolja. Gelei Katona, aki a temetés első latin beszédet tartja, „földre szegezett tekintettel és könnyel teli szemekkel” szól Bihari Benedek *carmen haeroicumát*, amelyben a fejedelemasszony halálát írja le költői erővel, „gyászruhában szemét hosszan a földre szegezve” adja elő, Keserői Dajka János május 24-én, Gyulafehérváron mondott prédikációját „az ékesszólás bőségével” mondta, „és a kemény szíveket is könnyekre indította”. Czeglédi János a június elsején folytatott szertartás első prédikációját mondta, amely Bán Imre szerint inkább bölcséleti értekezés, mint a „summa, tanúság, haszna” rendszer szerint felépített igemagyarázat. Bojthinak a prédikáció hatását leíró közléséből érthetővé is válik, mi volt Czeglédi gazdag szónoki ornátussal felfegyverzett prédikációjának célja és tétje is egyben: „Sokak szemében könny van, annyira a szívekbe véste e kiváló férfiú a vigasztalás szavait, hogy hallgatóinak lelkét abba a gyászba fordította vissza, amelyet a korábban megszakított szertartásban éreztek, és sokak sóhajtozása közt fejezte be beszédét.”⁵⁰

Annak ellenére, hogy az *Exequiarum Coeremonialium* nem történeti mű, az udvari történetíróvá emelt Bojthi a szerzői szövegeket úgy szándékozik megalkotni, hogy miközben megörökíti a temetés eseményeit, a történetírásnak mint az antikvitástól örökölt, és humanista módon imitált irodalmi műfajnak a célját is szem előtt tartsa, olyan példákat kíván bemutatni az olvasónak, amelyek a helyes életre tanítanak. Ezért használ az első könyvben római dátumozást. Ez nehézkessé teszi ugyan az események időpontjának meghatározását, hiszen a *Kalendae, Nona, Idus* határnapok szerint kell visszaszámolni az általa adott napok számát, de egyben ki is emeli a korabeli olvasó számára az eseményeket a valós időből a római történetírás hatását keltve egy történelmi időbe. Így az ő eseményközlésére is érvényessé válnak a liviusi program szavai: *exempli documenta dare, unde, quod imiteris, capias* – példák bizonyosságát adni, ahonnan kiválaszthatod, amit követni fogsz. A római naptár használata mellett az időnek és az értékeknek másik keretét és rendjét is felvázolja, hiszen az általa leírt események háttérében a pünkösdi ünnepkör áll. Károlyi Zsuzsannán a betegsége Nagycsütörtökön hatalmasodik el annyira, hogy leveri lábáról, pünkösdtől egy nappal. Május 13-án éjjel két órakor hunyt el. A római pogány és a pünkösdre utaló keresztyén időszámítás kétféle példázatértékelést érvényesít az olvasóban, az egyik a sors elviselésének

⁵⁰ Gelei: *demisso vultu, oculisque paene rorantibus...* Uo. 29, Bihari Benedek: *pullatus et oculos paulum tellure moratus*. Uo. 40, Keserői Dajka János: *flumine eloquentiae disertissimo duris etiam pectoribus lacrimas excussit*. Uo.59, Czeglédi János: *Manuere nihilominus multis mortalibus lacrimae: ita enim disertissimus vir consolationem animis imprimebat, ut eandem pro singulari ingenii ac eloquii dexteritate in plangtum convertere posset*. Uo. 65.

sztoikus értékrendje szerint heroizálja a hősnőt és a fejedelmet, a másik a sors elhordozásának mártíriuma szerint a fejedelemasszonyt a halálában, a fejedelmet az isteni akarat melletti tanúságtétellel az életében dicsőíti meg.

Ezt a tragikus heroizálást készíti elő az első könyv bevezetése, amely két olyan kauzális elemet is megnevez, amely nagyjelentőségű, tehát történelmi elemzést igénylő eseményhez méltó. A *fortuna* az egyik, amelynek játékszere az emberi létezés, a másik a *rerum moderator Deus*, a dolgokat igazgató Isten, aki hőssé emeli a sorsát elfogadó, a fortuna szeszélyeitől megszabaduló embert.

Az első könyv szerzői szövegeinek első mondata egy ellentétre épül: az első egység a polgárháború végével az országra köszöntő nyugalomról szól, s a békét szerző fejedelem beteljesedő boldogságáról (*felicitas*), ám egy megszorító tartalmú közbevetés – „...quae in hoc multiplicibus vicissitudinibus obnoxio orbe, cadere posset...” (már amennyire itt e változásoknak kitett világban ez lehetséges) – már előlegezi a mondat komor lezárását. A második mondat egység alanya már a hirtelen ellentétébe forduló szerencse, amely a fejedelem boldogságára tör. Így már az első mondatban tragikus hőssé emelkedik Bethlen, hiszen azt a hatást kelti a szerző, mintha a virtusokkal szerzett dicsősége váltotta volna ki a végzet büntetését. A sztoikus létértelmezés szerint a „tűkhé”-nek, azaz a szerencsének kiszolgáltatott világ csak tragikus események színtere lehet. Az epikureista „hédoné” életelvet *Praefatio*jának első mondatában elutasító történetíró azért alkalmazza a kathartikus hatáskeltés eszközeit, hogy a *patientia* és *constantia*, tehát a tűrés és állhatatosság egyszerre sztoikus és keresztyén értékeivel fölmagasztosított hőseit kivonja az *adversa repente fortuna*, a hirtelen ellenségesen változó szerencse hatása alól.

Ebben az ábrázolásban a fejedelemasszony minden gesztusában a sorsnak, a sztoikus világtörvényként, „oikeioszisz”-ként érvényesülő isteni akaratnak a tudása és elfogadása van jelen. Haldoklásának megrendítő rajzában a lélek nyugalma abból ered, hogy elfogadja Istennek az emberi dolgok és a szerencse felett érvényesülő hatalmát, és betegségéért is „nagy hálákat adott Istennek, aki mindent bölcsen igazgat, és keserőséggel szokta mérsékelni a nagyon sikeres kimenetelű dolgokat.”⁵¹ Bojthi tartalmi idézettel közli a fejedelemasszonynak férjétől való búcsúját, és az előkelőkhöz szóló kéréseit.

⁵¹ Károlyi Zsuzsanna betegségének okát Bojthi abban látja, hogy egész életében mértékletességre törekedett, tartózkodott a borivástól, és csak vizet ivott. A hideg nedvek összegyűltek a testében: *Eam ob causam incidit in morbum, quem incredibili animi constantia ferens Deo rerum moderatori devotissimas agebat gratias, qui prosperos fortunae eventus acerbitate quadam temperare soleret.* RMNY 1307, 19,20.

Május 9-ét követő három napon úrvacsorát vett, különféle vigasztalásokkal üdítette a lelkét, melyeket azelőtt is hallgatott, Mindenek felett az Örök Istennek adott hálát minden néki nyújtott javaiért. Kérte Őt, adjon neki ebből az életből az égi helyek felé békés távozást, majd felséges urának mondott köszönetet tiszta és igaz házastársi szerelméért, gondoskodásáért, oltalmazásáért, és ő is szintén az Isten oltalmába ajánlotta. Azután méltóságos Kákonyi István, a kiváló és próbált hűségű férfiút, majd Gáspár Jánost, udvarmesterét, aki hűségesen, és bölcsen járt el ügyeiben név szerint szólítván, intette őket arra, hogy minden körülmények között felséges férjének javát szolgálják, mindig a békeesség szerzői legyenek, és az előkelők elégedetlenkedését, mert oly sokszor megesik az ilyesmi, erejükhez képest csendesítsék le. Május 12-én, midőn rátört az éj, altatószert vett be, aludt egy keveset, felébredt, elbágyadt, szinte szunnyadozóhoz volt hasonló, és éjjel két óra tájban megfogta felséges ura kezét, majd a Megváltó Úr Jézusban szelíden örökre elnyugodott.⁵²

A szövegnek sok retorikai eszközzel szerkesztett, szó szerinti idézése hatásosabb lehetett volna, de ezt a módszert már Keserői Dajka János prédikációja alkalmazta, ahol is hitelesebb forrásból hangzott el az úrnő utolsó végbúcsúja, hiszen az udvari pap, aki a fejedelem családjával szorosabb kapcsolatot tartott, szó szerint olvasta fel a lejegyzett utolsó szavakat a prédikációjának applicatio részében. Bojthi egyébként későbbi történeti művében sem használt szónoklatokat, és mérsékelten bánt a retorikai eszközökkel, nem beszélteti egyenes idézetben a személyeket. A latin történelmi stílusú szövegkörnyezetben túlságosan stilizáltak is hatott volna az egyenes megszólalás. Az ilyenfajta megrendítés, mint a fejedelemasszony élettől búcsúzó szavainak retorikailag latinul megkomponált egyenes idézete, Bihari Benedek epicédiumában fordul elő.

Károlyi Zsuzsánna halálának e megrendítő részletét ábrázolva, Bojthi történetírói szempontokat érvényesít. Ahhoz a szöveghez képest, melyet Keserői Dajka a prédikációjában dokumentumként szó szerint idéz, a fenti részlet éppen a közvetett beszéd

⁵² *VII Iduum Maii sacra se refocillans Eucharistia, variis consolationibus per continuos tres dies, quibus supervixit, usa est. Deo autem ante omnia immortalis pro omnibus in se collatis beneficiis, summas egit gratias, eundemque precata est, ut placidum ex hac vita in coelestes sedes transitum largiretur. Deinde Sereniss. Marito amplificissimis verbis gratias pro coniugali et sincero amore, cura, protectione agens, eundemque divinae protectioni commendavit. Magnificum autem Stephanum Kakony, virum spectatae fidei et probitatis nec non Ioannem Caspar, aulae suae Magistrum fidelem in administrandis rebus consiliarium nominatim compellens admonuit, ut Sereniss. Mariti sui salutem modis omnibus procurarent, pacis et concordiae semper authores essent, dissensiones procerum saepenumero suboriri solitas quantum in ipsis situm esset virium optima fide componerent. IV Iduum Maii ingruente somnifera sumens dormivit pauxilium, mox evigilans et sensim tabescens, dormienti similis, circiter secundam horam post nocturnum coniueinium placide in Domino IESV Servatore, manibus Serenissimi Principis Mariti excepta, obdormivit. Uo. 19,20–21,22.*

miatt a tartalom tekintetében hitelesnek, de visszafogottnak és szinte érzelemmentesnek tűnik.⁵³ Ennek oka az, hogy az események jelentőségét kívánta kiemelni azzal a retorikai eszközök háttérbe szorításával. A kor református olvasója számára a betegágyánál vett úrvacsora, a halál teljes bizonyosságát, elfogadását jelentette. Milotai Nyilas István *Agendájának* 1637-es debreceni kiadása szerint ezt csak a halál előtt álló beteggel lehetett közölni, és csak akkor, ha tiszta életet élt, ha mély hittel vette magához a szent jegyeket. Az *Agenda* szerint ilyenkor a halálra készülő súlyos beteggel együtt a hozzátartozók is úrvacsoráztak. Noha a Bojthi által leírt jelenetből nem derül ki, és Keserői prédikációjából sincs rá utalás, mégis lehetséges, hogy a szent jegyeket a fejedelemszónnyal közösen testamentumának meghallgatói is magukhoz vették.⁵⁴ Bojthi ábrázolásmódjában nincsenek érzelemkeltő stíluselemek. A leírt történetnek, a maga tényszerűségével kell hatásosnak lennie: a szerző meggyőződése szerint a *Divinum numen*, az elkerülhetetlen isteni akarat munkál a történelemben és hősei egyéni sorsában.⁵⁵ Ő ennek a példázatát mutatta be, nem változtatva az isteni akarat által alakított tényeken, mert ez az akarat formálta az Bojthi bemutatásában hősnője életét, melyet a halál által tett teljessé.

⁵³ Az említett prédikáció szerint ezeket mondta az őt bátorítóknak, akikre aztán testamentumát bízta: „Mert elhiggye kegyelmetek, hogy én oly igen kisz vagyok, valamely órában az én Istenem szólít örömet elmegyek: Sőt azt mondom kegyelmeteknek, hogy ha mindkettő előttem volna, s azt mondanák, ihol az jó egészséges élet, ihol az halál is, az melyiket akarod, válaszd el, az halált választanám. Mert ez világ csalárd, az halál által pedig én örökké való nyugodalmamban, az üdvözült Szenteknek társaságában megyek.” A férjétől e szavakkal búcsúzik: „Életemnek kedves társa, szerelmes Uram, Felséges Bethlen Gábor. Hogy engemet árvaságomból felvöttél, Istennek szent rendelése szerint magadnak házastársul választottál, kedvesen tartottál, rám szorgalmas gondot viseltél, őriztél, oltalmaztál, állapotomban neveltél, házastársbeli igazságos szeretettel szerettél, minden kegyelmességgel körül vöttél, mostani nyavalyámban is pedig meg nem utáltál, sem a körülöttem való forgolódásban és vigyázásban meg nem csüggedtél. Mit fizessek mindezekért elegendőképpen, mint háláljam meg, nem tudom.” Isten áldásait kéri aztán Bethlenre: Dávid lelkét Salamon bölcsességét, a pátriárkák életének élemedett idejét, József tiszta lelkét, Gedeonnak bátor szívét. Bocsánatát kéri testi gyengeségeiért.

⁵⁴ Az *Agenda* tiltja az úrvacsoraosztást (*communicatio*) a betegeknek otthon, mivel „sokan szabadságot vennének és egészségekben nem élnének az Úr Vacsorájával”, hanem azt „az beteg ágyokra halasztanák”. Ha valaki egészségesen „elvesztegette” az úrvacsora vételének alkalmát, beteg korában sem méltó arra, hogy elvegye” A kiszolgáltatás legfőbb érve a halálos betegség, amiből már nincs felgyógyulás, mert akkor az Úrvacsora a halálra való felkészülés és a vigasztalás eszköze. Jellemző a harmadik, negyedik érv: „Harmadszor: Mert nem szűkölködnek az egészségesek orvos nélkül, hanem az betegek. Ki lehet pedig, mikor lehet az ember betegbb lélekben is, mint a halálnak idején, mikor ifjúságától fogván való bűnei előtte forognak. Negyedszer: Mert ha az betegül elfogják az Úr Vacsoráját, minden vigasztalástól megfosztatik, gyenge, tántorgó hiti megaluszik, lelki ismereti nem gyamolítottatik, és az ki tőle elfogja, mint ha kezen fogva taszítaná az beteget az késértetnek örvényében.” Az Úrvacsorát nem egyedül csak a betegnek szolgáltatták ki ilyenkor sem: „De soha őt magát az beteget ne communicáltassad, hanem mentől alább tízen avagy nyolcan legyenek az beteggel egészséges communicálók. Te is (tehát a pap, az *Agenda* olvasója MGy.) állj meg közöttök, az beteg előtt, és az te szódat indítsad el ilyen módon!” Itt az Úrvacsora méltóságáról, szereztetéséről szól, az Úrvacsora szentségét szerző Krisztusról, a bűnbánatról, és a krisztusi áldozatra tekintő Isten megbocsátásáról.

⁵⁵ Történeti művének történelemformáló ereje a szerencse és fátum fölött ható isteni akarat, amely Bethlent is segítette, mivel eleve *rei publicae utilitis, apud omnes acceptissimus esse videtur*. (Mindenki az állam számára hasznosnak és alkalmasnak látta) Máshol így hivatkozik erre: *Iusto Dei immortalis iudicio constitutum est*. (A halhatatlan Isten ítélete határozta el...) Bojthi történelemszemléletéről: BARTONIEK Emma. *A XVI – XVII. század magyarországi történetírásának történetéből*, Bp., 1975. 327–338.

Így, felemelkedvén a fejedelmi méltóság fokain át a királynői felségig abban a városban halt meg, amelyben vagy tizenhat éve oly szép reményekkel ünnepelte nászát, ahol nyolc évvel korábban, június huszadikán a fejedelmi méltóságra emelkedett, hogy az isteni elrendelés közreműködésével ugyanabban a városban nyerje el az égi dicsőséget is, ahol a földit megszerezte⁵⁶

Ennek a nyugalomnak az ellentéte az udvarhölgyek, a kolozsvári asszonyok kétségbeesett sírásának, gyászának antikizáló és hatáskeltő bemutatása:

Amint a halálának híre elterjedt, asszonyok tömege, udvari emberek csapata szaladt ki a környező házakból, és áradó könnyekkel siratták az úrnőt, az előkelő szüzek pedig hajukat tépve, arcukat karmolva, keservesen jajgattak. A siralomtót visszhangzott minden.⁵⁷

Az asszonyok jajgatása, szétbomlott haja a szenvedély, fájdalom ábrázolására szolgáló locusok egyike, mellyel gyakran élnek a klasszikusok, de az *Exequiarum Coeremonialium* gyászbeszédei közt is megvan az a retorikai fordulat, hogy a gyászolók fájdalmának mérséklésére szólító intelem a síró asszonyok megszólításával fejeződik be.⁵⁸ A szenvedélyeknek ezt a megjelenítése, enargeiája retorikai eszköze, mint láttuk, a beszédek előadójának teátrális ábrázolásában is érvényesül.

Az *Apotheoseos liber secundus*, tehát a latin beszédgyűjtemény második kötete, annak ellenére, hogy a temetési szertartás legfontosabb eseményeiről, a június 29-től július 2-ig tartó szertartásokról tudósít, a szerzői szövegek tekintetében színtelen, csak a temetés tényeit tartalmazza minden ékítés nélkül, Bojthi itt még a római naptár dátumozásával is felhagy. A

⁵⁶ *Hic fuit exitus Principis per omnes bonorum ghradus ad reginalem etiam Maiestatem exaltatae, in eadem urbe, in qua ante annos plus minus XVI connubiales taedas fausto celebraverat omine, octennium vero ante VI Menses, dies XX, ad principalem fuerat exaltatae dignitatem: ut divina interveniente ordinatione coelestem in eadem, in qua terrenam consecuta fuerat dignitatem nancisceretur urbe gloriam.* RMNY 1307, 21–22.

⁵⁷ *Mortis ubi fama percrebuit, Matronarum turba in aedibus excita proximis atque universa aulicorum manus Heroinam effuse deplorant, virgines autem honorariae laceratis crinibus, et inscripto unguibus ore misebariliter vociferatae sunt, omnia lamentis laquearia personuerunt. Uo.*

⁵⁸ *A crinibus passis, crinibus solutis, effusis kifejezések e locus megjelenítésében gyakori fordulatok: pl. LIVIUS Ab urbe condita I.13. tum Sabinae mulieres, quarum ex iniuria bellum ortum erat, crinibus passis scissaque veste, victo malis muliebri pavore, ausae se inter tela volantia inferre, XXXIX.13.; Matronas Baccharum habitu crinibus sparsis cum ardentibus facibus decurrere ad Tiberim; VERGILIUS Aeneis I. 480. crinibus Iliades passis peplumque ferebant, suppliciter tristes et tunsae pectora palmis; II. 404. Ecce trahebatur passis Priameia virgo /crinibus a templo Cassandra adytisque Minervae. Az Exequiarum Coeremonialiumban Gelei Katona István első beszédében: Te quoque foeminarum tristissima turba alloquor, et quaerimoniis, lamentationibusque modum tandem a vobis adhiberi contendo. „És te siralmas asszonyi sokaság, fékezd a sírást!”*

második könyv címe, a fejedelemasszony istenülését előlegezi az olvasó számára, ezt a várakozást azonban nem a szerzői szövegek, hanem a szónoklatok teljesítik be. Bojthi ezeket – többek közt a saját, július 1-jén előadott vigasztalóbeszédét is - hagyja kiemelkedni a szerzői szövegek közül.

Ha szemügyre vesszük azonban az első és a második könyv befejezését, azt látjuk, hogy az első zárása a Mindszenti-beszéd szedéséhez képest, kisebb betűkkel öt sorban van szinte beprésselve a 83. oldal legaljára. Ez arról értesíti az olvasót, hogy egy *hypocaustumba*, tehát a föld szintje alatti boltozatos helyiségbe helyezték el a koporsót, a vendégeknek tort rendeztek, a szegényeknek a fejedelem kincstárából pénzt osztottak, és úgy határoztak, hogy július elsején folytatódnak a szertartások. A második könyv, a hangzatos című *Apotheoseos liber secundus* lezárása sem hatásosabb. Lippai János szónoklata után hatáskeltő eszközök nélkül szól arról, hogy a fejedelem délután elbúcsúzott a temetésen részt vevő vendégektől, lelkészekről. Ennek során Bojthi csak megemlíti az Ötvenedik zsoltár alapján prédikáló debreceni lelkész, Tállyai Putnoki János búcsúzó prédikációját, és Károlyi Zsuzsannáról magáról végül csak ennyit írt: „Élt harminckét évet, nyolc hónapot, hat napot, és tíz órát.”⁵⁹

A könyvek szerzői szövegeinek ez a rövid zárása, illetve az egész beszédgyűjtemény elrendezése, amelyről e dolgozatban már szóltunk, azt mutatja, hogy az udvari történetíróként színre lépő szerzőnek nem sikerült a nagy, tragikus eseményhez kapcsolódó szövegeket úgy elrendezni, hogy abban a közölt beszédek mellett az ő szerzői szövegei is a két könyv teljes egészében hatásosan érvényesüljenek. Elképzelése az lehetett, hogy az elhangzott szónoklatok egy történelmi szövegfolyamba illeszkedjenek, és ez a szövegegyüttes tényszerűen és érzelmkeltő hatással idézze fel a gyászszertartást. Ez a kiadás sürgető határideje miatt nem sikerült neki teljesen. A szónoklatok összeszedése, nyomdai előkészítése, sok időt igényelt, és a magyar nyelvű Halotti Pompa szerkesztését is el kellett végeznie, mint láttuk a Milotai-prédikáció bevezetésében. Amit viszont meg tudott valósítani az elképzeléseiből, így is jelentős és eredeti alkotás. Nem tudjuk, a Bethlenről szóló történelmi művében megírta-e

⁵⁹ *Is amplissimis verbis Serenissimo Principi valedicens, valedixit etiam serenissimae Heroinae manibus eosque sub spe futurae Resurrectionis in qua Iesus Christus Servator Noster corpora nostra debilia conformia reddet corpori suo glorioso, Dei Opt. Max. protectioni ac Angelorum Sanctorum custodiae commendavit Vixit Annos XXXII. M. VIII. d. VI. h. X* „Igen alkalmas szavakkal mondott búcsút a fejedelemnek és az elhunyt fejedelemasszony lelkének, majd azt az eljövendő feltámadásreménye alatt, amelyben Jézus Krisztus, a mi megváltónk elerőtlenedett testünket a saját dicsőséges testéhez hasonlóan támasztja fel, a hatalmas és nagyságos Istennek és szent angyalainak védelmébe ajánlotta. Élt 32 évet, 8 hónapot hat napot és tíz órát.” *RMNY 1307. 163.* Különös a szöveg szinkretizmusa, mellyel a választékosságot és az emelkedettséget akarta elérni: egy szertartásos, szent tartalmú szövegben alkalmazza a *manes* 'halotti árnyak' szót, ami római, tehát pogány vallási képzeteket tükröz.

részletesen mindezeket, hiszen annak fennmaradt szövege az 1614. év elejének eseményeinél megszakad.

II.

KÁROLYI ZSUZSANNA TEMETÉSI CEREMÓNIÁI, A SZERTARTÁSI ESEMÉNYEK ÉS BESZÉDEK

Károlyi Zsuzsanna betegsége és halála

Károlyi Zsuzsanna betegségének első komoly tünetei⁶⁰ 1619 tavaszán léptek fel, és így ez a téma 1620 nyarától gyakran megjelenik a Felvidéken hadakozó urával való levélváltásokban. Az augusztus 25-i besztercebányai királyválasztásra sem egészségesen készülődik az úrnő. Kassáról 1620. augusztus 18-án Bethlennek küldött levelében ezt olvashatjuk: „Kegyelmed édes szerelmes uram írjon nékem, hogy itthon való késésem meddig lesz. ... Írjon kegyelmed maga egészséges állapotja felől édes szerelmes uram; én Istennek hála mostan tűrhető egészségben vagyok.”⁶¹ Talán ez a csak „tűrhető egészség” a magyarázata annak, hogy Bethlen késlekedik a hitvesét e jeles alkalomra invitáló levéllel.

A gyógyítás sikertelenségére utal az, hogy 1621-ben Bethlennek két levele is Báthory Anna boszorkányos praktikáinak hatását látja az asszony állapotának romlásában. Nyilvánvalóan hitt a fejedelem az effajta bűvös képességekben, és ezért félti hitvesét a mesterkedésektől, másrészt óhajtaná is ezeket, mivel, mint írja, akik „meg tudják veszteni az embert, meg is tudják gyógyítani.”⁶² A Báthory-birtokok megszerzésében mindenképpen fontos érv lehetett Báthory Anna bűbájossága mellett Károlyi Zsuzsanna nem javuló állapota.

⁶⁰ Ezeket Bethlen így írta le Károlyi Mihálynak a Gyulafehérváron 1619. május 29-én keltezett levelében: „feleségem nyavalyája természet kívül volt uram, mely ilyen vala: Hogy mihelt előtt, akar my keveseth azontol oly tüzes gyulladás borította ell eovigh mint a veres bársony...azontól oly rettenetes és szenvedhetetlen szív dobogás, szív fájás jött reá és fuladás, hogy néha két óráig sem szólhatott egyet is, hanem mint egy halt eleven ugy feküth... Ennek soha semmi Doctorok, Orvosok nem resistálhattak, hanemegy reggel hat órákor szintén ökredezni kezdett, én magam futottam oda fejét tartani...az után meg könnyebbedett vala, de ismét egy hét mulva annál nehezebben kezdet lenni, közel két hétig, hanem az mult pénteken egy szegény ember adott egy gyükér szélit néki, azt szombaton reggel meg feözvén egy kanál téjben itta meg, azon ember valami füvekből készítetteth egy ferdöth, és azon napon háromszor feresztette megabban, az ólta legyen az Úr Istennek hálá minden inflmmatio, palpitatio, continuus dolor cordis, capitis kiállott belölle és mostan tűrhező állapotban vagyon minnyájunknak reménségünk kívül.” (elvörösödés, állandó erős szívdobogás és szív- és főfájás M.GY.) BODROGI János, *Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony*, Nagy-Enyed, 1899. 40–41.

⁶¹ Károlyi Zsuzsanna Kassán egy 1620. augusztus 18-án Bethlenhez írott levelében, arról értesíti a fejedelmet, hogy elfogták Lengyelországban ellenfelének, Homonnai Drugeth Györgynek egyik levelét, és Munkács is hamarosan a kezükre kerül. Ezek után említi Bethlenhez való készülődését. A levelezésből vett idézetek a továbbiakban is a forrás helyesírását követik. *Bethlen Gábornak és nejének, Károlyi Zsuzsannának levelezése*, Történelmi Tár, 1879, közli SZABÓ Károly, 203.

⁶² Az 1621. július 26-án kelt levél: „leveledet édes szívem megadá az vak posta, melyből értem nyavalyádnak ujúlását, kin mennyit búsúljak, azt én meg nem írhatom, tudja és látja azt az Úristen, Ő Szent Felsége

A fejedelem komolyan reménykedett felesége felépülésében. Ezért írja az 1621. augusztus 17-én írott levelének azon részletében, amelyben a birtokai gondviselésére utasítja: „Radnótra is elmenj, és ott is hagyj mindent jó állapotban; mert az lehetne legkedvesb lakó helyünk még, ha élhetnénk.”⁶³ Érthető tehát, hogy az úrnő betegségének súlyosra fordulása és halála mennyire váratlanul érte őt. Ennek oka a köztük meglévő, élő, erős érzelmi kötődés és rendíthetetlen bizalom volt, hiszen Károlyi Zsuzsanna nem csak házastársként, hanem politikai szövetségesként is feltétlen hűséggel volt Bethlen támasza. A fejedelem – a levelek tanúsága szerint – beavatta feleségét felvidéki hadi vállalkozásainak minden részletébe. 1621. január 27-én kelt levelében Magyarországra kiszállt hadainak és Buquoy császári generális csapatainak első összecsapásáról tudósítja őt.⁶⁴ Ez év július 11-én pedig arról, hogy miképpen fogta el és ölte meg két katonája Érsekújvárnál az említett vezért, hogyan került a fogságába a másik császári generális, Pálfi István. Bevonta az asszonyt a váltságdíj összegének megállapításába, kifizetési módjába, sőt a fogoly Kassára vitelét is Károlyi Zsuzsannára bízta.⁶⁵

Különösen fontossá vált Bethlen számára ez a házastársi hűségnél nagyobb jelentőségű bizalom a fehérhegyi csata után, amikor már egyedül vívta harcát II. Ferdinánd ellen, és nemcsak a magyarországi szövetségesei pártoltak el tőle, mint Széchy György, hanem saját

könyörüljön rajtad szerelmes szívem és orvosoljon meg. ...nem tudok mi tanácsot adni, most is, hanem hogy azon istentelen embereket intsek, ijesszék, biztassák, és csak valamelyik meggyógyítana az Úristen akaratjából, bátor annak megkegyelmeznél szívem; mert én azt gondolom, hogyha meg tudják veszteni az embert, meg is tudják gyógyítani.... Annak az nyilvánvaló ördögös gyilkos kurvának (Ez a bűbájos Báthory Anna. – M. Gy.) törvénye elhalasztásán úgy búsulok, hogy feljebb nem lehet; soha nem is hallottam, hogy ez nyilván való bűbájost, gyilkost, teli hassal lévő megfattyazó személyt akármely nagy nemzet legyen is, hogy citálni kelljen, mert minden szabadságát maga vesztette el....Mindazáltal beszélj szívem gubernátorral (Bethlen testvéröccse, Bethlen István – M. Gy.) felőle és magad is ő kegyelme is viseljetez gondot az kurvának büntetésére. Az nagy hatalmas de nagy kegyelmű Úristen könyörüljön édes szívem rajtad és adja meg elébbeni jó egészségedet, hogy az én sok fáradtságim után nyughatnám, élhetnék veled együtt Ő Szent Felségének kegyelmes engedelmeiből akár csak mi kevésség immár bú nélkül.” *i. m.* 211 – 212. – Az 1621. október 28-án kelt levél: „Érkezik egy Rác nevű katona leveleddel, melyet megolvastván és újulását nyavalyádnak abból értvén, úgy búsulok rajta, hogy én azt bizony meg sem írhatom; talám az istentelen kurva hogy oly közel vagyon hozzád, azért is lehet: de hogy ott ne lakjál, hanem Szakmárba menj, igen kérlek és gyógyíttasd magadat édes szívem azzal az asszony emberrel, ki eddig gyógyított, talám a nagy kegyelmű Úristen megkönyörül rajtunk.” *Uo.* 217 – 218.

⁶³ *Uo.* 214.

⁶⁴ Bethlennek 1621. január 27-én kelt levele: „Én édes asszonkám, vasárnap az híreket úgy írhattam meg, a mint akkor az dolog volt, és ugyan igaz, hogy szombaton Buquoy éppen minden hadával, valamennyi volt lovasa, gyalogja, lövő szerszámaival együtt elő jött igen reggel, és setét estig harcoltanak egymással; de az mieinken az Úristennek oly kegyelmes gondviselése volt, hogy egyet is el nem foghattanak, talám 30 ha megsebesedett; de az ellenségből többet, 300-nál öltek, fogtak; az lövő szerszámmal toljta hátrább őket. – Azért édes szívem az ellenség megtartózott, látván, hogy emberekre és nem csehekre talált.” *Uo.* 202 – 203.

⁶⁵ Bethlennek 1621. július 11-én kelt levele: „Buquoyt elevenen adta most az Úristen kézben; de az egész sereg (mivel csak az tábor szélén volt ez immár az harc) mind gyalog lovas kiállván rendelt seregekben, és reájok indultanak. Az mely két katona fogta volt, félvén attól hogy elszalad, levágták, és vélle együtt sok főkapitánokat, hadnagyokat.” *Uo.* 210. Az 1621. október 21-i levélben.: „Pálfi Istvánnak éretted az tízezer forintot is elengedtem immár sanczában, és csak adja az ötven ezer forintot meg, felét pénzül felét arany ezüst marhául, elbocsátom.... Küldjék fel Váradról Kassára igen jó gondviselés, őrizet alatt, vas az lábán maradjon Kassán az kamara háznál őriztessék, el ne szaladjon...” *Uo.* 217.

udvari emberei közt is voltak, akik a megbuktatásán mesterkedtek. E gyanakvás miatt fogatta el Péchi Simon kancellárt.⁶⁶ Károlyi Zsuzsanna tartotta kézben a felvidéki harcok idején a fejedelem erdélyi birtokait, méneseit, tisztartóit, sőt még a kénbányák művelését is ellenőrizte ura határozott utasításai szerint, hiszen ezek jövedelmei fontosak voltak a harcoló sereg fenntartására.⁶⁷

A fejedelmi hitves azonban urától nemcsak a hadak fizetésére szolgáló pénz előteremtésére, hanem katonáinak irányítására is jogosultságot kapott. Igaz, ez rendkívüli helyzetben történt. Bethlen ugyanis a főerőktől távol, Kassán tartózkodó feleségét féltette az árulástól. Ezért azt írta neki, hogy a saját biztonságáról csapatainak mozgatásával gondoskodjék.⁶⁸ Más alkalommal a fejedelmi parancsra hivatkozva, maga Károlyi Zsuzsanna adott utasítást arra, hogy azoknak a katonáknak, akik őt Kassára kísérték, a Szepesi Kamara fizesse ki egy évi elmaradt zsoldjukat. A levélben, melyet Berzeviczy Antalnak, a Szepesi Kamara kamarásának küldött ebben az ügyben, a maga személyét ugyanazoknak a méltóságoknak és címeknek feminin változatával illette, mint amelyeket Bethlen használt: „Zsuzsanna, Isten kegyelméből Magyarországnak, Dalmáciának, Horvátországnak Szlavóniának választott királynője, Erdély fejedelemasszonya és a székelyek kapitánya.”⁶⁹

⁶⁶ Bethlen a magyarországi rendek elpártolásáról Alvinczi Péternek 1621. november 11-én Magyarbrodról küldött levelében írja: „...innét igen elmentek, és hogy hazájukra való gondviselésre, szolgálatra intettem őket engemet meggyölöltének, nem lévén arra semmi kedvek.” SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*, Bp., 1887, 198. Péchi Simon (1565/70 – 1642) unitárus hitről tért át a szombatosokhoz. Bocskai titkára, akire végrendeletében Szamosközy munkáinak kiadását bízta, melyet az nem teljesített. A besztercebányai királyválasztó országgyűlésen, ahol a korábbiakhoz képest szokatlan módon a Porta követe is megjelent, és felolvasta a szultán levelét, amely arra inti a magyar rendeket, hogy a Portával békét tartó királyt válasszanak, Péchi az Újtestamentumot tagadó hitelveinek megfelelően a törökbe vetett bizalomra és védelemre hivatkozva, Bethlen királysága mellett agitált. Bethlen azonban 1621-ben részben azért, mert riválist gyanított benne, részben, mert így kívánta a magyarországi és erdélyi ellenfeleit leszerelni, május 23-án váratlanul elfogatta a kancellárt. Péchit 1624-ben igen magas összegért, 88500 forintért vállalt kezesség fejében engedte szabadon. I. Rákóczi György 1638-ban a szombatosok ellen intézett perek során szintén elfogatta, és csak a református hitre térése után szabadult Szamosújvárból.

⁶⁷ Az 1621. augusztus 17-én Pozsony mellől írott levélből: „Irass az erdélyi jószágainkban majorságinkban való sok fogyatkozások felől is és mindenütt való tisztartókat fenyegezz igen meg a hol érdemlik; rendelj is móddal való gondviselést közzéjek, s szerezz sok pénzt édes asszonkám, mert bizony nekem immár minden pénzem szintén elfogy; holott csak ez két hét alatt 18 ezer lovasnak fizettem gyalog nélkül. Irass ide ki is minden tisztartóknak, viseljenek szorgalmatos gondot és gyűjtsenek sok pénzt”. *Bethlen Gábornak és nejének, Károlyi Zsuzsannának levelezése*, Történelmi Társaság, közli SZABÓ Károly, 1879, 214.

⁶⁸ Bethlennek 1621. április 11-én kelt levele: „Azért az Szécsi dolgát, immár nyilván való árultatását akárki elhíheti. Annak okáért szerelmes szívem, szükséges igen az vigyázás ott alatt, nem egyébből, hanem, hogy valami árultatásból, lopásból való förtély valami várunkon ne essék, másiktól ebből, hogy Kassán igen vigyáztass magadra édes szívem. Az vármegyék lovasit, gyalogit éjjel nappal sietessék Kassához gyülekezni. Mutassák meg Bornemissza János és Abafi igaz hűséget hozzánk, kíméltsék meg az Szécsi lovasát, micsoda falukon vadnak, és menjenek rájuk, verjék fel őket.” U.o. 204. Széchy György felvidéki főnemes árulásáról van szó. Az ő leányát, Széchy Máriát, a Murányi Vénuszt vette feleségül a fejedelem unokaöccse, ifjabb Bethlen István. Szentpéteri Bornemissza János Bethlen lovaskapitánya volt, Abafi Miklós Tokaj várának kapitánya, a Báthory Gábor elleni merénylet kiötlője.

⁶⁹ „Susanna Dei gratia electa Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae etc. regina, principissa Transylvaniae et Siculorum comitissa. – Generosis fidelis nobilis dilecte. Salutem et gratiam nostram. Uram ökegyelme

Azt, hogy Bethlen felvidéki háborújában Károlyi Zsuzsannának fontos szerepe volt, mutatja levélváltásuk sűrűsége is. A fejedelem alkalmanként egy héten négy levelet is küldött neki.⁷⁰ A hangnem is szeretetteljes kapcsolatról árulkodik. Gyakran ismétlődő megszólításai e levelezésnek Károlyi Zsuzsanna részéről „édes szerelmes uram, én édes uram”, Bethlen részéről pedig „szerelmes szívem, én édes asszonkám, édes szívem, szerelmes édes szívem”. Ugyanezt jelzi a fejedelem levélaláírása: „G. igaz szerelmesed” Bethlen igyekezett az asszony kedvébe járni különleges szöveteknek és ezek varrásához értő mestereknek Erdélybe küldésével. Az 1621. szeptember 21-én kelt levelében egy különleges, fekete, arannyal szőtt, virágokkal hímzett szövettel dicsekszik, melyet Velencéből hozatott.⁷¹

Az 1622. január 7-én megkötött a nikolsburgi békével Bethlen befejezte felvidéki hadjáratát. Május elsejére Kolozsvárra országgyűlést hirdetett e békekötés pontjainak kihirdetése és elfogadása végett. A fejedelem számára a békekötés hadi sikerei ellenére is az általa létrehozandó nemzeti királyság kudarcát jelentette, melynek oka a magyarországi főnemesség gögje és önzése volt. Származását tekintve, ő fejedelemként sem vehette fel a versenyt még a Thurzókkal sem, nemhogy a Habsburgokkal. Jellemző erre Thurzó Szaniszló gögös megjegyzése, amit 1622. június 15-én mondott egy általa rendezett lakomán a soproni országgyűlésre delegált erdélyi követeknek: „A ti uratok, Bethlen a királyunk akart lenni, pedig tudhatná ez a kóborló bestia, hogy én és más magyar hazafiak már az anyánk méhétől eredve nemesebbek vagyunk, mint amilyen ő életében valaha is lehet.”⁷²

parancsolatjából Nagy Mihály nevű tizedes Somogyi százában lévő jött ide alá Kassára szekerünk mellett, mivelhogy fizetetlen jüttek el ez az Nagy Mihály nevű gyalog tizedes mind legényeivel együtt: kegyelmed azért ez levelem látván adjon egy hópénzt nekik, ezek mellett jött uramnak ő kegyelmének egy ajtónállója, Nagy Tamás nevű, annak is kegyelmed hópénzét adassa meg. Datum in libera regia civitate Cassoviensi 14 Februarii Anno 1621.” Ez után a *nomina peditum*, tehát a kilenc gyalogos és a *janitor*, az ajtónálló neve következik, a tizedesnek négy, a gyalogosoknak fejenként három, az ajtónállónak öt forint kiutalandó összeggel. A zsoldot ki is fizették nekik, amint a levél külső részén lévő idegen kézírással írt szöveg bizonyítja: *Ex consilio 14 februarii Ao 1621 arrastata, decurioni f. 4 aliis peditibus f. 3, janitori autem f. 5 solvatur* Történelmi Tár, közli SZABÓ Károly 1879, 259.

⁷⁰ Bethlen 1621. augusztus 17-én kelt levele: „Im mostan bizonyos postát küldött gubernátorunk hozzám, ki ötöd napra jött ide, s Vinczen voltál, még is nekem semmit nem íráttál, én pedig ez óráig minden héten legalább két levelet, de bizony némely héten négyet is írtam és küldtem.” *Bethlen Gábornak és nejének, Károlyi Zsuzsannának levelezése*, Történelmi Tár, közli SZABÓ Károly, 1879, 213.

⁷¹ „Szunyog Gáspár megjöve Velencéből; oly vég vont aranyat hoztak, kinél szebbet soha nem láttál, fekete vont arany, felemelt virágú, de az virága varrott, töltött.” *Uo.* 216–217. Szunyogh Gáspár főudvarmester Bethlen követe volt Velencében, később Kővár kapitánya. Bethlen az 1621. október 28-án kelt levelének postscriptumában ezt írja: „Édes Suskám, én számodra oly fő varrót fogadtam, egy fő mestert férfiat, a ki bársonyon atlacokon szokott drága varrásokat varrani, kinél jobbat Németországban sem tartana; ugyann azon tar bársonyokat, atlacokat oly szépen tud metélni virágokra, hogy jobb nem lehet.” *Uo.* 218.

⁷² Thurzó Szaniszló egy évvel korábban a nikolsburgi béketárgyalásokon még Bethlen tárgyaló biztosa volt. A soproni országgyűlésen a felvidéki protestánsok megnyugtatósa végett II. Ferdinánd beleegyezett abba, hogy a Magyar Királyság nádora legyen. Thurzó megjegyzése Ferdinánd diplomatájának, a királynő főudvarmesterének Franz Christopher KHEVENHÜLLERnek *Annales Ferdinande*i című tizenkét kötetes, Lipcsében 1716 és 1726 között kiadott történeti művében a IX. kötet 1676. lapján szerepel: *Ewer Herr der Betlehemb hat vermeynd under König zu seyn, de er doch ein loser Bestie und ihme wohl bewust ist, das ich und andere Ungarische*

Bethlen hazai viszonyai közt ennek nem volt akkora jelentősége, mert bármilyen nagy nemzetsége volt akár a Báthoryaknak is, a szultán adta Erdélyben a fejedelmi athnamét. Ennek ellenére a boszorkányperек háttérében mégis e család erejének megtörése állt. Bethlen pompakedvelésének oka, mint a kor minden uralkodójánál, a főhatalom és az ország erejének kinyilvánítása volt, ezért pompával és dicsőséggel kívánt a fejedelem Kolozsváron, az országgyűlésen megjelenni, leplezendő a Szent Korona visszaadásának és eredeti céljainak pillanatnyi kudarcát, és deklarálva az őt hazájába kísérő idegen előkelőségek – későbbi terveiben szövetségesei számára, hogy ereje töretlen maradt. E triumfusnak lett volna résztvevője és részese Károlyi Zsuzsanna. Az események azonban tragikusan alakultak. Károlyi Zsuzsanna 1621 nyarán Magyarországról visszatér Erdélybe. Erre utal Geleji Katona második temetési beszédének az a részlete, melyben a Napúthoz hasonlítja a fejedelemasszonyt hazája és Magyarország közti utazásait.

Ennek egyedül akár a legutóbbi év nyári napfordulója körüli visszatérésével is módfelett bizonyítékát adta. Ugyanis mihelyt királyságunk legszélső határait illették lábai, nyomban a megviselt és a szükségétől megterhelt szegények tömegesen keresték meg őt, könyörgő levelek sokaságával rakták tele a kezét, és a nélkülözők pénzadományért, a jogtalanságot eltűrők s elszenvedők jogi védelemért esedeztek nála. S ugyan mennyi ideig élvezték e szerencsét honfitársaink, s örvendtek ennek? Ugyanis amíg Transsylvánia lakói Úrnőjük visszatérével bejárták igen tágas birtokaikat és igen kellemes földjeiket, addig ő mindenki nem csekély bánatára ismét Magyarországon termett.⁷³

A fejedelemasszony 1621 nyarán romló egészsége miatt tért vissza Erdélybe. Ez derül ki a már említett 1621. július 26-i levélből, melyben Bethlen „azon istentelen embereknek”, tehát a boszorkányper vádlottjainak intéséről, ijesztéséről ír, és arról, hogyha azok bűbájosságukkal meggyógyítanak a feleségét, még kegyelmet is kaphatnának. Ez év október 28-án írott levelében szintén a boszorkány Báthory Anna közelségét okolja Károlyi Zsuzsanna

Patrioten aus Mutterleib Edler entsprossen, Weder er sein Lebtage Werden kan. Idézi SZILÁGYI Sándor *I. Rákóczi György*, Bp., 1893, 97.

⁷³ Quod vel unico illo circa solstitium aestivum proxime superioris anni reverticulo satis superque comprobatum reddidit. Vix enim extremis pedibus fines Regni attigit, inopes, afflicti et quacunq[ue] necessitate pressi catervatim actutum obviam facti grandi libellorum supplicum cumulo manus eius complevere, et stipem quidem indigi, vindicatione oppressi et iniuriam qualemcunq[ue] passi precibus ab ea extraxere. Atque tandiu hac felicitate indigenae usi et gavisi sunt, quoad latifundiis, praediisque suis amplissimis et amoenioribus Transsylvaniae coloniis peragratis, retrograda pedem in Vngariam non sine ingenti omnium moerore extulerit. RMNy, 1307, 166. (Ahol a jegyzetekben nincsen feltüntetve a fordító neve, ott a latin szövegeket a saját fordításomban közöltem. M. Gy.)

betegségének kiújulásáért.⁷⁴ 1622. január 18-án halt meg Bethlen István felesége, Csáki Krisztina, akinek temetésén Károlyi Zsuzsannának jelen kellett lennie, mivel a gyászszertartás és a Karakóba tartó gyászmenet egyik állomása február 7-én Kolozsvár volt,⁷⁵ és ott a férjét is képviselnie kellett, mert a fejedelem a nikolsburgi békepontokat megerősítő tárgyalásokkal volt elfoglalva, majd hadaival Kassára vonult.⁷⁶

Geleji beszéde tehát arra utal, hogy Károlyi Zsuzsanna 1622 tavaszán elhagyta Erdélyt. Kassára ment, férje elé, akivel együtt kívánt ismét visszatérni a Kolozsváron május elsejére meghirdetett országgyűlésre. Kassáról április 6-án indult Kolozsvár felé. Bojthi Veres Gáspár szerint ekkor még reménykedtek a gyógyulásában.

Volt egy kis remény arra, hogy az orvosok ideig való segítségével visszanyerje az egészségét, midőn a méltóságos fejedelemnek Erdélybe kellett utaznia, hogy május elsejére országgyűlést hirdessen. Az ő lelke is hajlott arra, hogy véle menjen, talán azért, hogy a kellemesebb erdélyi levegőt élvezhesse. Miután Kassáról április idusától számított hatodik napon elindult, állapota nem romlott, és ez minden jószándékú embert megerősített óhajtott reményében.⁷⁷

Bánffyhungyadra érkezve, azonban már nagyon rosszul volt, és ágynak esett. Bethlen orvosokat hívat mellé, akik borogatásokkal igyekeznek enyhíteni „a betegség hevét”. Május ötödikéig kénytelenek így Bánffyhungyadon időzni. A fejedelem mindvégig asszonya mellett maradt, annak ellenére, hogy május elsején már megnyílt az országgyűlés, és Bethlen számára oly fontos akadémiaalapítás ügyét tárgyalta.⁷⁸ Vele együtt időztek a vesztes cseh háborúból

⁷⁴ Történelmi Tár, közli SZABÓ Károly 1879, 211, 217.

⁷⁵ SEGESVÁRI SZABÓ Bálint *Krónikája = Bethlen Gábor krónikásai*, vál., szerk., jegyz., előszó MAKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 205.

⁷⁶ „1622. Ezek így végben menvén, in mense januario Kassa felé alá indula az fejedelem minden hadával az Lipótságra, onnan Kassára. Ekkor temették el gubernator Bethlen Istvánnét, Csáki Christinát Erdélyben Karakón.” *Az öreg TOLDALAGI Mihálynak, az öreg Rákóczi György fejedelem tanácsának és Marosszéknak főkapitányának emlékezetül hagyott írása = Bethlen Gábor krónikásai* vál., kiad., jegyz. MAKKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 148.

⁷⁷ In mediocrem nihilominus recuperandae valetudinis spem, temporalibus Medicorum erecta subsidiis, cum Principali Maiestati Comiciorum ad Calend. Maias iudiciorum causa, in Transsylvaniam proficiscendum esset; animum et ipsa, forte aere clementiori in Transsylvania usura ad profectionem adiecit. Cassovia egressa est VI Iduum April. et tolerabili valetudine in exoptatam bonorum omnium mentes erexit spem. – Bojti a római naptárt használja. Eszerint az április idusától, tehát április 12-től visszaszámított hatodik nap (VI Iduum April.) április 6.

⁷⁸ A rendek elfogadták a fejedelemnek az akadémia alapítását célzó előterjesztését, és 1622. május 23-án az országgyűlés 6. törvénycikke értelmében Bethlen először az akadémia helyét Kolozsváron jelölte ki, a Farkas utcában lévő, 1603-ban lerombolt katolikus templom és a még álló, de elhagyott zárda telkén. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor 11., Bp., 1882., KOLOZSVÁRI József *Adattár = A Kolozsvári Református Kollégium évkönyve*, Kolozsvár, 2004., 83.

hozzá csatlakozó szövetségesei, János György, a jägerndorfi örgróf, Thurn Mátyás, a cseh felkelők vezére is.⁷⁹

Bethlen és kísérete május ötödikén, áldozócsütörtökön indult Bánffyhunadról, és sietett Kolozsvárra, mivel Károlyi Zsuzsanna már ágyban fekvő beteg volt.⁸⁰ Kolozsváron ő az előző évben elhunyt bíró, Gilényi Imre házában szállt meg, a fejedelem pedig a mellette lévő házban, Stenzel Andráséban. A bíró Gilényi, – vagy más helyesírás és ejtés szerint Gellyén vagy Killyén – megbízható embere volt Bethlennek, és ezt az is kifejezte, hogy a fejedelem testvére, Erdély gubernátoraként megjelent a bíró 1618. június 26-i temetésén.⁸¹

Károlyi Zsuzsanna utolsó napjairól és végóráiról hű és hiteles tanúságot tesz Keserői Dajka János prédikációjának applikációja. Ebből arról értesülünk, hogy május nyolcadikára, vasárnapra már oly súlyosra fordult az asszony állapota, hogy az úrnő felkészül a halálra, hívatta udvari papjait, a fejedelmet, az ország előkelőit. „A haldokló fejedelemasszonyt vigasztaljuk – közli Keserői – Ne féljen, Felséged, az Isten jóakarátja meggyógyítja, maholnap könnyebben lesz!” Károlyi Zsuzsanna válasza nagy lelki nyugalmat tükröz: „Nem félek semmit. Mert elhiggye, Kegyelmetek, hogy én oly igen kiesz vagyok, valamely órában az én Istenem szólít, örömet elmegyek. Sőt ezt mondom kegyelmeteknek, hogy, ha mind a kettő előttem volna, s azt mondanák, ihol az jó egészséges élet, ihol az halál is, azmelyiket akard, válaszd el, az halált választanám. Mert ez világ csalárd, az halál által penig én örökké való nyugalomban az üdvözült szentek társaságában megyek,”

Tovább súlyosbodott az állapota, egyedül kívánt lenni. Később a fejedelmet kérte magához minden kísérete nélkül, majd a papokat is és az előkelőséget, Bethlen Istvánt, Korniss Zsigmondot és a többieket. Elmondta végső búcsúját, mely vallástétel, a férjének mondott hálaadás, köszönetmondás és erkölcsi intelem az ország előkelőihez, Erdély népéhez, tehát egyfajta lelki, erkölcsi, hitbéli testamentum, amely kezdsében is követi ennek formáját a

⁷⁹ János György ötezer landsknechtből álló serege 1621 augusztusában csatlakozott Bethlenhez Nagyszombatnál. SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczy György*, Bp., 1893. 82. SZEKFÜ Gyula *Bethlen Gábor*, Helikon, Bp., 1983., 138. Thurn Mátyás 1619-ben Thurzó Szaniszló közvetítésével került kapcsolatba Bethlennel. A fehérhegyi csatavesztés után Bethlen hadaihoz csatlakozik.

⁸⁰ 3 Nonar. *Maii ipso nimirum die F. Ascensionis D. Servatoris Iesu dicato, in lectu se componens, absque omni festivitate Claudiopolim ingreditur, adque ad aedes magnificas haeredum Emerici Gellenii divertit.* „Május Nonaeja előtti harmadik napon (május 5-én), éppen a Megváltó Jézus Krisztus mennybemenetelének ünnepén ágytak esve, mindenkitől ünnepeve, Kolozsvárra érkezett, és Gellényi Imre örököseinek nagyszerű házában szállt meg.” RMNY, 1307, 19, 20.

⁸¹ Bethlen 1618-ban Bécsben rendelt meg pecsétnyomókat kolozsvári kereskedők közvetítésével, mivel a korábbi 1613-as készítésűek minőségével elégedetlen volt. A megrendelt pecsétnyomók Kolozsvárra hozását is rájuk bízta. Ebben az ügyben segédkezett a fejedelemnek Gillyén Imre. KOVÁCS András, *Pecsétek vallomása*, Korunk III. S. 12/2001/7. 27-37. – Gillyén Imre haláláról és temetéséről az 1621. év eseményei közt megemlékezik SEGESVÁRI SZABÓ Bálint *Krónikája = Bethlen Gábor krónikásai* vál., kiad., jegyz. MAKKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 204.

tiszta, világos elmére való hivatkozással.⁸² „Tudom pedig az Istennek Igéjéből, hogy csak az boldog ember, az ki jól hal meg. Én ezért most testemben beteg, de értelmemben ép és egészséges lévén, az én Istenemtől és üdvösségem felől ilyen vallást teszek. Szent Lelkét adta nékem, melynek általa ujja is szült, és az örök életre azzal elfoglalván az sok nyomorúságok által el is készített úgy, hogy az én Uram Jézus Krisztust ennyi kínjaimban is utolsó órára nagy víg örömmel várom. Jöjj el Uram Jézus az én kimúlásomra, ne késsél, vedd hozzád az én lelkemet!”

Ezek után Bethlen Gábortól búcsúzott el. Megköszönte a férjének, hogy árva leány volta ellenére is társául választotta őt, gondot viselt rá, szerette, betegségében sem „utálta meg”, sőt gondoskodása nem lankadt. Áldást kér reá: „Isten Dávid lelkével, Salamon bölcsességével ruházza fel kegyelmedet a szent pátriarkák életemes idejével, József tiszta életével, Gedeon bátor szívével ajándékozza meg, szerencsés előmenetelekkel, csendes és békességes birodalommal, hívei előtt való kedvességgel.” A köszönet után bocsánatot kért urától testi gyengeségéért, és elmondta tanácsait Bethlen későbbi életére vonatkozóan. Itt történik utalás elhunyt gyermekeikre, Gáborra és Mihályra. Mindkét gyászkötet csak egy-egy alkalommal említi Bethlen életének e fájó momentumát. A latin *Coeremonialium Libríben* Bojthi a temetés eseményeit közlő szerzői szöveg legelején szól erről,⁸³ a magyar nyelvű *Halotti Pompában* pedig Keserői Dajka idézi úrnője szavait prédikációjának e dokumentumértékű applikációjában. Ez is azt bizonyítja, hogy az ott közöltek valóban a haldokló nagymasszony ajkairól valók: „Akartam volna, Szerelmes Uram, ha kegyelmedet kedve szerint szolgálhattam volna, segíthettem volna. De igen gyarló és erőtlén edény voltam. Látja, kegyelmed ez világnak állhatatlan és csalárd voltát, az nagy Isten kedvéért hiszem,

⁸² Május 8-án végrendekezett. Keserői Dajka a július 1-jei gyászbeszédében a testamentumnak megfelelően idézi fel Károlyi Zsuzsanna végbúcsúját. A testamentum kezdése és részletei: „Én Károlyi Susánna Isten kegyelmességéből Magyarországnak megválasztott királyné asszonya, Erdélyországnak fejedelemasszonya etc. Testemben igen beteg; de elmémben ép és egészséges lévén, az én kicsiny javaimból, melyeket az Úristen reám, méltatlan szolgáljára bízott volt, ez felül megjegyzett becsületes személyek előtt, szabad akaratom szerint teszek ilyen testamentumot...Igen igyekeztem azon, hogy mindenkinek tehetségem szerint használjak, senkinek pedig ne ártsak és hogy valakinek szándékból akartam volna véteni noha lelkemismereti arról nem vádol, mindazonáltal mivel én is csak ember voltam; hihető, hogy sokaknak sokkal megfogyatkoztam. Ennekem pedig soha senkire való nehézségem csak egy mákszemnyi sincsen. Az Úristen mindenkinek minden fogyatkozásokat én ellenem való vétségeket bocsássa meg, én is megbocsátom.” A végrendeletben Milotainak, Keserűinek, Gelejinnek 200-300 forintot, alumnusainak 2000 forintot, a scholák diákjainak és a szegényeknek, az ispotályokban szenvedőknek 1000-1000 forintot hagyott. Arról is végrendekezett, hogy a gyászbeszédet felette Keserői Dajka János mondja. BODROGI János, *Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony*, Nagy-Enyed, 1899. 60-61. A testamentum hiteles másolata: RADVÁNSZKY Béla, *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*, Bp., 1879. III, 242.

⁸³ ...per integros XVI plus minus annos, intemerato sacri conubii iure Serenissimo complacuit Marito: Cui etiam duos masculos, scitos elegantesque pueros, immatura fatorum severitate in ipsis cunabulis extinctos, enixa fuit.. „... több mint tizenhat évig élt tiszta házasságban, és kedves volt felséges ura számára, akinek két szép és okos fiút is szült, de ezeket a végzet kegyetlensége idő előtt, még a bölcsőből ragadta el.” RMNY, 1307, 17, 18

kegyelmedet, szerelmes uram, meg nem csalja ez a hitvány világ, hiábavaló ez, elmulandó, ne higgyen ennek, kegyelmed, gondolkodjék inkább koroskint az a mennyei hazáról, az örökké való boldogságról, és oda vágyódjék, kegyelmed! Rendelje úgy ez világi életét, hogy abban be is juthasson! Ne szakadjunk el egymástól, legyünk együtt ott is amaz szép édes két angyalka magzatinkkal, kiket előttünk elbocsátottunk, hogy együtt vélek Istenünknek előtte dicsekedhessünk!”

A férje után Bethlen Istvántól búcsúzott el: Isten nem engedte, hogy Csáki Krisztina halála után sógora gyermekeinek édesanyjuk helyett anyjuk lehessen, áldást kívánt rá és fiaira, özvegységében pedig vigasztalást. Elbúcsúzott testvéreitől, Károlyi Mihálytól és Károlyi Katától: „Titeket, szerelmes Atyámfiak, mind az, kik jelen vattok környülöttem, mind a kik még távol vattok tőlem, az nagy Úr Isten minden üdvösséges áldásával látogasson. Énnékem fejenként megbocsássatok, és halálomon ne keseregjete, mert énnékem lészen én munkáimtól és szenvedéseimtől való megnyugovásom, az örök életre pedig általmenetelem”.

E megható szavak után elbúcsúzott a fejedelmi udvar népétől, uruk iránti hűségre és engedelmisségre intve őket, majd Magyarországtól és Erdélytől, annak rendjeitől. Köszönetet mondott nekik fejedelemasszonyi méltóságért, melynek tisztét mindig szeme előtt tartotta, hiszen az ajtója senki előtt nem volt bezárva, személyválogatás és vallásra való tekintet nélkül igyekezett szolgálni mindenkinek: „Az én tehetségem szerint mindeneknek minden kívántam lenni. Békességeket nem annyira a külső, mint Isten előtt való ájtatos könyörgésemmel felette szorgalmasan oltalmaztam.” A királyok Királyának gondviselésébe ajánlotta őket, hogy az védelmezze őket, egységet, békességet, egészséget adjon nekik. Végül elbúcsúzott a „szerelmes Tanítóktól, Isten titkainak hűséges sáfáraitól”, megköszönve gondviselésüket, intelmeiket, „melyek – mint mondta – az örök életre készítettek, melyekkel lelkem újult, szívem vidult. Munkátok jutalmát megfizető az igaz Isten, az életnek amaz Koronáját, mellyel Szent Pál dicsekedett, egyen-egyen nyomja fejetekben!” Krisztus előtt bizonytságot fog róluk tenni. E búcsúzás után kérte az úrvacsora kiszolgáltatását.

Másnap, május 9-én, hétfőn udvari papja, Keserői Dajka János és az erdélyi püspök, Milotai Nyilas István illő készüléttel jelentek meg a szent jegyek kiosztására a fejedelemasszonynál, aki Bojti szerint is az előző napinál erősebb testi-lelki állapotban fogadta őket Keserői prédikációja szerint ezekkel a szavakkal: „Én édes István Uram szerelmes komám ⁸⁴ nekem úgy tetszik könnyebben vagyok sokkal, hogynem tegnap. De én nem tudom az Úr mivégre könnyebbített meg, valamit Ő szent Felsége végzett felőlem szent

⁸⁴ Milotai Nyilas István, udvari papot és Keserői Dajka János püspököt szólítja meg így Károlyi Zsuzsanna.

akarátja szerint, vigye végben, én az Szent vacsorával való éléshez készen vagyok, nem is akarom elmulasztani”. Károlyi Zsuzsanna szavai arra utalnak, hogy kedvezőbb állapota ellenére sem reménykedett már a gyógyulásában, hiszen jól tudta ő is, miként az Úrvacsora közlésére felkészült papok is, hogy a betegágyánál végzett communicatio csak a halálos betegnek jár ki.⁸⁵

Május 12-én, csütörtökön éjszaka tizenegy és éjfél között elszenderedett. Udvarhölgyei és papjai vették őt körül. Másfél órai alvás után felébredt, és igen bágyadt volt. A fejedelmet óhajtotta látni. Amikor Bethlen megjelent az ágya mellett, így szólt hozzá: Szerelmes Urom, ne hagyj el egy kicsinyét! Éjjel két óra tájban ismét rosszul lett, és Keserői Dajka János tanúsága szerint „nagy ájtatos fohászkodások közt lelkét lelkének Pásztorának, az Úr Jézus Krisztusnak csendesen megadta”.⁸⁶

Az első temetés

A temetés kellékei – koporsó, szín, pheretrum, castrum doloris

A következő napon a halottat a Gilényi-ház ebédlőtermében felállított ravatalra fektették, uralkodóhoz illően felékesítették, királyné mivoltára utaló címerek kíséretében bíbortakaróval leterített ágyra fektették. Az udvar gyászba öltözött. A kék darabontok, a fejedelmi testőrség is gyászruhát vett fel. Bethlen Gábor királyi személyhez illő végtisztességet kívánt adni a hitvesének, s ezért az erdélyi fejedelmek temetkezési helyén, a gyulafehérvári Szent Mihály-templomban jelölte ki felesége végső nyughelyét. A szertartás eseményei így hosszadalmasak lettek, és nagyobb előkészületet igényeltek, hiszen a ceremónia minden részlete, június huszonkilencedike és július harmadika közt Gyulafehérváron megismétlődött, még hozzá a Kolozsváron kezdetteknel pompázatosabban. Mindehhez hozzájárultak azok az alkalmak Tordán és Enyeden, amelyek a testnek a fejedelmi székhelyre vitelét kísérték.

Forma szerint a kolozsvári országgyűlés és a fejedelmi tanács döntött a szertartások időpontjáról és helyszíneiről, gondoskodott a temetés kellékeinek megrendeléséről, a címerek, építmények elkészítéséről, és az előkelő vendégek ellátásáról. Mindezeket

⁸⁵ MILOTAI Nyilas István, *AGENDA*, Debrecen, 1634, 142.

⁸⁶ RMNY, 1306, 176-185. Az események sorába illeszkedő szöveget a mai helyesírással közöltem.

Bethlen István intézte gubernátorként és a gyászoló fejedelem legközelebbi rokonaként.⁸⁷ A mesterek azonnal hozzáláttak, hogy elkészítsék a temetés díszes kellékeit

Fel kellett építeni, és be kellett rendezni a *színt*, amely Geleji találó kifejezése szerint gyászos teátrumot alkotott. Ezt a Geleji-ház kapuboltozatából alakították ki.⁸⁸ Erre utal Milotai Nyilas István május 24-én tartott prédikációjának címe: „az kapu k0zben, mikor az test Feiervar fele mozdittatnek.”⁸⁹ Bojthi Veres Gáspár a latin *Coeremonialium libri* kötetben a háznak azt a részét, ahol a szín állt, szintén *porta concamerata*, azaz „boltozatos kapu” kifejezéssel nevezi meg.⁹⁰

A *szín* deszkafallal vagy nyáron levélsátorral határolt, a világi környezettől a gyászszertartás számára elkülönített szakrális tér volt, amely a templomot helyettesítette.⁹¹ A halottnak a háztól való búcsúztatására szolgáló színt úgy építették fel, hogy a kapu felöli oldala nyitott legyen. Belsejében állították fel a gyászolók számára a padokat, középen szószék és a koporsónak helyet adó emelvény vagy az ennél ékeesebb castrum doloris állt. Ezen a koporsót úgy helyezték el, hogy benne a test lábbal a kapu felé fordulva feküdt. A szín oldalfalait, és minden berendezését fekete posztóval fedték be, a padokat, a szószéket címerek díszítették. Apor Péter szerint az ajtaját, külsejét is fekete posztóval vonták be, és papíros címereket helyeztek reá. A szín oldalára, épp úgy, mint a gyászszertartásra előkészített templom falaira, epitáfiumokat, gyászverseket függesztettek, melyeket a kollégiumok diákjai, tanárai írtak.⁹²

⁸⁷ Placuit senatui, ut intermissis ad praesens comitiorum negotiis, deductio funeris, Albam Iulam usque solennis, ad IX. Calend. Iunii reiceretur. Curandis interim Coeremoniis, ornamentis, picturis insignibus, instrumentis usui aptis, iis quibus id negotiis iniunctum fuisset, impigre vacarent, Litera autem ad Ecclesiasticos per Reverendis Dn. Superintendem scripta, in quibus admoniti sunt, ut funebribus contionibus orationibus et carminibus instructi, VIII. Calend. Iunii deductioni funeris communis Ecclesiae nutricis, frequentes interessent. „A fejedelmi tanács úgy látta jónak, hogy az országgyűlési teendőinek időleges megszakításával a testnek ünnepélyes elvitelét Gyulafehérvárra egészen május 23-ára, halasztja el. Eközben serényen hozzáláttak, hogy a szertartásról, a díszekről, festésekről, jelvényekről és az ezekhez szükséges eszközökről gondoskodjanak aszerint kinek mi volt a feladata. A tekintetes szuperintendens úr leveleket küldött az egyházi személyeknek, melyekben arra intette őket, hogy gyászbeszédekkel, prédikációkkal és énekekkel készülvén, május 24-én minél többen jelenjenek meg minden gyülekezet dajkájának gyászmeneténél.” RMNY, 1307, 23, 24. – *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1882, 11.

⁸⁸ Apor Péter a szín leírásakor nem említi, hogy ezt az elhunyt házának kapujánál építették. APOR, i. m. 112. A színnek a kapuban való elhelyezése azonban Erdélyen kívül is megtartott általános szokás volt. SZABÓ Péter *Végtisztesség*, Magvető, Bp., 1989, 65-67.

⁸⁹ VIII. Praedicatio. Mellyet t0t Melotai N. István die 24. Maii az kapu k0zben, mikor az test Feiervar fele mozdittatnek, az Országbeli Statusoknak nagy frequentiaja jelen lévén RMNY 1306, 80.

⁹⁰ Princeps ipse, cum delectis Regni Optimatibus, portam aedium Gellenyanaerum, unde funus efferendum erat, concameratam et subsellis refertam lugubribus occupavit. „Maga a fejedelem az ország válogatott előkelőivel foglalt helyet a Gellényiek házának kapu-boltozatában, melyet gyászszínű padokkal rendeztek be. Innen kellett elindulnia a gyászmenetnek.” RMNY. 1307, 27, 28.

⁹¹ SZABÓ Péter *Végtisztesség*, Magvető, Bp., 1989, 67.

⁹² APOR Péter *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása*, Szépirodalmi, Bp., 1987, 112.

A temetés két legékesebb darabja a koporsó és a *pheretrum* volt. Károlyi Zsuzsanna testét fakoporsóba helyezték. Ez mindenképpen haláleset váratlansága miatti sietségre utal, hiszen a fedelmi feleséget ónkoporsó illette volna meg.⁹³ A koporsó anyagára Keserői Dajka János utal a május 19-én elmondott prédikációját záró versben:

Hideg havasokon
Fenyűes nagy erdőken
Termet koporsó fája.
O mely boldog vagy te
Noha vagy fekete
Ki 101 ez test tartója...⁹⁴

Az *Exequiarium Coeremonialium* két könyvében Bojti Veres Gáspár a gyászeseményeket elbeszélve, hétszer említi a koporsót, de annak díszéről semmit nem ír, csak megnevezi azt a *capsa*, *funus* és a *corpus* szavakkal.⁹⁵ Egyetlen alkalommal bővíti jelzővel, amikor szinte nyers naturalizmussal arról ír, hogy a forróság miatt már szagló testet *in picata capsá*, 'szurkozott' tehát szurommal lezárt koporsóba helyezték. Lehetetlen dolog, hogy az uralkodói pompával, „Reginali cultu” megrendezett temetésen a koporsó dísztelen lett volna. Apor Péternek a *Metamorphosis Transilvaniae*ban adott leírása szerint az előkelők koporsójára kívülről arany vagy ezüst szegekkel bíborszínű vagy fekete anyagot szegeztek, fedelét az elhunyt családjának selyemre festett címereivel, tollbokrétával, virágokkal, koszorúkkal díszítették. A koporsó belsejét fehér bársonnyal bélelték, aljára friss faforgácsot tettek, amit gyolcslepedővel borítottak. A temetési ceremónia kezdetén a testet leemelték a ravatalról, koporsóba tették, ahol párnákon feküdt. A biztos elhelyezés végett ugyanis a fejénél, derekánál, lábánál bársonypárnákkal támasztották meg.⁹⁶ Azt láthatjuk ebből, hogy a díszes koporsó megalkotásához idő kellett. Ezt a három napos ravatali szemle ideje alatt

⁹³ Bornemisza Annát, Apafi Mihály feleségét 1688. szeptember 8-án Almakeréken ónkoporsóban kívánták eltemetni. Ez derül ki a „Szegény fejedelemszöny temetésire való dispositio”-ból, melyet Bethlen Elek készített: „Őn koporsót csináltat-e ő Nga? Ha csináltat, szükséges ahhoz értő becsületes embernek menni Eperjesre.” – SZÁDECZKY Lajos, *Az Apafiak sírboltja és hamvai*, Századok, 1909, 277. A hadaktól terhelt Erdélyben az úrnő temetése „hamar és kevés készüléttel” történt, és az ónkoporsó elkészíttetése hosszadalmas utánjárást igényelt volna. Végül Bornemisza Anna teste is tölgyfakoporsóban nyert végső nyugalmat, amint azt Szádeczky Lajosnak az almakeréki száz lutheránus templomban végzett ásatása bizonyította. *Uo.* 198.

⁹⁴ *Apostrophe ad Sepulchrum* RMNY 1306, 33.

⁹⁵ (corpus) in picata reconditum est capsá... RMNY 1307, 23-24; funus Haeroinae *Uo.* 57; in exiguo conclusum pheretrum... *Uo.* 59; corpus in Hypocaustum... *Uo.* 83; Funus ex Hypocausto... *Uo.* 85; Deinde funus inter frequentes campanarum pulsus... *Uo.* 124; funus per eosdem Equitates... *Uo.* 153.

⁹⁶ APOR Péter *Metamorphosis Transilvaniae, azaz Erdélynek változása*, Szépirodalmi, Bp., 1987, 107.

készíthették volna el a mesterek. Károlyi Zsuzsanna esetében azonban a három napos szemle elmaradt, a Gellényi házban elhangzott prédikációk is – amint azt tanulmányunk alább következő részeiben majd alaposabban kifejtjük – a koporsóba helyezett test felett hangzottak el. Valószínű, hogy a koporsó méltóképpen való felékesítésére nem volt idő, és Bojti ezért nem részletezte ennek milyenségét. Mindazt a díszítést, ami a fejedelmi személy koporsóját illette meg, a kolozsvári szertartás másik eszköze, a *pheretrum* viselte, amelyet az eseményhez megfelelő módon május 14-től 23-ig el tudtak készíttetni.

A *pheretrum* a testnek a koporsóba tételét követő szertartási mozzanatban, a test, tehát a koporsó felvételében játszott szerepet. A hordozható állványt jelentő görög φέρετρον latin átírásával megnevezett eszköz tehát a gyászpad, vagy más szóval nyújtószék, halottszállító saroglya, a Szent Mihály lova.⁹⁷ Erre emelték fel a lezárt koporsót, így vitték ki a halottas házból, és helyezték a szín közepén álló emelvényre. Károlyi Zsuzsanna *pheretruma* Bojti Veres Gáspár leírása szerint díszeknek és súlyának tekintetében is méltó eszköz volt arra, hogy a szín legékesebb eszközeként a *serenissima Principissa*, a „felséges fejedelemasszony” végbúcsúján szolgáljon.

A királyi tanács tagjai vállukra szíjazva vitték előre, és középen helyezték el a nem csekély súlyú *pheretrum*ot. Ezt kétszer rátekert selyem borította, aranyból való és mesteri módon kimunkált, nyíló lilomot mintázó, ezüst kapcsok díszítették, aranyozott ezüstszegek tarkították, és mindenfelől az ősi királyi címereket helyezték rá. Ezek halmon vagy hegyen álló kettős keresztet, Magyarország négy nevezetesebb folyamát, a Dunát, a Tiszát, a Drávát és a Szávát, aztán karvalyt, amely egy sértetlen, vörös szívet csípked, hét tornyot, mely Erdély hét szabad városa, a napot és a holdat, végül sasokat – az egyik széttárván szárnyait, mintha felemelkednék a földről, a másik mozdulatlan –, Oppeln és Ratibor hercegségeinek címereit ábrázolták királyi fejéssel.⁹⁸

Bojti nem említi meg a *pheretrum*ot borító selyem színét. Nem biztos, hogy ez fekete volt. Apór Péter szerint a nyújtószéket „portai”, tehát török skarlát szőnyeg fedte. Az

⁹⁷ TAKÁCS Béla, *A Szent Mihály lova*, Reformátusok Lapja, 1979, 44., sz.

⁹⁸ Pheretrum holoserico obductum bis torto, aureis autem argenteisque fibulis, in formam calicum apertorum liliorum artificiose elaboratis insignitu clavis argenteis deauratis variegatum, insignibus ad haec reginalibus aviticisque (Quae, duplicatam crucem e prominulo quasi monticulo exurgentem, quattuor fluvios Pannoniae nobiliores, Danubium, Tybiscum, Savum, Dravum, Nisum integrum, rostro cor rubicundum vellicantem, septem turriculas, totidem liberas Transsylvaniae civitates indigantes, Solem, Lunam, Aquilas denique, unam pansis alis e terra quasi emergentem, alteram integram, Ducatum Opoliae et Ratiboriae signa, cum Diademate Regio, comprehendebant) undique respersum, ab Optimatibus Regni Senatorii ordinis epirohediiis humeros fulcientibus (erat enim non exigui ponderis) prolatum, in medio depositum est. RMNY. 1306. 27,28.

asszonyokat általában fehér szoknyába, fehér ingvállba öltöztetve fektették a koporsóba, az ezt borító lepel, a *pallium funebre* színe is fehér volt. Lehetséges tehát, hogy Károlyi Zsuzsanna gyászpadját is fehér selyem borította. Csak a házas férfiak temetésén említ a *Metamorphosis Transsylvaniae* fekete vagy sötét meggyszín bársonyt. A harcban elesett férfi ravatalát azonban a vörös szín illette meg. Bethlen Gábor is *martialis*, hadakozó ember lévén, végrendeletében azt hagyta meg, hogy temetésének színe a vörös legyen.⁹⁹ A temetés első eseménysorozatában, amely május 14-től 16-ig Kolozsvár és Gyulafehérvár közt zajlott, a *pheretrum* volt a szertartás legfényesebb ékessége, mivel a szerepét tekintve ugyanazt a célt szolgálta, mint a július elsején rendezett gyászpompa másik ravatali eleme, a *castrum doloris*.

Károlyi Zsuzsanna uralkodói mivoltát hangsúlyozzák a *pheretrumon* díszlő országcímerek, Magyarországé – a társországok (Horvátország, Szlavónia, Dalmácia) nélkül, Erdélyé és a nikolsburgi békében Bethlennek juttatott sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeké. Ezek a heraldikai elemek a két hercegség kivételével az asszony pecsétjén is jelen vannak. A pecsét körirata szerint is Károlyi Zsuzsanna a teljes fejedelmi titusust használta, épp úgy, mint a leveleinek címezésében és aláírásában.

Az erdélyi fejedelmek, miként korábban a vegyes házból való magyar királyok, a családi címerüket egyesítették az országcímer elemeivel. A *pheretrumot* díszítő címer Bojti leírása alapján megítélve, szintén ilyen volt. A vörös szívet csipkedő sólyom, vagy inkább karvaly a Károlyi-család címerében szereplő heraldikai elemként szerepelt a Magyar Királyság, Erdély és a két sziléziai hercegség címerelemei között. A címer leírásában szereplő *cum Diademate Regio* kifejezés nem a két sziléziai hercegségre, hanem az egész címereggyüttesre vonatkozik. A királyi lilomos diadém Károlyi Zsuzsanna osztott pajzsú címert ábrázoló pecsétjén is szerepel. Bethlennek 1622. utáni, tehát a nikolsburgi békekötést követően használt címerében olyan zárt korona van, amely nem utal a Szent Koronára. A *pheretrumot* díszítő országcímerek elemei közt ezért nem jelenik meg a Magyar Királyság feletti hatalom jelképe.

A díszítéseknek ez a gazdagsága, amely – mint említettük – a koporsót illette volna meg, méltán veti fel a kérdést, vajon a temetési szertartások eseményeit megörökítő Bojti a *pheretrum* szót nem a 'koporsó' jelentésben használta-e, és itt vajon nem is „nyújtópad”-ról, vagy „Szent Mihály lová”-ról, hanem magáról a díszes koporsóról ír-e. Nem alaptalan ez a felvetés, hiszen az idézetben is az olvasható, hogy a *pheretrumot* vitték ki a királyi tanács tagjai vállukra szíjazva, a Gellényi-ház ebédlőterméből a kapuzatban álló színbe, és helyezték el annak közepére, és ugyanígy a vállukra szíjazva hordozták az úrnő koporsóját – *funus*

⁹⁹ KEMÉNY János *Önéletírása = Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Magyar remekírók, Bp., 1980, 101.

Haeroinae – a Gellényi-háztól a városkapuig tartó processzusban is.¹⁰⁰ Bojti a *pheretrum* szót ’koporsó’ értelemben használja a gyulafehérvári asszonyok panaszának idézésekor: *foeminarum decus in exiguo conclusum Pheretro portam ingredi*.¹⁰¹ Tekintettel kell azonban lenni arra, hogy az asszonyok panaszszava igen emelkedett stílusban van megfogalmazva, és Bojti költői eszközöket, metonímiákat alkalmaz, amikor az úrnőt *Genetrix Patriae*-nak, *Praesidium afflictorum*-nak, *feminarum decus*-nak, tehát a „haza anyját”-nak, a „lesújtottak védelmezője”-nek, az „asszonyok ékességé”-nek nevezi, és ezek a szóképek közé illik az is, hogy a koporsót a díszes hordozóeszközzel nevezi meg. Az említett processzusban pedig a koporsóvivő előkelőségek után almásderes lovak húzta szekérre téve, az úrnő *pheretruma* haladt. Látható tehát ebből, hogy két külön dologról van szó a szövegben. A *pheretrum* tehát olyan nagyméretű alkotmány lehetett, amely díszével teljesen körülvette a ráhelyezett koporsót, ezért lehetett, ha átvitt értelemben is, azt ezzel megnevezni.

A július elsejei szertartáson a *pheretrum*nál nagyobb méretű és látványosabb építményen, a *castrum doloris*on nyugodott a fejedelemasszony koporsója. Ez olyan díszravatal volt, amelyben a temetési istentisztelet vagy szentmise ideje alatt feküdt a koporsó. A ravatal pódiuma és a rajta lévő koporsó felett négy oszlopon nyugvó díszes tetőzet magaslott, a halál jellegére utaló dekorációkkal – az elhunyt ravatalképével, a harcban elesetteket *trophaeum*mokkal ékítették, de legfontosabb eleme az *epitaphium*címer volt.

Károlyi Zsuzsannának Gyulafehérváron június 29. és július 1. közt megtartott második és végleges temetésén a szertarás mind a három stációjában állítottak *castrum doloris*t. Az egyiket a fejedelmi palota udvarán, a másodikat a Szent Mihály-templom előtt, a harmadikat magában a templomban. Ezek közül csak kettő, a palota udvarán és a Mihály-templom előtt álló van említve a *Halotti Pompa* kötet *Secunda Classis*ában közölt prédikációk főcímeiben. A palota udvarán álló építményre Czeglédi János június 29-ei és Szikszai Hellopeus János június 30-ai prédikációja utal, illetve Keserői Dajka Jánosnak a július 1-jei igehirdetése.¹⁰² A második *castrum doloris* szintén egy, a templom előtt felépített levélszínben állott, amint ez

¹⁰⁰ *...post hunc funus Haeroinae a proceribus Senatorii ordinis epirrhedis humeros fulcentibus...portabatur.* „őután (Bethlenről van szó) az Úrnő koporsóját a szenátori rend előkelői vitték a vállukra szíjázva.” RMNY 1307, 57.

¹⁰¹ „...az asszonyok ékessége egy szűk koporsóba zárva lép be a városkapun” RMNY 1307, 59.

¹⁰² *Secunda Classis*: I. Praedicatio. Mellyet tőt Czeglédi János, ecsedi Praedicator és senior Fehérvárat az Vdvarba az levél színek alatt ad castrum doloris az test még helyben oda bé az boltban lévén, tot in frequenti Procerum ac omnium Ordinum concursu die 29. Junii. II. Praedicatio. Mellyet tőt Szikszai Hellopeus János Nagy Thallyai Praedicator die ultimo junii az levélszín alatt ad castrum doloris még az test oda be az boltban lévén.

III. Praedicatio. Mellyet tőt Keserői Dajka János ackor, mikor az test az boltból in Castrum doloris kihozatot az Vdvar piatsára die 1. Jülíi. RMNY 1306, 140., 150., 168.

Gönci József prédikációjának címéből kiderül.¹⁰³ Bethlen kívánságára Kassán szintén *castrum doloris* előtt zajlott a gyulafehérvári ceremóniával egy időben rendezett gyászszertartás.¹⁰⁴

Bojti a gyulafehérvári események során beszámol ugyan mind a három *castrum doloris*ról, arról azonban, hogy ezek miképpen néztek ki, csak szűkszavúan ír. A palotában álló építményről az *Apoteoseos Liber Secundus* kezdőmondatában van szó.

Mihelyt a Quinctilis calendjára (július 1-jére) áthelyezett halotti pompához, ősi szokás szerint előkészültek, és az összes szükséges dolgot pénzért bőkezűen előteremtették, mindenfelé a Szent Mihály-székesegyház kapuszármnyaira, falaira királyi címereket tűztek, és azokat gyászénekekkel borították. A fedelmi palota udvarát lombsátorral fedték be, amely alatt minden rendű ember számára szelíd nyugalmat adó ülőhelyek voltak nagy számban. Középen állott a gyászos színű és királyi címerektől tarkálló, magasztos öltözetű *castrum doloris*.¹⁰⁵

A Mihály-templom előtt álló *castrum doloris*ról még ennél is kevesebbet ír, annak ellenére, hogy ő maga is ez az építmény előtt mondta el a fejedelmet vigasztaló beszédét.

Ez után a a harangok sűrű zúgása és az énekszó közepette előkelő lovagok fogtak hozzá, hogy felvegyék és a palotából kivigyék a koporsót, melyet, miután áthaladtak a főkapun, ismét egy levélszín alá, megfelelő helyen, a Szent Mihály Arkangyalról elnevezett székesegyház kapuja előtt felépített *castrum doloris*ra helyezték.¹⁰⁶

Bojti közléséből a harmadik *castrum doloris*ról, amely magában a halotti pompához feldíszített templomban állt, csak annak a drapériának a színét ismerhetjük., amellyel

¹⁰³ II. Classis IV. Praedicatio Mellyet t0t G0nczi József Nagy Banyi f0 Praedicator, a Tiszán-innet lev0 Magyar-Orszagi Ecclaesiának PUs0kje az nagy Templum el0t, az Vdvar kapuian kív0ll, az test ki mozdittatvan in secundum doloris castrum die 1 julii. RMNY 1306, 187.

¹⁰⁴ A fejedelemnek e kérését tartalmazó levele Alvinczy Péterhez: SZILÁGYI Sándor *Bethlen Gábor és a kassai pap*, Budapest, 1881, 12. A Kassán 1622-ben Nicolaus Mallerus által kinyomtatott *Halálról való emlékezet* című kötetben Velechinus István prédikációja után következik a szertartás leírása: *A ceremóniának besummálása az castrum doloris mellett*. RMNY 1266.

¹⁰⁵ *Pompa ubi funebris ad ad calendas reiecta Quint(ilis); re pecuniaria in omnes necessitates copiose erogata, patrio praeparata fuisset ritu, insignia passim Reginalia valvis portarum, parietibusque Basilicae S. Michaelis Archangelí cum lugubribus affixa sunt carminibus . Area autem Principalis aulae viridario obvoluta est: sub quo subsellia in universorum ordinum placidissimam quietem, magno deposita sunt numero. In medio Castrum doloris suggestumque pullata obvelata veste et Reginalibus maculata insignibus erecta sunt.* RMNY. 1307, 84.

¹⁰⁶ *Deinde funus, inter frequentes Campanarum pulsus et cantilenarum sonitus ab Equitibus magno loco natis per manus efferri ex aula coeptum est, quod cum portam Principalis excessisset Curiae, rursus ante valvas Basilicae D. Micheelis Archangelí, sub viridario, in castro doloris idoneo loco erecto depositum est.* RMNY. 1306, 124-125.

valószínűleg a pódium volt letakarva. Ez az építmény lehetett a legdíszesebb, hiszen ezt Károlyi Zsuzsanna végső nyugalmanak helyén állították, a hosszú szertartássorozat végső stációján. A hely fontosságát mutatja az úrnő teljes uralkodói titulását felsoroló tábla is, amelyet Kornis Zsigmond vitt a templomba a koporsóval bevonuló menet élén. A táblát és a koporsót együtt helyezték a *castrum doloris*ra.

Végül bementek a templomba, ahol a berendezés, és a legnevezetesebb előkelőségek ülőhelye gyászszíni posztóval volt bevonva, és a kifüggesztett címerek és gyászversek tették nyilvánvalóvá mindenfelé, mi ad okot a szomorúságra. A koporsót – amely előtt a kiváló hős, Ruzkai Kornis Zsigmond, aransarkantyús lovag, bihari ispán egy aranyozott ezüst táblát vitt ezzel a felirattal: S. A. P. D. D. S. C. S. R. I. T. P. P. R. H. D. S. C. AC O. R. D.¹⁰⁷ – a lovagok méltóságteljesen a bíborral borított *castrum doloris*ra helyezték, amely a pompa kedvéért a székesegyház közepén lett felemelve.¹⁰⁸

A *castrum doloris*ok leírásának mellőzése Bojti részéről azért is különös, mert a kolozsvári szertartáson használt *pheretrum* díszeiről részletes képet adott, és ezek uralkodóhoz illő hatalmi attribútumok voltak. A *castrum doloris*ok márcsak a méreteik miatt is sokkal ékeesebb és látványosabb jelenségek lehettek, és ezeken bizonyára még inkább megnyilatkoztak az uralkodói reprezentáció elemei, amint azt az első *castrum doloris*t díszítő uralkodói címerek, és a harmadikra elhelyezett ezüstitábla fejedelmi titulussai bizonyítják.

Éppen ezért különös Bojti érzéketlensége a *castrum doloris*ok iránt. Érthetővé teszi azonban Apor Péternek a *szín* alkalmazására vonatkozó megjegyzése: „ha penig a az temető templomban volt, ott, kivált az katolikusoknál, nagy cifra *castrum doloris* volt, azon sok gyertya, szimbólumok, címerek, versekkel írott charták, s abban tették az koporsót.”¹⁰⁹ A *castrum doloris* ezek szerint, ha nem is kizárólag, de leginkább a katolikus szertartás eleme volt, és éppen a pompája miatt jelent meg Károlyi Zsuzsanna temetésén. Bojti talán a katolikus elemtől idegenkedve, kezelte ennyire felületesen ezeket a látványosságokat. Az

¹⁰⁷ *Serenissima ac Principissa Domina Domina Susanna Carolina, Sancti Romani Imperii Transylvaniaeque Principissa, Partium Regni Hungariae Domina, Siculorum Comitissa ac Opoliae Ratibori Dux.* Felséges Fejedelemasszony és Úrnő Károlyi Zsuzsanna a Szent Római Birodalom és Erdély Fejedelemasszonya, Magyarország Részeinek Úrnője a Székelyek Kapitánya Oppeln és Ratibor Hercege.

¹⁰⁸ Ventum tandem est in Templum, cuius Sacristia, et praeclarorum subsellia Optimum, lugubri involuta panno, appensis signibus et funebribus carminibus, materiam tristitiae palam adesse arguebant, funus (cui excellentissimus Heros Sigismundus Kornis de Ruzka, Eques Aureatus et Comes Comitatus Bihoriensis, Tabulam Argenteam pure deauratam cum hac inscriptione: S. A. P. D. D. S. C. S. R. I. T. P. P. R. H. D. S. C. AC O. R. D. praeferebat) in castro doloris purpura suffulto ac ad Pompam in medio Basilicae erecto, ab Equitibus honorifice depositum. RMNY. 1306. 145.

¹⁰⁹ APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása*, Szépirodalmi, Bp., 1987, 117.

érzékletes és részletes rajz hiányának másik, valószínűbb oka az, hogy az *Exequiarium Coeremonialium* második könyvének, az *Apotheoseos Libere*nek szerzői szövegeiben a kötet kezdéséhez képest a heroizáló és tragikus hatáskeltésre törekvő lendület lelohadt, a tudósítói szövegek rövidebbek és színtelenebbek lettek.

A halotti pompa mindezen látványosságainak számbavétele után térjünk vissza a temetés történéseinek végigkövetéséhez! Mivel a kálvinizmus hitelveiből eredően a szakrális események lényege nem a látható dolgokban nyilvánul meg, hanem az ezeken felül való isteni igében és az ige magyarázatában, Károlyi Zsuzsanna gyászszertartásainak igazi ékességét sem az ott alkalmazott tárgyak, hanem sokkal inkább az ott elhangzott prédikációk és latin szónoklatok adták. Ezek emelték fel a pompán részt vevő gyászoló sokaság, az előkelő rokonság és előkelő vendégcsereg lelkét arra a katartikus élményre, amely a halál megrendítő tényét az örökkévalóságban való megdicsőülés reményévé formálta bennük. Keserői Dajka János levelekben kérte fel azokat a lelkészeket a parentációs szolgálatra, akik valamiképpen, peregrinációjuk támogatása, szolgálati helyük által a fejedelmi családhoz kötődtek.

Szertartások Kolozsváron – Prédikációk a ravatalnál

Az úrnő halálát követő napon május 14-én, pünkösd előtti szombaton,¹¹⁰ a ravatalon fekvő test felett Gellényi-ház ebédlőtermében Milotai Nyilas István udvari pap prédikált Ézsaiás könyve 54, 7. alapján: „Egy rövid szempillantásig elhagytalak, és nagy irgalmassággal egybegyűjtlek.” A prédikáció perorációjában Milotai az alkalomhoz igazította a magyarázatra felvett igét. Eszerint Isten irgalma még a halálban is megnyilatkozik, mert álmra változtatta azt, és az örök életre vezet általa, és ezzel a reménységgel helyezik koporsójába az úrnő testét. Őt halálában Isten egy pillanatig elhagyta, „de mindazáltal elől vötte örökkévaló irgalmasságával testében is, mert megőrzi a földnek porában őtet, lelkében örök üdvösségre bevitte őtet.” A szöveg a Szentigét ismerőkben a 34. zsoltár 21. és 23. verseit

¹¹⁰ Bojti közlése szerint május 5-én, amikor Károlyi Zsuzsanna megérkezett Kolozsvárra, áldozócsüdtörtök volt. Innen könnyen kiszámítható, hogy az események milyen napra estek. SEGESVÁRI Bálint *Krónikája* szerint május 6-án érkezett a nagyaszonny a városba, de ez a dátumoknak a hét napjai szerinti azonosítását nem befolyásolja: „6. maji Jöve Bethlen Gábor ő felsége Magyarországból Kolozsvárra min feleségestől és szálla Killyén Imreh házához, az felesége pedig az Stenczel András házához szintén mellette.” *Bethlen Gábor krónikásai*, szerk. MAKKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 206.

idézi fel.¹¹¹ A prédikációt záró *apostrophé* szintén parafrázissal, Ézsaiás könyve 26, 20.¹¹²verseinek – retorikai értelemben vett – *parodiájával*, imitációjával utalt eufemisztikusan a koporsóba helyezés aktusára.¹¹³

Bojti szerzői szövege alapján mégis bizonytalan, hogy mikor helyezték a testet a koporsóba: szokatlan módon már az úrnő halálát követő napon, május tizennegyedikén-e, vagy a három napos közszemlére bocsátás szokását megtartva, pünkösd után. Milotai prédikációjának gondolatmenete, apostrophéja és címe¹¹⁴ az előzőt, a rendkívüli eljárást támasztja alá. Ezt erősítik meg Bojtinak Milotai prédikációjára vonatkozó mondatai:

„Legelőször, midőn a testet a koporsóba tették, Milotai István, udvari prédikátor tartott igen szabatos beszédet, mely teljes volt a legkülönfélébb vigasztalásokkal: „*Egy kis időre elhagytalak téged...*” Ugyanakkor a legalkalmasabb szavakkal a sírnak ajánlotta az élettelen testet.”¹¹⁵

Bojti viszont ezt az idézetet megelőző szöveghelyen az úrnő halálát követő napok eseményeit sorolva, azt írja, hogy Károlyi Zsuzsanna teste három napig bíborszínű takaróval leterített ravatalon feküdt, és e három nap múltán, tehát pünkösdöt követően helyezték koporsóba.

A következő napon, a királyi módon, ékszerekkel díszített testet bíbortakaróval borított ágyon egy nagyobb ebédőteremben ravatalozták fel, hogy mindenki

¹¹¹ Zsolt 34,21. „Megőrzi minden csontját, egy sem töretik meg azokból. 22. A gonoszt gonoszság öli meg, és meglakolnak, a kik gyűlölik az igazat. 23. Az Úr kimentí az ő szolgáló lelkét, és senki meg nem lakol, a ki ő benne bízíki!” (A bibliai helyek idézésében, ahol külön nem jelöltem, a revideált Károli-fordítás használtam. *M. Gy.*)

¹¹² „Menj be népem, menj be szobáidba, és zárd be ajtóidat utánad, és rejsd el magad rövid szempillantásig, míg elmúlik a bús harag!”

¹¹³ Menj azért a te koporsódban, nyugodalmas ágyas házadban az mi Kegyelmes Vrunknak Keresztyén Fejedelmünknek Istent főlő Szent életű jambor házas tarsa, szemeinek gyönyörűsége, gondgyainak és busulasinak megh csendesítője, tisztességének oltalmazója, es házanépének gondviselője. Szály az te koporsódba Istennek választott edénye... Meny be az te koporsódba az Anyaszentegyháznak tőkélletes igaz hű szolgálainak segítse, gyamolitoja. Szál be az te nyugodalmadbá Özvegyeknek árváknak szegény kor betegeknek nyomorultaknak s- minden igye fogyottaknak tartóia táplaloia, segítőie es gyamolitoia. Meny be az te koporsódban nagy emberek bocsúlhető nagy tisztességet bocsúletet meg adhato szilid erkölcsű keresztyen Fejedelem Aszszony ki ebben az nagy meltosagos Királyi es fejedelmi méltosagban, gazdagsagban is csak az nagy alázatossagban, emberek bucsúletinek meg adasaban sziliden es nagy embersegeben viseled magadat. Szály be az te Agyasházadban haylekodban minden keretyén Aszszonyi-állatoknak egygyetlen egy példája, eleven tükör es világoskodo Egő szövetneke... RMNY 1306, 10 -11.

¹¹⁴ Mellyet te Melotai N István 14 Maji az testnek koporsóban való tétettetésekor.

¹¹⁵ Ante omnes autem dum corpus Sarcophago committeretur, excellentissimus Dominus Stephanus Melotanus Arciconcionator aulicus exactissimum instituit sermonem, variis consolationibus plenum, ex illo Dei: „Ad momentum parvum derelinqueram te...” Qui eodem tempore, exanime corpus sepulchro amplissimis commendavit verbis. RMNY 1307, 23 – 24.

megtekinthesse, majd három nap múlva, mivel már szaglott – meleg volt ugyanis akkor az idő – leszurkozott koporsóba helyezték.¹¹⁶

Bojti előadásának ez az időpontokat illető ellentmondása csak Milotai prédikációjával szembesítve válik nyilvánvalóvá. Önmagában a latin szövegből ez nem derül ki, sőt a bemutatás szerint úgy zajlottak az események, mintha a koporsóba helyezés alkalmá és a prédikáció a három napos ravatali közszemle után történt volna. Mit mutat mindez? Azt a nyers és egyszerű tényt, amire Bojti mellékes megjegyzése vonatkozik, hogy a meleg miatt bomlásnak indulhatott a test, és azt a közbeeső pünkösdi ünnepnapok miatt is gyorsan koporsóba kellett zárni. Így a temetés reprezentációs eseményére, a szokásban lévő három vagy négy napos ravatali szemlére valójában nem volt mód.¹¹⁷ Az úrnő halálban való megdicsőülését bemutató latin kötet ezt a tényt igyekszik mellőzni.

Pünkösdi ünnepén a gyászszerartást tehát megszakították. Az ünnepi istentiszteleteken Bethlen és udvara a piactéren álló nagytemplomban vett részt, amely akkor az unitárius felekezeté volt.¹¹⁸ Kolozsváron az óvári templom már akkor is a reformátusoké volt, de a fejedelem udvara és vendégei számára ez a hely szűknek bizonyult. A pünkösdi templomi istentisztelet szolgálatát szintén Milotai végezte prédikációval az Apostolok cselekedeteiből vett ige alapján és az Úri Szent Vacsora jegyeinek kiosztásával.¹¹⁹ Pünkösdi ünnepe után május 18-án folytatódott a Gellényi-házban felravatalozott és immár koporsóba zárt test mellett a prédikációk sorozata. Május 24-ig, amikor az elhunynak a háztól való búcsúztatása elkezdődött, a szokást követve, csak prédikációkat mondtak felette, addig sem latin oráció, sem latin gyászvers nem hangzott el.

Azok, akik a temetés első szakaszában, a május 14-től 26-ig terjedő tizenkét nap ceremóniáin szerepeltek, mindnyájan vagy a fejedelmi udvar tagjai voltak, vagy olyan

¹¹⁶ Postero die corpus Reginali cultu et insignibus exornatum strato ex ostro lecto, in capaciiori coenaculo, ut ab omnibus conspici posset, exhibitum, deinde post tertium diem, cum paulatim subolere coepisset (erat enim aer tepidus), in picata reconditum est capsula. RMNY 1307, 23, 24

¹¹⁷ Mikor valamely úr, házában kívül, kivált valami városban meghalt, azt rend szerint harmad-negyed napján koporsóba tették, akkor éneknél s prédikációnál egyéb nem volt, ritkán búcsúztatás, az katolikusoknál mise de requiem, az más vallásoknál ritkán volt magyar oratio is. ¹¹⁷ APOR Péter *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása*, Szépirodalmi, Bp., 1987, 107.

¹¹⁸ A város főterén (Szabadság tér, Piața Libertății) álló Szent Mihály-plébániatemplomról van szó. 1718-ban lett ismét a katolikusoké.

¹¹⁹ Idem die festo, missioni Sp. S. dicato in cathedrali Colosvariensium Basilica ex actis Apostolorum de Deitate Sp. S. et donis eius erudite disseruit, et mystica communionem corporis et Sanguinis Dni Principem ex profundo erectum moerore bonosque quosvis refocillavit. RMNY 1307, 25, 26. „Ugyanő (ti. Milotai Nyilas István M.Gy.) a Szentlélek kitöltetésének ünnepén a kolozsváriak székesegyházában az *Apostolok cselekedeteiből* választékosan prédikált a Szentlélek isteni mivoltáról, annak ajándékairól és az a testének és vérének kiszolgáltatásával üdítette fel a fejedelmnek és néhány jó embernek a bánat mélységéből felemelt lelkét.”

lelkészek, tanárok, akik Kolozsváron, Gyulafehérváron illetve e városok környékén szolgáltak. Milotai Nyilas István, udvari főprédikátorként, Keserői Dajka János, erdélyi püspökként és udvari papként, Geleji Katona István, a fejedelemasszony udvari papjaként, illetve Károli György, az ifjú Bethlen István nevelőjeként mind a fejedelmi udvartartás tagjai voltak. Az akkor tizenöt éves Kemény János családja is sok szálon kötődött a fejedelemhez.¹²⁰ Nem ok nélkül emeli ki Bojti a temetés eseményeit bemutató szerzői szövegében Kemény színrelépését megelőzően családja hírnevét.¹²¹ Szoros kapcsolat fűzte Keserői Dajka Jánoshoz is, hiszen gyulafehérvári diákévei alatt a püspöknél lakott, és ott egy asztalnál étkezett¹²² a kollégium tanáraival, Geleji Katona Istvánnal, Csulai Györggyel, akik szintén latin szónoklattal szerepelnek a gyászszertartásokon. Bihari Benedek a kolozsvári, Balai Mihály a gyulafehérvári kollégium tanárai voltak. Gyöngyösi Kiséri János Kolozsvár első papja, Dési István, korábban Gyulafehérvár, a temetés idején Déva lelkésze volt, Szilvási K. Márton pedig Bánffyhunadé. Károlyi Zsuzsanna váratlan halála miatt ezek a személyek voltak térbeli, földrajzi közelségük miatt a leggyorsabban elérhetők a parentációra.

Az országgyűlés és az udvar eredetileg a hadjáratából győztesen hazatérő fejedelem ünneplésére készülődött, az udvari prédikátorokat, a kolozsvári, gyulafehérvári kollégiumok tanárait tehát váratlanul érte a temetés szolgálata. Nagy sietséggel kellett megalkotniuk beszédeiket, epitáfiumaikat és némi rögtönzéssel is. A *Halotti Pompa* negyedik prédikációja, Milotai igehirdetése elé tett szövegből kiderül, hogy ez a beszéd *in idea* készült el. Valószínűleg nemcsak ez a hitszónoklat hangzott el vázlat alapján. Az igehirdetési alkalmak sűrűsége különösen Milotai, Keserői Dajka és Gyöngyösi Kiséri János esetében nem tette lehetővé a beszédekre való alapos felkészülést, ezek kidolgozását, megtanulását. A vázlatból való előadást megkönnyítette a prédikációnak a *didascalicon* genusából eredő sajátosága:

¹²⁰ Anyai ágon messziről eredő rokonságot tartott a Bethlen-familiával. Apja „igen kedves és hiteles embere” volt Bethlennek. Apja első házasságából született bátyja, Kemény Péter szintén bátran és hűségesen szolgálta a Bethlen családját: Déva védelmében vitézkedett, amikor Károlyi Zsuzsanna Báthory Gábor bosszúja elől a várba bezárkózott, később Bethlen étekgója majd főembere lett, s végül a felvidéki hadjáratban Hainburg sikertelen ostrománál halt hősi halált uráért 1620-ban. KEMÉNY János *Önéletírása*, Szépirodalmi, Bp., 1986, 11–12, 14.

¹²¹ *Generosus ac vere Nobilis Adolescens, Iohannes Kemény, Balthasaris F. ex antiqua Simonis Kemény (qui in conflictu ad S. Emericum cum Mezetho Begho, inter confratissimos viriliter pugnavit, pro Patria et Principe Iohanne Hunyadino cuius personam representabat, animose occubuit) prosapia oriundi...* RMNY 1407. 76. „...a kiváló és valóban nemes ifjú, Kemény János, Boldizsár fia, aki Kemény Simon ősi nemzetségéből származott, (ő volt az, aki a Mezid béggel Marosszentimrénél vívott csata sűrűjében vitézül küzdött hazájáért és Hunyadi János fejedelemért, akinek személyét képviselve bátran elesett a harcban) ...” Maga Kemény János is megemlíti az *Önéletírásában* Kemény Simont dicső elei között. Ez kemény familiából volt amaz vitéz és hű Kemény Simon, kinek emlékezetes celekedeti és dicsőreter halála megíratott Bonfinius historiájában is. KEMÉNY János *Önéletírása*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 10.

¹²² *Uo.*, 33.

szerkezete, érvelése kész sémák szerint épül fel, nem sok lehetőséget adva az egyéni ötletnek meglepő retorikai fogásoknak.

Közvetlenül a halálesetet követő napokon a helyben lévő Milotai, Keserői Dajka és Gyöngyösi Kiséri János, végezték az úrnő koporsója körüli kegyeletes szolgálatokat. Május 22-én, vasárnap két prédikáció hangzott el: délelőtt Keserőié, és a vecsernye alkalmával pedig Szilvásié K Mártoné, amint annak időpontjára a cím is utal: „delyest”, azaz a déleesti alkalmon.¹²³ Ezzel magyarázható a nyomdahiba Keserői e napon tett prédikációjának címében.¹²⁴ Szilvásinak ez az egyetlen szereplése Károlyi Zsuzsanna halotti ceremóniáin. Miként a temetésen szereplő többi kortársa, ő is Bethlen alumnusa volt, Bojthival együtt maga a fejedelem levele ajánlotta Heidelbergben Pareus professzor figyelmébe. Ez is elegendő indok volt arra, hogy igehirdetéssel rója le tiszteletét a fejedelmi hitves koporsójánál. Az is közrejátszott minden bizonnyal ebben, hogy Károlyi Zsuzsanna hazautazásának első szomorú állomása Erdélyben Bánffyhunrad volt, ahol mint fentebb bemutattuk, több napot időzött a beteg asszony és a fejedelmi udvar. Nyilván akkor is tiszteletét tette Szilvási a jótevőinél. Az úrnő haláláról talán maga a püspök, vagy Geleji értesíthette, aki a gyulafehérvári kollégiumban tanártársa volt.

Szilvási K Márton prédikációja

Igehirdetésének textusa Jób könyve 14. részének első és második verse volt.¹²⁵ Az exordiumban a Sámuel második könyvében említett tékoábeli asszony mondását a mulandóságról historiai példákkal bizonyította: Hová lettek Nabukodonozor utódai Káldeában, Alexandroszéi Görögországban, Caesaréi Rómában, Khodruséi Athénban? Minden hatalom elvész. Ezt egyrészt Isten törvényéből szentigékkal bizonyította – *Pulvis es et*

¹²³ A korabeli református vallásgyakorlat több istentiszteleti alkalommal élt, mint a jelenkori. Ezek a *laudes*, a hajnali dicséret, *prima*, a reggeli áhítat, a *vecsernye*, az esti áhítat. *Complectorium*, a lefekvés előtti, napzáró könyörgés, illetve a nagy ünnepek előtti, vagy a gyász esetén tartott virrasztás, a *matutinum*. KARASSZON Dezső *Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet = Egyház és művelődés, Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECSKI Lajos. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000. 174.

¹²⁴ Az említett címben „V. PRAEDICATIO, Mellyet t0t Keser0li D. Ianos az test fel0tt az palotaban die 22 Aug. Ex Iohan: 11.” augsztus hó helyett májusnak kellene szerepelnie. RMNY 1306, 44.

¹²⁵ „Az aszszonyállatnak fia az ember, rövid ideiglen élván, minden ő napiaiban bővölködik az háborúságokkal. Az miképpen az virágocska, ki nyílik és leszakasztatik, és elfut, mint az árnyék, és meg nem áll, (megh nem marad).” RMNY 1306. 57- 67.

*in pulverem reverteris*¹²⁶ etc., másrészt a természet törvényéből: *Quod constat ex contrariis, corrumpi oportet*, (Ami ellentétes dolgokból áll, annak el kell vesznie.) Ezt az eredetileg Aquinói Tamástól származó és eredetileg a dolgok szükségszerűségét bizonyító citátumot az emberi testet alkotó négy elemre értelmezte, amelyek szüntelen tusakodnak egymás ellen a test végétéig.¹²⁷

A summában összefoglalta az igei tartalmat, és megjelölte a prédikáció célját, tehát azt, hogy milyen igei értelmezést kíván a hallgatóság elé tárni. Eszerint a textus minden embernek eszébe akarja juttatni nemcsak az életének végét, „amelyet az Jób a virághoz és az árnyékhoz hasonlít”, hanem az életük kezdetéről, lefolyásáról és végéről is „bizonytságot tesz”. Az Igét, illetve annak értelmezését az élet három szakasza szerint értelmezve osztotta három részre: „I. Életünk kezdetéről és eredetéről, II. Az életnek folyásáról, III. Az ember életének végéről.”

Az első részben – *Homo natus mulieris...sicut flosculus egreditur* – „az embernek kezdetéről” szólva, a teremtésbeli tökéletes állapot jellemzésére alkalmas mikrokozmosz közhelyet használta.¹²⁸ Az ember kis világ, melynek teremtése előtt az Atya, Fiú, Szent Lélek Isten tanácskozott, amelyet csak egy kissé tett alábbvalóvá az angyaloknál, mely azonban mégis „Aszonyi állattól lészen”, tehát bűnben fogant, és halandó. Az ehhez fűzött „tanúság” az, hogy az ember vegye figyelembe eredeti tökéletességét, és ezért „mihelyest az Aszonyi állatnak csak nevét hallod is, megh emlékezzél az te bűnös voltodról”. Ennek „haszná”-ban arra szólította fel hallgatóit, hogy megismervén alázatos, tehát asszonytól való eredetüket, alázzák meg magukat, és mivel a bűn az, ami ebbe a nyomorúságba vetette az embert, távoztassák el azt életükből.

A második részben az ige két tagmondata szerint – *Homo brevi vivit tempore, és Repletur multis miseriis* – az életnek folyásáról két dolgot említ: egyrészt bármeddig él is az ember, az örökkévalósághoz képest az élet rövid, másrészt bajokkal terhes. Ehhez kapcsolt „tanúság”-ban Jákób panaszát, a Genézis 47. versét idézte, mellyel az élet rövidségére figyelmeztetett, és

¹²⁶ Az első: „Porból vagy és porrá leszel” 1Móz 3,19

¹²⁷ A mondat a *Summa theologiae*-ből, a *Prima Pars, quaestio LXXXII, De voluntate* első articulusából való, ahol a szükségszerűségek fajtáiról van szó, és Augustinus *De Trinitate* művének *beatitudinem omnes una voluntate appetunt* „a boldogságra mindenki egy akarattal áhítzik” megállapításával vitázik: *Respondeo dicendum quod necessitas dicitur multipliciter. Necesse est enim quod non potest non esse. Quod quidem convenit alicui, uno modo ex principio intrinseco: sive materiali, sicut cum dicimus quod omne compositum ex contrariis necesse est corrumpi; sive formali, sicut cum dicimus quod necesse est triangulum habere tres angulos aequales duobus rectis. Et haec est necessitas naturalis et absoluta.* „A mondásra azt válaszolom, hogy sokféle szükségszerűségről van szó. Szükségszerű ugyanis az, ami lehetetlen, hogy ne legyen. Ez vonatkozik valamire egyrészt úgy mint külső kezdő okra, amely vagy anyagi dologra vonatkozik, amint tehát azt mondjuk, hogy ami ellentétes dolgokból áll össze, az szükségszerűen elvész, vagy formai dologra, és eszerint mondjuk azt, hogy három egyforma szög két egyenessel szükségszerűen háromszög alakzatot alkot” Szilvási tehát valamelyik florilegium lapjain, az eredeti környezetéből kiragadva találkozott a mondattal, ezért alkalmazta az elemekre.

¹²⁸ Ugyanezt a közhelyet alkalmazta Szikszai Hellopeus János a június 30-án elmondott prédikációjában, illetve megemlíti Kemény János is a temetést záró parentáción elmondott latin szónoklatában..

arra, hogy hallgatói e rövid mulandóságban is az örökkévalóságra készüljenek, az Úr törvényén gondolkodva szüntelen, Krisztusnak éljenek. Mindezt igehelyekkel támasztotta alá Pál apostol leveleiből vett latin nyelvű igékkel. A „haszná”-ban pedig arra intett, hogy e világi élet nyomorúsága szerezzen bennük indíttatást az örök élet vágyására.

A harmadik részben az élet végső szakaszáról szólva, a textusban lévő „virág” és „árnyék” hasonlatot értelmezve, és így közelítette a beszédtemát az úrnő halálához. Mindkettőt a hirtelen bekövetkező halálra értelmezte. Az elsővel a viruló korában a betegség által váratlanul elhulló, a másodikkal a derűs életet reményei közt hirtelen elboruló életre utalt. Az ebből levont „tanúság” az, hogy noha az ember mindig tovább nyújtaná napjai számát, mégis meg kell neki halnia. Erre figyelmeztesse hallgatóit az őket követő árnyékuk. A „haszna” részt Sirák könyve 47. rész 40. versével kezdte: *Memorare novissima tua, et in aeternum non peccabis.*¹²⁹ Ezzel vezette be az eddigiek aplikációját az úrnő halálára és dicséretére, amely rejtetten a Zsuzsánna név jelentésére utalva a virág-liliom képből fejtett ki. Végighaladt a prédikációban tárgyalt emberi életszakaszokon az előző két rész „haszna”-inak gondolatait alkalmazta Károlyi Zsuzsannára. Az előző esztendőkből, mint egy liliom kezdett felnövekedni, illatát érezték árvák özvegyek, része volt az élet nyavalyáiban is, amellyel készítette őt az Úr az örökkévaló boldog életre, és végül megharcolta a nemes harcot, és ezért „fejében tötte őnéki amaz igaz bíró úr I.(esus) C.(hristus) az igasságnak Coronáit.”

A Gellényi-ház ebédlőtermében felravatalozott koporsó mellett május 23-án, hétfőn hangzott el az utolsó prédikáció. Gyöngyösi Kiséri András intette Jób 1; 2. verse¹³⁰ alapján a gyászoló fejedelmet, az előkelőket, hogy szüntelen emlékezzenek meg nyomorult és jövevény mivoltukról e világban, zúgolódás nélkül viseljék tehát veszteségeiket, mert javaiknak, szeretteik szeretetének is csak sáfárai. „Szabados az Úr, ő azt cselekszi, az mit akar. Mérsékeljük tehát magunkat az sírásban!”- intette a gyászolókat a prédikációt záró rövid aplikációban.¹³¹

A Gellényi-háztól való búcsúztatás és a koporsó fölvétele

¹²⁹ „Minden te beszéidben megemlékezzél utolsó végedről, és örökké nem vétkezel” (*Hanau Biblia* Az innen vett bibliai helyek szövegét a továbbiakban is tartalmilag hitelesen, de a mai helyesírás szerint közlöm.)

¹³⁰ „Mezítelen jöttem ki az én Anyámnak méhéből, és mezítelen térek oda: Az Úr adta és az Úr vőtte el is, áldott legyen az Úr neve.” RMNY 1306, 68.

¹³¹ RMNY 1306, 79.

A nagy közönség előtt zajló, látványos események május 24-én kezdődtek. Ez volt az úrnő temetésének első szakasza, melynek során az elhunytat a Gellényi-háztól elbúcsúztatták, majd Kolozsvárról – Tordán és Enyeden megállva –, Gyulafehérvára vitték, ahol a fejedelmi palotában egy újabb szertarás után egy ideiglenes sírkamrába, *hypocaustumba* helyezték. A Kolozsvári ceremónián a fejedelem közvetlen környezetébe tartozó Milotai Nyilas István, Geleji Katona István, Károli K. György, és a kolozsvári iskola rektora, Bihari Benedek szerepelt. A prédikációk címét, illetve Bojti szövegét követve, kitűnik, hogy a május 24-től 26-ig tartó események szereplőknek mennyire kevés idő alatt kellett az alkalomhoz illő és az elköltözött úrnőhöz méltó beszédeket, verseket alkotniuk. Az udvari prédikátoroknak – Milotainak május 21-től 23-ig, szombattól hétfőig, Keserői püspöknek pedig május 23-tól 25-ig, hétfőtől szerdáig – három napjuk volt, hogy felkészüljenek az előzőeknél ünnepélyesebb eseményre. Geleji Katonának és Bihari Benedeknek egy bő hét alatt kellett május 24-re megalkotniuk latin szövegeiket. Nem volt könnyebb helyzetben a május 26-i gyulafehérvári szertartás három latin szónoka, Balai Mihály, Kemény János és Mindszenti Gábor, s ugyanígy a gyászelégia szerzője Bojti Veres Gáspár sem. Tekintetbe kell vennünk az előző napok szolgálatait is, különösen Milotai és Keserői esetében, az utazások fáradságait és idővesztését például Bojti esetében, akinek Marosvásárhelyről kellett gyulafehérvári szertartásra, vagy már korábban a kolozsvári búcsúztatásokra megérkeznie. Ha a felkészülési idő rövidségével az elkészült szövegeknek, különösen a latin nyelvűeknek a terjedelmességét szembeállítjuk, felmérhetjük azt az erőfeszítést és a retorika, a poetika tudományában érvényesülő műveltséget, gyakorlottságot, amellyel a gyászszertartást az abban közreműködő papok és tanárok gyászpompává tudták magasztosítani.

A Gellényi-ház kapuboltozatának teátrumában május 24-én reggel megkezdődött Károli Zsuzsanna gyászünnepe. A boltozat a ház felőli oldalon fekete posztóval bevont padsorokkal volt lezárva, átellenben, a tér felőli része viszont, a kitárt kapuk miatt nyitva volt. Középen a szószék állott és az üres ravatal. Ekkor már mindenféle rendből valók népes sokasága gyűlt össze a téren, melyet a három soros alakzatba felálló gyászruhás fejedelmi testőrök, a kék darabontok fogtak körül, a házzal szemben lévő oldalán lovaskatonák és lovon ülő nemesek voltak. A ház előtt gyülekezők nagy számát tekintve, a Gellényi ház a Piac-téren állhatott.

Bojti leírása szerint a nyitott kapuk előtt nagyszámú egyházi személy gyűlt össze, és gyászsoltárokat énekelt.¹³² A *Coeremonialium* kötet szerzői szövegei nem említik a temetés liturgiájának egyetlen elemét sem. Ezért nehéz elhelyezni a leírt szakrális eseményeket a

¹³² *Ecclesiasticorum multitudo ante portam collecta, cecinit de more gentis nostrae, funebrem Psalmodiam.* RMNY 1307, 27–28.

korabeli, a mainál sokkal gazdagabb és színesebb istentiszteleti szertartás rendjében. Az általa használt *ecclesiastices* nem biztos, hogy csak papokat jelent, hiszen akkor a *minister* szót alkalmazná. Az „egyháziak” lehetnek papok, és a kollégiumi diákokból álló liturgikus kórus tagjai is. A *psalmodiával* vajon mit nevez meg? Vajon magyaros verselésű zsoltárparafrázisról vagy Szenczi *Psalterium*ának egyikéről van szó? Akkor azonban ezekre a *cantio* vagy az *oda* szó illenék. Mivel a *psalmodiát* itt nem a jelenlévő gyülekezeti közösség, hanem csak az egyházi személyek sokasága adja elő, ez az éneklésnek sajátos módját, a képzéssel, előzetes tudással szerzett gyakorlottságát feltételezi. Ennek alapján itt a korabeli szertartás egyik műfajáról, a recitálva, a zsoltározásra hívó antifónával együtt előadott és gregorián dallamra énekelt zsoltárról lehet szó. Ennek szövege az énekelhetőség érdekében tett kisebb változtatásokkal a Vizsolyi Biblia volt.¹³³ A szerzői szöveg szerint a *Psalmodia*, után közvetlenül a prédikáció következik. A *Psalmodia* tehát ebben az esetben az óprotestáns szertartási rendben a *graduale* vagy más néven *invocatio* helyén hangzott el, a prédikáció előtti fohászkodásként.

Bojti szövegének *de more gentis nostrae*, – „a mi nemzetünk szokása szerint” – megjegyzésére is érdemes figyelni. Mivel a nyomtatásban vessző választja el a *funebrem Psalmodiam* szerkezettől, nem lehet ennek adverbialis jelzője. Nem értelmezhetjük úgy, hogy a zsoltár verselése, dallama lett volna magyaros, például egy magyaros verselésű és dallamú zsoltárparafrázis esetében. Ez tehát a *Psalmodia* módjára, tehát a liturgikus kóruséneklésre vonatkozik. Hasonlóképpen jellemzi a *Liber Secundus*ban június elsejei szertartáson a Szent Mihály-templomban felállított kórusokat is: *Chorus patrio cantillantium ritu*,¹³⁴ „az énekesek hazai szokás szerinti kórusa”. A magyar nyelvű gregoriánéneklés megtartását és ezzel együtt a graduál alkalmazását a protestáns liturgiában Bojti hagyományos, a magyar kálvinizmusra jellemző vonásnak érezte.

A templommá formált kapuboltozatban már helyet foglalt előkelő vendégeivel és az ország előkelőségeivel a fejedelem. A fejedelmi tanács tagjai a vállukra szíjazott díszes gyászsaroglyán, a *pheretrumon* kivitték a ház nagy ebédlőterméből az úrnő koporsóját, és a szín ravatalára helyezték. Megkezdődött a szertartás, amelynek során a gradualéban elhangzott zsoltárének után Milotai Nyilas István szentbeszéde következett. A textus a *Prédikátor könyve* 30; 30-31. versei voltak, az istenfélő asszony igei dicsérete. Erre építette fel a prédikáció hosszú applikációjában a fejedelemasszony laudációját. Ezt folytatta Geleji

¹³³ FEKETE Csaba, *Az Öreg Graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratot hagyománya = Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*, szerk. A. MOLNÁR Ferenc és M. NAGY Ilona, Debrecen 2003. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok 4.) 115-138.

¹³⁴ RMNY 1307, 145.

Katona István latin beszéde, amelyre Bihari Benedek elégiája következett. Bihari versének záró része a fejedelemasszony halálának költői előadása. Ez az események olyan részleteit tartalmazza, amelyet Keserői Dajka július elsejei prédikációja sem említ meg.

151 Venerat in fausto, decimam post altera Maii

Lux, ortu, Mensae suetae, dum tempore Coenae

Accumbit, sentitque acres in corpore motus:

154 Matronae adstanti, tum, quae gravitate senili

Vincebat reliquas, placido sic ore locuta est: 155

156 Te chara, expecto vitam ad sine fine carentem,¹³⁵

Te Comitem esse volo. Tibi iam Christe ultima reddo

Corporis exuviis spiramina libera vitae.

159 Tu fugientem animam vigili Pater excipe dextra,

Inque tuas commendo manus nos nostraque: tu me 160

Suscipe sydereaue in sede reponere piorum.

162 Dixerat. Ecce autem subito praecordia languent,

Membra stupent, oculis nox circumfunditur atra,

164 Accurrunt medici, dulcisque ante omnia coniunx,

Mollibus et stratis languentia membra reclinant, 165

Nec medicas adhiberi manus fomentaque cessant.

167 Abdiderat Dominae lethum ne triste videret

Occiduo rutilus se sub cardine Phoebus,

Tristior obducens nitidos caligine vultus:

170 Prima propinquabat mediae post tempora noctis 170

Hora Patrona leves sponda dum carpere somnos:

Creditur; at Caelis anima exhalata recepta est.

173 Non secus, ac infans maternis fatus in alnis,

Lumina, cum sentit somnos obrepere, claudit

Suaviter et collum cunis imbelle reponit.¹³⁶ 175

151 Másodszor virradt fel május tizedik napja után az áldott hajnal fénye, amikor ebédidőben

¹³⁵ A sor szövegösszefüggésében és grammatikailag homályos. A *cara* állítmányi jelzőként vonatkozhat a beszélőre, tehát a haldokló Károlyi Zsuzsannára is, és mint jelző a megszólított idős udvarhölgyre is. A fordításban ez utóbbit tartottam értelmesnek. A *vitam ad sine fine carentem* még ennél is zavarosabb. Itt – véleményem szerint – ugyanis két szerkezet keveredett: 1. *ad vitam sine fine* „a vég nélküli életre”; 2. *ad vitam fine carentem* „a véget nélkülöző életre”. Ezek külön-külön ugyanazt jelentik, de összekeveredésük a szövegben értelmetlen.

¹³⁶ RMNY 1307, 46-47.

szokásosan az asztalhoz telepedett, testében éles fájdalmakat érzett.

154 Akkor a mellette lévő matrónához, aki a többiekénél öregebb volt, így szólt szelíden:

156 „Ó kedves, vágyódom arra, hogy a véget nélkülöző életre te légy, ó azt akarom, hogy te légy a kísérom. Neked, ó Krisztusom, átadom testem porhüvelyétől megszabadult végső sóhajomat.

159 Eltávozó lelkemet, Atyám, Te vedd őriző jobbodba, a Te kezédbe ajánlom magamat, enyéimet, és te emelj engem a kegyesek mennyei székébe!”

162 Így szólt, és teste elbágyad, tagjai megmerednek, szemét sötét éjszaka veszi körül.

164 Orvosok rohannak hozzá, de mindenki előtt az édes hitvесе, puha párnákra hajtják elernyed tagjait, melyek nem engedik, hogy orvoskezek borogssák.

167 Elrejtőzött vörösen Phoebus a nyugati horizonton, hogy ne lássa az Úrnő szonorú halálát, és gyászosabban rejti el ragyogó arcát homállyal:

170 Közeledik az éjfél utáni első óra, és a Patrónánk olyannak tűnik, mintha szelíden aludna, pedig kilehelt lelkét már befogadta az ég.

173 Éppen olyan, mint az anyai ölben dédelgetett gyermek, aki lehunyja szelíden a szemét, midőn érzi, hogy elragadja az álom, és nyakát a bölcsőben békésen lehajtja.

Mind a három szöveg, Milotai prédikációja, Geleji orációja, és Bihari Benedek gyászverse, amelyet hexameterekbe foglalt szónoklatnak tekinthetünk, hasonló értékekre építve, hasonló gondolatmenettel viszi véghez az úrnő laudációját úgy, hogy eközben szigorúan érvényesítik a rájuk jellemző műfaji szabályokat. A dicséretnek három szempontot érvényesítenek: első az Isten iránti szeretet és tisztelet, a másik kettő ebből ered, egyik a házastárs iránti hűség, a másik a közösség iránti részvét, amely a jóindulatú adakozás cselekedeteiben, a templomok, az árvák, és az alumnusok támogatásában nyilvánul meg.

Károli György beszéde műfajában, nyelvében és tartalmában eltér ezektől: magyar nyelvű oráció, tehát nem prédikáció. Ez az egyetlen olyan beszédmű Károlyi Zsuzsanna temetési szertartásain, amely a klasszikus szónoki beszéd szabályait, és nem a prédikáció szerkezeti felépítését követte, amely a klasszikus retorika eszközeit alkalmazta, és nem latinul hangzott el. A *Coeremonialium* kötet összeállító, Háportoni Forró Pál vagy Bojti Veres Gáspár is tisztában voltak azzal, hogy ez a beszéd magyar nyelven és a bibliai locusok citálása ellenére sem tekinthető egyházi beszédnek, hiszen a latin orációkat közreadó kötetbe sorolták. Különös és szinte megmagyarázhatatlan, hogy miért ragaszkodott Károli a magyar nyelvű szónoki megszólaláshoz. Bojti a beszédet bevezető szövegében ezt a közérthetőségre való törekvéssel magyarázza:

Nehogy a latin irodalomban járatlanok szívből jövő zokogások és mélyről fakadt sóhajtozások nélkül jussanak el a búcsúztatás végére, anyanyelven megfogalmazott beszédének előadásával az összes humanista műveltséggel megfelelően felkészülve, Károli György úr, a kiváló ifjabb Bethlen István tanára és nevelője következett.¹³⁷

Károli talán kerülni akarta, hogy a fejedelem előtt az ő latin szónoki teljesítményét Geleji Katonáéval összevessék. Bethlen ugyanis – a feleségének 1621. október 28-án írott levele szerint – elégedetlen volt Károli oktatói munkájával, és szeretne volna unokaöccse nevelését ismét Geleji Katonára bízni, aki ettől erősen vonakodott talán korábbi tapasztalatai alapján, és azért is, mivel a lelkeszi hivatást óhajtotta.¹³⁸ Gelejit végül is 1621. november 23-án Gönczi József püspök a fejedelem engedélyével pappá szentelte Szatmárnémetiben. A nevelőség kérdése a temetés időpontjára már eldőlt ugyan, de az a tény, hogy Bethlen Gelejit táltumatosabb embernek tartotta Károlinál, ettől még változatlan maradt.

Mivel Károli utolsóként szólalt meg a kolozsvári búcsúztató szertartáson, beszédét az elhangzás körülményeihez igazítva útrabocsátó beszéddé formálta. Ennek tárgya akörül forog, milyen az az út, amelyen a fejedelemasszony elindul, és az hová vezet.¹³⁹ Ebbe építette bele a gyászbeszéd „minden élők útja”, *Ego abeo per viam universae terrae*¹⁴⁰ ismert közhelyeit az ember elkerülhetetlen mulandóságról. A vigasztalást is az úthoz kötődő közhelyek köré szövi: *Ego sum via et veritas et vita*,¹⁴¹ az út a bajokkal terhes életből az örök boldogságba vezet, amely „nem csak ki-menetel, hanem általmenetel” melyen kedveseinket „el nem vesztyük, hanem előttünk el eresztjük”.¹⁴² A beszéd végén az elhunyt fejedelemasszony

¹³⁷ Finientem, ne etiam latinarum literarum expertes, sine singultibus et gravissimis cordium suspiriis deductionem ingrederentur, expedita oratione, nativo idiomate concepta, subsecutus est, omnibus humanitatis studiis ex pari instructus, D Georgius Carolius, Illustris Comitissae Stephanis Bethlen iunioris Praeceptor et Ephorus... RMNY 1307, 49

¹³⁸ „Bojthit ha honn hagyattad, ám legyen abban az gyermek állapotja, de tudom hogy nem elégséges Károli annak tanítására, oktatására; mert igen parasztosan tanít az, a mint eszemben vettem. Geleji legyen mellettek, és gyakorolja magát az tanításban, híjában ír énnékem más emberek felől, hogy őhelyette keressek, mert ha akarja és háládatlanul nem viseli magát hozzánk, adott Isten annyi ajándékot és talentumot neki, hogy elérkezhetik az több papokkal.” *Bethlen Gábornak és nejének, Károlyi Zsuzsannának levelezése*, Történelmi Társulat, 1879, közli SZABÓ Károly, 218. Geleji és Bojti az ifjú gróf instruktorai voltak 1617-től 1620-ig annak heidelbergi tanulmányai során. A levélből nyilvánvaló, hogy Bethlen Károli tevékenysége mellett ismét komolyabb felkészültségű férfitól, Bojtitól vagy Gelejitől várta volna unokaöccse magasabb szintű tanítását. Mivel Bojti kemény kézzel bánt az ifjú Bethlennel, visszakérült Marosvásárhelyre. Maradt tehát Geleji a lehetséges instructorságra, aki viszont húzódozott ettől.

¹³⁹ A beszéd propositioja: „Im sirasomat tartoztatom, es egy szoval csak azt mondom meg, micsoda ut legyen az, az melyre ez Siralomnak, bunak, banatnak, nyavalyaknak, es sok fele keserűsegeknek meljseges Orvenyeből kimenekedet, es meg boldogult F. Asszonyunk, indult: Es hova megyen azon?” RMNY, 1307, 49.

¹⁴⁰ „Én elmegyek az egész földnek útján” II. Kir. 2, 2.

¹⁴¹ „Én vagyok az út, az igazság és az élet”; Ján. 14, 6.

¹⁴² RMNY 1307, 52.

nevében, közvetett beszéddel, harmadik személyben búcsúzott el az útra bocsátó Kolozsvár városától, a bírótól, polgároktól.

A gyászmenet elindul, szertartások Tordán és Enyeden

A Kolozsvári szertartás a Gyulafehérvárt május huszonhatodikán délután megtartott, de különösen a június huszonkilencedikétől július harmadikáig véghezvitt több napos gyászeseményekhez képest nagyon rövid volt. Ennek oka az, hogy Károli György beszéde után a gyászmenet elindult a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár felé, hogy a fejedelmi palotában helyezze el ünnepi ceremóniával először egy ideiglenes sírboltba, majd később a Szent Mihály-székesegyházba Károlyi Zsuzsanna koporsóját.

Bojti leírása szerint a menet legelején a málhás szekerek és az utazókocsik haladtak, melyet díszesen felszerszámozott lovak húztak. Milyen málhát vihettek a szekerek a menet elején? Az 1688. augusztus 3-án elhunyt Bornemisza Annának, Apafi Mihály fejedelem feleségének temetésére vonatkozó tervezet szerint a háznál való búcsúztatás kellékeit Ebesfálváról, a sírba helyezés helyére, az almakeréki szász luteránus templomba vitték át.¹⁴³ Károlyi Zsuzsanna gyászmenetében sem lehetett másképp. Ezekre a szekerekre pakolhatták a ravatal emelvényeit, az ezeket borító több vég fekete posztót, amelyekre a Gyulafehérvárig tartó út két állomásán, Tordán és Nagyenyeden is szükség volt, és munkálatokhoz használt szerszámokat. Ezekre szekerekre ültek fel út közben a munkálatokat végző mesterek, az udvart és a vendégeket ellátó szolgák, az éneklő diákok tanáraik és papjaik társaságában.. A szekerekkel együtt haladtak a menet elején azok a kocsik is, amelyekre később, miután a városkapun túlhaladtak, a fejedelem és előkelő kísérete felszállt. A szekerek és kocsik után – Bojti szavai szerint – „vegyes sokaság” (*miscellanea turba*), valószínűleg az említett mesterek, szolgák haladtak, akiket gyászzászlókat vivő, gyászruhába öltözött lovaskatonák kísértek, majd gyermekek, valószínűleg a kolozsvári kollégium diákjai vonultak tanáraikkal és a lelkészekkel gyásznépeket énekelve, hasonló módon ahhoz, ahogyan a temetési ceremónia kezdődött. Őket Kolozsvár szenátusa, majd Bethlen István és két fia István és Péter követte idegen előkelőségekkel, tehát Gavrilá Movila havasalföldi vajda, János György,

¹⁴³ A temetés rendjének felállításával megbízott Bethlen Elek vázlatából: „Az szekerek megindításakor kik legyenek szekér igazgató mesterek?.. Az itt való fekete posztóval bevont székek alá is szekér kell . . . A szekereket elrendelni, ki szekere hol és mint járjon. ... Papok, deákok alá szekér kell. SZÁDECZKY Lajos, *Az Apafiak sírboltja és hamvai*, Századok, 1909. (43), 280.

jägerndorfi örgróf, Thurn Mátyás, Hoffkirchen András György, a fejedelem emigráns szövetségesei és Starzer Zakariás kíséretében. Utánuk a fejedelemség előkelői, a nemesség és a városok követei haladtak. Bethlen Gábor fedetlen fővel lépkedett hitvese koporsója előtt, melyet a fejedelmi tanács urai a vállukra szíjazva vittek. A koporsóvivő uraságok élén Gáspár János udvarmester ment. A díszes *pheretrum*, amelyre a szertartások alatt a koporsót helyezték, szekérre téve haladt. Az egészen a kerekéig fekete posztóval bevont szekeret¹⁴⁴ hat almásderes ló húzta, ezeket is címerekkel díszített fekete selyembe öltöztetették. A „fekete szekeret” borító posztónak a földig nyúló szárnyait, két oldalról a szekér mellett haladó katonák tartották, hogy az út pora ne érje őket. Később, amikor az országúton már gyorsabb menetben kellett haladni, a posztóborítás lelógó szárnyait vissza-felhajtották a gyászszekérre.¹⁴⁵ A szekér után gyászruhás, síró nemesasszonyok és leányok mentek. A processziót a gyalogos kék darabontok zárták, akiket kapitányuk, Geréb András vezetett.

A tordai kapunál nemesifjak csatlakoztak a gyászmenethez, amely a Házsongárdi temető mellett elhaladva rátért a postaútra. Ekkor az előkelőségek beszálltak a menetet kísérő hintókba, és elindultak Torda felé. Délután négy órakor érkeztek a városba, ahol a kamaraház¹⁴⁶ mellett felépített levélszínben helyezték el a koporsót, felkészülve a következő napi szertartásra. Másnap, május 25-én, szerdán reggel az említett levélszínben a processzus résztvevői és a tordai polgárok előtt Dési István dévai pap prédikált Sirák könyvéből, a 30. rész 17. verse alapján, latinul idézve a textust: *Melior est mors, quam vita amara*¹⁴⁷.

Dési Pap István prédikációja

Dési arra törekedett, hogy műve ünnepi prédikáció legyen. Ennek érdekében sűrűn alkalmazta az antikvitásból vett közhelyeket, citátumokat. A prédikáció „fejét”, tehát a különálló bevezetését klasszikus retorika elemmel, *captatio benevolentiae*-val kezdte, majd Jeremiás siralmi 5. részének 15-16. verseit illesztette a beszéd elhangzásának tragikus

¹⁴⁴ Apor Péter *Metamorphosis* „társzekér”-nek, Bocskai István kassai temetési menetének rendtartása „felöltöztetett szekér”-nek, Bornemisza Anna temetésének tervvázlata „fekete szekér”-nek nevezi. APOR Péter *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása*, Szépirodalmi, Bp., 1987, 109. HORN Ildikó, *Ismeretlen temetési rendtartások a 16-17. századból*, ItK, 1998, 763. SZÁDECZKY Lajos, *Az Apafiak sírboltja és hamvai*, Századok 1909, 277.

¹⁴⁵ Ezekről a posztót fogó szolgákról Bojti nem tesz említést. Bornemisza Anna gyászmenetének felállításáról intézkedő tervezet említi a „fekete szekér”-et, és a szekeret borító posztót tartó katonákat: „Az hintón levő fekete posztónak a szélit micsoda gyalogok fogják?” SZÁDECZKY Lajos, *Az Apafiak sírboltja és hamvai*, Századok 1909, 280. Apor Péter szintén szól ezekről: „...az társzekeret pedig küljel fekete posztóval béterítették, amíg az kerekeit is befogta, s az földön jó bővön vondozódva leért...Az feketeb posztónak az szélyit kétfelől hat legény fogta. APOR Péter *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása*, Szépirodalmi, Bp., 1987, 109-110.

¹⁴⁶ Az épület a Rákos-patak és a református templom között ma is áll (Str. Hasdeu 2.).

¹⁴⁷ „Jobb az halál, hogy nem mint az keserű élet” (*Hanau Biblia*)

helyzetéhez, megadva ezzel a mondanivaló sötét alaptónusát:¹⁴⁸ az úrnőjét gyászoló gyülekezet épp olyan árva és boldogtalan, mint a Jeruzsálemétől és templomától megfosztott választott nép. Az exordiumot a *Miatyánk* zárta és különítette is el a prédikáció további részétől.

Ez után a magyarázatra felvett textusban rejlő és a prédikációban bizonyításra váró paradoxon sem hat olyan élesnek és feloldhatatlannak. A *summát* követő *részekben* nem a rövid, egy mondatos szentigét, hanem az ahhoz fűzött következtetéseket osztotta fel két részre: „I. Hogy hogy s miképpen mondassék az halál iobnak az életnél. II. Mitsoda tanuságok és hasznok kÖvetkezhessenek innét reánk?”¹⁴⁹

Az első részben az önmaga által is ellentmondásosnak tartott¹⁵⁰ textus állításának bizonyítását végezte el, és felsorolta az antikvitásból vett példákkal, citátumokkal és igei locusokkal megerősítve, azokat a dolgokat, „mellyek az életet ízetlenné, kedvetlenné teszik, úgy elannyira, hogy inkább akarjon az ember ez világtul megválni, hogy sem mint élni.”¹⁵¹ Sorra vette a testi, lelki bajokat, az erkölcsi zaklatásokat, a gyermekektől, feleségtől elválasztó halált. A gondolatmenetet a textus paradoxonához hasonló paradoxonnal zárta: „mi lehet minden egyéb nyomorúságok kÖzÖt az mi ez életet meguntatja velÜnk, mint az keserues élet.”¹⁵²

A prédikáció második részét az ebből levont *tanuságok* és *hasznok* jelentik. Az első *tanuság* az előbbiekhöz képest váratlan konklúzió: az egészség Isten jótéteménye. Ennek bizonyításaképpen utalt a bibliai Ezékiás királyra,¹⁵³ és mindjárt ez után Horatius epikureista tanítását citálta.¹⁵⁴ Az erre vonatkozó „haszna” részben a testi egészségért való hálaadásra buzdított. A második „tanuság” az előzőeket szintén egy ellentmondásos következtetéssel bővíti: noha a betegség a bűn zsoldja, Isten azonban a híveket is betegségben hagyja sínylődni, hogy az életet megutálva a halált óhajtsák. Az ebből vett „haszna” annak

¹⁴⁸ „Legyen szabad ennékem.... legyen szabad mondanom, az mint Ierermias Propheta regen, siralmárul irt kÖnyvének ÖtÖdik részében vers. 15.16. az Ö dejbéli siaralmas állapotban mondot volt: Árváká marattunk Atyanélkül...megszÜnt a mi szivÜnknek ÖrÖme...Imé annak okáért az mi életÜnknek közepette haláltul kÖrnyÜl vétetvén, kit keressÜnk segedelemÜl, ki minket vigasztaljon? Csak az Mennek FÖldnek teremtÖiehez az mi életÜnknek es halálunknak Sz. Vrához Istenéhez emellyÜk fel az mi szivÜnket es kezeinket... RMNY 1306, 91.

¹⁴⁹ Uo. 93.

¹⁵⁰ Nem haszontalan kérdés ez, mind azért az BÖlcs képtelen dolgot láttatik állatni, s mind azért mert az életet nemes, jeles és fÖ dolognak szokták hini és nevezni, kinél job semmi nem lehet. Uo. 94.

¹⁵¹ Uo. 94.

¹⁵² Uo. 101.

¹⁵³ 2KIR 18-20.

¹⁵⁴ „Az pogány Poéta Horatius az jo egesség felÖl így szol? *Si ventri bene, si lateri est pedibusque tuis, nil / divitiae poterunt regales addere maius.*” Az idézet helye: Epist I. 12, 5. „Jó gyomor, ép mell, izmos láb tetejébe nem adhat / néked semmi nagyobb jót még a királyi vagyon sem” URBÁN Eszter fordítása.

bizonyítása, hogy a betegséget senki se tekintse büntetésnek. Az érvelésben itt is együtt szerepelnek a bibliai locushelyek Ovidius *Heroides*ének citátumával.¹⁵⁵ A prédikáció harmadik, végső „tanuság”-a az előző állítás érvényét korlátozó következtetés, mivel a híveknek az élet megutálása ellenére is az öngyilkosság gondolatát elvetve, reménykedniük kell az életben, Isten gondviselésére hagyva magukat. Az ebben való érvelésben szintén egymás mellett szerepel bizonyító példázatként az életet elvetni kívánó Heródes és Aristarchus grammatikus, a reménykedő agg Simeon és egy Tibullus-citátum.¹⁵⁶ A prédikáció végső „haszna” nem különül el az előtte álló „tanuság”-tól, lényegében ez a beszédnek az úrnő halálára vonatkozó applikációja. Ez a prédikáció terjedelméhez képest igen rövid, tekervényesen szerkesztett mondat, amelynek jó részét a közlés körülményeire vonatkozó határozós szerkezetek foglalják el. Az &c.-val lezáratlan mondat végén három komma jutott Károlyi Zsuzsanna dicséretének: „az ő ez világi keserves élete, kit mindazáltal nagy békével szenvedett, az halált kedvesebbé tette.”¹⁵⁷

A prédikációt nem követte latin oratio, sem vers. A gyászmenet az előző napi rendet tartva, elindult Enyed felé, melynek határához délután két órára meg is érkezett. Itt fogadta őket a hely szenátusa és sok lakosa, majd ezek kíséretében vonultak be a városba. Itt is, mint Tordán, már állott a levélszín, és ide helyezték el a koporsót és a *pheretrumot*, tehát a díszes gyászpado. Ennek az út során megrongálódott ezüst díszeket ki kellett javítani. A következő nap, csütörtök reggel Gyöngyösi András mondott ékes prédikációt a levélszín alatt. Ennek textusa Példabeszédek könyvéből a 27. rész 1. verse volt: „Ne dicsekedgyél az holnapi napról, mert nem tudod mit hoz reád”

Gyöngyösi András prédikációja

Gyöngyösi rövidebb, ám semmivel sem dísztelenebb prédikációt tartott, mint szerdán Dési István. Számításba kellett vennie ugyanis azt a körülményt, hogy udvari hallgatóságának Gyulafehérvárra kell vonulnia, hogy ott még aznap ennek az első temetési ceremónia-sorozatnak a záró, az előzőeknél ünnepélyesebb szertartását elvégezze, Enyeden tehát

¹⁵⁵ Az érvelés tartalma a következő: A szentige azoknak az ítéletét cáfolja, akik szerint a boldogtalanokat és a betegeket gyűlöli az Isten. Az efféle ítéleteket Krisztus is elutasítja (Jn9,3 etc), hiszen gyakran a hívek szenvednek, a hitetlenek pedig boldogok. Ezen még Isten szent emberei is megbotrántkoztak (Zsolt.37, Jer 12, Jób 2.). „Még az pogán Poeta Ovidius is értette ezt, mikor így szólt /a margón: *Epist I. Heroidum* / ...creat successibus, opto, / quisquis ab eventu facta notanda putat!” (valójában Ep Her. II. 85- 86. Magyarul: Kívánom, nélkülözze a sikert mindenki, aki úgy véli, hogy a következményeik felől kell megítélni a tetteket.)

¹⁵⁶ Eleg. II. 6; 19.

¹⁵⁷ RMNY, 1306, 111.

hosszasan nem időzhetnek. Beszédét Plutarchosztól vett példázattal kezdte: egy „magaszerető ember” a maga kényelmére fényes kertet ültetett, annak gyümölcsét azonban már nem élvezhette, mivel egy vadállat széttépte. Az ebből levont következtetést, miszerint minden emberi igyekezet és szándék a változandóság hatalma alá van rekesztve, egy hexameterbe szedett szentenciával bizonyítja: *Multa cadunt inter calicem supremaque labra*. „Sok minden megesik a pohárt míg szádhoz emelled.” Ezzel zárta le a prédikáció „fejét”. Az Ige „sumá”-ja után következik a „rendi”, azaz a textus felosztása az Ige két tagmondata szerint. Az első rész „*Ne glorieris in crastinum*: Ne dicsekedgyél az holnapi napról”, a második ennek okát tárgyalja „*Quia nescis quid super ventura pariat dies*: Mert nem tudod mit hoz az következő nap tereád”.¹⁵⁸

Az első részt újabb partitíóval részletezte, s ennek első része: „Kikre tartozzék az B0lcsnek intése?” Az erre adott választ – az intés mindenkire tartozik állapotra és korra való tekintet nélkül – nem bővítette ékítő eszközökkel. A felosztás második része: „Mitsoda légyen az holnapi napról ditsekedni?” Erre a kérdésre definícióval válaszolt,¹⁵⁹ majd ezt a dedukcióhoz tartozó speciesekkel erősítette meg, melyekben az emberi felfuvalkodottság bűnének közhelyes megtestesítői Aháb király, Nabukodonozor, a fáraó, Julianus Apostata császár jelennek meg, illetve a saját jelenében a hit ellenségei.¹⁶⁰

A prédikáció második része az okkal foglalkozik, miért ne dicsekedjék az ember. Erre válaszol a textus második része, mely azt taglalja, „minémU sok kUl0mb kUl0mb féle szerencsétlenségek nyilai találhatták el az embert.” Bőven merített e részben az emberi sors kiszámíthatatlanságára vonatkozó közhelyekből, – pl. az önmagát emberi mivoltára figyelmeztető Philipposz, a „Hyeronimus Doctor” fülében csengő intelem – illetve a florilegiumokból. A citátumok sorait összevegyítve, némelyiket alaposan félre is értve.¹⁶¹ Az

¹⁵⁸ *Uo.* 113-114.

¹⁵⁹ „Egy szóval nem egyéb, hanem akar mely rendbeli embernek is vagy Onn0n magában vagy pedig egyebek el0t nagy kevélyen pipiskedni, azzal az dologgal, az mellyet még csak el nem rendelt 0 magában, hogy véghez vigyen, de véghez nem vit, vagy penigh még csak el rendelt 0 magában, hogy véghez vigyen, de véghez nem vit, vagy pedig még iol csak hozzá sem kezdet.” RMNY 1306. 115.

¹⁶⁰ „Illyen ditsekedések vagyon az mi id0nkbénis nagy sokszor az Christus ellenségeinek mi ellen0nk, az kik magokban el szánván azt kiáltják fel0lunk? Mayd által esünk benne, mayd el prédállyuk jóságokat, mayd el fogyassuk vallásokat, az kikellen meg er0sitet Idvezit0nkbén minket, s azt mondotta *Math. 10. 28. Nolite timere ab iis, qui corpus occidunt, animam autem trucidare nequeunt, etc.*” RMNY 1306. 117.

¹⁶¹ „Által látták vala ezt az amaz Romaiak, s ez volt az oka, hogy egy mast gyakorta az tanács-háznál így k0sz0ntik vala *Nescis quid servum vesper vehat*.” A prédikáció ezt a szentenciát nemcsak helytelenül idézi, hanem helytelenül is értelmezi. Ez ugyanis Terentius Varro egyik szatírájának töredéke, kezdősora, amelyet Gellius (*Noctes Atticae* XIII, 11) illetve Macrobius (*Saturnalia* II. 8, 2) őrzött meg. Helyesen: *Nescis quid serum vesper vehat*, tehát „Nem tudod, mit hoz a késő este.” Az említett auctorok szerint a szatírában a rómaiak

összefoglaló tanuságok az élet bizonytalan és veszedelmes voltáról szólnak, az ebből levont „hasznok” pedig arra intenek, hogy az embernek számot kell vetnie a halandóságával, és minden megkezdett dolgára az áldást Istentől kell várnia. Az erre vonatkozó érvelésben a véletlen halálesetek, az evilági mulandóság antik példáit, jellegzetes prédikációs közhelyeit sorolta fel: Hadriánusnak egy poharába pottyant légytől, Fabiusnak egy tejbe hullott kecskeszőrtől, Anakreónnak egy szőlőmagtól való megfulladását, Xerxész sírását, Szilenosznak Midászhoz szóló intelmét, szintén Ovidiustól idézve, Sesostris szekerét, illetve a Szentírásból vett példák közül Heródes férgeit, a Tékoábeli asszony Dávidhoz szóló intelmét.

Az elhunyt asszonyt dicsérő, rövid applikációban három témaelemet érintett három mondatban: visszautalva a felvett textusra, az úrnő legfőbb erényét abban mutatta meg, hogy ő a bölcs próféta tanítása szerint élt, és halt meg; ezt megerősítendő Gyöngyösi is megemlítette Károlyi Zsuzsanna végbúcsúját; s a „hideg tetemet” nyugalma helyére indította Gyulafehérvár felé.

A temetés első szakaszának záróeseményei Gyulafehérváron

A prédikáció meghallgatása után a gyászmenet ismét útnak indult, és egy óra körül a fejedelmi székvárosba érkezett. A város lakói itt is eléjük jöttek az Ompoly patakig, és onnan kísérték a gyászolókat a Mihály-kapun át egészen a palotáig. Itt a processzió előkelőségei megpihentek, megmosdottak, majd a palota udvarán felépített szín fekete posztóval fedett padjaiban foglaltak helyet a hosszú temetési ceremónia első részének záró eseményéhez.

Bojti, mint a korábbi események tárgyalásakor, itt a temetés e szakaszának főeseményénél sem tért ki a szertartási elemekre. Nem valószínű, hogy a prédikáció elhangzása előtt ne lett

lakomázási szokásairól, a vendégek számáról, a fogásokról, többek közt a *bellariáról*, az édességekről van szó. – „Ezt mutogatták amaz közönséges versek:

*Ludit in humanis divina potentia rebus.
Et certam praesens vix habet hora fidem.
Omnia sunt hominum tenui pendencia filo
et subito casu quae valere ruunt.
Irus et est subito, qui modo Croesus erat ”*

Ezek tartalmilag értelmes, szöveggé gyúrt, de más-más műből származó Ovidius-citátumok. Az első két disztichon az *Epistulae ex Ponto* IV. 3. 49-50. sora, a második két disztichon ugyaninnen a 35-36. sor, az utolsó sor pedig a *Tristia* III. 7. 42. Nyilvánvaló, hogy idézetgyűjteményt használt Gyöngyösi. „Emberi dolgokban csak játszik az isteni fenség, / s már a jövő óránk, az se lehet bizonyos. / Gyöngye fonálon függnék mind az emberi dolgok, / és az imént viruló tönkre jut egyszeriben ./ croesusi kincsek urát koldussá teheti” Az első négy sor CSORBA Győző, az utolsó sor ERDŐDY János fordítása.

volna a korábban említett módon zsoltárecélés, melyben a Kolozsvárról útnak induló lelkesek, a közbeeső állomásokon, Tordán és Enyeden is szereplő kolozsvári diákok, illetve a fehérvári kollégium növendékei vehettek részt. Arra, hogy ez így történhetett, bizonyíték a szertartáson elhangzott prédikáció címe: „XI. Praedicatio Mellyet te^ot Keseru^ei Dajka János az test fel^ot mikor velle Feier varra érkezven sok szép illend^o. Coeremoniákkal letétetett s tisztességes földben tétetetésének meg határozot ideieig die 26 Maii.”¹⁶²

Keserűi Dajka János igehirdetése

Keserűi az igehirdetés textusául a 112. zsoltár 6. versének második tagmondatát vette: „örök emlékezetben lészen az igaz”. A prédikáció „fejében”, azaz exordiumában két extrém és a helyzethez illő morbid példázattal élt, melyek azt a közhelyet igazolják, hogy a halál a pusztulásban mindenkit egalizál. Az első egy összehasonlítás: az élet egy erdőhöz hasonló, mely sokféle fából áll, de amikor ezeket tűzre vetik, egyformán hamuvá lesznek. A másik egy Plutarchostól vett história a Philipposz király csontjait kereső Diogenészről, melynek összegzése: „...az halálnak sárga udvarában mindenneknek azon egy sorsok és állapottyok és egy máshoz mindenkben hasonló.” A magyarázatra felvett szentige ennek a kijelentésnek megszorító korrekciójaként jelenik meg, „vagyon mindazáltal egy praerogatívájok itten is az híveknek”. A hívek kiváltságát a maga a textus közli, az ő emlékezetük ugyanis örök marad.¹⁶³ Keserűi ennek bizonyítására vállalkozott, és így teljesítette a laudatio funebris kötelességét is.

Prédikációját az igei mondat két eleme szerint két részre osztotta: „I. Kicsoda mondassék itt igaznak? II. Hogyhogy tartassék és maradjon meg az igaznak emlékezete?” Az ez első kérdésre három szempont alapján adott választ. A „természetre nézve”, tehát eredendően csak Isten tekinthető igaznak, az ember csak a „tulajdonításra nézve”, tehát a hit által neki tulajdonított igazság által lehet az, és a „kezdsre nézve”, tehát azon elhatározása által, hogy bűn nélkül kezd élni. A második kérdésre adott válasz szerint a hívő ember emlékezete megmarad a földön és a mennyben. Keserűi itt hosszasan sorolta az erények listáját. A földiek közt az alamizsnálkodást, a templomok, iskolák építését, az alumnusok támogatását említette, az égiek közt az imádságok meghallgattatását, Istentől való áldást, elszólítást és dicsőséges

¹⁶² RMNY, 1306, 124.

¹⁶³ Ugyanezzel a kérdéssel foglalkozik a parentációs istentiszteleten, július 2-án szolgáló Szepsi Mihály prédikációjának latin *DOCTRINÁ*ja. 215. jegyzet.

feltámasztást. Mindezekkel a prédikációnak az elhunytat dicsérő applikációját készítette elő. A „tanuság”-ban a Timotheushoz írott levél 2; 12. versében szereplő adverbiumok értelmezésére fűzte fel – a hatás kedvéért fordított sorrendben – az örök hírnevet szerző élet elnyerésének módját: *Temperanter, iuste et pie vivamus in praesenti seculo!* „Szentül... igazán... józanon éllyünk”

Az applikációban, amelyet az előző prédikációkhoz képest jóval hosszabbra formált, ezekre a szempontokra építette fel Károlyi Zsuzsanna dicséretét. Ebbe a szokott kegyességi közhelyek mellett – a szenvedések békességes tűrése, a sacramentumokkal való élés, az „Ecclesiának Daykája...tanuló ifjak kegyelmes patrónája, betegek látogatója etc. – Geleji orációjához hasonlóan az uralkodói erények laudációját is beleszötte: „nemzetének nem annyira Fejedelem Asszonya, mint Édes Annya volt”, megemlítette „firfinál nagyub álhatatosság”-át, „az kormány mellől való el esését”-t. Mindezt a fejedelemasszonyt magasztaló Balassi-strófákkal fejezte be, épp úgy, mint az előző két prédikációjában, melyeket Kolozsváron a Gellényi házban a ravatal mellett mondott.¹⁶⁴

A szentbeszéd igen hatásos volt, mindenki könnyekre fakadt.¹⁶⁵ A fájdalomnak e módon felkavart tengerébe azonban a megrendült lelkű közönségnek már csak a latinul jól értő része merülhetett még mélyebbre, mivel az úrnő dicsérete és végtisztessége ezután latin szónoklatban és versben hangzott el. Mennyi jutott el ezekből a szövegekből az adott helyzetben a latin értők tudatáig? Vajon érthető volt-e minden részlet ott, akkor első hangzásra még a latinban jártas füleknek is? A szónoklatok tekintetében mindenképpen elegendő jutott el a teljes megértéshez a szertartás színének elkerített részében ülő előkelőségek, a fejedelem és az elhunyt fejedelemasszony udvari papjai számára, hiszen műveltségük minden elemét latinul szerezték, és ennek alapvetését már a hazai iskolákban is latin nyelvű retorikakönyvekből tanulták, peregrinációjuk során latinul disputáltak, és latin disputációkat hallgattak. A megértést segítette az is, hogy a beszédek a szerkezetük egészében ismert közhelyekre épültek, illetve a szerkezeti elemek egyes részeiben is az ezekhez illő és gyakran alkalmazott közhelyekből indultak ki. A latin versek, és különösen Bojtinak itt előadott elégiája esetében, miként majd ismertetésünkben kitérünk rá, az alkotó nyelvi

¹⁶⁴ RMNY, 1306, 138.

¹⁶⁵ Bojti Veres Gáspár szerint a beszéd tartalma és hatása: *Processit in medium Reverendissimus Dominus Ioannes Keserüi Superintendens. Qui, primum, lugubrem, ex aureo Psalmographi vatis pronunciato; In memoria perpetua erit iustius, instituens Concionem, singulari artificio in laudes Heroinae demum digressus, flumine eloquentiae disertissimo duris etiam pectoribus lachrymas excussit.* „A tiszteletre méltó Keserüi Dajka János püspök lépett a középre. Először a zsoltárfő próféta ezen kijelentése alapján mondotta el gyászbeszédét: «Örök emlékezetben lesz az igaz ember», s végül kivételes művészettel megalkotva tért ki az úrnő dicséretére. Ékesszólásának bőséges áradásával még a kemény szíveket is könnyekre készítette.” RMNY 1307, 59.

leleményétől, a mitológiai extremitások iránti vonzódásától, a szöveg terjedelmétől is erősen függött az első hallásra történő befogadás és értés.

Balai Mihály szónoklata

A szószékre lépő Balai Mihály, a gyulafehérvári kollégium tanára ugyanazt a helyzethez illő retorikai témát dolgozta fel laudációjában, mint amelyet korábban Dési István és Gyöngyösi András emelt ki a magyarázatra felvett textusokból a Tordán és Enyeden elmondott prédikációjának „tanuság”-aként: az emberi élet minden eleme bizonytalan, és minden emberi dolog hiábavalóság. A beszéd alaptónusát az exordium egy Seneca-idézettel¹⁶⁶ adta meg, amely a szerencse forgandóságáról, a holnap bizonytalanságáról szól. Ezt illesztette a beszédtemát előkészítve, a síró Hérakleitosz és a nevető Démokritosz közhelyéhez úgy, hogy mindkét bölcs sírását vagy nevetését az emberi remények hiábavalósága, a szerencse forgandósága váltotta ki. Az exordiumot a captatio benevolentiae tragikus hatást keltő, deminutiós közhelyeivel folytatta: a szónok szavát elfojtja a fájdalom, de az elhunyt iránti tisztelet szólásra készíti; a feladat nehézségét hangsúlyozta, szembeállítva ezzel önmaga csekélységét; mindehhez hallgatóinak segítő figyelmét kérte. A propozícióban ekképpen jelölte ki beszédének célkitűzését: „Azt ígérem, hogy a bizonytalan, szerencsétlen és szánni való emberi állapotról szólok majd.”¹⁶⁷

Ezt a tézist a tractationak, a beszédtema kifejtésének első argumentumában bölcsmondásokkal erősítette meg. Utalt itt a *Prédikátor könyve* „vanitatum vanitas”-ára, illetve görögül idézte Hérodotosztól Szolónnak Kroiszoszhoz intézett szavait,¹⁶⁸ és Arisztotelésztől az ember definícióját.¹⁶⁹ A második argumentumot ennek definíciónak mint

¹⁶⁶ SENECA *Thyastés* 615-622

¹⁶⁷ De incerta, infelici ac miserabili rerum humanrum conditione me dicturum promisi. RMNY 1307, 61.

¹⁶⁸ A beszéd latin betűs átírásban közli: *pas esti antropos symphora*. A hely Hérodotosznál: I. könyv, 32. fejezet ‘Οὗτω ὁ Κροῖσε, πᾶν ἔστι ἄνθρωπος συμφορῇ. „Így tehát, Kroiszosz, az egész ember teljesen a sors játékszere” MURAKÖZI Gyula fordítása, HÉRODOTOSZ, *A görög perzsa háború*, Európa, Bibliotheca classica, Bp., 1989. 19

¹⁶⁹ Homo imbecillitatis exemplum, temporis spoliolum, fortunae lusus, inconstantiae imago invalidiae et calamitatis trutina, reliquuum pituita et bilis. A citátum felsorolásainak hat elemét nem szorosan vonatkoztatta az életszakaszokra, mint Szikszai Hellopeus János, aki ugyanezt a közhelyet használta a június 30-i prédikációjában. Balai csak négy korszakot részletez: infantia, florida aetas, aetas virilis, Senectus morosa, gyermekkor, ifjúkor, férfikor, keserű vénység.

közhelynek a további elemeivel, emberi élet korszakaiban az emberi esendőség bemutatásával bizonyította az említett szentenciáknak és a proposíció tézisének helytállóságát. Az emberi élet korszakainak bemutatását még tovább bővítette az Arisztotelész-közhellyel gyakran együtt alkalmazott comparatióval, az esendő embernek a természet más, tökéletesebb alkotásaival való összevetésével. Erre egy Szent Hugótól vett citátumot¹⁷⁰ alkalmazott, illetve Cicero, Seneca, és a már használt Hérodotosz-helyből Szolón bölcsmondásait, majd bővítette a születéskor síró trákokkal.¹⁷¹

A harmadik argumentumban a „legfőbb jó” közhelyét vette fel, és így bizonyította az evilági értékek mulandóságát és változékonyságát. A következő két argumentum az égitestek és a négy elem – tűz, levegő, víz, föld – változékonyságát mutatta be, finoman imitálva a *Metamorphoses*ből Pythagoras beszédét,¹⁷² majd a hatodik argumentum az előzőekben foglaltakat a nagyról a kicsinyre vonatkozó összehasonlítással érvényesítette az emberi világ dolgaira, és három történelmi példával Krózus, Sesostris, Polükratész exemplumával bővítette és erősítette az állítást. A hetedik argumentumban Pannónia gyászos állapotának és a saját jelenének bemutatásával szűkítette a szónok a dedukció körét. A nyolcadikban e gyászos állapot kezdő okaként tért át az elhunyt Károlyi Zsuzsanna dicséretére. Végképp megszűnt a remény, hogy Pannónia hajdani aranykora visszatérhet, hiszen a Pannónia patrónája elhagyta a bizonytalan földi világot és az örökkévaló hazába költözött.

A beszéd perorációjában Balai a könyörgő imát mondott Jehovához, melynek motívumai később, a századvégi hazafias jeremiádokban jelennek meg. Arra kérte Istent, hogy fordítsa el haragját Magyarországról, könyörüljön egyházán, és adjon vigasztalást a gyászolóknak.

Bojti Veres Gáspár elégiája

A latinul szónokló Balai Mihályt Bojti Veres Gáspár követte, aki hosszú, kétszázhuszonkét soros latin elégiába foglalta Károlyi Zsuzsanna mennyei megdicsőülését, amelyet a görög

¹⁷⁰ Didascalicon I. Lib, 9. cap. *De tribus operibus*. A közhely Gönczi József prédikációjában is megjelenik *Halotti Pompa* II. Classis 4. prédikáció.

¹⁷¹ A születéskor síró, temetéskor örvendező trákok közhelyének eredeti forrása Hérodotosz V. 4. Itt a trauzok törzsének különös szokásáról ír. Ezt mint szónoki eszközt Quintilianus is megemlíti az 5. könyv 11. fejezetében a külső bizonyítékok közt, a κρισεις, vagy iudicia tárgyalásakor. An uero me de incommodis uitae disserentem non adiuuabit earum persuasio nationum, quae fletibus natos, laetitia defunctos prosecuntur? „Avagy nem lesz-e segítségemre az élet kellemetlenségeinek szölv, azoknak a népeknek a hite, akik a megszületettek felé siralommal, az elhunytak felé pedig örvendezéssel fordulnak.”

¹⁷² ...nec manet ut fuerat nec formam servat eandem, *Metamorphoses*, XV, 170. skk.

mitológia olümposzi istenvilágába helyezte el. A versben Ovidius *Metamorphoses*ének reminiszcenciáit alkalmazta.¹⁷³ Művének ötletét az adta, hogy Károlyi Zsuzsanna halála éjszaka következett be, ezért nyúlt ahhoz a mitikus kapcsolathoz, amely már az antikvitásban is az álmot a halállal fűzte össze.¹⁷⁴ Bojti ezt a halálhozó álmot Morpheusban, az emberalakokat utánzó álomistenben személyesítette meg.

A műben azt adta elő, hogy a gyászruhás Apolló a földi terekről menekülve, háromszor zörget az ég bezárt kapuján, Arra kéri Mercuriust, az istenek hírnökét, adja tudtára Jupiternek, hogy Morpheus a szövetségeseitől, a betegségektől, pestistől és éhségtől kísérve, halált vitt Dácia mezői fölé. A hüblai nektárra méltó királynőt, Károlyi Zsuzsannát is végzetes betegségekkel választotta el az életétől, és nem emelte fel az égbe. Jupiter meghallotta az ég kapujának döngését, és azt gondolta, ismét a küklopszok lázadtak fel az ég lakói ellen. Mercurius azonban eléje vezeti Apollót, aki előadja, hogy a vak éjszaka Morpheus segítségével a Styx hullámairól halált hozott a földre, és Jupiter dicsőséges babérokra méltó nimfájának, Károlyi Zsuzsannának is erős sorsfonalát elszakította. Apolló az úrnő dicséretével érvelve, arra kéri atyját, hogy villámaival zúzza szét a halál hatalmát, és a Károlyi-ház koronájának a Szűz csillagképében jelölje ki égi helyét.

Jupiter összehívja az isteneket, és most ő mondja el előttük antik mitológiai motívumokkal ékesen a halhatatlanság mellett érvelve, a prédikációkban és az orációkban is elhangzott közhelyekkel Károlyi Zsuzsanna érényeit: Bátrabban védelmezte házi isteneit, mint Debóra és Hippolité, nem vérrel, hanem könnyekkel borította a tömjénégető oltárt, az isteneket a maga

¹⁷³ A *Metamorphoses*ra utaló elem az, hogy Bojti elégiájában Apolló Jupitertől kéri Károlyi Zsuzsanna égbe emelését, amint Ovidius művében Venus szintén isteni atyjától kéri ugyanezt Aeneasnak, majd Caesarnak. (XIV, 585-595.; XV, 840-843.) Miként ez utóbbi üstökössé, Károlyi Zsuzsanna pedig csillaggá válik. Morpheus szerepeltetése is a *Metamorphoses*ra mutat. Ceyx és Alcyone történetében Morpheus, az álomban tárja Alcyoné elé a tengerbe veszett férjének, Ceuxnak a képét. A nő tiszta szemérem példái közt említett Daphné és Synrix is szerepel az átváltozások közt. (I, 486-553; 689-713.) Bihari Benedek *Carmen haeroicuma* a hitvesi szerelem példájaként szintén Ovidiustól, az *Ars amatoriájából* vett Alcestisszel (*Pheretiadae coniunx Pagasaea*, I. 19-20.) veti össze Károlyi Zsuzsannát, és eközben egyértelműen utal a költőre. *Huius Pelignius caneret si encomia Vates /Prima foret castas Heriodas inter habenda*. „Ha az ő (Károlyi Zsuzsanna) dicséretét énekelné a pelignusi vátész (ez Ovidius), első helye lenne a tiszta erkölcsű hősnők közt.” RMNY 1307, 43-44.

¹⁷⁴ Csak néhány ismert locus: Hermész a kérők lelkét az aszphodeloszi rétre az Okeanosz áradata és a nap kapuja mellett viszi el, ahol az álmok népe él. (παρ δ' ἴσαν Ὠκεανοῦ τε ῥοὰς καὶ Λευκάδα πέτρην, / ἥδ' ἐπαρ' Ἡελίοιο πύλας καὶ δῆμον Ὀνειρων / ἥϊσαν:) HOMÉROSZ, *Odüsszeia* XXIV 10-12.; a fekete szárnyú álmok rémképeket, halálsejtelmet idéznek. EURIPIDÉSZ, *Hekabé*, 69-73; Neptunus a Léthe vizétől harmatos és a Styx erejével álmósító ággal hint Palinurus halántékára halálos álmot (...ramum Lethaeo rore madentem / vique soporatum Stygia super utraque quassat / tempora) VERGILIUS *Aeneis*, V. 854-856.; az Alvilág az árnyak és álmok helye (umbrarum hic locus est, somni noctisque soporae) *Uo*. VI. 390.; a megtisztult lelkek az Alvilágból az álmok kapuján át lépnek ismét a felvilágra (Sunt geminae Somni portae...), *Uo*. VI. 893.; Morpheus atyjának, az Álomnak barlangja a cimimeriusok népének lakhelye mellett van, akik a föld távoli, nyugati részén, örök sötétségben élnek (Est prope Cimimerios longo spelunca recessu, /mons cavus, ignavi domus et penetralia Somni, /quo numquam radiis oriens mediusve cadensve /Phoebus adire potest.) OVIDIUS, *Metamorphoses* XI. 392-396. Et caetera usque ad infinitum.

számára kedvessé tette, szent elméje azok égi lelkével volt egyenlő, szemérmes volt, mint a szűz Minerva, Daphné és Syrnix, hűsége fényesebben ragyogott, mint a Sarkcsillag, házasságát tisztán őrizte, mint Pénelpoé, istenek oltárait, templomokat épített, szegényeket pártolt.

Ezek után Minerva mondja el laudációját Károlyi Zsuzsanna művészetpártolásáról, aztán Júnó következik, aki az elhunyt királynői erényeiről szól: országának törvényeket adott, hatalmától rettegtek Illiria kohorszai, hírnevét a Duna, a Tisza, a Dráva s a Száva viszi szerteszét, tiszteli őt a pannonok, géták, szlávok, rutének földje. A dicséreteket Melpomené panaszos himnusza zárja. Mindnyájan halhatatlanságot kérnek Károlyi Zsuzsanna számára. Jupiter villámaival szétzúzza a földi sötétséget, kiszabadítja a halálból az úrnő lelkét, aki csillagként emelkedik fel az égbe, és a Szűz és a Mérleg közt foglalja el helyét.

Bojti Veres Gáspár után a tizenhét éves Kemény János következett a laudátorok sorában, aki ekkor a fejedelem belső szolgálja volt. Nem járt külhoni akadémiákon, műveltségét, amint azt már korábban is említettük a dolgozat lapjain, a gyulafehérvári kollégiumban szerezte. Az ottani tanulmányai sem voltak azonban folyamatosak és rendszerezsek, mint arról maga is kritikusan nyilatkozik *Önéletírásában*, több alkalommal félévnyi „vacatión”-k szakították meg azt.¹⁷⁵ Noha az említett műben azt írja, hogy „jó deákká nem lehettem”, gyászbeszédei, melyeket ekkor, illetve július másodikán adott elő, ezt nem igazolják. Semmi csodálónivaló nincs abban, hogy Kemény felserdült korában ilyen szónoklattal tudott előállni, hiszen Bethlen Péter tizenhárom évesen mondta el gyászbeszédét július elsején a Szent-Mihály templom előtt tartott szertartáson.

Kemény János szónoklata

Kemény az elhangzott verses és prózai laudációk után új beszédfajtaival állt elő, érvelő beszédet, consolatiót mondott el. A temetési szertartás utolsó előtti megnyilvánulásaként meg kellett vigasztalni a gyászban elcsüggedt lelkeket. Kemény az effajta beszédek legismertebb közhelyeiből kerek, szépen felépített szónoklatot alkotott. Az exordiumban elhelyezett, hatáskeltő historiai példán és egy tartalmi utaláson kívül, mely a *Somnium Scipionis*ra vonatkozik,¹⁷⁶ más antik közhelyet vagy bölcsességet nem épített a beszédbe, az érvelésben a

¹⁷⁵ KEMÉNY János *Önéletírása*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 33.

¹⁷⁶ Az utalásból kideríthető a szöveghely, annak ellenére, hogy Kemény nem nevezi meg a művet. *Aurea enim ac fere divina est Romanae eloquentiae Parentis M. T. Ciceronis sententia, cogitantis (inquietis) supera seu coelestia, haec nostra exigua et minima contemnamus.* „Valóban aranymondása, sőt szinte isteni kijelentése a római ékesszólás atyjának, Marcus Tullius Ciceronak az, amidőn az fentvalókról, avagy az égi dolgokról

Szentírás locusaira támaszkodott, de ezeket is a az oráció műfaji kereteit megtartva mértékkel alkalmazta. A beszéd stílusa Keserűinek a Gellényi-házban előadott egyszerű, dísztelen prédikációihoz áll közel.

Mindez nem a „jó deákság”-ának hiányával, sokkal inkább a tudatos előkészülettel magyarázható. Kemény valószínűleg tudta, hogy Bojti Veres Gáspár elégiája után lép a tragikus teátrum színpadára, és ismerhette annyira Bojtit, hogy magasröptű és mitológiai különlegességekkel megrakott szöveggel áll elő. De ha ezt a feltételezést elvetjük is, annyival mindenképpen tisztában kellett lennie, hogy latin gyászvers előzi meg a beszédét, és annak emelkedett hangneméhez kell illesztenie a maga szónoklatát. Cicero intelmét szem előtt tartva, – *quod verum, simplex sincerumque sit, id est naturae hominis aptissimum*¹⁷⁷ – nem törekedett tehát hasonló emelkedettségre, a beszéd hangnemét megtartotta a közepes stílusszinten, és a különleges ékítő eszközök kerülésével, a *dilucide dicere*¹⁷⁸ stíluserejét érvényesítve, tudott hatást elérni. Ez a hatás, a beszéd meggyőző ereje az egyszerűségből és az őszinteségből eredt, amelyet éppen az övét megelőző elogium emelkedettsége tett feltűnővé.

A szónoklat bevezetésében Liviusnak a Hannibált bemutató jellemzéséből vett példázattal bizonyította, hogy mennyire készen kell állni a végső dolgok fogadására. Ahogyan a pun vezér mindig teljes fegyverzetben aludt, úgy a keresztyén embernek is állandó készenlétben kell lennie a mindenhol ott fenyegető elmúlásra. Ezt a gondolatot továbbfűzve, épített a beszédbe egy Szent Bernát-szentenciát arról, hogy a halál biztos, annak órája bizonytalan, majd mindehhez bizonyításképpen és egyben utalva a beszédhelyzetre is Károlyi Zsuzsanna végzetének váratlanságát illesztette. A propozícióban hipotetikusán, tehát meghatározott tárgyra vonatkozóan jelölte meg azt a tételt, amelyről szólni kíván: Az úrnő, akit gyászolnak, boldogabb állapotba került, mint amiben gyászolói vannak. Azért alkalmazta a *quaestio finitát* a beszéd tételének kitűzésében, mert a vigasztalásról valóságos helyzetben és érvekkel kívánta meggyőzni a hallgatóit.

A *confirmatio* első része a halál szükségszerűségének közhelyére épül. Ennek első érve egy *inartificialia*, vagy *extrinsecum*, tehát nem művészi *argumentum*: Cicero *Somnium Scipionis*ának említett vélekedése az emberi dolgok megvetéséről. Ezt egy gyengébből az

gondolkodott, mikor azt mondta, hogy mindezeket a mi csekély dolgainkat vessük meg. (RMNY 1307, 77-78.) A szöveg a *Somnium* 6. caputjának utolsó mondatára utal: *Iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum eius attingimus, paeniteret.* „A Föld maga oly kicsinynek tűnik, hogy a birodalmunkat, amely szinte csak egy pontnyi rajta, szégyellem.”

¹⁷⁷ *De officiis* I, 13.

¹⁷⁸ „Világosan szólni.”

erősebbre vonatkozó következtetésbe építve érvényesítette a keresztyénekre, mivel ők a pogányokkal szemben az örök élet reményével bírnak, és olyan következtetést vont le ebből, mely a gyász értelmetlenségét bizonyítja. Értelmetlen, mert isteni végzést utasít el, és olyanokat sirat, akik valójában nem is haltak meg.

A confirmáció második részének közhelye az, hogy a halottainkat előreküldjük, és nem elveszítjük őket. Ez a mondat Cicero *Tusculanae disputationes*éből ered, melyet forrásmegjelölés nélkül, szentenciaként említ. A közhelyet a *Bölcsesség könyvéből* vett igével bővítette: *Iustorum animae in manu Dei sint*, (Az igazak lelke azonban Isten kezében van.)¹⁷⁹ Ebből vett egyik érv az, hogy a túlzott gyász a pogányok sajátja, nem a keresztyéneké, a másik az, hogy túlzott gyász haszontalan, mert megbetegít és felzaklat, és ebből vonja le a következtetést, türelemmel kell viselni a gyász fájdalmát. Ezt két igével, a Miatyánk szavaival, – „Legyen meg a Te akaratod!”–, és Jóbéval erősíti meg: „Az Úr adta, az Úr vette el.”¹⁸⁰

A harmadik rész közhelye az, hogy a lélek megszabadul a test börtönéből. Ennek bizonyítását szolgálja az evilági lét hiábavalóságának bemutatása, Eszerint földi lét tehát börtön, vadállatok hírhedt lakhelye, a száműzetés szálláshelye, Líbia forró pusztája, amelyet jobb az örökkévaló boldogságra cserélni, ahová maga Károlyi Zsuzsanna is jutott. Ezt azzal a következtetéssel foglalta össze, hogy semmi okunk nincs a haláltól félni, hiszen a szegénységből a gazdagságba, bánatból az örömbé, az ideig valóból a szentek örökkévaló közösségébe juthatunk általa. Ezt a mennyei dicsőség leírásával bővítette. A perorációban az említett dolgok mérlegelésére szólította fel hallgatóit, és buzdította őket arra, hogy minden igyekezetükkel a lelkiekkel törődjenek, és a mennyei kincseket keressék. Nem tért ki itt az úrnő dicséretére, sőt a propozícióban előlegezett tételhez képest Károlyi Zsuzsanna az argumentáció harmadik részében csak egy félmondatában kapott említést. Mi ennek az oka? Kemény meghagyta a laudáció lehetőségét Mindszenti Gábor¹⁸¹szertartást záró beszédnek, amely teljes egészében erre épült.

¹⁷⁹ Bölcsességek könyve 3; 1.

¹⁸⁰ Jób 1,21

¹⁸¹ Viczei Mindszenti Gábor (1607-1642) székely eredetű familia sarja. Anyja Bánffy Anna, apja, Mindszenti Benedek 1591-től Udvarhely-szék főispánja volt, 1610-ben pedig Doboka megye főispánjaként írta alá Báthori Gábor és II. Mátyás közti szerződést. Maga Mindszenti Gábor is Doboka megye főispánja volt, és tanácsos úr lett. NAGY Iván, *Magyarország családai*, Pest, 1860, VII. 506. Kemény János *Önéletírásában* I. Rákóczi György környezetében említi Mindszenti Gábort. Kemény barátjának tartotta őt, ám Zólyomi Dávid nótába kerülésekor Mindszenti a fejedelem főkapitánya, Erdélyi István előtt tett felesleges fecsegésével kellemetlenséget okozott neki. KEMÉNY János *Önéletírása*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 151.

Mindszenti Gábor szónoklata

A záróbeszédben Mindszenti az elhunyt nagyasszony magasztalására vállalkozott. A retorika erre a közhelyek sokaságát kínálja a latin oráció számára: a szónok dicsérheti a személy eredetét, tehát a szülőhelyét, nemzetét és nemzetségét, familiájának tetteit, dicsérheti a személyt magát, testi és lelki tulajdonságait, és dicsérheti a tetteit, amelyekben mindezek nyilvánvalóvá váltak. Mindszenti beszéde azonban túl rövidre sikerült ahhoz, hogy ezt a sokféle közhelyet alkalmazhatta volna, ezért csak az eredet, a neveltetés szempontját érvényesítette a laudációban. A rövidsége magyarázatot adhat az, hogy a szónoknak tekintettel kellett lennie a hallgatóság figyelmének lankadására, hiszen május 26-ig, az elhunynak ideiglenes nyugalomba helyezéséig tartó tizenkét napos szertartássorozatban az övé volt a tizennyolcadik megnyilatkozás a koporsó mellett, aznap pedig a hatodik. A gyásznépet kifárasztotta az Enyedről Gyulafehérvárra való átvonulás is. Mindszenti a beszéd váratlan fordulataival, szokatlan propozíciójával és szerkezeti elemek nagyvonalú kezelésével igyekezett ismét felkelteni hallgatóságának lankadó figyelmét, és ismét bevonni őket a gyász fájdalmának közös átélésébe. Ennek a közös fájdalomnak és egyben a szónok csodálatának a kifejezője az a három exclamatio sor, melyet a beszéd tartalmi csomópontjain helyezett el. Az elsőt, mely a veszteség nagyságát fejezi ki, az exordiumban, a másodikat és harmadikat az argumentációnak az úrnő neveltetésére, és uralkodói erényeire vonatkozó részeiben.¹⁸²

Szónoklatát a helyzetnek egy másik gyászeseménnyel, Csáky Krisztina temetésével való összevetéssel kezdte, ezzel adva meg a jelen körülmények sorsszerűségének tragikus tónusát, s egyben és a tisztelet gesztusát is a fejedelmi család, a temetést megrendező Bethlen István felé. A veszteség enyhítése helyett a szertartás végén egy újabb tragikus esemény felidézését vont be váratlanul a beszéd témakörébe. Ezt megismételte a *captatio benevolentiae* szerkezetben, összevetve a maga korábbi, a Csáky Krisztina temetésén viselt szónoki szereplésének lelkiállapotát a jelen helyzetben valóval: akkor még ékes szavakkal tudott szólni, most pedig elnémítja a fájdalom terhe. Ezt hitelesítette, ennek közös átélését segítette az emlékezés és a személyesség hangsúlyozásával.

¹⁸² O inconstantiam rerum humanarum inconstantissimam! O nimium brevem excellentium Personarum vitae seriem!...O veram in vera virtute educationem! O mite ac docile ingenium!... O cogitationem omnium testimonio celebrandam! O Matronam ad quemlibet populum regendum natam! „Ó, emberi dolgok nagyon állhatatlan állhatatlansága!”¹⁸² Ó kiváló asszonyok életének nagyon rövid sora!... Ó, igaz erényben megnyilatkozó igaz nevelkedés! Ó szelíd és tanulni kész jellem!... Ó, mindannyiunk bizonyágtévése által magasztalendő megfontoltság! Ó, te népek vezetésére született asszony!” RMNY 1307, 80, 82.

A proposíciót szintén egy bonyolult összehasonlítással adta meg, melyet olyan történelmi példára épített, amelyben a Nagy Sándorról szóló anekdota maga is összehasonlítás:

Úgy tűnik, mintha az jutott volna osztályrészül Károlyi Zsuzsannának, amit a makedón Nagy Sándor mondott panaszul Sigeumban Akhilleusz sírjánál megállván: „Ó ifjú, – szólott – boldog vagy, hiszen dicsőséged hirdetőjéül egy Homéroszra leltél!” Ezzel jelezte, hogy az ő tetteinek nincsen méltó magasztalója. Kinek van tehát oly bőven áradó tehetsége, hogy Károlyi Zsuzsanna ragyogó tetteit értelmével felfogni, és szavaival kifejezni tudná?¹⁸³

A történetet a comparatio rendjébe szerkesztve, ilyen módon Károlyi Zsuzsannát Akhilleusz és Nagy Sándor társaságába emelte, és így adta meg a beszéd szokatlan témáját: úrnő élete oly nagyon tökéletes, hogy annak méltatására sem ő maga, de még a jelenlévők egyike sem lenne képes. Ez a szónoki fogás, a feladat nehézségének emlegetése azonban a deminutióval egybefűzve, még az exordiumhoz illenék, és így a beszédnek ebből az első részéből a proposíció nem is emelkedett ki, ám kiválóan alkalmas lett az érzelmek kifejezésére, felkeltésére, és ez volt a szónok fő célja. Önmagában az is paradoxon, hogy a célkitűzés szerint a beszéd az erényeknek szavakkal való kifejezhetetlenségéről szól.

Az említettekkel ellentétben az argumentációban a szónok mégis hozzáfogott Károlyi Zsuzsanna két fő erényének, a bevezetésben is megemlített szelídségnek és kegyességnek dicséretéhez úgy, hogy bemutatta ezek kialakulását az úrnő lelkében. A beszéd így az elhunyt nagyasszony életének azokat az elemeit vette tárgyául, amelyeket a korábbi laudációk és prédikációk igencsak kerülni igyekeztek. Mindszenti ezért kellő homályossággal, a tények és nevek említése nélkül arra építette a dicséret gondolatmenetét, hogy Károlyi Zsuzsanna miképpen ismerte meg más asszonyok példáját követve e két erényt, és miképpen múlta felül ezek gyakorlásában már ifjúkorában is a környezetét, hogyan készült fel tehát uralkodói szerepére.

Azok a tények, amelyeket a szónok leplezni kívánt, azzal függtek össze, hogy Károlyi Zsuzsanna még születése évében 1585-ben elvesztette édesapját, Károlyi Lászlót, és így

¹⁸³ Id enim evenisse videtur Serenissimae Susannae Caroli, quod Alexander Macedo ad Sigeum consistens ad tumulum Achillis conquestus est: O fortunate (inquiens,) Adolescens, qui tuarum laudum Homerum praeconem inveneris, innuens se convenienti laborum suorum praeconio carere. Quis enim tanta pollet ingenii ubertate, qui res Serenissimae Susannae praeclare gestas cogitatione comprehendere, verbis explicare possit? RMNY 1307, 81.

nővérével, Katalinnal árvaságra jutottak. Apjuk halálával a Károlyi-család Lancz Lászlóval sarjadt ága, mely az úrnő nagyapjától, Zsigmondtól fogva a kálvinista vallást tartotta, kihalt. A két árva leány nagybátyjuknak, a család másik, Bertalannal eredő ágából való idősebb Károlyi Mihálynak a gyámsága alá került, familiájuk minden vagyonával együtt. Idősebb Károlyi Mihály azonban 1595-ben elhunyt, és a gyámságot annak özvegye, Perényi Erzsébet, és Zsuzsannával egyidős fia, ifjabb Károlyi Mihály látta el. Bethlen Gábor 1605-ben jegyezte el Károlyi Zsuzsannát, és ez időtől fogva makacsul és kitartóan ragaszkodott ahhoz, hogy menyasszonyát előkelő születéséhez méltóan házasítsa ki Károlyi Mihály, és adja ki hozományként a leányt megillető ingóságokat, tehát lábas marháit, ékszereit, ruháit. A levelezések és tárgyalások során, melyek még az 1605 nyarán megtartott esküvőt követő évben is folytak, Károlyi Mihály éreztette származásának, helyzetének fölényét mind Bethlennel, mind Zsuzsannával szemben, és csak Bethlen mértéktartásán múlt, hogy ez a vita nem fajult durva hangú konfliktussá.¹⁸⁴ Ebben a helyzetben óriási változást hozott az, hogy a Károlyi-család jelentéktelenebb, és a leányutódok miatt immáron nyilvánvalóan kihalt ágából való árva leány Erdély első asszonyává emelkedett urának dicsősége által.

Mindszenti Károlyi Zsuzsanna életének ezt az elemét kívánta megragadni, ám ennek részletezése során elkerülhetetlen lett volna a Bethlen által elsimított régi viszálynak, a Károlyi-családnak a temetés idején már rekatolizált élő és a kálvinista vallást tartó, immár kihalt ága közti hierarchiaváltozásoknak a felszínre hozása. Ha ezeknek a hallgatóság körében egyébként mindenki számára ismert tényeknek akár csak egyetlen eleme is elhangzott volna a nagy gyászünnep első szakaszának záróbeszédében, akkor ez lerombolta volna azt a magas ívű architektúrát, amelyet a prédikációk és laudációk több napon át építettek. Ezért Mindszenti, noha a személy dicséretére vállalkozott, beszédéből a *quaestio finitára* vonatkozó hat kérdésből¹⁸⁵ csak annyit engedett a konkrétumok alapján a beavatatlanok tudomására hozni, hogy beszéde Károlyi Zsuzsanna ifjúságáról szól. Sem az úrnő szüleit, sem a „hazánk leghíresebb és legragyogóbb dinasztiái”-t, sem az „előkelő

¹⁸⁴ Károlyi Zsuzsannát már eljegyzett mátkájaként említi Bethlen Gábor Károlyi Mihálynak 1605. március 18-án írott levelében, és az ifjú gyámot arra kéri, hogy gondoskodjék a leány esküvőjéről. A hozomány körül zajló vita során Károlyi Mihály éles, sőt durva szavakkal is illette Károlyi Zsuzsannát. Bethlen a házasságkötése után, 1606. június 18-án keltezett levelében a következőket írta Károlyi Mihálynak: „nem gondoltam semmi akadályokkal, sem veszedelmes utakkal, az atyámfia (Károlyi Zsuzsannát – M. Gy.) nagy költségemmel sok fáradságokkal ki fárasztottam kegyelmedhez, és mikor Isten kegyelmeddel szemben juttatta, kegyelmed megmondott igireti és fogadása szerint contentálni (jogos követeléseinek eleget tenni – M. Gy.) nem akarta, sőt bosszúsókkal illette, kit bizony sem én sem ő nem érdemlettünk.” A vitát Bethlen 1606. július 26-i, Károlyi Mihálynak írott levele zárja le, melyben nyugtázza, hogy nincsen további követelése sógorával szemben a hozományt illetően. BODROGI János *Károlyi Zsuzsanna fejedelemszony* Nagy-Enyed 1899. 16–23.

¹⁸⁵ Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando – Ki mi, hol, milyen eszközökkel, miért, mi módon, mikor?

asszonyságok”-at, sem ezek „tündöklő példá”-it, nem nevezte meg. Homályban hagyta azt is, kik azok az „idősebb asszonyságok”, „akik egyrészt állandóan nagyszerű és tekintélyes dolgok közt éltek, miközben alázatosnak és szelíd lelkűnek mutatkoztak”, és Károlyi Zsuzsanna miképpen múlta felül őket erényeiben, s mit jelent a szüleire vonatkozó megállapítás: „akik számára erényeikhez mérhető megtiszteltetés nem juthatott”.

A *quaestio finitára* vonatkozó hiányosság azonban csak látszólagos, hiszen a szónok eleve arra számított, hogy beszédének homályban hagyott elemei hallgatóságából azoknak az ismereteivel kiegészülnek, akikre ezek tartoznak. A proposícióban utalt is erre, midőn előre közölte, ő nem méltó mindezek előadására. A laudáció számára fontos erényeket, az engedelmességet és szelídséget a neveltetésből eredő végső okokként említette meg, és egy sztoikus tartalmú bölcsmondással alátámasztva, egyben az uralkodói erények kezdő okaiként is. Az argumentáció második részében az uralkodói erényeket, az okosságot (*prudentia*) és a kegyelmességet (*clementia*) dicsérte, és érvényesülésüket mutatta be úgy, hogy hallgatóságát megszólítva és a beszéd körébe bevonva, tanúságul hívta Károlyi Zsuzsanna önálló uralkodói döntéseinek felidézéséhez. A laudáció derekasabb részéhez érve azonban váratlan fordulattal a jelenlévő előkelőségek hitelesebb tanúságára és az anyag kimondhatatlan bőségére hivatkozva, befejezte az uralkodói erények taglalását, és ezzel a beszéd argumentációs részét le is zárta. Ez illett a beszéd proposíciójához, és hitelessé tette az a tény is, hogy az előtte szereplő, Kemény Jánossal egyidős, tizenhét éves ifjú szólott a nála idősebb és tekintélyesebb, a beszéd anyagát tekintve beavatottabb hallgatósághoz. Ez a különös retorikai fordulat gesztus volt feléjük, és egyben jó alkalom is a szónoknak a beszédrész lezárására.

A perorációban az elhunyt úrnőt szólította meg. Az aposztrophé a korábbi beszédekkel ellentétben nem az ő túlvilági boldogságával, hanem hírnevének evilági maradandóságával vigasztalta a hallgatóságot. Mindszenti orációjának témaválasztását az is meghatározhatta, hogy magának a temetésnek május 24-én megkezdett szertartásán elhangzott első két beszéd, Milotai István prédikációja és Geleji szónoklata is laudáció, és hasonlóképpen történt ez a temetés Június elsején, Gyulafehérváron megtartott zárásakor is Geleji és Opitz latin beszédei esetében.

A szertartás befejezéseként a koporsót a fejedelmi palotának egyik, a célnak megfelelően átalakított boltozatos pincehelyiségébe tették¹⁸⁶, majd halotti tort tartottak, melyen minden

¹⁸⁶ Bojti szövege szerint: „corpus in Hypocaustum concameratum delatum est”. RMNY 1307, 83.

rendbéli személyt vendégül láttak, a szertarásokon szereplő lelkészeknek és a kórus tagjainak és a szegényeknek a fejedelmi kincstárból pénzt osztottak.¹⁸⁷ A temetés első szakasza lezárult.

A második temetés

Előkészületek

A szertatások befejezése valójában csak az események felfüggesztését, és az eddiginél fényesebb halotti pompa előkészületét jelentette. A temetés napját, amikor az úrnő koporsóját a fejedelmi palota ideiglenes sírhelyéről ünnepélyes ceremóniák közt végső nyughelyére, a Mihály-templomba viszik – Bojti közlése szerint – a fejedelmi tanács döntése június 1-jére tűzte ki. Valójában a tanács az időpont meghatározásában nem sok szerepet játszott, mivel a dátumot egyedül Bethlen jelölte ki. Május 13-án, hitvese halála napján keltezett igen udvarias hangvételű latin nyelvű meghívólevelében, Révai Péter koronaórt a június utolsó és július első napján tartandó szertartásokra invitálta.

Külcím: *A nekünk kedves tekintetes és nagyságos Révai Péter úrnak Túróc vármegye főispánjának, a császári és királyi felség tanácsosának, a magyar királyi korona őrének etc..*

Gábiel, Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom és Erdély fejedelme etc.

Tekintetes, nagyságos és számunkra kedves úr! Üdvözlétünket és jóindulatunk érzését küldjük. Azt, hogy az emberi élet örökké hol kedvező, hol meg kedvezőtlen események csodálatos és különös változatosságával szövődik, családunk igen szomorú példáján tapasztaltuk meg. Ugyanis minket nem, mint korábban, a háborúk igen súlyos fáradalmi foglaltak le, hanem a békességre való törekvés, melyet a szent császári és királyi méltóságával szerencsésen elkezdtünk, s e béke megkötésének kikényszerítésére minden módon igyekeztünk. Amikor pedig ez okból ide, Erdélybe utaztunk, a felséges fejedelemszónya, a mi igen kedves hitvesünk, amint életünkben, úgy ezen az utazáson is társunk és kísérőnk, íme váratlanul az út során igen súlyos betegségbe esett, és ide, Kolozsvár városába

¹⁸⁷ A temetést záró pénzosztásra utalva, Bojti egymás mellett említi az egyházi személyeket és a szegényeket: „Ecclesiasticis et Pauperibus grandis rei pecuniariae summa ex aerario Principalli deprompta (est)”. Ezért az „Ecclesiastici” alatt itt is, mint fentebb kitértünk rá, a szertartásokon éneklő kórus tagjairól, és nem a prédikáló papokról lehet szó. *UO*, 83.

jutván, a megérkezésünk utáni nyolcadik napon, május 13-án, éjjel két órakor Istenhez szóló lelkes könyörgések közt, s elvégezve a keresztyéni kegyesség minden kötelességét, amelyeknek az emberi természet esendősége miatt csak néhány igen szent asszony tud eleget tenni, elnyugodott az Úrban. Ezt az esendő életet azzal a halhatatlan boldogsággal, melynek állapotát ámulattal csodálta nem kevesebb örvendéssel, mint kegyességgel cserélte fel, számunkra azonban ezzel a korai halálával hihetetlen és alig kifejezhető lelki bánatot és minden jó emberre az iránta való örök sóvárgást hagyta. Mivel tehát így elnyugodott az Úrban, és a keresztyének szokásai szerint, leginkább azonban az ő irántunk való igen nagy tisztelete, és az összes olyan kötelezettség miatt, melynél nagyobbra, őszintébbre és istenfélőbbre aligha vágyódhatnak a házasságban, végső tiszteletadásunkként a következőkben elrendeltük, hogy az őt megillető temetést rendezzünk, és a méltóképpen gyászoljunk, és az ő testét a gyulafehérvár nagyobb templomában a következő hónapnak, júliusnak első napján mindannyiunk közös anyjának, születésünk eredőjének, a földnek ölére helyezzük.

Ezért úgy gondoltuk, jóindulatúan meg kell kérdezni uraságotat, hogy vajon kívánna-e szívesen, az irántunk való ragaszkodása miatt a június utolsó napján és az arra következő napon a gyászünnepeken és a szertartáson az említett városban időben megjelenni, és a szívünkben lévő mély fájdalmat jelenlétével valamiképpen enyhíteni, és másokkal együtt ékesíteni is egyben végbúcsúját kedves hitvesünknek. Uraságotnak ezt az irántunk való készséges ragaszkodását ugyanis a jószág minden érzésével fogjuk majd viszonzni. Másokkal együtt, mi is jó egészséget kívánunk. Kelt a mi városunkban, Kolozsváron, az Úr 1622. évében

Gábrriel saját kezűleg¹⁸⁸

¹⁸⁸ *Külcím:* Spectabili et magnifico Petro de Réwa, comiti comitatus Thurocziensis, sacrae caesareae regiae majestatis consiliario et Regni Hungariae Coronae conservatori etc. Nobis dilecto.

Gabriel Dei gratia sacri Romani imperii et Transylvaniae princeps. *stb.*

Spectabilis et magnifice nobis dilecte. Salutem et benignatis nostrae affectum. Vitam humanam cum ex adversis, tum prosperis quasi admirabili quadam varietate perpetuo contexi, domestico nostro, eoque tristissimo exemplo comperimus. Quippe qui gravissimis bellorum laboribus non ita pridem defuncti, cum ad studia pacis, cum sacra caesarea regiaque majestate foeliciter initae et firmatae omnimode consecranda nos convertissemus, ea etiam de causa iter huc in Transylvaniam suscepissemus; serenissima principissa conthoralis nostra charissima, uti vitae nostrae, ita et huius itineris socia et comes, ecce ex insperato in ipso itinere morbo corripitur difficillimo, hucque in civitatem Kolozsvár delata, octavo post appulsum nostrum, die 13, utpote currentis mensis Maji hora 2-da noctis inter ardentes ad Deum preces et peracta ea omnia pietatis Christianae officia quae a sanctissima aliqua foeminarum unquam per fragilitatem humanae naturae praestari potuerunt, in Domino obdormivit, vitamque hanc caducam cum immortalis illa beatitudine, cujus pene ad stuporem circumstantia cupidissima extiterat, non minus foeliciter, quam pie commutavit, nobis immaturo suo hoc obitu incredibilem et vix explicabilem animi moerorem, bonis vero omnibus perpetuum sui desiderium relinquens. Cum igitur sic in Domino defuncta et more Christianorum maxime vero pro summa sua erga nos observantia, et omni eo officiorum genere, quo majus, syncerius atque devotius vix ulla matrimonialis vita desiderari posse videtur, supremo nobis sit honore pro sequente, exequias ei debitas et

A Lázár Jánoshoz szóló, május 18-án Kolozsvárról keltezett azonos tárgyú, ám az előzőnél határozottabb hangvételű levélben a fejedelem július 1-jére, a maga döntése alapján rendelt időpontra parancsolja a címzettet Gyulafehérváron asszonyával egyetemben tisztességteljesen megjelenni.¹⁸⁹

Bojti az *Exequiarum Coeremonialium* második könyvének, az *APOTEOSEOS – Liber secundus*nak első mondatában röviden említi meg azt, hogy a ceremónia megrendezéséhez szükséges pénzt sikerült előteremteni, és minden készen állott már a gyászünnep megkezdéséhez.. Az ünnepi külsőségek eszközeinek elkészíttetése, a vendégek ellátása váratlan kiadást jelentett a háborúk terhétől immár megszabadult uralkodónak. Azok a hazai méltóságok és a cseh háborúban szerzett szövetségeseik, akik korábban a Kolozsvártól Gyulafehérvárig tartó gyászmenetben, és a szertartásokon jelen voltak, a június 29-től kezdődő négynapos nagy temetési ceremónián is részt vettek. Megjelentek még ezen az alkalmon II. Ferdinándnak, és a lengyel királynak illetve a fényes portának a követei. Bojti nem szól róluk, Bethlen Istvánnak a Szász Universitashoz június 5-én írott leveléből azonban kiderül, mekkora készületet jelentett ezeknek az előkelőségeknek ellátása.

Generos(issimi). Pruden(tissimi). ac Circumspecti domini amici mihi observandissimi, Sertvitorum meorum paratissima commendatione praemissa etc.

Kegltékeny nyílván vagy az mi Kegyelmes Urunknak mostani szomorú állapotja, azti kegyilmetek meg gondolhatta, mi sok idegen Országból való feo Népek lesznek most itt Feiervarott jelen az Szegénij üdvözült Asszonyunk eo Felsége temetésének idején, ugij mint az Romai Chaszarnak, Lengyel Királynak es teob Fejedelmeknek s-hercegek Keovetey; Vrak es ezen kívül való feo nepek, ez

justa funebria persolvere, corpusque ejus in templo majori Albae Juliae extracto in graemium terrae, communis omnium nostrorum matris, unde et ortum sumpserat, die prima proxime affuturi mensis Julii recondere constituimus. Proinde dominationem vestram benigne requirendam esse duximus, velut haud gravatim pro suo erga nos studio die ultima Junii in loco praenotato, sequenti vero die celebrando deducendoque funeri mature adesse intimumque istud animi nostri moerorem praesentia sua quodam modo lenire et supremum simul carissimae consortis nostrae diem condecorare. Quod quidem dominationis vestrae promptum erga nos studium vicissim omni benignitatis affectu prosecuturi sumus. Eandem de caeteris bene valere cupientes. Datum in civitate nostra Kolozsvár, die 13. mensis Maji Anno Domini 1622. Gabriel m. ppria

Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának történetéhez, Történelmi Társulat, 1879, 446.

¹⁸⁹ Lázár János, Bethlen kegyeltje, gyámfia volt a fejedelem portái követének, Gáspár Jánosnak „...régieinknek dicséretes szokások és jó rendtartások szerint, megnevezett boldogul üdvözült szerelmes házastársunknak hidegtetemenek tisztességes eltemetését rendeltük ez jövőre júliusnak 1. napjára az fejérvári fejedelmi székhelyünkben való öregebbik templumban celebráltatni....Hűségedet azért intjük, ez előttünk álló júniusnak utolsó napján Fejérvárat legyen jelen asszonyommal, házastársával, hogy azután következő megnevezett napon szerelmes üdvözült házastársunknak fejedelemasszonyi méltóságához képes instituálandó parentatioja és utolsó becsületinek megadása az hűséged jelenlétével condecoráltván, hozzánk való engedelmsége is ez keserves állapotunkban mutatódjék meg.” BETHLEN Gábor *Levelek*, vál., előszó, szerk SEBESTYÉN Mihály, Kriterion, Bukarest, 1980. 176.

Orszghbeli minden rendek; kiknek beoczülettel való gazdalkodasokra, mind maguknak, Louoknak menyik sok szamu élés kivantassek megh itilheti Kegilmetek: Noha pedigh eo Felsége mindenünnen valo maga majorsagibbolis igen feles élést paranchyolt az Vdvarbiraknak be szolgaltatni Fejervarra, de mint illijen nagi szükségghben, gondolkodom magamban, hogij ha Kegielmetek is ez mostani eo felsége szomorü szükségében valamenire sublevallja ezt az terehviselést, tudom azt hogij eo felsége is ez után kegesen megh emlékezik rola. Kegielmetekk azért enis akarvan ez dolgot intimalnj intemis Kegielmeteket szeretettel hogij eo Felségének illijen szükségében Kegielmetekis egész Universitasul ne neheztelleyen valami bizonyos szamu elest fel vetni: Holott az Vr Isten lám mostan szegeny hazankban mindenbeol elegendeo beoséget adott, ugij mint Abrakot, Vago Barmot, Tiukot, Ludat, Tiukfiat, Ludfiat, Vajat, Mézet, Lenchet, Borsót; Ahol pedigh Pisztrangos vizek volnának aszu Pisztrangotis. Kire ha az Kgk jo akarattia mint illien melto dologghban acedal, Kegielmetekk ugij kellene erre gondott viselni., és alatta valóinak meghparancsolnj hogij ad 24 diem Junij késedelem es fogiatkozás nélkül szolgaltatnak beis ide Feiervarra. Kegielmetekteol menteol hamareb erre en bizonyis es kedves valasztis varok: His eisdem gener(osissimas) Pruden(tissimas). ac Circ(umspec)tas D(ominationes). V(est)ras bene valere desidero. Datum Albae Iuliae die quinta Junij Anno Domini 1622.

Gen(erosissimarum) Pruden(tissimarum) ac Circumspectarum Domin(nation)um V(est)rarum Amicus benevolus servire paratus

Stephanus Bethlen m. pr.

Titulus: Gener(osissimi)s. Pruden(tissimi)s ac Circumspectis D(omi)nis Mag(ist)ris Civium, Regis Primariis Sediumque Judicib(us). Villicis quarumcumque sedium, Saxonicalium Civit(a)tum et Oppidor(um). Nec non Universitati Nation(is) Saxon(icae) in Transylvania existent. Etc. D. Amicis mihi observandissimis.¹⁹⁰

¹⁹⁰ A forrás azok az Erdély történetével foglalkozó levelek közül való, melyet Döbrentei Gábor közölt 1828-ban a *Felső Magyar-Országi Minervában*. Döbrenteinek a levelekhez fűzött jegyzete szerint ezeket Kerekes Ábel „Szászvárosi Gymnasiumbeli Tanító” gyűjtötte össze hiteles eredeti írásokból. 1815-ben elküldte Döbrenteinek Kolozsvárra, hogy ezeket kinyomtassa ill. a cenzorral engedélyeztesse. Döbrentei: „Minekelötte mindezekben eljárhattam volna a’ buzgó Kerekes Ábel meghala. Az ő nevében ezennel én adom át a Közönségnek.” *Bethlen István Gubernátor levele a Szász Universitashoz, Gyulafehérvár jún 5-kén 1622*, Felső Magyar-Országi Minerva Negyedik Esztendei Folyamat IV^{dk} Negyed: Kassa, 1828., 1922. A latin szövegek fordítása: *Generos(issimi). Pruden(tissimi)*... „Nemes, bölcs és körültekintő uraim, hozzám igen kedves barátaim, az én szolgálmaink igen készséges ajánlását (a fejedelem számára) előrebocsájtván etc.” *His eisdem* „Ugyanezeknek kívánom, hogy nemes, bölcs és körültekintő uraságotok legyen jó egészségben. Kelt Gyulafehérvárt, június ötödik napján, az Úr 1622. esztendejében. Nemes, bölcs és körültekintő uraságotok jóindulatú és szolgálatkész barátja, Bethlen István saját kezűleg” *Titulus:* „Címzés: A szász királyi városok, községek nemes, bölcs és körültekintő magsztrátus urainak és bíráinak, sáfárainak, tehát a szász egyetemnek Erdélyben, a számomra kedves uraságoknak, barátainak.” A zárójeles kiegészítések: M. Gy.

Az egymást követő szertarások három, egymáshoz igen közel lévő helyszínen zajlottak, a fejedelmi palota udvarán, a Szent Mihály-templom előtt és magában a templomban. Mint korábban kitértünk rá, mind a három helyen emeltek *castrum doloris*. Az első két helyszínen, mivel ezek a szabad ég alatt lévő terek voltak, levélszíneket is állítottak, amelyek az esemény jelentőségének megfelelően nagyméretűek lehettek, hiszen nemcsak a gyászoló rokonság számára szolgáltak, hanem a fejedelmi udvar, az ország rendjei és hozzátartozói számára is. Ezek közepén volt a fekete selyemmel borított *castrum doloris*, és a szintén fekete drapériával fedett prédikálószek. Ezeket a hallgatóság ülőhelyéül szolgáló szintén fekete posztóval bevont és a fejedelemasszony címereivel díszített padok vették körül. Az úrnő végső nyughelyéül szolgáló Mihály-templomban is *castrum doloris* állott, a padokat itt is fekete posztóval vonták be, a falakat az elhunyt asszony családi és uralkodói címerei díszítették illetve epitáfium-versek, melyeket a sárospataki kollégium diákjai és tanárai írtak, és az *Exequiarium Coeremonialium* kötet végén olvasható a ΔΑΚΡΥΑ, „Könnyek” című gyászversgyűjteményben. A temetés eseményei a július 1-jei dátumhoz képest két nappal előbb, már június 29-én elkezdődtek. Ennek oka Bojti előadása szerint az volt, hogy a meghívottak a fejedelemség minden részéből időben és megfelelő gyászöltözetben megérkeztek Gyulafehérvárra, és ezért a Bojti által oly nagy jelentőségűnek tartott előkelők döntése alapján a szertartásokat két nappal előbb megkezdték. A július elsejei temetést megelőző két nap magyar és latin szövegei valóban a vendégek megérkezéséhez kapcsolódnak, de sokkal több szál bonyolult fonadékával, mint ahogyan a historicus aulicus bemutatta.

A gyulafehérváron zajló második temetés első szertartásos eseménye a temetés legfontosabb színterének, a Szent Mihály-templom alkalomhoz illő berendezéséhez kötődött. A kapuszárnyakra gyászszoltárokat énekelve, szertartásos körülmények között kitűzték a fejedelemasszony címereit. Ennek az eseménynek a dátuma Bojti közléséből nem derül ki, valószínűleg a templom feldíszítésének befejezése után történhetett, és néhány nappal előzhetette meg a gyászünnep kezdetét.

Események és prédikációk június 29-én és 30-án

Június 29-én, szerdán reggel hét órakor a palota udvarán felépített, és ezen a helyen is a kapu felé nyitott színben megkezdődött a négynapos temetési ceremónia. A szín közepén álló üres *castrum doloris* és szószék körül felállított padokban helyet foglaltak a gyászolók, középen a fejedelem, az ország vezetőivel, papjaival, a három nemzet követeivel, a szín bal oldalán a fejedelmi kíséret és a rendek képviselőinek hölgyrokonai, jobb oldalán pedig a szász náción és a városok követei ültek. A szín oldalait érdeklődő sokaság állta körül, az egészet pedig egyik szélről gyalogos kék darabontok, másiktól pedig az udvari lovasság.

Bojthi Veres Gáspár az *Exequiarium* második könyvében, az *APOTEOSEOS*-ban, ahol a második temetés körülményeit írja le, úgy mutatta be az eseményeket, hogy a négy napos szertartás június 29-én a koporsónak az ideiglenes sírboltból való kihozatalával kezdődött. Szerinte tehát a temetési pompának e jelentős aktusa a beszédek elhangzása előtt történt:

Így aztán reggel hét órakor a három nemzet tagjai gyászöltözetben, és az egyházi rend sokasága megtöltötték a palotaudvart. Középen a fejedelem foglalt helyet a királyság válogatott előkelőivel, vele szemben az egyházi személyek ültek, baloldalt a gyászoló asszonyok, jobboldalt a szászok rendjei, és a szabad városok követei zárták a teret. A többi részt is sokaság vette körül, s az egészet egyik részről a testőröknek, a másik részről az udvari lovasságnak megerősített csapatából alkotott kör övezte. A koporsót a sírkamrából, amelyben egy teljes hónapon át illatszerekkel eltemetve rejtőzött, a nemességből való, híres vitézségű lovagok hozták elő, és elhelyezték a gyász *castrum doloris*-nak nevezett kicsiny palotájába, melyet sötét selyem gyászöltözetbe vontak. Miután az őseink szokása szerint énekelt gyászének elhangzott, a szószékre lépett a tudományokban legelső, a bölcsélet, az orvostudomány, a nyelvek ismeretéről igen nevezetes Czeglédi János úr, aki a Mindenható Isten gyönyörűségeinek tágas kertjéből szakított Ige, a *Por vagy és porrá leszel* alapján prédikált, és bebizonyította az Ó és Új Testamentumból, és a leghíresebb bölcsék tanításaiból, hogy még a legkedvesebbjeink halálát is szelíd lélekkel kell viselnünk.”¹⁹¹

¹⁹¹ Hora itaque VII matutina, cum Curiam pullati trium nationum status et numerosus Ecclesiasticorum complevisset (*sic!*) ordo: medium Princeps cum delectis Regni Optimatibus e regione Ecclesiasticorum tenebat, Sinistrum Matronae lugentes latus, dextrum autem Ordines Saxonici et Civitatum Liberarum delegati claudebant; reliqua autem multitudo totum circumfundens circuitum, a validissima Praetorianorum ab una, ex altera autem parte Aulicorum Equitum manu, in Corona, cingebatur. Funus ex Hypocausto, in quo per integrum mensem aromatibus conditum delituerat, ab Equitibus nobilitate generis virtutisque opinione celeberrimis elatum est, atque in planctus domicilio, quod castrum doloris nuncupatur, pullo undique Holoserico obvelato, depositum est. Post vocalem Musicam more maiorum usurpari solitam, suggestum conscendit in omni disciplinarum genere nemini secundus D. Ioannes Cegledi, Philosophiae, Medicinae atque linguarum peritia celeberrimus, Antistes Ecediensis, qui eruditissimum ex laeta illa in horto deliciarum Dei Omnipotentis sententia: Pulvis es et in

A magyar nyelvű *Halotti Pompa* kötet *Secunda Classis* részében a június 29. és július 3. között elhangzott magyar nyelvű prédikációk címei azonban mást mutatnak. Czeglédi János június 29-én és Szikszai Helopeus János június 30-án elmondott igehirdetésének címében ez szerepel: „az levélszínnek alatt ad castrum doloris az test még helyben oda bé az boltban lévén”. Keserői Dajka Jánosnak július elsején előadott prédikációjánál pedig ez olvasható: „Mikoron az test az boltból in castrum doloris kihozatt az udvar piacára”. Ezek szerint a temetést megelőző két nap prédikációi, orációi, elégiái az üres castrum doloris előtt hangzottak el, a koporsó kiemelése az ideiglenes sírboltból csak a július 1-jei szertartás elején történt. Bojti tehát egyszerűsítette e tekintetben a ceremonia bemutatását, a szövegek célja és hatása tekintetében azonban nem lényegtelen szempontot hagyott figyelmen kívül, hiszen az üres ravatal a várakozást és felkészülést sugallta a hallgatóság számára. A június 29-én és 30-án a fejedelmi palota udvarán elhangzott szövegeknek a feladata az volt, hogy a két temetés közötti harmincnégy napos intervallumot érzelmileg áthidalják, és ismét visszavezessék a hallgatóság lelkét a gyász megrendültségéhez.

Czeglédi János prédikációja

Czeglédi János ecsedi pap kezdte meg a prédikációk hosszú sorát. A magyarázatra nem a Bojti által említett ígét, a *Genesis* könyvének 3. rész 19. versét – *Pulvis es et in pulverem reverteris* „Por vagy és porrá leszel” –, hanem a János apostol jelenéseinek 14. rész 13. versét vette fel: *Beati, qui in Domino moriantur* „Boldogok, akik az Úrban halnak meg”. A hosszú exordiumban a prédikáció eredeti céljához alig illő módon Arisztotelész *Nikemachoszi etikájára*, Szolónra, Euripidészre, Ovidiusra hivatkozott, és a consolatiók jellegzetes argumentációs közhelyét fejtegette. „Eleit⁰¹ fogva disputáltak keresztyének és az b⁰lcsek,; Az ember az halálának el⁰tte lehet-e boldoggá itt ez világon, avagy nem és ha lehet, az summum bonum azaz az f^u boldogság miben álljon”. A beszédben szinte önálló meditáció tárgyává tette ezt a quaestio infinitát, melynek eldöntése és végső érve a magyarázatra felosztott, és a „summája” szerkezeti elemében tartalmilag összefoglalt ige.

Czeglédi arra törekedett tehát, hogy beszédében elrejtse a prédikációt tagoló szerkezeti részeket, hogy az orációra jellemző hatáskeltő amplifikáció nagyobb erővel érvényesíthesse a

pulverem revertetis instituens sermonem, comprobavit ex Veteri ac Novo foedere praeclarissimisque Philosophorum placitis mortem etiam charissimorum aequo esse ferendum animo. ... RMNY 1307, 84- 85.

mondanivaló érdekességét, a szónok műveltségét fitogtató fabulákat és históriákat. Még az első igei mondat „summá”-ját is bővítette egy antik közhellyel, Cicero *Tusculanae disputationes*éből Szilenosznak Midászhoz szóló bölcsmondásával: *Bonum est hominem non nasci, melius natum quam cito mori*. (Jó az embernek meg sem születni, s megszületvén jobb a lehető leggyorsabban meghalni.)¹⁹² A textus második mondatának summáját minden átmenet nélkül, – nem utalva arra, hogy itt a prédikációnak egy új szerkezeti eleme, az Ige kifejtése, explicatiója következik, – az ősnemzés, a *generatio spontanea* közhelyének a *Metamorphosis*ből vett citátumaival folytatta. Ezt nem is annyira érvként, mint inkább hatásos bővítésként alkalmazta, mellyel szembeállítva mutathatta be az ember halál utáni boldog állapotát, a hasonló elemeket tartalmazó Szentigére mint hitbizonyosságra alapozva: „Látjuk hogy milyen az ember állapota életében és holtá után, de lesz idő, hogy az ember teste halhatatlan léssen, fényes léssen, dicsőséges léssen amint azt Pál megbizonyítja: *Seminatur corpus corruptile, excitatur in gloriosum*. (Cor 15)”

A felosztott Ige második részének – *Sequuntur eos praemia* – kifejtését is hasonlóképen építette fel az Arisztotelészről vett két megállapítás alapján: „az ember elméje közel olyan, mint amaz gyermek írótablája melyen még semmi írás nincsen, de akármit is reá írhatni ...az embernek elméje a jóra olyan, mint a bagoly szeme a világosságára nézve”. Ezzel állította szembe a Szentírás hasonló igehelyét, amely az örökkévalóságban elnyert teljes ismeretet és jutalmat ígéri: „De léssen oly idő, hogy minden bölcsességgel és értelemmel tellyes léssen – mint ezt Pál megbizonyítja. Másutt azt mondja, hogy az ember szeme nem látta, nem hallotta, szíve meg nem tudta gondolni, hogy minemű jókot szerzett az Isten az övéinek.”

A hagyományos prédikációs szerkezet szerint a doctrina, a „tanuság” helyén foglalta össze a felosztott Ige két részének kifejtéséből eredő következtetést. Ez a consolatiók jellegzetes argumentuma, a hitvány világgal szemben az örök élet dicsőségének bizonyítása: Azonban ezt is úgy végezte el, hogy egy gyengébből az erősebbre ható érveléssel bevonta a prédikáció tartalmi keretébe az antikvitas elemeit, olyan exemplumok formájában, melyekben a lélek halhatatlanságát megsejtő pogány bölcsekről van szó. Szolónról, Cleombratusról, Catóról.

Ezekben a doctrinában bizonyított állításokból a prédikáció ususainak, „haszna”-inak megfelelő szerepben fogalmazta meg a gyász mérsékelt megélésére szolgáló intelmeket. Ezek helyénvalóságának bizonyosságául a szentigei helyekhez képest számban és terjedelemben is több görög és latin ismeretanyagot vont be. Jellemző például, hogy a halottas háznál megjelenő

¹⁹² Adfertur etiam de Sileno fabella quaedam: qui cum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non nasci homini longe optimum esse, proximum autem quam primum mori. I. lib. XLVIII. „Silenusról is szól egy történet, melyben azt írják, amikor ő Midász király fogságába került, szabadulásáért ezt a tanítást adta jutalmul a királynak: legjobb az embernek meg sem születnie, ez után pedig a lehető leghamarabb meghalnia.”

síposokat, fuvolásokat Jairus leánya feltámasztásának történetével említi meg – Máté evangéliumából, majd mindjárt ezután ugyanerre a gyászfuvolára Ovidius-, Propertius- citátumot is idézett. Jób könyvének a gyászbeszédekben oly sokszor említett igéje mellé – *Dominus dedit, Dominus abstulit* – Arisztotelésztől, Epiktétosztól, Senecától való bölcsmondásokat helyezett. A prédikáció applicatiója is inkább a szónoki beszéd peroratiójának, conclusiójának tekinthető, mivel csak igen röviden említette meg az úrnő halálát és az efelett való vigasztalást is az elkövetkezendő prédikációkra és orációkra hagyta. Így a záró részben az oráció szerkezetének megfelelően az elmondott beszéd tanításainak és hasznainak összefoglalását végezte el.

Czeglédi a szentbeszéd felépítésében éltért a prédikáció megszokott szerkezeti tagolásától. Nem követte azt a rendet, mely szerint a felosztott ígerészeket külön- külön kell tagolni és mindegyikhez egyenként „tanuságot” fűzni, és e tanuságokhoz „haszná”-kat illeszteni. Ő a beszédet oly nagy mértékben bővítette a humanista műveltség elemeivel, hogy maga az igemagyarázat, a Szentige értelmének kifejtése egészen a háttérbe szorult ezekhez a bővítést szolgáló, a beszédet díszítő elemekhez képest. Ezért a prédikáció olyan hatást kelt, mintha a benne szereplő Ige csak ürügyül szolgálna egy magyar nyelvű oráció elvégzéséhez.

Bojti beszámolója szerint a beszéd hatáskeltő eszközei elérték céljukat, a megrendült lelkű hallgatóság ismét átélte a gyász fájdalmát:

Nem kevés halandó szemében ültek meg a könnyek: olyan hatással volt ugyanis rájuk az ékes szavú férfiú vigasztalása, hogy szellemének, beszédének okosságával mindegyikjük lelke a régi gyász fájdalmába fordulhatott. Miután ő az ily nagy tanításra sóvárgó hallgatósága előtt, nem kevesek sóhajtozása közepette beszédét befejezte, Balai Mihály úr foglalta el a szószerket és a latin beszédet tartott, ezeket a szavakat szólván.¹⁹³

A magyar nyelvű ígehirdetések után tehát latin nyelvű megnyilatkozások következtek. Ezek sorát nyitotta meg a gyulafehérvári kollégium rektora, aki a május 26-i temetésen is hasonló szolgálatot végzett. Akkor egy hosszú nap záróeseményén szerepelt, és ez a körülmény rövid terjedelmű szöveg megalkotására kényszerítette. Jelen helyzetben azonban sem az idő, sem a hallgatóság kimerültsége nem korlátozta őt abban, hogy megcsillogtassa az artes liberales terén szerzett műveltségét.

¹⁹³ Manavere nihilominus multis mortalibus lachrymae: ita enim disertissimus vir consolationem animis imprimebat, ut eandem pro singulari ingenii ac eloquii dexteritate in planctum convertere posset. Qui ubi dicendi apud avidos tantae doctrinae Audit. Non sine multorum gemitu, fecisset finem, D. Michael Balai suggestum occupans latinam his verbis habuit Orationem. RMNY 1306, 85.

Balai Mihály szónoklata

Balai olyan beszédet mondott, amelynek szokatlan és meghökkentő retorikai megoldásai nem maradtak el az előtte elhangzott prédikációtól. Szónoklata *consolatio*, vigasztaló beszéd volt, amelyet azonban az *exemplumok* értelmezése során fokozatosan a *deliberativum* genusának egy másik műfajává, *adhortatió*vá, buzdító beszéddé alakított, majd a *peroráció*ban az előadott közhelyek *applicatiójával* az elhunyt nagyszony *laudatiójává* formált. Ezekkel a műfaj- és *genusváltásokkal* volt képes a szónok újra és újra feszültséget teremteni, érzelmeket felszabadítani, és amiként az első beszédében is tette, állandó kapcsolatot fenntartani a hallgatóival. Nem használt a beszédében szokatlan közhelyeket, legalábbis a temetések során elhangzott beszédekhez képest nem. A Xerxész sírása, a természettudományos ismeretekből merített példák, mint például az emberi testben lévő erek, a magát meggyógyító, megifjító szarvas, vagy magának a beszédtemának az alapját jelentő toposz – „Por és hamu vagyunk” – más prédikációban és orációban is megjelentek.¹⁹⁴ A szónok ezek alkalmazásával, bővítésével, az ezekből kiinduló *genusváltásokkal* tette eredetivé megnyilatkozását.

Az *exordiumot* a labirintus közhelyére építette. Ezt úgy tette hatásossá, hogy részletesen előadta az emberhússal táplált Minotaurusz születésének, Pasziphaé bűnös szerelmének, Ariadné fonálával magát megszabadító Thézeusznek a történetét. A *fabula Graeca* szereplése a prédikációval ellentétben egy latin szónoklatban helyénvaló, de mindenképpen szokatlan a temetés szakrális környezetben, az ígéhirdetés után következő gyászbeszéd bevezetéseképpen. A példázat értelmezéséből bontotta ki a *propozíciót*: a Minotauruszt rejtő labirintus nem más, mint a világ útvesztője, benne az emberre leselkedő, falánk halállal, melyből az örök hazába kivezető Ariadné-fonál a halandóságunkról való szüntelen megemlékezés. Ezért tehát a beszéd célkitűzése annak *bebizonyítása*, hogy „a halandóságunkra való emlékezés szükséges és üdvös”¹⁹⁵

A *confirmatio*, tehát a beszéd tárgyaló része ezt a vigasztaló beszédre jellemző *propozíciót* három *argumentumban* bizonyította. Az első *argumentum* *Cinis ac pulvis simus*, „Por és hamu vagyunk”.¹⁹⁶ Ezt négy, egymást továbbépítő másik közhellyel bővítette,

¹⁹⁴ Pl. Bojti Veres Gáspár július 1-jén mondott orációjában ezeket a közhelyeket felhasználja.

¹⁹⁵ Quod ut firmitus animis nostris inhaereat, ac Mercurialis instar statua nos ad aeternam perducatur vitam in praesentiarum, pace vestra, Deo sufficientes largiente vires, modo placidas praebeatis aures, memoriam mortalitatis nostra, necessariam ac salutarem esse, breviter ostensurus sum. „Hogy ez mélyebben vésődjön az emlékezetünkbe, és jelen állapotunkban minket útjelzőként az örök élet felé vezéreljen, engedelmetekkel és elegendő erővel, melyet Isten nekünk megad bőven, ha csak egy kissé szelíd figyelemmel lesztek, röviden bemutatom, hogy a halandóságunkra való emlékezés szükséges és üdvös” RMNY 1306, 86.

¹⁹⁶ Ez a Genézis 28, 27. versének az érvelő beszéd számára átforgalmazott mondata. Maga az Ige, Ábrahám pátriárka szavai a beszéd harmadik argumentumának második bővítő részében kerül elő.

melyeket az a téma fűz össze, hogy a lélek is tűz. E négy közül az első az, hogy az ember teste átvitt értelemben a fához hasonlítható, lelke pedig a fát elégető tűzhöz, ezt folytatja a második közhely, melyben Balai az embert teremtő Prométheusz mítoszáat adta elő. Az ember sárból megformált testébe a titán az égből elcsent tűzzel adott lelket. A pogányoknak a lélekről szóló tanítását a Bibliának *A bölcsesség könyvéből* vett ígére utalva tette hitelessé a harmadik közhelyben.¹⁹⁷ A negyedikben jutott el az argumentum lényegének megfogalmazásához: A tűzvészben félrevert harangokhoz hasonló az erekben a láztól felhevült vér lüktetése. Az élet a bajok és keserőségek tűzvésze, mely porrá és hamuvá égeti a testet, amely így visszatér a porhoz és hamuhoz, amelyből eredt.

A második argumentum témáját az interrogáció szónoki alakzatával fogalmazta meg. „Miért feledkezünk meg a halálról, miért vádoljuk oly könnyen a természetet?”¹⁹⁸ A többes szám első személyű általános alany, és az itt megjelenő exhortációk, buzdító felszólítások jelzik, hogy a beszéd az adhortáció műfajába fordult. Az argumentumot két közhellyel bővítette, melyeknek közös eleme az, hogy maga a természet figyelmeztet a mulandóságra. Az első ezek közül az, hogy a természettudós emberi elmék szerint minden élőlény ismeri bajainak ellenszerét. Ezt különleges természetrajzi példákkal erősítette meg, melyek Plinius Maior *Historia Naturalis*ának VIII. könyvéből erednek. A természetrajzi példák extremitását az eredeti szöveg félreértésével még fokozta is. Pliniusnál ugyanis a teknős a kígyómarás ellen majorannát eszik, Balai szövegében ad absurdum tengerimalacot. A félreértés oka két hasonló hangzású görög szónak, a κόνιλος ‘tengerimalac’ és a κονίλη, egy origanumféle növény, majoranna vagy szurokfű latin betűs átírásából, illetve e szavak félreolvasásából eredt.¹⁹⁹ Ezeket a példákat az emberi állapottal összevetve, comparacióvá formálta, melyet

¹⁹⁷ *A bölcsesség könyve*, 2; 2.

¹⁹⁸ Cur iam immemores mortis sumus? Cur tam faciles ad accusandum naturam sumus? RMNY 1306, 88.

¹⁹⁹ *Pauci etiam ex doctioribus naturali dumtaxat lumine pollutibus, hinc gravissime Philosophorum querelae: Cervi (inquiunt) Dictamini passu sagittas excutiunt, a phalangio percussi cancrorum esu se se recolligunt, Lacertae a Serpentibus ictae herba quadam sibi medentur: Hirundines vexatis pullorum oculis Chelidonia succurrunt: Testudae cuniculi passu vires adversus Serpentes reficit: breviter nullum fere animal est, quod non intelligat sua remedia.* „Néhányan azok a tudósok közül, akik csupán a természet fényéből merítik erejüket, a filozófusok igen súlyos panaszára ezt válaszolják: *A szarvasok az ezerjófű legelésével vetik ki magukból a nyílveszőket, a mérgespók csípésére rák evésével újíttják meg erejüket, a fecskék fiókáikat szembajuk ellen fecskefűvel segítik, a teknősbéka a kígyók marására tengerimalacot eszik, így szedi össze az erejét.* Röviden szólva, nincsen olyan élőlény, amely ne ismerné saját gyógyszereit.” RMNY 1306, 88. C. PLINIUS Caecilius Secundus, *Nat. Hist.* 8.97: ...Dictamnum herbam extrahendis sagittis cervi monstravere percussi eo telo pastuque herbae eius eiecto; iidem percussi a phalangio, quod est aranei genus, aut aliquo simili cancro edendo sibi medentur. Est et ad serpentium ictus praecipua qua se lacerti, quotiens 8.98 cum his conseruere pugnam, vulnerati refovent. Chelidonium visui saluberrimum hirundines monstravere vexatis pullorum oculis illa medentes. Testudo **cunilae**, quam bubulam vocant, pastu vires contra serpentes refovet...

az adhortációra jellemző felszólításokkal fejtett ki²⁰⁰ Az argumentum második bővítése az, hogy a természetbe maga Isten helyezte el a mulandóságra intő jeleket. A szónok az intelmeket is az adhortációnak megfelelő egyes szám második személyben részletezte. Ennek a második érveknek a summázatát egy Horatius-citátummal vezette be: *Omnem crede diem tibi diluxisse supremum*,²⁰¹ majd a halál mindent legyűrő zsarnoki hatalmát részletezte.

Az interrogációk halmozásával kezdett harmadik argumentumot e zsarnok elleni lázadás lendületes buzdító beszédévé alakította, melyet exhortációkkal, exclamatiokkal tovább erősített. E buzdítás célja a funebrális beszédek egyik, – szükségszerűen – állandó közhelye, a világi lét bizonytalanságáról, értékeinek mulandóságáról való meggyőzés, amelyet Károlyi Zsuzsanna szertartásain is igen gyakran alkalmaztak a szónokok és a lelkészek. Ez volt a Balai előtt megnyilatkozó Czeglédi János prédikációjának is az alapgondolata. Balai az adhortáció eszközeivel, az érzelmkifejező alakzatok halmozásával tudta újra hatásossá tenni az oly sokszor ismételt témát.

A harmadik argumentumot két elemmel bővítette, egyik egy történelmi példa a síró Xerxészről, a másik a prédikációkban, de a szónoklatokban is rend szerint a pogányok exemplumaira és sentenciáira erősebb érveként következő szentírási példák és igék. Ezt a nem eredeti eljárást tette eredetivé úgy, hogy a beszéd műfajának váltásával a szerepüket is megváltoztatta. Az említett beszédekben szokás szerint ezek a „tanúság”-ban vagy „haszná”-ban vagy a propozícióban közölt causát, egy állítást, vélekedést alátámasztó vagy cáfoló érvekként szerepelnek, és nem az exemplumban bemutatott esemény, hanem az ezt summázó bölcsmondás a confirmatio vagy refutatio eszköze. A Balai által megjelenített és a buzdításokkal és felkiáltásokkal bevezetett példázatban a síró Xerxész azonban annak a magatartásnak a példája lett, amire az előző alakzatok vonatkoztak. A példázat lezárása után ezért nem a mulandóságra vonatkozó mondat, hanem a részletesen leírt helyzet kapott a beszédben jelentőséget, tehát az, hogy a perzsa király magaslatról tekint a világra, és az

²⁰⁰ Solus homo pro dolor ! nescit vel animi vel corporis remedia quaerere! O miseram animalium hominum conditionem! Tu vero, quia a Spiritu Dei in Ecclesia nonnihil regnatus es, excute veterum, aperi oculos, erige caput quicumque fueris, et animadvert, quam saluberrimum et praesentissimum adversus peccata et mortem, remedium Spiritus Domini plantavit in amoenissimo Sacramentum Litterarum horto. „Ó, jaj, csupán az ember nem tudja fellelni sem lelkének, sem testének orvosszereit. Ó milyen szerencsétlen az emberi lény állapota! Te azonban, mivel Isteni Lélek által az Egyházban valamelyest újjászületted, ne légy közönyös, nyisd ki a szemedet, emeld fel a fejedet, bárki voltál is, és figyelj arra, hogy a bűnök és a halál ellen mennyire üdvös és kézzelfogható gyógyító szert ültetett el az Isteni Lélek a Szentírás igen kellemes kertjében!” RMNY 1306, 88.

²⁰¹ Ep. 1,4,13 „Minden felragyogó napod úgy vedd, mint az utolsót” TRENCSENYI Waldepfel Imre fordítása.

adhortáció lényege is az, hogy a hallgatóság vegye észre, magasabb aspectusból a világ, amelyet sirat, veszendő.²⁰²

A harmadik argumentum második bővítését a szónok az elsőhöz hasonlóan exhortációs alakzattal kezdte, melyben a Xerxész-példázat motívumát, a magaslatról való alátekintést folytatta, és visszautalt a beszéd célkitűzésére is.²⁰³ A bővítést a Szentírás alakjairól, Ábrahámról, Jákóbról, Jóbról, Pál apostolról vett példák felsorolásával végezte, mellyel a világi lét értéktelenségét bizonyította. Ezzel a bővítés le is zárta az adhortációt, azt summázva, hogy az, amire a propozícióban szólította fel a hallgatóságot, a legfontosabb keresztyéni erény. A harmadik argumentummal a beszéd argumentációját is befejezte.

A perorációt – genust váltva –, az elhunyt asszony laudációjává formálta úgy, hogy a propozíció tartalmát, és az ehhez kapcsolódó, már elhangzott hatásos közhelyeket – „gyötrelmek tűzvésze, a halandóságra emlékezés Ariadné- fonala”, és az ezekhez fűzött „a világi lét csábító szirénjei” toposzt az úrnő világot megvető erényire vonatkoztatta. A zárásban az erényekből következő cselekedetek laudációja következett, melyet rövidre szabott, az előző beszédében alkalmazott módon, a hallgatóság bizonyágtévő tanúságára hivatkozva.

Balai Mihály a szónoklata után Debreceni Gáspár verses gyászbeszédnek tekinthető elégiája következett, amely költői eszközökkel minden földi baj kútfejét, a „lapsus hominis”-t kárhoztatta, és ebből a paradicsomi bűnesetből mint okból eredeztette az ember halandóságát is. A június 29-i szertartás utolsó szereplőjeként Miskolci György lépett elő egy elégiával, melyet a Károlyi Zsuzsannát sirató kilenc múzsa változó metrumokban megszólaló panaszával zárt.²⁰⁴

A következő napon, június 30-án, csütörtökön, ugyanott, ugyanezek a körülmények között, a palota udvarán álló levélszín alatt folytatódott a szertartás. Ennek kezdeteként Szikszai Hellopeus János, tállyai pap hirdette az ígét Mózes első könyvének második részéből való hetedik vers alapján: „Formálá az Jehova Isten az embert a földnek porából, fuvallá az ő ottában életnek lehelletét, és így lőn az ember élő lélekké”

²⁰² Si nos quoque possemus tantae altitudinis conscendere speculam, ex qua universum terrarum orbem sub pedibus cerneremus, apparerent haud dubie Mundi ruinae ... „Ó, ha mi is képesek lennénk ilyen nagy magasságba felhágni, egy olyan őrhelyre, ahonnan a földkerekséget a lábunk alatt szemlélhetnénk! Akkor teljes bizonyossággal tárulna eléink, hogy a világ rom...” RMNY 1306, 90.

²⁰³ Redeamus igitur ad nos, et tamquam e coelo descendent, nostra paulisper inspicimus, eaque sobria mentis trutina pensantes, fragilitatis et mortalitatis nostrae memoriam recolligamus. „Térjünk tehát a mi dolgainkra, és mintha az égből ereszkednénk alá, időzzünk el egy kis ideig ezek felett, és mérlegeljük józan elmével a mi esendőségünkre, halandóságunkra való emlékezést.” RMNY 1306, 91.

²⁰⁴ Debreceni Gáspár és Miskolci György elégiáit részletesen ismertettük dolgozatunknak Geleji második orációját elemző részében.

Szikszai Hellopeus János prédikációja

A prédikáció preambulumban Szikszai meghatározta mondanivalójának kettős célját, a szentigéből való tanítást és a vigasztalást.²⁰⁵ Ezek közül az első kapta a legnagyobb teret a beszédben, mivel ez az igemagyarázatból kiinduló tanítás nem más, mint az Istentől teremtett ember nagyszerűségéről szóló, az újplatonista kozmogónia rendszerébe ágyazott értekezés, vagy inkább dicsérőbeszéd. Ezért a bevezetésben közölte a prédikátor, hogy a felvett textus nem az igemagyarázat tárgyaként, hanem csak irányadóként szerepel a beszédben kifejtésre váró „bizonyos célok”, tehát a határozott beszéd tárgy részletezésében.²⁰⁶ Szikszai Hellopeus János tehát az előző napihoz hasonló igehirdetést előlegezett közönsége számára, ám ő Czeplédi Jánoshoz képest szorosabban alkalmazta a prédikációkra jellemző didaktikus felosztást és részletezést, és alig élt az orációra jellemző elokúciós eszközökkel. A halotti pompának megfelelő ünnepélyességet és komolyságot a tudományos műveltség fitogtatásával érte el.

Ennek érdekében széles körben kiegészítette a textus magyarázatát, a bővítésekben messzire el is kalandozott a tárgytól, így aztán Czeplédihez hasonlóan ő is felbolygatta a prédikáció megszokott szerkezetét. A szentige felvételével zárta le a praebulumot, mely a megszólítást és a prédikáció célját tartalmazta. Ez után azonban a következő részben, az explicatióban az Ige felosztása és magyarázata helyett egy attól távoli témával, Arisztotelésznek az emberről szóló szentenciájával – amely Balai Mihálynak az első temetés alkalmával elmondott szónoklatában is megjelent²⁰⁷ –, gyakorlatilag egy újabb exordiummal elkezdte ismét a prédikációt. Ennek a közhelynek az ember meghatározásán kívül fontos eleme az, hogy a szónok a mondat kommaírt az emberi élet szakaszaira, *aetasaira* vonatkoztatja, és ezekben bizonyítja a meghatározás érvényességét. Így alkalmazta ezt Balai

²⁰⁵ „Ezért, hogy az pompából semmi el ne hagyjunk – jer mind az jelenvaló híveknek épületekre s mind az megszomorodott szíveknek vigasztalásokra vegyünk az életnek könyvéből az Istennek szent Igéjéből rövid magyarázatra való igéket elő...” RMK I 539. 150.

²⁰⁶ Hogy beszédem meghatározott legyen Felségednek kegyelmes tekintete előtt – Nagyságtok tikegyelmekek előtt és magam is tudhassam elmémet bizonyos célokra dirigálnom, az keresztyén hallgatóknak is gondolkodásokat figyelmem... Veszek fel bizonyos számú igéket magyarázatra Istennek segítségével Moyzes Próphéta írásából, az ő Teremtésről írott könyvének második részéből az hetedik verséből. RMK I 539. 150.

²⁰⁷ Amaz nevezetes Arisztotelész válasza arra, hogy mi az ember: Homo imbecillitatis exemplum, temporibus spolium, fortunae lus, inconstantiae imago invaliditatis et calamitatis trutina, reliquum pituita et bilis. Az ember semmi nem egyéb, hanem erőtlenségnek példája, az időnek prédája, az szerencsének játéka, az állhatatlanságnak ábrázolatja, az irigységnek és nyomorúságnak ingadozó mértéke, és ezen kívül nyál és sár-víz az ember. Ebben benne van az ember életének folyása a születésétől fogván mind utolsó vénségéig és köhögős állapotjáig minémű változásokban sürgene forgana az ember életének minden grádussa – rövid summában illendő magyarázatban. RMK I 539. 151

latin beszéde is, Szikszai azonban ennél részletesebben dolgozta ki. Ő ugyanis a hat kommának megfelelően az emberi élet hat grádicsán, az *infantián*, *pueritián*, *adolescentián*, *iuventuson*, *aetas virilisen* és végül a *senectuson* skandált végig, és ezeket a „grádics”-okat még egy-egy elemmel bővítette is. A csecsemőkort, az *imbecillitas*, az erőtelenség bizonyításaként Balaihoz hasonlóan az ehhez illő közhellyel, a természet más alkotásaival való összevetéssel, a gyermekkort, melyben az ember Arisztotelész szerint „az idő prédája” az idő definíciójával, az ifjúkort, melyhez a *fortuna lusus* illik, a *littera Pythagorea*, Pythagorasz betűjének, a bal és jobb irányba elágazó ipszilonnak a közhelyével abundálta.²⁰⁸ Az ifjúkorhoz, az életörömhöz kapcsolódóan ezek szélsőségeit elítélve, Lukács evangéliumának 12. részéből a gazdag ember – nála gazdag ifjú – példázatát fűzte, míg a vénséghez az öregkor orvosi műszavakkal való leírását, melybe beleillenek az arisztotelészi meghatározás végszavai *pituita et bilis*, „nyálka és epe”. Az Arisztotelész-szentenciára mint pogány bölcsességre épülő közhely kifejtését szokás szerűen, Sirák könyvéből és Pál apostoltól vett szentigei textusokkal erősítette és zárta le. A prédikációnak ez a terjedelmes része, mely szinte egy külön kis értekezés, noha a preambulum és a textus után következik, és így már az argumentáció eleme, mégis még mindig exordium, tehát „a prédikáció fejé”-nek szerepét tölti be a be.

Szükséges volt tehát Szikszainak ismét a textusra visszavezetni a beszéd fonalát, ezért egy transitió után hozzáfogott az Ige felosztásához. A distributio azonban már távol került a beszéd elején közölt textustól, azonban ez az eljárás, mivel a prédikátor tisztában volt a hallgatóság jártasságával a Szentírást illetően, nem okozhatott nehézséget a megértésben. Az igemagyarázat első része az igei mondat első tagmondata lett, a második része pedig a mondat folytatása. A felosztásban az ige magyarázatának propozícióját is közölte. Három szempontot

²⁰⁸ Az Y morális értelmezését az antik hagyomány Pythagoraszhoz köti, amint azt Servius az *Aeneis* VI. énekének 136. sorához, az aranyág értelmezéséhez fűzött kommentárjában magyarázza: de reditu autem animae hoc est: novimus Pythagoram Samium vitam humanam divisisse in modum y litterae, scilicet quod prima aetas incerta sit, quippe quae adhuc se nec vitiis nec virtutibus dedit: bivium autem y litterae a iuventute incipere, quo tempore homines aut vitia, id est partem sinistram, aut virtutes, id est dexteram partem sequuntur: unde ait Persius "traducit trepidas ramosa in compita mentes". ergo per ramum virtutes dicit esse sectandas, qui est y litterae imitatio: quem ideo in silvis dicit latere, quia re vera in huius vitae confusione et maiore parte vitiorum virtus et integritas latet. „a lélek visszatéréséről: tudjuk, hogy a szamoszi Pythagorász az emberi életet az Y betű módján osztotta fel, ugyanis a korai életszakasz még bizonytalan, mivel az még sem bűnökre, sem erényre nem adta magát. Kétágúvá kezd azonban válni az Y betűje az ifjúságban, mivel akkor követi az ember vagy a vétkeket, ez a betű bal fele, vagy az erényeket, ez ennek a jobb fele. Ezért mondja Persius «leket a bolygás ágbogas ösvények fele hajtja». Az erények követéséről szól tehát az ág értelmében (ti. Vergilius, M.Gy.), amely az Y betűjét utánozza, és ez, mint mondja, azért van elrejtve az erdőben, mivel a valóságban ennek az életnek a zavarában, s mivel ebben a nagyobb rész a bűnöké, az erény és tisztaság is rejtve marad.” A Persius idézet Sat. 5. 35. MURAKÖZI Gyula fordítása.

jelölt meg: a *materiát*, az *artificiumot* – ezek az első rész beszéd tárgyai lettek –, a második részben harmadik szempontként az *auctort*.

Az első részben a két témaelemet úgy feleltette meg egymásnak, hogy az emberteremtés anyagának, a „szép jószágokkal felékesített” földnek bemutatása során megrajzolt univerzum elemeit a mikrokozmosz közhelyét alkalmazva, az *artificiumra*, az alkotásra, az emberi testre vonatkoztatta. A földet a négy elem (levegő, tűz, víz föld) rendszerébe helyezte, mivel ezeknek fontos szerepet szánt később az emberi mikrokozmosz rajzában. A föld paradicsomi állapotát a jelen való világ természeti szépségének és gazdagságának ábrázolásával mutatta be úgy, hogy egy *rationatio*-val következtetett vissza az eredeti tökéletességre. Az első rész legterjedelmesebb eleme az *artificiumnak*, „Isten bölcsességes mesterségé”-nek, tehát az embernek ábrázolása, és egyben dicsérete. Ezt a platonista kozmogónia szemléletével oldotta meg, úgy, hogy azt a textus szentírási alapjaira helyezte. Az isteni bölcsesség, a *logosz* ebben a bemutatásban egyszerre nyilatkozik meg a *megacosmus* és a *microcosmus* rendjében. Szikszai ezért nem is *creaturának*, hanem *artificiumnak*, műalkotásnak, mesterműnek nevezte az embert. Az univerzum alkotórészeit részletesen taglalva jelenítette meg az emberi test kisvilágának tükrében. Ez az univerzum, miként lelkészársainak világképében, Szikszai bemutatásában is geocentrikus, középpontjában a föld áll, melyet a három ég ölel körül, a Hold alatt lévő *coelum aereum*, a bolygókból álló *coelum stellarum* és a *empyrium* ege. Ugyanígy a karját kiterjesztő ember is a világnak ezt a körét alkotja. A prédikátor nagy poétai megjelenítő erővel feleltette meg egymásnak az univerzum alkotóelemeit az emberi kisvilágban a platonista szemlélet alapján, mivel a proposíció szerint a bűneset előtti ember az isteni és az égi tökéletesség mása. A földet és a köveket az ember húásával és csontjaival azonosította, a párákkal teli Hold alatti égnek az embertest nedves helyét, tehát a lábtól az ágyéig és gyomorig terjedő részt, a csillagok egének, ahol a Nap és Hold lakozik, az ember ábrázatát nevezte, az *empyrium* egével pedig a „az embernek fejében belsőképen berekesztett és gyenge hártácskák körül véttet Cerebrum”-ot, az agyat azonosította. Szikszai szerint amiként az *empyrium*-ban Isten lakozik, úgy az ember feje „az felső lakó palotája” a léleknek. Ennek Istentől való mivoltát a minden más lénytől eltérő, különleges emberi képességeknek, elsősorban a beszédnek és a beszéd tíz eszközének részletezésével mutatta be. A mikrokozmosz rajzát váratlanul félbehagyva, áttért az ige második részének magyarázatára.

A partícióban megjelölt téma szerint a második részben a prédikációnak az *auctor*-ról, az ember alkotójáról, a teremtő Istenről kellett szólnia. Mivel az embert az Ige szerint a Teremtő a maga lelke által tette élővé, ezért amint az első részben az anyagi univerzum kicsiny

másaként mutatta be az ember testét, úgy itt az egy Isten hármasságának árnyékaként²⁰⁹ jelenítette meg az emberi léleknek az arisztotelészi alapokon értelmezett részeit, az értelmet, a beszédben megnyilvánuló gondolkodást és az akaratot.²¹⁰ A hét emberi képesség is e bemutatás szerint a természetben, az isteni lényekben, az angyalokban megnyilatkozó isteni *potentiák* másai. Így tehát a bűneset előtti ember a lélek és *potentiák* tekintetében Isten képmásaként maga is egy kis isten.

Az első részhez hasonlóan ennek az emberi lélek természetéről szóló értekezést is egy váratlan transzióval rekesztette be: „De mindezek az természet dolgának vizsgálata mire való?” A Szentírás ugyanis teljes választ ad arra, hogy miből lett az emberi lélek és mi lesz a jövő sorsa. Ezzel tért át az aplikációra, fejedelemasszony dicséretére, mely az előbbiekhöz képest nála is igen rövid, pusztán csak annyi, hogy ő is a léleknek erre az eljövendő sorsára készült, amint az a következő napon elhangzó prédikációból kiderül. Így utalt. És készítette elő Keserői Dajka János igehirdetését, amelynek lényeges része volt Károlyi Zsuzsanna testamentumának és végbúcsújának felidézése.

Szikszai Hellopeus István igehirdetése után két gyulafehérvári rektor latin orációja következett. Az egyik beszéd Csulai György, a későbbi erdélyi püspöké volt, a másik Petri György, aki mint Balai Mihály és Bihari Benedek, Bethlen alumnusa volt, és velük együtt tért vissza 1621-ben Erdélybe.²¹¹

²⁰⁹ „Mert ugyanis valamit az Isten felől minékünk az Írás jelent, az ember lelkében is annak árnyéka valóságosképpen ábrázoltatik.”

²¹⁰ Intellectus, ratio cum elocutione, voluntas

²¹¹ Herepei Imre Adattár a XVII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1965. I. 258.

Csulai György szónoklata

Csulai szónoklata emelkedett hangú, bonyolult mondatfűzésű vigasztalóbeszéd. Az exordiumba egy jellegzetes applikációs témát vett fel, azt tehát, hogy az elhunyt úrnő a halála által nyerte el az örökkévaló boldogságot. Ezt azonban az emberi sorsról, Ádám utódainak keserű sorsáról szóló általános témának az elemeként építette a bevezetésbe. Mindezt az exordium szerkesztésének elvei szerint az érzelmeltetés elocutio eszközeivel, tropusokkal, hyperbolákkal, abundanciával gazdagon kibővítvé fogalmazta meg.

A propositió megelőző captatio benevolentiae-ben a szónok beszédművét *dissertation*-nak, értekezésnek nevezte, s ezzel előlegezte azt, hogy a célkitűzésben kijelölt témát, azt, hogy a halál egyáltalán nem rettenetes, és nem kell félni tőle, a régi bölcssek tanítására épített és az érzelmek helyett a józan mérlegelésre, a belátásra ható érvekkel kívánja majd bizonyítani. Ez az eljárás tehát éppen az exordium tónusát meghatározó effectus eszközeinek korlátozását igényelte. A beszéd ünnepélyességét, különlegességét így a citált bölcsmondások és példák tanításainak különlegességére bízta, hiszen mindezek szavakba foglalása és megértése csak a kivételes, tehát ünnepi alkalmakra összegyűlt művelt emberek körében érdemes és lehetséges, akik várakozással tekintenek a szónokra, miképpen végzi el a propozícióban megnyilatkozó paradoxon bizonyítását.²¹²

Az argumentációt a szónok a halál és az evilági élet témája szerint osztotta két fő részre. Az elsőben a halálról azt bizonyította be, hogy az jó az ember számára. Ennek első érveként azt a Platon *Apológiájából* és a *Phaidónjából* consolatio közhelyé vált eszmét hozta elő, hogy a halál által a test bilincseiből megszabadult lélek a bajokkal terhes evilági létezésnél boldogabb állapotba kerül. A halál rémítő álarcját félrevonva, természetét alaposabban megvizsgálva, kiderül, semmiképpen nem félelmetes. Ezt a florilegiumokból vett bölcsmondásokkal támasztotta alá. Ezekben Ambrozius, Szókratész, Menandrosz szavait idézte és a Prédikátor Könyvére utalva, Salamont. A korábbi prédikációkban gyakran emlegetett szkiták helyett itt a halottaikat bíborba öltöztető perzsák szokását említette

²¹² Az effajta kivételes képességű szónokot és a bölcsmondásokkal felékesített és tekintélyessé tett szónoklatot dicsérte Cicero: Quid enim est aut tam admirabile, quam ex infinita multitudine hominum exsistere unum, qui id, quod omnibus natura sit datum, vel solus vel cum perpaucis facere possit? aut tam iucundum cognitu atque auditu, quam sapientibus sententiis gravibusque verbis ornata oratio et polita? aut tam potens tamque magnificum, quam populi motus, iudicum religiones, senatus gravitatem unius oratione converti? „Van-e ugyanis annyira csodálatra méltó, mint az, hogy az emberek sokaságából előlép egy ember, és azt, amit a természet mindenkinek megadott, akár egyedül, akár néhányadmagával elvégezni képes, vagy van-e olyan gyönyörűsége a megértésére és meghallgatására nézve, mint a bölcs gondolatokkal és emelkedett szavakkal felékesített és kidolgozott beszéd, és van-e olyan hatalmas és nagyszerű dolog, mint a nép mozgalmát a bírák tisztelete és a szenátus tekintélye felé fordítani egy ember beszédével.” *De oratore* 1, 31.

exemplumként, melyek azt bizonyítják, a halál jó, és a tőle való rettegés felesleges. Az érvelést a hallgatóihoz szóló buzdítás követte, hogy fojtsák el a gyász könnyeit, hiszen ami miatt sírnak, az a jelenvalónál boldogabb állapotba vezeti a lelket, melyet a halál mint egy „pater familias”, a jóságos atya az adósok börtönéből, az élet szolgátságából váltja meg, és a bűneset előtt élvezett örökkévalóság szabadságára juttat. A halálra vonatkozó második érvet, amely a *communitas*ra és a *necessitas*ra, a halál közös voltára és elkerülhetetlenségére épült, egy logikai alakzattal, *anticipatio*val vezette be. A lehetséges ellenvetés lényege az, hogy a halál mindenki számára közös, és ezért félelmes lehet. Ezt a szükségszerűséggel cáfolta, és a logikai alakzatnak megfelelően e szükségszerűség meggondolására, megfontolására buzdította a hallgatóit, úgy, hogy egy Cicero-idézettel emelte ki az elkerülhetetlentől való félelem értelmetlenségét. Ez után összefoglalásként, hasonlóan a prédikáció szerkezeti rendjében alkalmazott „haszná”-hoz, hallgatóit az előzőekből következő erkölcsi, magatartásbeli intelem megértésére szólította fel,²¹³ melyet az életre vonatkozó két metaforával, a visszaadandó kölcsön és a megkezdett és befejezett utazás képével erősített meg.

Az argumentáció második részét a világi létezés nyomorúságának bizonyítására szánta. Itt az előzőnél erőteljesebben használta az érzelmeltetés eszközeit, a trópusokat, alakzatokat, hogy a perorációban elvégzendő dicséret is hatásos lehessen. Egy interrogatóval és responsióval vezette be tehát az új témaelemet: „Mi ugyanis a mi életünk? Szertefoszló árnyék, hirtelen eltűnő pára, egy pillanat alatt szétpattanó buborék, amely noha nagyra dagad, mégis szétszakad és semmi lesz.”²¹⁴ Olyan bölcsességeket, olyan közhelyeket zsúfolt itt össze, amelyek maguk is a tanításuk lényegét képekkel világították meg. Az élet nyomorúságos voltának bizonyítására első érvként annak rövidségét hozta elő, és ezt az Iliászból, Szophoklészról, a „zsidó források”-ból és Augustinustól idézett hasonlatokkal

²¹³ Considerate enim ea lege vitae huius stadium nos esse ingressos, ut mox ad eundem quo solvimus terminum regrediamur: Perpendite, vitam hanc mutuo nobis esse accommodatam ea conditione, ut eandem Creditori retribuendam esse, semper meminerimus: Animadvertite, vitam nostram nihil aliud esse, quam molestissimam peregrinationem, in qua, etiamsi longissima confecerimus itinera quiescendum tamen erit. „Gondoljátok meg, hogy ez a törvény alapján úgy léptünk ennek az életnek a pályájára, hogy annak végéhez is eljussunk, mely által megszabadulunk! Fontoljátok meg, hogy ezt az életet olyan feltétellel kaptuk kölcsönbe, hogy soha ne feledjük, ezt vissza kell majd adnunk! Vegyétek észre, a mi életünk nem más, mint gyötrelmes vándorlás, mely során, noha hosszú utat teszünk is meg, meg kell pihennünk!” A prédikációk *haszna* részének bevezető formulái hasonlóak ezekhez. Szilvási Márton május 23-i prédikációjában: „Ezzel arra intetünk, hogy e világi élet nyomorúsága szerezzen bennünk indíttatást az örök élet vágyására” Gyöngyösi András szintén e napon mondott ígéhirdetésének *hasznainak* kezdése: „Intetésre szogál ez, jer gondold megh tehát te, ember, akar ki légy ...micsoda voltál te, mikor e világra be köszöntél”. „Intetésre szolgál: ím jól érted, semmivel megy ki ez világol, meglasad ctehát, gazdagságod lovától el ne ragadtassál, a gazdagságoddal se magadat, se rokonaidat nem váltod meg a kárhozattól.” „Gondold meg tehát, ki vagy és ne panaszkodj Isten ellen, hiszen még arra sem vagy méltó, hogy a napot felhozza rád.” RMNY 1307, 107; RMNY 1306, 66, 72, 76, 79.

²¹⁴ Quid enim est vita nostra? umbra in auras evanescens, fumus cito transiens, bulla momento concidens, quae licet turgidos quosdam videatur formare gyros, mox tamen dissipatur et evanescit. RMNY, 1306, 108.

világította meg. Majd ezt a témaelemet ő is a Xerxész-toposszal bővítette, melyből a közismertsége miatt már csak Artabanész szavait idézte. Ezután metaforák újabb sorozatával tért át a második érvre: „Ez az élet ugyanis a csalárdság színpada, a bajok pokoli tengere, melyen – lehet csak szerintünk – a mi életünk hajója halad, és egészen szükségszerű, hogy különféle sziklák veszélyes zátonyához verődjön”.²¹⁵ Ezekhez bizonyítására ismét bölcsmondásokat citált Senecától, Szent Ágostontól, és ideillesztette a Xerxész-történet bibliai párjaként *Sámuel könyvének* 15. részéből – eredeti szövegkörnyezetéhez képest átértelmezve – „Dávid szavait, melyet a gáti Ittainak mondott”.²¹⁶ Ezt a gondolatmenetet továbbépítette az élet végességével, tehát a halál elkerülhetetlenségével érvelve: *Contra vim mortis non est medicamen in hortis*. (A halál ellen nem terem orvosság a füveskertekben.) Kibővítette a minden emberi nagyságot megsemmisítő mulandóságának argumentumával, és felidézte a letűnt birodalmakat és vezéreket Káldeától Rómaig.

Az élet nyomorúságos voltának bizonyítását az előző részhez hasonlóan egy Szent Ágostontól vett intelmmel foglalta össze: *Ama mundum, absorbit te...* (Szeresd a világot, és az elnyel téged...) Erre építette a „cosmophilus”-nak, a világot szerető ember vakságának elítélését, akik az élethez ragaszkodik, noha bűneivel elnyeli őt, a haláltól viszont fél, pedig az megszabadítaná az élet veszedelmeitől. Az ezzel ellentétes magatartás mérlegelésére kérte keresztyén hallgatóit, melynek lényege a beszéd első részében kifejtett sztoikus bölcsesség, a szabadító és az örök életre utat nyitó halál jobb, mint a keserű élet. Ezt a gondolatot bizonyította, vagy inkább felékesítette azzal a három azonos értelmű példával, melyek az életükben gyászruhás, gyász idején ünnepi öltözetű spártaiakról, a születéskor síró, temetéskor vigadó trákokról és az életében néma, haldoklásakor éneklő hatyúról szóltak.

A perorációban a gyász értelmetlensége melletti érvelésbe építette be Károlyi Zsuzsanna dicséretét, amelybe belesűrítette a beszéd argumentációs részének két nagy szerkezeti elemét,

²¹⁵ Etenim vita haec ludibriorum scena est et profundum miseriarum mare, super quo, licet ex animi nostri sententia, navis vitae nostrae provehatur, eam tamen in varios scopulos, periculosas syrteis impingere plane necessum est. RMNY, 1306,108

²¹⁶ O igitur vitam infelicem! O humanam sortem umbra fugatiorem! Transeunt mundi vanitates et nos omnes transibimus! Quod enim olim Rex David, Iethai Gitteo dixit: *Heri venisti hodie compelleris nobiscum egredi*: hoc ipsum mortalium conditioni apposite applicare possumus: *Heri hanc ingressi sumus vitam, hodie ex eadem, nos exire mors compellit*. „Ő tehát a szerencsétlen élet! Ő, az árnyéknál is inkább tűnékenyebb emberi sors! Eltűnik a hiábavaló világ, és eltűnünk mi is! Amit egykor ugyanis Dávid király a gitteus Ittainak mondott: *Tegnap jöttél, és ma már arra kényszerülsz, hogy velünk együtt elmenj*, ezt helyesen alkalmazhatjuk a halandó állapotra is. Tegnap léptünk ebbe az életbe, és ma a halál arra kényszerít, hogy elmenjünk ebből” RMNY, 1306, 108. Dávidot, aki lázadó fia, Absolóm elől kivonult Jeruzsálemből, követte Ittaj, az idegen Gát városából származó katona, aki nem régen állt a király szolgálatába. Ezen a hűségén meglepődve kérdezte tőle Dávid: „Nemrég jöttél, és máris bujdosóvá tegyelek azzal, hogy velünk jössz? Én megyek, ahova mehetek. De te térj vissza, és vidd magaddal atyádfiait is; szeretet és hűség legyen veled!” (2Sám 15,20) – Ittaj követte mégis az urát.

a jó halál és a nyomorúságokkal teli élet ellentétét. Ezt a gondolatmenetet az „ő és mi”, az elhunyt úrnő és a jelenlévők állapotának összevetésére fűzte fel.

Petri Ferenc szónoklata

A nagy temetést megelőző nap szertartásának zárásaként hangzott el Petri Ferenc latin szónoklata. A beszéd témája, tragikus hatású, komor tónusú bevezetése alig illeszkedett Csulai vigasztalóbeszédéhez. Sokkal inkább a temetés első szakaszának a mély gyászt és fájdalmat részletező beszédeinek hangvételét idézte fel, de ez megfelelt a beszédhelyzetnek, mivel azt érzékeltette, amit a még üres *castrum doloris* is jelzett: a halotti pompa még nem fejeződött be, van még helye és alkalma a gyásznak és a siratásnak.

A beszéd exordiumában Petri ezt a statust festi a kísérő körülmények (*adiuncta*), tehát a mindkét magyar hazát, Magyarországot és Erdélyt sújtó veszteség hűpotüpoziszával. Istennek imádságszerű megszólítása, a két országra ráboruló gyászlepel, a szorongató és marcangoló bajok, a gyász színeinek és gesztusainak szemléltető bemutatása kiváló alkalmat adott a számára ahhoz, hogy a beszédkezdés tragikus tónusát megadja. Ezt fokozta a kálvinista teológia egyik alapeszméjére épülő állítással: Isten az övéit nem hagyja gyötrelem és baj nélkül, és még a legkiválóbbaknak is szenvedések közepette kell meghalniuk. Ezzel az átvezetéssel, transitióval fordította a beszédet a proposíció felé, melyben a hallgatóság jóindulatú figyelmét kérve a beszéd témájául nagyon tömören a betegségek keserűségét jelölte meg.²¹⁷

Ez a proposíció azonban önmagában nem tekinthető *quaestionak*, csak az ezt megelőző transitióval való együttértés által. Így kiegészülve, a beszéd tárgya tehát az, hogy mi a célja Istennek azzal, hogy rettenetes betegségek által juttatja el híveit a szabadító halálig, mi az értelme az örökkévaló élet szempontjából a szenvedésnek.

A tárgyaló rész első *argumentumában* a betegségek sokaságát, az általuk keltett testi tünetek változatosságát mutatta be, részletezéssel bővítve a leírást. Azt bizonyította eközben, hogy ezeknek a bajoknak minden ember ki van szolgáltatva. A második *argumentumban* a betegségek okával foglalkozott. Két *causa efficiens*t említett meg: az elsőként a bibliai lapsust, az összülők engedetlenségét és nagyravágyását, melyből minden az emberre ártalmas

²¹⁷ Quapropter vos auditores, me luctu ac moerore obruptum, dicentem tamen de acerbitate morborum, pro vestra benevolentia et patientia incredibili benigne exaudiat. „Ezért, hallgatóim, figyeljetek reám jó szívvel, midőn noha a gyásztól és bánattól lesújtva, szólok mégis a betegségek keserűségéről a ti jóakaratotok és hihetetlen türelmetek szerint.” RMNY 2307, 112.

dolog ered, a másodikként az antik bölcselet természetismeretének elemeit, a csillagok állását, az elemek arányát, a természetes melegség kihűlését említette meg közvetlen okként (*causa proxima*), enyhe kételyt éreztetve ezekkel szemben.²¹⁸ A harmadik argumentumban a teológiai érvekkel cáfolta meg azt a vélekedést, hogy a betegség a bűn büntetése lenne. Beszédének ebben a részében Petri a maga tudósságának hangsúlyozásával és a hallgatóság műveltségének feltételezésével a manicheus eretnokség istenfogalmát idézte fel. E gnosztikus irányzat dualizmusa szerint ugyanis Isten, a tiszta szellem, a szellemvilág ura, míg a Sátán az anyagi világé, és minden, ami rossz az anyagi világban ettől ered. Így tehát a bűnök és betegségek forrása és kezdeményezője is ez. A szónok ezt Jézus Krisztus szavaival ítélte hazugságnak: „*Emberölő volt az kezdettől fogva, és nem állott meg az igazságban,*”²¹⁹ és a Szentírás példáival, a kegyes és szent életű pátriárkák, Izsák, Jákób, Jób, illetve Istent tisztelő királyok, Dávid és Ezékiás betegségeinek említésével cáfolta meg.

A manicheus tanításnak, istenfogalomnak hasonló szerepű ismertetését és cáfolatát beszédékítő locusként és érvként alkalmazta Gyöngyösi András május 23-án, Kolozsváron előadott prédikációjában. Ott az exordiumba helyezve a közhelyet, ugyanezt a végkövetkeztetést, miszerint a kedvező és kedvezőtlen események az emberekre nézve egyetlen Istentől erednek, annak bizonyítására használta – amit a felvett textusból, Jób könyve 1. rész 21. verséből levont tanúság és haszna részekben bővebben kifejtett –, hogy békétűréssel kell elfogadnia a halandó embernek Istentől a „nyavalyás, nyomorult állapotot”-ot is, hiszen Istentől való az, és a javára szolgál.²²⁰

²¹⁸ Philosophi proximas duntaxat causas enumerant, easque vel in hominis excessu aut negligentia, vel in astris, vel in temperamentorum aut Elementorum constitutione, esse authumant. „A bölcsek ezeknek csak a közvetlen okait veszik számba, és ezeket az ember halálát illetően vagy megvetették, vagy a csillagokkal, vagy az elemek helyes arányának elrendezésével magyarázták.”

²¹⁹ Jn 8, 44.

²²⁰ Az mi Vrunck Iesus Christusnak születése után, két száz nyolczvan esztendővel, egy Manes nevű ember támadott vala, az ki az tőb tevelgyesi kőzöt, azt állattya vala, hogy *duo essent aeterna principia*: Ket OrOkkevalo *Istenek* volnának *ollyak*, a'kik kőzzül az egyyk felette igen igen jjo volna, amaz másik pedig felette igen gonosz: ugy anyira, hogy az jo Istentől minden jok származnának, de az gonosztul, semmi egyeb nem jőne ki, hanem csak nyavalya, nyomoruság, bu bánat, kárvallás és keserűseg. Ettől az tevelgő Manes nevű embertől, neveztettenek az Manicheusok, az kiknek tevelgyeseken volt Szent Agoson Doctoris meg teresenek elötte...(JSirák 11,4-re hivatkozva) Az Vrtul vadnak, *ugymond*, egyedül mind jo szerencses viragzo sorok, s mind peniglen nyavalyás nyomorult állapotok: **ő** tőle van az halál, szegenség, élet gazdagság, és idősség nem az gonoszbik *Principiumtul* tehat...(a textusra vonatkoztatva) Bizonyara meltan commendallya tehat ezt a Sz. Irás, Isten-felő^c kegyes voltarol *Iob 1.1. Ezech. 14.14.* meltan commendallya bekessleges *tűreseről* szenvedeseről...RMNY 1306 68-69. Petri Ferenc szónoklatában: *Male ergo olim Manichaei duos Deos finxerunt bonum et malum, ab hoc peccatum et mortem, ab illo bonaprovenire dicentes, cum Diabolus, Creatura Dei quo ad substantiam, sit causa Principalis peccati, peccatum morborum omnium adeo, ut merito dixerit Salvator in Evangelio: Diabolum esse mendacem ac homicidam ab initio.* „A manicheusok egykor rosszul gondolták ki azt, hogy két isten van, egy jó és egy rossz, és azt helytelenül tanították, ettől a bűn és halál ered, amattól pedig a

Petri azért vonta be a manicheus istenfelfogás cáfolatát a Károlyi Zsuzsanna felett mondott gyászbeszédbe, hogy ismét felidézze és bizonyítsa a beszéd elején említett teológiai tételt, miszerint Isten megengedi még a kegyesek életében is a szenvedéseket és bajokat avégre, hogy ők azok felett hitük erejével győzni tudjanak. Ezt a református vallásra jellemző felfogást így a jelenlévő más felekezetbeliekre is tekintettel lévén, a viták kerülésével a katolikusok által is elvetett eretnek tan cáfolatával fejtette ki.

A tractationak, a beszéd tárgyaló részének utolsó elemében, a negyedik argumentumban zárta le a proposíció kérdésfelvetését. A szervek elgyengülésének, a testi erő felélésének érzékletes leírása után Arisztotelészt idézve, a betegséget a testünkben megjelenő idegennek nevezte. Ezt a gnómát a beszéd tárgyhoz igazítva, átértelmezte, és eszerint a betegség nemcsak a halál követe, hanem az örökkévalóság előhírnöke is.

Petri a mennyei örökkévalóság perspektívájának megnyitásával rátért a perorációban az úrnő dicséretére. A betegség témája felől közelítve, nem az úrnői, nem uralkodói, nem is a kegyes asszonyi tulajdonságokat dicsérte. A laudáció tárgya Károlyi Zsuzsanna testi esendőségnek a tűrése, a *patientia* és az ehhez társuló szerep a mártíré, amely az effajta gyengeséget felmegasztosítja. Ehhez a fejedelmi hitves testi gyötretésének olyan részleteit is megemlítette, amelyek korábbi beszédekben elhallgatva voltak, mivel úrnői nimbuszát rongálhatták. Például a szegény asszonyt heteken át kínzó főfájás, a vonásait is eltorzító vizenyős dagadás, a szívbántalmak miatti erővesztés. Petri Ferenc ügyelt azonban arra, hogy ezekkel nehogy tartósan szánalmat keltsen a hallgatóiban, hiszen az ebből támadt fölényük méltatlan lett volna Károlyi Zsuzsanna-val szemben. Ezért hypperbolákkal, halmozással emelte emberi mérce fölé az asszony alakját, és dicsőítette meg az örökkévalóság békességében.

Calendae Quinctilis acerbae

Július elseje volt a fejedelmi hitves temetésének, végső nyugalomba helyezésének az a napja, amelyhez képest mindazok, amelyek május 14-étől, a Gellényi-ház ebédlőtermének díszravatalától indulva, a június 30-án előadott utolsó orációjáig megestek, csak előkészületek és kezdetek lehettek. A gyászszertartások számával és pompájával, a prédikációk, latin beszédek és versek sokaságával és különlegességével ez a július elsejei nagy temetés Károlyi

jóság, és így a Sátán, aki Isten önálló teremtményeként ő maga lenne oka az eredendő bűnnek, és bűne minden betegségnek. Méltán mondja ezért a Megváltó az evangéliumban: *Emberölő volt az Ördög kezdettől fogva, és nem állott meg az igazságban.*” RMNY 1307. 113.

Zsuzsanna végső nagy megdicsőülésének ünnepi alkalma lett, amelyet az is kifejezett, hogy a Szent Mihály-templomban, Erdély vajdái és fejedelmei közt pihenhetett el örökre.

A szertartások sorozatának első színtere a fejedelmi palota udvara volt. Mivel itt már az előző két napon is zajlottak a levélszín és a castrum doloris körül a szent események, nyilvánvaló, hogy a július 1-jei temetés első szertartása a kezdés időpontját, a gyászoló udvar ülésrendjét, a berendezést illetően ugyanabban a formában ment végbe, mint a június 29-én és június 30-án, amint azt Bojti Veres Gáspár az *APOTEOSEOS Liber Secundus* legelején – általunk fentebb idézve – leírta. Éppen ezért a július 1-jei végbúcsú első eseményéről a nagy temetési nap jelentőségéhez képest elég röviden szólt, hiszen a korábban bemutatott körülmények leírására felesleges szót nem kívánt vesztegetni, ehelyett inkább az alkalom kivételességét a tragikus pátosszal kifejezett megrendülés és érzelmi megnyilatkozások ábrázolásával adta meg.

Elérkezett végül Quinctilis Calendájának, július elsejének keserű napja, mindenki szeme könnyekkel küzdött, minden rendbéli öltözete feketére változott, nem csekély mértékben kifejezi mindez nemcsak e napnak felette valóan nagy boldogtalanságát, hanem a még ezt is fölülmúló keserűségét is. Igen nagy sokaság gyűlt össze a palotában. Miközben honi szokás szerinti énekszó hallatszott, a szószékre lépett a tiszteletre méltó és ékesszavú Keserűi Dajka János úr. Amint az Apostol búcsúszavai alapján (Végezetre, atyámfiai, legyetek jó egészségben, épüljete, vigasztalódjatok, egy értelemben legyetek, békességben éljete; és szeretetnek és békességnek Istene lészen veletek.) megtartotta igen választékos a beszédét, mindehhez hozzáfűzte még az úrnő dicséretét, és a haldokló végszavait is. Ezt, hogy a halandók előtt nagyobb hitelességet szerezzen, egy kéziratból olvasta fel. Szinte mindenkinek áradtak a könnyei. A tiszteletre méltó asszonyok és leányok sűrűn hangzó zokogása és szepegése a prédikáció egész ideje alatt hallatszott. Csaknem minden rendbéli ember könnyekre fakadt, és alig voltak képesek mérsékelni fájdalukat, összeszedni lelkük régi erejét.²²¹

²²¹ Venere tandem Calend. Quinct. Acerbae, omnium enim oculi in lacrymas dispositi, universorum ordinum habitus in nigrorem conversi, non mediocriter arguebant, diei istius non summam solum infelicitatem, sed supremam etiam acerbitatem. Fit frequentissimus in Curiam concursus. Patrio autem ritu, simul ac vocalis exaudita fuit Musica, suggestum conscendit Reverendiss. ac disertissimus D. Ioannes Keserűi Superintendens, qui ubi elegantissimum ex Apostolica valedictione: (Quod reliquum est, fratres, gaudere, compingimini, consolatione fruimini, idem sapite in pace agite, & Deus charitatis ac pacis erit vobiscum) instituisset sermonem, laudes Heroinae pertexere, ac ultima morientis verba, ex Syngrapha ad maiorem apud mortales fidem consequendam recitare occoepit: fusae sunt ab omnibus fere lachrymae, Matronae et virgines honorariae lamentis ac creberrimis singultibus concionem opplevire, atque omnis propemodum ordo in fletum resolutus, vix modum dolori imponere, vix pristinos recolligere Spiritus facultatem habebat. RMNY 1307, 116-117.

Korábban már idéztük Bojtinak azt a szövegét, melyben az úrnő koporsójának az ideiglenes sírboltból való kihozataláról és a *castrum doloris*ra helyezéséről van szó, és kitértünk arra az ellentmondásra, ami ez az esemény körül Bojti szerzői szövege és a Június 29. és július 1-je közt közölt prédikációk címe közt adódik. Az ige hirdetéseknek nemcsak a címe, hanem a szövege is azt támasztja alá, hogy amit Bojti a latin prédikációskötet második könyvében, az *APOTEOSEOS Liber Secundus* legelején a június 29-i szertartás részeként a koporsó kihozataláról és a *castrum doloris*ra való felhelyezéséről leírt, az valójában nem ott, hanem az imént idézett július elsején tartott szertartás során történt. Ki tudja miért került el eredeti és valóságos helyéről ez a nem jelentéktelen momentum? Talán maga Bojti nem emlékezett rá pontosan. Noha ő nemcsak jelen volt, hanem szónokolt is ezen a nagyszabású alkalmon, de szónoklatát a palota és a Mihály-templom közt álló *castrum doloris*on mondta el, és lehetséges, hogy nem is lehetett szemtanúja a palotaudvaron történeteknek.

Keserői Dajka János prédikációja

Térjünk vissza az eseményekhez! A zsoltáréneklés és Károlyi Zsuzsanna koporsójának a *castrum doloris*ra emelése után Keserői Dajka János erdélyi püspök mondta el úrnője hamvai előtt prédikációját Pál apostolnak a korintusbeliekhez írott második levele 13. részének 11. verse alapján. Az exordiumban a 82. zsoltár 6. és 7. versét vette fel magyarázatra: *Én mondtam Istenek vagytok ti és a Felségesnek fiai ti mindnyájan: mindezek mellett meghaltok, mint az közember, és elhullotok, mint akármely főember.* Az Ige tartalmának közlése után a textusból mint általános beszédtemából tért át Károlyi Zsuzsanna halálára és temetésére, jelezve a statust, tehát a prédikáció alkalmának, helyének jelentőségét az igemagyarázatban.

A zsoltár 6. verse ugyanis a protestáns uralkodói, világi hatalom elsőbbségének szentírási argumentuma.²²² A püspök tehát arra utalt ezzel, hogy az exordium folytatásában az ember halandóságának tézisének az uralkodói sorshelyzetek példáiban fogja causaként, meghatározott beszéd tárgyként a hallgatóság elé tárni.²²³ Elsőként ezt a királyok királyának, Krisztusnak a sorsában mutatta be Jézus kettős természetének hittétele alapján, azt bizonyítva így, hogy még a legtökéletesebbek sem kerülhetik el testük halálát, majd ehhez hasonló példaként hozta elő a beszédben a kegyes életű Károlyi Zsuzsanna halálát, az efeletti nagy szomorúságot és a

²²² Erre az exordium szövege is utal egy indignációs alakzatban: „Ó nehéz és örökké való megsiratásra méltó sors! Legalább az fejedelmek vétettek volna ki ez közönséges sors alól! (akik Isten titulását hordozzák)!”

²²³ A tézisz és hüpóthézisz összekapcsolása: „Mindenkinek meg kell fizetni a „természetnek adóját” – személyválogatás és kedvezés nélkül. Megmutatják ezt eleitől fogván való példák...”

temetési ceremónia ünnepi alkalmát. Az exordiumhoz szorosan csatlakozó propozícióban legelőször az úrnő haláláról, végbúcsújáról való megemlékezést, a méltó végső tiszteletadást jelölte meg, melynek eszköze, Dajka szóhasználatával „fundamentoma”, valójában ürügye lett a Szentige magyarázata. Az úrnő halála és temetése körül forgó propozíciót a textus közlését megelőző Úri imával zárta.

A textus közlése után Keserői Dajka János az exegézis szokott szövegalakzatait használta. A magyarázatra felvett ige az említett apostoli levél zárórészének búcsúformulája: „Ami hátra vagy, atyámfiai, legyetek jó egészségben, épüljetek, vigasztaltassatok meg, egy értelemben legyetek, békességesen lakjatok, és az szeretetnek s békességnek Istene lészen veletek.” Ez nyilvánvalóan illett a gyászszertartásnak ehhez a részéhez, amelyben az elhunynak háztól való búcsúztatása történt. A püspök két részre osztotta az igét. Az első rész a „búcsúzás vagy áldás, melyben nékiek minden üdvösséges jókot kíván”, tehát az igei mondat első, halmozott optativusokat tartalmazó kólónja, a második pedig „ígéret, melyben ígéri nékiek az Istennek kegyes gondja-viselését”, tehát az utolsó, jövő idejű tagmondat.

Az első rész „summájá”-ban Dajka a rá jellemző alapossággal, miként a május 19-i Kolozsvárt mondott igehirdetésben, „bötű szerint”, minden szó értelmét külön-külön megmagyarázta. Ezt a hosszadalmas értelmezést csak kis mértékben élénkítette a bővítés retorikai eszközeivel: a „legyetek jó egészségben” értelmezésekor felvetette a „ki a boldog ember?” kérdést. Erre Thalész bölcsmondását idézte: *Qui corpore sanus est, animo autem eruditus.* (Aki testében egészséges, lelkében művelt.) Majd Horatius I. 12. epistolájából citálta az 5. és 6. sort: „si ventri bene, si lateri est pedibusque tuis, nil divitiae poterunt regales addere maius.”²²⁴ Ez utóbbi éppen a keresztyén-sztoikus szemlélet alapján elítélt epikúreus életelv kifejezője ugyan, de Horatius-sorokként annyi méltóságot kaptak, hogy Dajka beépíthette az igemagyarázatba. Az ige első részének kómmáin hosszú mondatokban végigsorolva, azt a tartalmat fejtette ki, hogy a test erejét megőrizve, a megpróbáltatásokat a híveknek egyetértésben és az „egyházi szolgák”, tehát a lelkészek által nyújtott igei vigasztalással el kell hordozniuk, mert ez vezeti őket az üdvösség útjára, és ebben békességet találjanak. A „tanuság”-ban az ige lényegét úgy értelmezte, hogy abban az apostol példát mutat a hívek számára, miképpen kell az élő vagy holt felebaráttól keresztyén emberhez illő módon elbúcsúzni.

Dajka az „ige második részecskéjé”-nek a magyarázatát rövidebbre fogta, és itt a tagmondat egészét értelmezte, melyből ezt az „ígéret”-et olvasta ki: „Mivel Isten szeretet, az

²²⁴ „Jó gyomor. ép mell izmos láb tetejébe nem adhat / néked semmi nagyobb jót még a királyi vagyon sem.”
URBÁN Eszter fordítása.

szeretetnek és békességnek szeretőit nem hagyja el. *Similis simili gaudet.*” (A hasonló a hasonlóknak örvend.) Az ehhez kapcsolódó „tanúság”-ban úgy értelmezte, hogy Isten csak az egymást szeretőkkel lakozik együtt, és Krisztus szeretetének nyilvánvaló jegye az egymás iránt való szeretet.

A „haszná”-ban két következtetést vont le az ige értelmezéséből. Az egyik az, hogy „felette kell egymást szeretnünk, nagy egységben kell lenni, hogy Isten tőlünk el ne idegenedjék, mert minden jónak kútfejével jó együtt laknunk. *Beata gens illa, cuius Deus Jehova est etc. Psal 32. 12.*”²²⁵ A másik következtetésben jelenének ezzel ellentétes állapotát szembesítette: „De oh mely igen meghűlt ez megvénült világban az atyafiúi szeretet, kiváltképpen penig ez mi megveszett és utolsó veszedelemhez közelített hazánkban!” Emiatt – Dajka szerint – Isten csaknem elfordult a magyarságtól.

Az applikációra, a prédikáció leghosszabb részére ebből a gondolatból tért át. A kegyes életű úrnő is a megromlott világból a mennyei hazába kívánt költözni, és úgy vett ő is búcsút mint az igében Pál apostol. Ennek bizonyosságára idézte Károlyi Zsuzsanna végbúcsúját a Bojti által is említett kéziratból. Ez az írás Keserői Dajka személyes feljegyzése lehetett a Károlyi Zsuzsanna végórájáról, mivel igen részletesen, pontosan idézte fel a történeteket. Az úrnő szavait szintén megörökítő testamentummal összevetve azonban a püspök által előadott szövegen megfigyelhető a nagyon érzékeny stilizálás nyoma. A testamentum mondataihoz képest ennek mondatai tömörebbek, hatásosabbak. A testamentum szövegében: „Igen igyekeztem azon, hogy mindenkinek tehetségem szerint használjak, senkinek pedig ne ártsak ...” Dajkánál: „Az én tehetségem szerint mindenkinek minden kívántam lenni”. Nem lehetetlen azonban az sem, hogy a testamentumban megörökített szavak igazodtak az irat megszokott formuláihoz, és azt sem zárhatjuk ki, hogy a búcsú megrendítő helyzetében a Szentigét, az igemagyarázatokat mindennap hallgató úrnő még a betegség gyötrései közt is szépen tudott szólni. Az, ami a valóságban elhangzott Károlyi Zsuzsanna ajkairól, minden lelki előkészület mellett is rögtönzött szöveg volt, amelyet Keserűinek beszédművé formálva alakítani, szépíteni kellett.

A végbúcsú rendkívül hatásos és megrendítő felidézése után visszatért az ezt bevezető gondolathoz. Ezek szerint Károlyi Zsuzsanna, aki Istennek a magyarság számára érdemek felett nyújtott ajándéka volt, a nemzet vétke, békétlensége miatt távozott el e földi világból, és népe közt az árvaság fájalmát hagyta maga után. Ezt kell a jelenlévőknek béketűréssel viselniük. Hasonló gondolatokkal, a gyászos állapotú Pannónia, a tőle eltávozott kegyes életű

²²⁵ „Boldog nép az, a melynek Istene az Úr, az a nép, a melyet örökségül választott magának” 33. Zsoltár, 12.

patróna feletti gyász leírásával zárta Balai Mihály is május 26-án, Gyulafehérvárt előadott latin szónoklatát. A téma hasonlósága, sőt a két beszédben való azonossága abból adódott, hogy mindkét szónok, bár más beszédműfajban megnyilatkozva, azt kívánta hangsúlyozni, Károlyi Zsuzsanna temetésének gyászünnepén királynőt temetnek. Ez a magasztos cél vezérelte Keserűt is abban, hogy kilépjen az exegézis szokott keretei közül, és az applikációt túlméretezve, az igemagyarázattól eltérő szöveget, a kéziratban feljegyzett végszókat, és cselekedeteket beépítse a prédikációba. Ezzel érte el azt a hatást hallgatói lelkében, amelyet oly érzékletesen örökített meg Bojti a szerzői szövegben.

A püspök és udvari pap magyar prédikációját Gelei Katona Istvánnak, Károlyi Zsuzsanna papjának latin beszéde követte. Őt Körösi István enyedi rektor követte, aki 209 soros, hexametekben írott *carmen*jében, latin epitáfiumában az asszony apotheozisának megörökítése mellett a Károlyi-család, a fejedelmi hitves rokonsága felé is gesztusokat tett. Úgy jelenítette meg ugyanis Károlyi Zsuzsanna égbe emelkedését, hogy az asszony halhatatlanságának biztos zálogát szüleinek, a Károlyi-nemzetség szerényebb és Zsuzsannával, Katalinnal kihalt ágának kiválósága jelenti. Zsuzsanna ezt az ágat királynői erényeivel, dicséretes érdemekkel még ragyogóbbá tette.

Körösi István carmenje

A versben Körösi csak egyszer említette keresztnévén, tehát személyes mivoltában úrnőjét, egy a *clementia, benevolentia*, tehát az emberek iránti kegyesség és jóakarát erényét dicsérő részletben. A szövegnek már a legelső szavában is a *Carolus* – Károlyi-sarj – névvel illetve: *Carolus, estne tuos quae nunc celebraret honores / ingenii virtus?...*²²⁶ „Ó Károlyi nemzetség sarja! Van-e a tehetségnek olyan erénye, amely most a te érdemedet ünnepelhetné?” Az epitaphium műfajának fontos tartalmi elemében, az égbeemelés megdicsőítő jelenetében is a *Rerum moderator*, a „dolgok elrendezője” az isteneket e „Károlyi-sarj” lelkének égbevezetésére buzdította: *At vos Carolidis Divi nunc pergite mentem / Tot miserae ereptam vitae de claudibus, alto / Ossa licet condantur humo, traducere coelo.*²²⁷ „Ám ti, istenek, most siessetek, és a Károlyi-sarjnak az oly igen szerencsétlen élet záraiból elragadott lelkét, noha csontjait a mély föld rejti, vezessétek az égbe.” A mondatot is úgy rendezte, hogy a *Divi* szó a családnév mellé kerülve kétértelmű legyen: ’istenek’ illetve a nemzetség neve mellett ’isteni’

²²⁶ RMNY 1307, 116.

²²⁷ Uo. 118. 54. sor.

jelentést viseljen. A szöveg más helyén a laudációhoz illő módon a *Regina* szóval nevezte meg Károlyi Zsuzsannát.

Körösi az epitáfiumok közhelyeiből építette fel a verset. A kezdésben a gyász fájdalma miatt kesergő Kalliopé, a lantverő pálcáját félretevő Apolló jelenik meg, s ez utóbbi szomorúságában elfordult még Orpheusztól is, aki pedig képes volt visszahívni Eurüdikéjét az Elizium partjairól.

Moeret at ad cineres, inculta Poetria nobis

Calliope, doctamque manu proiecit amica,

15 *Tristi mente Chelim, Phoebus, quoque pectine dulci*

Abstinit, Charites nostros linquere penates,

(Infandum) Divae: nec Cynthius²²⁸ excitat Orpheum,

Orpheum, qui Elysis niveam revocavit ab oris

Eurydicen, habilem fallens per pollicis ictum

20 *Threicis docte modulato carmine chordis*

Numina magna Stygis. Tantis virtutibus impar

Attamen an celebres tentemne intrare canendo

Reginae laudes lucemque apoonere luci,

Aut genus aeternum mirari, quodque beatas

Inter prima sedes coelo, virtutis alumnas?²²⁹

(13-17) Halotti hamvak mellett kesereg általunk nem tisztelve, a költő, Kalliopé, és szomorú lélekkel vetette el kezétől társát, a tudós lantot; Phoebus is félretette kedves lantverő pálcáját, a Káriszok is elhagyták házi isteneinket.

(17-21) Ó istennők, ez kimondhatatlan fájdalom! Cynthius sem serkenti Orpheust, Orpheust, aki az Elizium partjairól visszahívta a hófehér Eurüdikét, és ujjával ügyesen megütve lantját, a trák húrokon tudósan formált énekkel megcsalta a Stix nagy árnyait?

21- 25 Ily nagy erényekhez képest méltatlanul kísérelném meg, hogy (oda) én is belépjek énekelve a királynő ünnepi dicséretét, fényét a fényhez helyezzem, vagy csodáljam az örökkévaló nemzetséget, mivel első helye van neki az égben az erény boldog éltetői között.

A mitologikus elemeket Körösi a déminúció retorikus eszközével együtt használta. Szembeállította a poétai erő kezdeményezőinek, megtestesítőinek – Kalliopé, Apollo,

²²⁸ Apolló

²²⁹ RMNY 1307, 117.

Orpheus – tragikus elgyengülésével saját műzsájának amúgy is meglévő csekélységét, amely tehát így erőn felüli feladatra vállalkozott, melyért a megidézett királynő jóindulatát kérte. Noha a gyász fájdalma miatt Kalliopé és ő maga is alig képes – a vers szerint – az úrnőnek és nemzetségének méltó emléket állítani, az úrnő nyugodt arccal tekinthet e poétai próbálkozásra, hiszen tetteinek hírneve ezektől függetlenül is betölti a világot, és égbe emelik lelkét. Körösi a vállalkozás terhének kiemelésével így már a vers kezdetében az úrnő alig fokozható laudációjába fogott.

*Tu modo crescentem vultu, Regina, Sereno
Respicias vatem, lacrymasque inhibeto fluentes*
35 *Calliopes, tenui ut modulatur arundine nomen
Ipsa tuum, tibi tantum etenim super esse vigorem
Post pia fata scio: si non me coeca fefellit
Mens, aut solliciti si non delusit imago
Sensus, ad tacitae splendentia Sydera noctis,*
40 *His oculis siquidem nuper tua Numinis vidi
Aethere sub puro, Phoemen radiare bicornem.*²³⁰

(33-35) Te csak szemléld derűs arccal, ó Királynő, az erőre kapó váteszt, mérsékelj áradó könnyeket, hogy maga Kalliopé énekelje meg a neved egyszerű sípján. (37-41) Tudom ugyanis, hogy neked csak a kegyes végzet után marad fenn az életed, ha nem csal meg felajzott érzékeim látomása, hiszen a hallgató éjszaka ragyogó csillagainál ezekkel a szemekkel láttam csak az imént, hogy a tiszta éter alatt a kétszarvú Phoebusz a te istenségedet sugározta.

A bevezetés után az égbeemelést toposzára tért át. A „dolgok elrendezője” – a versben körülírva vagy az olümpuszi környezetben Juppiterként, de sohasem „Deus”-ként nevezi Istent – megszánya a földön szenvedő asszonyt, kegyessége és családjának híre miatt, melyet ő maga még ragyogóbbá tett, a halhatatlanok nemzetségébe fogadta. Itt, az égiek nemzetségének említése során adott helyet a nagyenyedi rektor Károlyi Zsuzsanna szülei istenítésének.

*Quid moerorem antiquam summa virtute nitentum
Carolidum stirpem? quae tot praelustribus ornat*

²³⁰ Uo. 117

- 75 *Laudibus, aeternum nunquam casura, piorum*
Stemmata? Quid belli rara virtute secundi
Arma Patris? quem tot Mavortis praelia diri
Extulére, et merita toties insignia palmae
Aequavere Diis, sed et aequavere Deabus
- 80 *Inclyta maternam laudis praeconia stirpem.*²³¹

(73-76) Miért siratnám a legnagyobb erénnyel tündöklő, ősi Károlyi-törzset, amely oly sok tiszta dicsérettel ékesíti a kegyesek soha le nem hanyatló családfáját? (76-79) Miért siratnám győztes csatákban kiváló erényű fegyvereit atyjának, akit a kegyetlen Mária oly sok csatája tett híressé, és az oly sokszor kiérdemelt palma jelvényei egyenlővé tették őt az istenekkel, (79-80) de egyenlővé tették az istennőkkel anyai törzsét is dicséretének hírneve.

A 81. sortól szinte újra kezdve a laudációt, ismét visszatért a királynő apoteózisának bemutatására. A versben az Olümposzra emelt hősök, Héraklész, Aeneas példájához hasonlóan, akikben Jupiter nem engedte ellankadni a férfierényt, és a saját dicsőségük miatt vette fel magához őket a halandók közül, a királynőt is kiváló erényei emelték az istennők közé. Itt Körösi is a korábbi laudációkból ismert közhelyeket alkalmazta, az asszony szent kegyességét, az egyház szolgálóinak támogatását, a szegények kegyelmes felöltöztetését, házasságának tisztaságát dicsérte. Ezek érdemként lépett tehát istenülve az úrnő az istennők sokaságába (*turba Dearum*). Ezt az égi világot az alkalmi poéta a vers költői színvonalát felülmúló szépséggel tudta bemutatni. Az égi jelenetekben előzőleg alkalmazott antik mitológiai elemeket, mint például Jupiter, istennők, ambróziát és nektárt ivó halhatatlanok, tehát ezeket a költői ékítő eszközöket ebben a részben szinte teljesen mellőzte. Egyedül a *turba Dearum* emlékeztet ezekre, de ebben a „sokaság”-ban a Szentírás nőalakjai szerepelnek, Sára, Rebeca, Anna, aki Elkána hitvese és Sámuel próféta édesanyja, Erzsébet, Keresztelő Szent János édesanyja. A leírásban a Jelenések könyvének motívumai jelennek meg, a Bárány oltára, a trónusokon helyet foglaló vének, az élet fájdalmaitól való megszabadulás, Isten városa, a mennyei Jeruzsálem. Figyelemre méltó, hogy talán a metrum vagy a költőiség érdekében eltért a textus szövegétől, mivel a Szentírásban nem a Bárány oltára, hanem

²³¹ Uo. 119.

trónusa, szerepel, amely körül nem ezer, hanem huszonnégy vén ül.²³² Mindezek mellett az antik aranykor mítosz elemét, az örök tavasz képét is beépítette a mennyei látomásába.

- 117 ventura timentur
Non his fata, ferox non hostis territat urbes
Moeror edax nunquam, nunquam vexatio cordis,
120 Aut dolor aut saevae facies foedissima pestis.
Sed semper sanctae pacis pia gaudia florent,
Vitaque perpetuo servant quam secula fluxu.
Est lux, sunt rivi placidi, sunt littora odora,
Frondosumque nemus, quo nullo tempore cessant
125 Vere virere novo frondes, est copia rerum
Mens humana capit quam non, licet illa sagaci
Plurima percurrat sensu, variasque novarum
Ambigua rerum comprehendat imagine formas.
Aurea scamna jacent claris onerata Smaragdis,
130 Et quae mille senes positi longo ordine complent,
Alta domus late rutilanti Jaspide fulget
Aurea tecta micant, precioso marmore splendet
Luxurians opibus paries, totusque melodit
Mille senum juvenumque chorus concentibus aras
135 Agni ad conspectum. Quis non habitare velit has
Sedes, isque malis plenum postponere Mundum?²³³

(117-120) Nem rettegnek ezek az eljövendő végzettől, és vad ellenség sem fenyeget soha városokat, soha sincs emésztő bánat, sem gyötrelme a szívnek, sem fájdalom, sem rút képe a betegségnek, (121-122) hanem mindig csak a szent békesség öröme virágzik, és az örök élet és fényesség örzi meg őket századok folyamán. (123-125) Szelíd patakok illatozó partjai és lombos ligetek vannak ott, melyeken soha nem késlekednek új tavaszban élni a lombok, és oly bőségben vannak a dolgok, (126-128) amelyet az emberi elme nem fog fel, noha azok nagyobb részét értelmes tudatával bejárja, a bizonytalan képmású dolgok alakjait. (129-134) Arany trónok fekszenek ott ragyogó smaragdokkal terhelve, és ezeken ezer vén foglal helyet, és hosszú sorban megtöltik azokat, a magas

²³² Apo 4.4 et in circuitu sedis sedilia viginti quattuor et super thronos viginti quattuor seniores sedentes „A trónus körül láttam huszonnégy trónt, és a trónusokon huszonnégy vént” Apo 7. 9. ante thronum et in conspectu agni „a trónus előtt és a Bárány előtt”

²³³ RMNY 1307, 121.

palota mindenfelé vörös jáspistól csillog, ragyog az arany tetőzete, és tündöklük gazdag mívű, fényes márványfala. (134-136) Ezer vén és ifjú teljes kórusa összehangzó énekkel dalol a Bárány oltára előtt. Ki az, aki nem óhajtana lakni e helyet, és hátra hagyni a bajokkal teljes világot?

A következőkben Károlyi Zsuzsanna a test törékeny kötelékeit letéve, a híg légen át jut az ég szárnyas köreibe, az Olümposz arany házába, és itt találkozik – a vers szerint – gyermekeivel, szüleivel, a néhány hónappal előtte elhunyt Csáki Krisztinával. Körösi az úrnő mennyei, illetve inkább olümposzi boldogságának leírását a 153. sortól megszakította és ismét, a versnek egy korábbi, a 97-től a 110 sorig terjedő szakaszához hasonlóan az asszony erényeit részletezte, de ezekbe beleszótta a férj, a fejedelem dicséretét is. A haza istenének, reményének, atyjának, támaszának nevezte őt, aki elvesztette vigasztalóját. Károlyi Zsuzsanna erényeiből újra az apoteózis égi köreibe tért át a vers, eközben megmaradt a Bethlen-család témája mellett is, ugyanis az égi körökbe belépő úrnőt rokona Csáki Krisztina fogadja öleléssel, és ő mutatja be számára – a versben immár másodszor megjelenítve – az égi boldogok világát, a földi szenvedések után elnyert örök nyugalmat.

A vers befejezésében Körösi nem túl eredeti módon ismét visszatért a kezdés ötletéhez, ahhoz, hogy ő maga és múzsája miképpen küzd a dicséretmondás és a halhatatlanság megörökítését nehezítő könnyekkel. A záráshoz illően itt ezek már nem akadályozhatják szerény múzsájának dicséretmondását, mivel – a versben többször ismételt motívum ez – Károlyi Zsuzsanna túlélte a gyászt, halotti árnya nem veszett el a Párkák kése által, és az istennők vezetik fel az égbe. Itt ismét, már harmadiziglen az apoteózis nektáral, áldozati lakomával, Jupiterrel bővített látomása következett és az asszony örökkévaló emlékezetének dicsérete, mellyel végül befejezte a verset.

...Tu Divumque dapes Nectarque perenne
Accipias, etiam semper tua nomina lato
Clarescant Mundo. Veniam dignare tenellae
200 Musae, quae coluit tenui nunc carmine laudes
Hasce tuas. In humata solo nos corpora tristi
Credimus. At Populus. Quo nos Regina rilinguis
Orbato? Nobis Mater tu sedula Nutrix,
Tu vestis, tu victus eras, o vivere longum
205 Digna! Iovis Regno mulier dignissima puro!
Obscure tibi quis meritas per secula laudes

*Iam ventura? Suo nec narret facta nepoti?
Non nisi Sacrilegus. Tua molliter ossa quiescant
In Tumulo, illaesumque fiet tibi labe sepulchrum.*²³⁴

(197-199) Te örökké az istenek áldozati lakomáján nektárt kapsz, és neved ragyog a széles világon. (199-201) Méltasd elnézésedre gyengécske múzsámat, mely most egyszerű énekével műveli a te dicséretedet. (201-202) Úgy hisszük, hogy a szomorú fölben van elfedve a tested. (202-205) A nép pedig (így szól.) Miért hagytál minket árván, te, aki nekünk anyánk, serény dajkánk, te, aki öltözetünk, te, aki éltetőnk voltál, és méltó arra, hogy sokáig élj, te Jupiter tiszta királyságára igen méltó asszony. (206-207) Ki homályosíthatná el a te századokon át eljövendő dicséretedet, és ne mesélné tetteidet unokáinak? (208-209) Csak szentségtörő gaz lehet az ilyen. Csontjaid szelíden nyugodjanak a sírban, romlástól sértetlen legyen neked a sír!

Körösi epitáphiuma az utolsó gyászvers volt, amely elhangzott a temetés során. A háztól való elbúcsúztatás azonban még nem ért véget. A következő latin szónoklatot a *castrum dolorison* Szombathelyi Márton mondta el, ám ennek szövege nem maradt fenn, témájáról sem tudunk semmit, mivel Bojti a beszéd másolatát nem kapta meg, és így csak annyit írt a beszédéről, hogy Szombathelyi igen halkán adta elő, és időben be is fejezte. Azt, hogy ez latin beszéd és nem prédikáció volt, onnan derül ki, hogy Bojti *orationak* nevezte, és textust sem közölt mellé, miként a prédikációk esetében mindig tette.

Szombathelyi szónoklata után sűrű harangzúgás közepette, mint a korábbi szertartások alkalmával is, előkelő férfiak emelték vállukra a koporsót, kivitték a palota főkapuján, és a nem messze lévő Mihály-templom kapuja előtt felépített lombsátorban álló *castrum dolorisra* helyezték. A fejedelem és a részt vevő előkelőségek is lovasok és gyalogosok, illetve a köztük vegyülő, őket körülvevő érdeklődő sokaság kíséretében követték a koporsóvivőket, majd a viridárium alatt foglaltak helyet. Megkezdődött az újabb szertartás.

²³⁴ RMNY 1307, 124.

Gönczi József prédikációja

Ennek első eseménye Gönczi József, nagybányai prédikátornak és a tiszáninneri gyülekezetek püspökének igehirdetése volt. A prédikáció exordiuma nem más, mint a közlés alkalmára és céljára való utalás. Ebbe a bevezetésbe építette be a megszólítások sorát, melyben Bethlent nemzeti uralkodói mivoltában említette. „Íme Felséges Urunk, Nemzetünknek természet szerint való Kegyelmes Fejedelme, Tekintetes Nagyságos Urak, Nagyságos Aszszonyok, Nemzetes vitéz¹⁰ Nemes rend és egész keresztyéni szent Corona. Íme mondom, az mi Úrban elnyugot s meg boldogult Kegyelmes fejedelem Aszszonyunknak, az Felséges Károlyi SUSANNÁnak hideg tetemét előbb mozdítottuk és az ő nyugodalmának helyéhez közelítettük. Anakokáért mind előttünk fekvő meg hidegedet testnek méltóságára s mind a mi Udvösséges tanuságunkra, intettetésünkre és vigasztalásunkra nézve akarok én is egy igen rövid tanítást tenni.”

A exordiumnak és a tanítás előlegezett rövidegének oka a nyilvánvalóan sürgető idő, hiszen a prédikációt ezen a szertartáson még két fontos latin beszédnek kellett követnie, és a temetés főeseménye az úrnő koporsójának a Mihály-templomba való bevitele és az ott elvégzendő szent események még hátra voltak. E valóságos tényezők mellett létezett még egy, az előzőknél nem kevésbé lényeges szellemi, lelki sürgetés is. Az, ami a prédikációk aplikációjában és latin beszédek perorációjában is oly nagy szerepet kapott: Károlyi Zsuzsanna „hideg tetemé-”nek a temetési szertartások, előkészületek és az újabb temetési ceremóniák ötvenegy napos hosszadalmassága után ezen a napon végre már meg kellett adni azt az örök nyugalmat, ami őt uralkodói mivoltában megillette, Erdély elhunyt fejedelmei között. Ezt a tényezőt is szem előtt kellett tartania Gönczinek, amikor előadta igehirdetését. Ezért mellőzte az exordium kibővítését egy másik textus idézésével, magyarázatával, vagy az előadást élénkítő história bevonásával.

A megszólítást a textus kihirdetése előtti imádsággal, a *Miatyánkkal* folytatta, majd közölte a magyarázatra felvett igét, Ezékiel próféta könyvéből a 24. rész 15 és a 16 verseit:

„Lőn az Jehovanak szava én hozzám, mondván: Embernek fia íme én el veszem te tőled az te szemeidnek kívánságát csapással: Ne jajgasd, ne sirasd, könyved se hulljon rajta.” A summában kitért a szöveg történeti háterére. Ezért nevezte az igében foglaltakat később „históriácská”-nak. A szentírási szövegben ugyanis nemcsak arról van szó, hogy az Úr elveszi Ezékieltől hirtelen halállal a feleségét, hanem arról is, hogy ebben Isten a szeretett város,

Jeruzsálem elestét is kiábrázolta a Kr. e. 598-as első deportáció során Babilonba hurcolt zsidók számára. A Gönczi a summában ezt a szövegmagyarázatot a helyzethez igazította, és e jelképes jelentésben a Jeruzsálemet sirató foglyokra utalva, a hozzátartozók elvesztése feletti közös gyászt, a felesége halát gyászoló próféta helyzetében pedig a személyes fájdalmat emelte ki. A prédikációjában a halál és halandóság retorikai anyagát, matériáját általános és határozott beszéd tárgyként tárgyalta. Egyrészt ennek mindenkre érvényes elkerülhetetlenségét és hatalmát, másrészt a hitves, még pontosabban az elhunyt úrnő elvesztésének személyes és valóságos helyzetben érvényesülő gyászatát, és ennek vigasztalását választotta témául.

Az igét két részre osztotta: „Két kiváltképpen való dolgot találok az bötűben 1. az propheta kedves feleségének haláláról való hírmondást 2. Istennek az Ezechielhez 10tt parancsa, melyben mint viseltye magát az Propheta azt jelenti meg Isten neki.” Az első részben az ezután mindvégig latinul idézett igét szavanként magyarázta kérdés és válasz formájában, amint az Czeglédi András, Keserői Dajka János és Milotai Nyilas István prédikációiban is megfigyelhető. Az isteni parancs „bötű”-inek értelmezésével a vigasztalás szempontjából az volt a célja, hogy az igei szöveg szóhasználatában a *habitus* logikai viszonyának két elemét, a prófétára nézve a „férj és hitves”-t, az elhurcoltak esetében „apa és gyermek”-et definiálja. Tisztázta tehát, hogy a *Fili hominis* (embernek fia) a prófétát jelenti, a *desiderabile oculorum tuorum* (a te szemed gyönyörűsége) a feleségét, az *En ego tollam a te* (én íme elvészem tőled) pedig a gyász forrását jelentő privatiót, az élettől való megfosztást.

Mindezek meghatározása után két elemmel bővítette a beszédet. Az egyik a halál elkerülhetetlenségéről szóló digresszió, melyet Syrác könyvéből vett igékkel erősített meg: „Tutta ezt az boelcs Syrách *Melior est mors, quam vita amara, aut afflicta*. Job az halál, hogy nem mint az keserű élet, avagy az hosszú betegeskedés....*Jucunda mors homini egenti defectoque viribus*. Gyönyörűséges az halál az szűkölködő és ereiben megfogyatkozott embernek.” A másik annak bizonyítása a textusból, hogy a hitves kedves volt a prófétának, a próféta pedig kedves volt Isten számára.

Az első részből indukcióval az előzőekre vonatkozóan, de fordított sorrendben vont le „közönséges regulá”-t, általánosításokat. Ezek közül az egyik, amely Petri Ferenc szónoklatának exordiumában is megjelent, az, hogy Isten a maga kedves embereit is próbákkal sújtja, ebben az esetben azzal, hogy házastársukat elsólítja mellőlük. Ennek ésszerű, tehát teológiai, vagy természetismereti magyarázatát Gönczi elhárította – „Csak azt mondom, hogy hát nincsen semmi kedvezés” – hiszen a másik „közönséges regula” a

necessitas moriendi consolációs közhely, a halál elkerülhetetlensége és hatalmas ereje, amelyet Origenésznek a test és a lélek patikájáról vett bölcsességmondásával erősített meg, és a gyászszövegek többségében előforduló bölcsességgel: *Contra vim mortis non est medicamen in hortis*. Az említett közhelyet hatáskeltő elemekkel bővítette. Ezek apophtegma, tehát egy bölcsesség csattanójára felépített és antik filozófusokhoz, történelmi személyiségekhez kötődő anekdotikus történetek. Az egyik Constantinus császárról és a perzsa követéről szól,²³⁵ amely a Kroiszosz és Szólón történet parafrázisa, a másik a Philipposz király koponyáját kereső Diogenésről. Ez utóbbit Keserői Dajka is felhasználta a május 26-i prédikációjának exordiumában. A következő hatáskeltő eszköz a kaszás halál csontváz képének hypotyposisa, azaz szemléletes és részletes leírása, melyben a halál süket, vak és minden szépséget kíméletlenül letarol.

Noha a *Halotti Pompa* szövege nem itt, hanem csak a következő szakaszban jelzi a „tanuság”-ot, ennek a résznek a tartalmát mégis a „tanuság”-ra jellemző „Mire való ez?” fordulattal foglalta össze. A konklúzió lényege tehát az, hogy az embernek alázatosan el kell fogadnia „romlandó hamu por” voltát, a mulandó világgal való kevélykedés bűn. Ezt ismét az előzőekhez hasonlóan két olyan apophtegmaival bővítette, melyek azt bizonyították, hogy még a királyok is erőtlene a halállal szemben. Az első arról szól, hogy Nagy Sándor a filozófusainak megígérte, mindent kérésüket teljesíti. Azok azt óhajtották, hogy oltalmazva legyenek a haláltól, és örök életet kaphassanak. A király válasza: *Nemo dat, quod non habet*. „Senki nem adhat olyat, aminek nincs birtokában” A második szerint mivel Sándort úgy köszöntik, hogy „Király örökké élj!” a bölcsek megfeddik a kevélységéért, hiszen erőtlenséggel és halandósággal nem vette eszébe.

A pogányok után a Szentírással erősítette meg újra az előbbi összefoglalást. Az alázatra intést Syrák fia könyvének 10, 9-10 verseivel – „Ugyan is miért kevélykedik az föld és az hamu? Az ki ma király, holnap meghalhat, és az ember meghalván kígyóknak, oktan állatoknak és férgeknek öröksége leszen” – az Úr előtt magát pornak és hamunak nevező Ábrahámnak, férgeknek nevező Dávidnak a szavaival²³⁶ és Jób. 30, 23. versével: „Veszem eszembe, hogy az halál és minden élő embernek rendeltetett ház az koporsó el hí engemet.”

A kevélység bűnét taglaló részt intellemmel vezette be, amely – noha itt sem jelzi a nyomtatott szöveg – tartalmát és szóhasználatát tekintve, a tanításból következő

²³⁵ Constantinus császár, mikor az Perzsiái királynak Legatusát, követét Róma városában szerte szerint hordozta volna, és annak drága épületit, méltóságát gazdagságát mutogatta volna, kérde tőle az Császár, mint tetszenék néki Róma? Megfelele az Perzsa, mond: *Homines quam alibi et Romae mihi placitum moriri*. Énnekem úgy tetszik, hogy Rómában is, mint szintén egyéb helyeken, meghalnak az emberek.

²³⁶ 1 Móz 18,27; Zsolt 22, 7

életszabályokat megfogalmazó *usus*okra, a „haszná”-kra jellemző. Itt az „argumentum” szóval utalt vissza a tanítás tartalmára – „Ez legyen hát az kevélységtől elidegenítő és az alázatosságnak követésére indító argumentum előtted, ember.” A szövegrész végén a szakasz *usus* jellege a szófordulatban és a tanács imperatívuszában nyilvánvaló: „Hát fogadgyuk meg bölcs Syrac intését minden beszédidben úgy mond (sőt cselekedetidben is) meg emlékezzél utolsó végedről (érti az halált) és nem vétkezzél. Ihon haszna az halál felől való gondoskodásnak.” Az Isten akarata ellen lázadó kevélység bűnét Lucifer bukásának példájával demonstrálta, Ézsaiás könyve 14. részének 14. verse alapján, amelyben az eredetileg Babilonra vonatkoztatott jövendölést a prédikáció célkitűzésének megfelelően a lázadó angyalra értelmezte át.

Az ige első részéhez csatolt, és nyomtatott szövegben is megjelölt „tanuság” és „haszna” részekben az előzőekben tárgyalt általános moráliákat félretéve, díszítő és hatáskeltő eszközök mellőzésével, röviden tért vissza a prédikáció alkalma és eredeti célja által meghatározott témához. Miként az exordiumban, itt is a hallgatóságához szólt, és a sorsukra vonatkozóan fogalmazta meg a „tanuság”-ban a tanítást a szuverén Isten hatalmáról, akinek kezében van szeretteiknek élete és halála, a „haszná”-ban pedig a vigasztaló intelmet arról, hogy ezt minden zúgolódás nélkül kell viselni.

A prédikáció második felében a textus utolsó mondata alapján a proposíció szerint arról kellett szólnia, hogy Ezékielnek miért tiltotta meg az Úr a nyilvános elsiratást és a nyilvános gyászt. A gyász elviselésének módját tárgyalva, lényegében az első rész „haszná”-ban kifejtett dolgokat folytatta, egyre közelebb került az exordiumban megemlített szándékához, az intéshez és vigasztaláshoz, és így bőséggel élt a consolatiós argumentumokkal.²³⁷ A „tanuság”-ban a mértékkel viselt bánatra intett, mivel az I. Thesszalonikai levél 4. részére hivatkozva, a „képtelen és módfelett való sírás” a pogányok szokása, majd a *promissimus eos, non amissimus* (előreküldtük, nem elveszítettük őket) közhely alkalmazásával tért át a következőre, amely az elhunytak boldogságának és a siralom völgyében élők boldogtalanságának összevetése. Ezt bővítette az ember természeti esendőségének Szent Hugó *Didascalicon*jára visszamenő hypotyposisával, illetve az evilági létet ábrázoló hatásos hasonlatsorral „Olyan hát embernek ez világi élete, mint amaz mezőben nyája felet sok munkát, hevet, hideget szenvedő szegény pásztornak. Olyan, mint egy rosas kert, melyben töviseknek sokasága vagyon. Igen szépnek, jó illatu rosához hasonlónak tetszik, az mi

²³⁷ Ezeknek a beszéd szerkezete szerinti gyűjteménye *Consolatio vel Paraenesis ad patientiam in morte cognatorum etc.* VOSSIUS, *Oratoriarum Institutionum libri sex*, Frankfurt, 1616. 135.

életuⁿk, míglen itt ez földön vagyunk (s ugyanolyan az hiveknek életek még Isten el^ot is) de sok számtalan akadályos tövisek vették környöl.” Az egészet pedig két szép metaforával zárta le: „Az Örömn^ek titkos rotyók hegyeben fekszenek az titkos bánatok... Ahonnan meg sem gondolná ember, onnan nevededik fel nagy zugással az bánatnak sürű sötétseg hozó szele.”

A második rész „haszná”-t az elhunyt kegyesek boldog állapotának argumentumával kezdte, és ezzel érvelt a gyász és siratás feleslegessége és értelmetlensége mellett. Ezt Károlyi Zsuzsannára vonatkoztatta, és így tért át az aplikációra. „Ha használnánk vele bizonyára illenék most ez mi előttünk fekvő kegyelmes Asszonyunk halálán keservessen sírnunk, mert mind az Isten Anyaszentegyházának igaz hú Daykája vala s mind annak szülőködő tagjainak táplálója, melyre nézve halála minekünk igen káros. De nincs haszna.” Ezt kibővítette az úrnő erényeinek további dicséretével, amelynek jutalmaképpen nyerte el szép halála által a boldogságot. A prédikáció megrendítő hatású zárása végett a korábban általánosságban használt közhelyet, az elhunyt mennyei boldogságának és a gyászolók evilági árvaságának összevetését az elhunyt asszonyra és a jelenlévő hallgatóságára alkalmazta. Végül buzdította őket hitük állhatatos megtartására, hogy ugyanabban a mennyei örömekben lehessen részük, mint üdvözült úrnőjüknek. Ehhez az Úri imádsággal kérte Isten segítségét, és így zárta az igehirdetést. Gönci a prédikáció szerkezeti elemei és műfaji sajátosságai közt a vigasztaló beszéd közhelyeit alkalmazta. Erre a legalkalmasabbak a számára a „tanúság” és „haszna” részek anyaga volt, ezért ezek terjedelmét kibővítette az igemagyarázat háttérbeszorításával. A prédikáció ékítésére a textushoz távolról kapcsolódó, általános témákat használta, mivel ott nagyobb lehetősége kínálkozott az apophteg^mák, hypotipozisok, gnómák felhasználására.

Bojti Veres Gáspár szónoklata

Ez a prédikáció után Bojti Veres Gáspár következett, aki hosszú latin beszédét ugyanannak a célnak, tehát a vigasztalásnak a szolgálatába állította, de a prédikációhoz képest szabadabb retorikai lehetőségek között mozogva, az előző beszédnél hatásosabban alkalmazhatta a consolatiós közhelyeket, retorikai ornátusokat. A szónoklatot terjedelmes megszólítással kezdte, amelybe a fejedelemtől kezdve a lovas és gyalogos katonáig minden jelenlévőt megemlített. A tiszteletadásnál nagyobb szerepet szánt ennek, amint az később nyilvánvalóvá is vált. A keserű lelki fájdalomnak az emberi testre ható bénító erejéről szóló rövid

értekezéssel kezdte a beszédet. Ez az orvosi ismereteket is érvényesítő szöveg látszólag teljesen idegen volt a státustól, tehát attól a helyzettől, ami meghatározza a mondanivaló témáját, genusát, hangnemét. Azt mutatta be, hogy a lélek keserősége miképpen okoz fennakadást a szervezet egészében, és eközben utalt arra is, hogy ez a szervezet az emberi sorsok kölcsönösségén alapuló közösséget jelent.

Legkorábbi ifjúságomtól fogva meggyőződésemm volt, hogy nem érhet olyan keserű fájdalom, amely rövid idő alatt az ember életeterejét felemészthetné, vagy amelyet a hosszadalmas idő ne csökkentene, meg ne enyhítene, abban az állapotban azonban, amelytől nem csupán egyetlen családnak, hanem mindannyiunknak, ez ősi királyságban virágzó nemességnek, keresztyén államnak a sértetlensége egyfajta kölcsönös kapcsolat által függ, nem kétlem, hogy a legkisebb jelentőségű fájdalom is, amely a lélek keserőségevel jár, a legnagyobb kárt tudja okozni.²³⁸

Bojti az *Exequiae* kötet *Praefatió*jában a három kegyességről értekezve, szintén a kölcsönösségben látja minden emberi kapcsolat lényegét, összetartó erejét. A beszédben ábrázolt közösség tehát olyan, mint egy élő szervezet, amelyben minden résznek és tagnak jól kell működnie az egész érdekében. Még mindig ennél a képénél maradva, a fájdalom bénító hatását, a szívvel folytatta: itt van a legsúlyosabb kártétele ennek, mert a vér *a corde veluti fonte originem sortiente* „a szívből, mint eredetétől rendelt forrásból” *motu igneo* „melegség áramlásával” élteti a testet, bénulásával az élet árama szakad meg. Ezzel eljutott a beszéd alapgondolatához, amely a fejedelem vigasztalása, meggyőzése a gyász elhagyásáról, hiszen a szervezetként ábrázolt emberi közösség szíve az uralkodó, aki az életével nem csak a magának szolgál.

Nem lehet tehát semmi kíváncsabb a számunkra, nem lehet semmi, amiért buzgóbb imákkal könyörögnünk kellene a halhatatlan Istenhez, nem lehet semmi a magyar nép számára üdvösebb, semmi az Isten Egyháza számára alkalmasabb, és végül semmi a ti számotokra kedvesebb, mint az, ha a felső fejedelem félretéve fájdalmát, amely nem csekély mértékben a dicső emlékezetű Úrnő, Károlyi Zsuzsanna halála miatt szállta meg a lelkét, a keresztyénien bölcs vigasztalásokat mihamarabb szívére venné, elűzve a

²³⁸ Dolorem nunquam tam acerbum contingere posse, a primis Adolescentiae meae temporibus persuasum habui, qui brevi interiecto spatio, robustam hominis aetatem consumeret, aut quem longiquitas temporis non minueret, atque emoliret, in eo tamen, a quo, non unius duntaxat familiae, verum omnium nostrum, Nobilitatis huius florentissimae Regni patrii, Reipub Christianae incolumitas, reciproco quodam nexu dependet, non diffiteor exigui etiam momenti dolorem, cum quadam animi acerbitate coniunctum, summum conciliare posse detrimentum. RMNY, 1307, 125.

gondok és a lelki gyötrelmek fellegeit, és a sikerek, győzelmek oly sok babérja után, ünnepi napokat élve, szívének régi derűjét és örömét visszanyerné és újra visszakapná.²³⁹

Itt nyert értelmet a hosszú és részletes megszólítás, mellyel a beszédet kezdte, mivel azt érzékeltette ezzel, hogy a jelenlévők a fejedelemtől az egyszerű gyalogos katonáig egy test részei, egy közösséget alkotnak.

A propozícióban két célt jelölt ki, egyrészt az elhunyt asszony iránti kegyelet kifejezését, másrészt a gyászolók és különösen a fejedelem szívének a gyászból való megújítását. Közülük a confirmációban ez utóbbit vette előre, mivel szónoklatát consolatiónak szánta, amelybe az úrnő dicséretét is a gyász elhagyásának érveként használta fel. Először a hallgatóságának közös akaratát kifejező általános alanyt megtartva közölte érveit a vég nélküli gyász ellen, mert ez ellentétes a természetben megnyilvánuló és az életet pártoló isteni akarattal, és értelmetlen, mivel a bolondság a kellemetlen dolgokat a kellemesebbek helyett választani.

Ez után a maga személyében szólva, de az előzmények után a közakarat közvetítőjeként a fejedelmet szólította meg. Itt alkalmazta a beszédben eddig meg nem jelenő *captatio benevolentiae* fordulatait. Eddig erre nem volt szüksége, mivel abból a retorikai helyzetből kezdte beszédét, amelyben feltételezte, a közönsége egy véleményen van vele. A fejedelemhez intézett jóindulatkérésben mellőznie kellett a *deminutiót*, mivel ezzel érveinek hatását is csökkentette volna, ezért az orvos metaforát alkalmazva, gyógyításának elfogadását, elviselését óhajtotta urától. Nem alkalmazhatta az előző rész *argumentumait*, mivel meggyőzni kívánta ugyan őt, mégsem egyenrangú félként állott előtte. A *martialis* férfiúhoz, a hadakban vitézkedő Bethlenhez nem az *utilia*, a hasznosság közhelyéből, hanem a „*honestas*”-éből, a becsületből vett érveléssel fordult, amelyet a *fortitudo*, a bátorság erényére épített. Az *argumentációt* alaposan előkészítette. Legelőször is a *necessitas mortis*, a halál kéréselhetetlen szükségszerűségének toposzához hasonló érvet alkalmazta. Mivel azonban éppen az efölött való vigasztalás volt a célja, a szükségszerűség körét kiterjesztette, általánosította az *omnia fatali necessitati subiecta*, a végzetes szükségszerűség alá vetett mindenségre. Ebben a körben működtethette a sors, a halál fenyegetésével szemben érvényesülő *constantia*,

²³⁹ Nihil igitur a nobis magis optandum, nihil alacrioribus a Deo immortalis efflagitandum votis, nihil populo Pannonico salutaris, nihil Ecclesiae Dei commodius, nihil denique vobis iucundius esse potest, quam si Serenissimus Princeps, seposito dolore, quem non mediocrem ex obitu Heroinae gloriosae recordationis Susannae Caroli concepit, consolationes Christiano Philosophicas quamprimum admittat, pulsisque curarum atque animi anxietatum nebulis, pristinam cordis serenitatem, laeticiam, festos post tot secundarum victoriarum laurus agitando dies reassumat pariter ac recolligat. Uo. 126.

fortitudo, a helytállás és bátorság sztoikus és egyben katonás erényét, amelyet szintén a harc és fegyverek hasonlatával és metaforáival erősített.

Mivel minden időben és minden korban a kedvező és kedvezőtlen dolgok közepette alattomosan vagy nyíltan, mint egy vadállat, ez a sors fenyeget minket, minden élő közt a legszerencsétlenebbek lennénk, ha a vigasztalás teljes fegyverzetét és lelkünk bátorságát hátrahagynánk. Mert amiképpen a katonák, akik nem szokták a harcot, az ellenség megérkezésekor elsápadnak és megremegnek, s elhajítván pajzsot és kardot, szerteszét futnak, és rendetlenül kimenekülnek a táborból, úgy nekünk is a Szarmatákon és a jeges-tengeren is túlra kellene szaladnunk, ha a halál hírére leeresztett kézzel, a gyásztól dermedten kétségbe esnénk, s a vigasztalás bátorságával nem állnánk helyt.²⁴⁰

Ezt Bethlen halálmegvető bátorságának dicséretével folytatta, úgy, hogy a felidézte mint mindenki előtt nyilvánvaló dolgokat a fejedelem korábbi hősi tetteit. Ezt a laudációt, amely kétségtelenül hódoló gesztus volt Bojti részéről a patrónusa felé, a *possibiliára* épített érvelésre használta, így kívánta meggyőzni a fejedelmet egy *a fortiori*, tehát az erősebből a gyengébbre való következtetéssel arról, hogy amiképpen korábban képes volt rá, a jelen helyzetben, hitvese koporsója mellett is adja tanújelét a lelki szilárdságnak, és ne rendüljön meg a haláltól. A Bethlennek szóló laudációt a dicsérőbeszéd szokott eszközeivel az eredet és a tettek magasztalásával végezte.

Ki ne tudná ugyanis, hogy te úgy születél, úgy neveltek és tanítottak, hogy semmi, ami ne lenne nemes és méltó a legbátrabb fejedelemhez, ne tűnhessen ki abban a pillanatban az arcodról még a szerencse minden változására sem. Ki ne tudná, hogy kora ifjúságod óta a haditáborokban, Márs neveltjei között, a kürtök és a trombiták hangja, a dobok pergése és az ágyúk dörgése között mindig örömmel derült fel az orcád, és nem csak neked volt vezérelved, ami a legkiválóbb hősökhez igen illő jelmondatból ismeretes, *a versengő erény adta az ösztönzést*, hanem a többi katonatársad számára is, hogy inkább legyenek tekintettel az erényre, mint a fájdalomra és a félelemre, és csak arra az egyre törekedjenek, hogy vagy bátor küzdelemben essenek el, vagy dicső győzelmet szerezzenek ellenségeiken? Ki ne tudná, hogy te oly sokszor forgolódva a csatákban, a

²⁴⁰ Cum enim omni tempore, omni aetate, in medio rerum tam secundarum quam adversum, sors haec clandestina apertaue ferocia nobis insidietur, miserrimi omnium animalium essemus, si consolationum Panopliam animique fortitudinem posthaberemus. Nam ut milites ad punam inutiles, audito hostis adventu expallescunt, trepidant, et abiectis scutis, gladiis, palantes et sine ordine castris excedunt: ita nobis ultra Sauromatas et glaciale Oceanum fugiendum esset, si ad nuncium mortis animum despondentes, remissis manibus praemoerore obrigescentes, solatio fortitudineque non obsisterimus. Uo. 128.

legkiválóbb katona és a legbátrabb hadvezér kötelességét viselted? És végül ki lehetne képes a te vitézséged példáit akár Ciceróhoz méltó ékesszólással is előadni?²⁴¹

Ezek után az emlékezetben még frissen élő felvidéki hadjáratának csatáiban, az Érsekújvár melletti Gutánál és a Pozsony elfoglalásánál vívott harcokban idézte fel Bethlen haditetteit, a bátorság és állhatatosság exemplumait. Eposzi emelkedettséggel, hiperbolákkal, halmozással, a Nyitra folyó megszemélyesítésével ábrázolta a válságos helyzetekben is félelem nélkül küzdő vezért.

Mit művelt ugyanis a te valóban királyi lelked a Guta mellett vívott, a magyarok számára oly dicsőséges, az ellenség számára pedig oly gyászos csatában (bátorságod számtalan tanúságtételét mellőzöm ugyanis), midőn mindenki szíve megrendült? E helyen milyen tökéletes volt a te ítélőképességed és gondolkodásod? Hányszor lett eligazítva szolgálatuk végzésére a láb, a kéz, a szem és a nyelv? S e lélek a körülmények közt megragadva a dolgok elvégzésére való legragyogóbb alkalmat, ujjongott, szökellt, örvendezett, bátorságra serkentett és hátrahagyván a halál félelmét, és semmibe véve az ellenség mesterkedéseit, a halhatatlanságra csábított, és annyira elnyomta a fájdalmat, hogy úgy tűnt, nem is csatába, hanem a legörvendetesebb vendégségbe látogatott volna, s e lélek az ellenség táborát szétszórta, sáncait lerombolta, és a gyalogsággal megerősített hídfőt ostrom alá vette, a páncélos gyalogságot igen nemes lovával tizenöt órán át feltartóztatta, kezében ölésre kivont pallosa villogott, szeme éberén az ellenséges csapatokat figyelte, és hazája bőven áradó nyelvén igaz keresztyéni szózáttal a haza jogainak szabadságáért harcra bízta, tüzelte a magyar lovasságot és gyalogságot. Ezért, ha mindennek oly nyilvánvaló válságában, amelyben láb a lábbal, férfi a férfival csapat össze, amelyben te a tízezernyi dárda és nyíl közt forogtál, amelyben a te hadseregedre Európa legharciasabb népei, olaszok, spanyolok, németek, sőt még maga a Nyitra folyó is rátámadt, hősi arcodon a fájdalomnak semmi jele nem mutatkozott....²⁴²

²⁴¹ Quis enim nescit te ita natum, educatum et institutum esse, ut nihil nisi generosum et fortissimo Principe dignum, ex vultu illo, tam in omnes fortunae vicissitudines praesentissimo, expectari possit. Quis nescit, te a primo aetatis primordio, in castris, inter Martis alumnos, inter sonitus buccinarum, Tympanorum pulsus, tormentorum bellicorum crepitus, laetissimam semper exporrexisse frontem, nec tibi ipsi duntaxat, quod ex symbolo, excellentissimo Heroe dignissimo STIMULOS DEDIT AEMULA VIRTUS dignoscitur, verum caeteris etiam commilitationibus authorem semper fuisse, ut potiori virtutis, quam doloris timorisque habita ratione, id unice intenderent, ut aut fortissime pugnantes viriliter occumberent aut gloriosam de hostibus victoriam reportarent? Quis nescit, te toties in acie versatum, optimi militis et fortissimi imperatoris munus sustinuisse? Quis denique fortitudinis tuae exempla vel Tulliano referre posset eloquio? Uo.129. A kiemelt mondat a Marcus Annaeus LUCANUS *Pharsaliájából* van, BC I, 120.

²⁴² Quid enim in conflictu illo, hostibus luctuosissimo, tibi autem et populo Pannonico gloriosissimo ad Gutham (praetereo enim innumera virtutis tuae monumenta) pectus illud vero Regium, caeteris pene attonitis agebat?

A fejedelem bátorságának ez után következő további példái után érvényesítette az említett *a fortiori* érvet egy hatásos kérdéssel: *Quid est? quod mortem Susannae placidissimam, quae vitâ ipsâ melior est, tantopere dolores?* „Mi az oka annak, hogy Zsuzsanna igen szelíd halálán, mely magánál az életnél is jobb, oly nagyon keseregsz?” Ezzel áttért a propozícióban kijelölt második beszédtemára, az úrnő iránti kegyeletadásra, üdvözült boldogságának bemutatására. Az érvelésében az eddig elhangzott vigasztalások közhelyeit használta, de ezeket a beszéd egészének érvrendszerébe építve, az előző prédikációk és gyászbeszéd argumentációjánál bonyolultabban érvényesítette, hiszen az elhunyt asszony magasztalását nemcsak kegyeletes cselekedetnek szánta, hanem a meggyőzés eszközének is, amellyel hatással akart lenni urára. Az asszony erényeinek dicséretét rendre a fejedelemhez intézett kérésekkel szakította meg, amelyekkel – legalább is forma szerint – álláspontjának mérlegelésére készítette urát. Eszerint a szónok azt kívánta bizonyítani, hogy Károlyi Zsuzsanna a halálával az életnél boldogabb állapotba került, ezért Bethlennek felesleges siratni és gyászolni őt, és e világból való eltávozása felett inkább örvendeni, mint bánkódni kellene.

Mivel érzelmeket kívánt átforgatni, a bánatot örömmé feloldani, ezért az úrnőnek nem a dicséretét, hanem megdicsőülését, mennyei triumfusát, apoteózisát mutatta be szenvedélykeltő ellentétekkel, túlzásokkal, hasonlításokkal, halmozásokkal, trópusokkal. A dicséret tárgyául az asszonynak Isten és az emberek iránt való kegyességét választotta, és úgy alkalmazta az érvelésben, hogy azt bizonyította, ezeknek az erényeknek az indító oka Károlyi Zsuzsannának e világból való elvágyódása és élőként is az örök haza kívánása volt.

Kívánatos volt (a magam részéről, megvallom, legalábbis az), hogy a felséges fejedelemasszony, neked igen sok áldást hozó hitvesed, ez az oly igen tökéletes Úrnő, veled egyetértésben együtt uralkodjék, ám az sem az ő akarata ellenére való, hogy akkor,

Quo loco mens et cogitatio tua subtilissima versabantur? Qualiter pedes, manus, oculi, lingua ministerio suo fungebantur? Pectus profecto rei praeclare gerendae laetissimam arripiens occasionem, gestiebat, subsiliebat, exultabat, ad virtutem concitabat, ad immortalitatem posthabitam mortis formidine, reiectisque hostium machinationibus invitabat, dolorem ita comprimabat, ut non ad praelium, sed ad laetissimum proficisci convivium, visus fueris, mens castra hostium dissipabat, aggeries eorum depopulabatur atque fortalitium ad Pontem pedite firmissimo, roboratum, expugnabat, pedes equo generosissimo quindecim per horarum spatium Cataphracti inhaerebant, manus ad caedem exsertae romphaea terribiles remicabant, oculi vigilantissimi hostium cohortes observabant, facundissima autem lingua Paterna ac vere Christiana oratione Equites Peditesque Pannonicos pro suscepta Patriae iuriumque libertate, ad pugnam hortabatur, atque inflammabat. Ea propter si in tam praesenti rerum omnium discrimine, in quo pes cum pede, vir cum viro conserebatur, pilorum myriades maiorum pariter et minorum in te torquebantur, bellicosissimae Europae nationes Itali, Hispani, Galli, Germani, adversus tuum exercitum, imo illuvies ipsa aquae Nitrianæ depugnabat, nullum doloris signum in vultu illo Heroico animadvertabatur. RMNY. 1307, 129-130.

ha felöltötte a Megváltó vérében fehérre tisztított öltözetet, miután a halandót letette, ha, belépett a szentek örökkévaló közösségébe,²⁴³ miután elhagyta földi lakhelyét, ha ennek az esendő életnek a megvetésével az örök nyugalmat kereste, ha evilág törekény kincseinek félretételével a nem múlókat kereste, és végül ha Téged, a virágzó életű fedelmet, az ő legdrágább férjét, akit sok gond környékez, ebben a siralomvölgyben hagyva, odaigérte magát a szent keresztségben jegyzett jegyesének Krisztusnak, akkor tehát az angyalok és a többi szentek közösségéhez kötődve, minden nektárnál és ambróziánál többre becsülendő örömmel örvendjen.²⁴⁴

Bojti a laudációban a tartalmi elemek, az emelkedett hangnem tekintetében az epitaphiumokat követte, mivel a mennyei perspektívák megnyitásával, az üdvözült mártírok alakjának a Szentírásra utaló felidézésével, Krisztus imitációjával heroizálni kívánta az asszony keresztyén aszkézisen, a sztoikus apathián alapuló közönyét a világ értékeivel szemben. Ezeket viszont az asszony uralkodói méltóságával, gazdagságával, ilyenformán ezeknek is a dicséretével mutatta be, hiszen az evilágtól való elfordulást csak így tehette erénnyé. Miközben Károlyi Zsuzsannát apoteózisának egyre meredekebb skáláján emelte az örök dicsőség felé, a Bethlenhez intézett érveket is exalamációkkal, halmozott interrogatiókkal egyre szenvedélyesebbé formálta.

Ó hihetetlen asszonyi kegyesség, ó hallatlan lelki szelídség! Fejedelemasszony lett szolgálója a szegényeknek, oly nagy méltóság szolgált az alacsony sorúaknak, és úrnőként segítségére volt azoknak, akiket nem is ismert! Véled-e, ó igen kegyes fejedelem, (te előtted szóljak ugyanis, ó legbölcsebb hős, arról, ami tény ?) mondom tehát, véled -e, hogy a legkegyesebb Zsuzanna képes lett volna elébe helyezni nemzetsége régiségénél, királynői címénél, minden érdeménél, ékszereinél, igazgyöngyeinél, értékes arany és ezüst eszközeinél az alázatosságot, szerénységet, ha a halandó dolgok mulandó hasznára figyel? Véled-e, hogy ő Isten szavával oly sűrűn foglalkozott volna, ha a világ kellemes szirénhangjainak csalfaságára adja magát? Véled-e, hogy áradhatott volna a sóhaja és könnye, ha saját és mások vétkei miatt nem szíve mélyéből érzett volna fájdalmat? S úgy véled végül, hogy ő segítő javaival nyújthatta

²⁴³ Utalás a Jel 7,14-re.

²⁴⁴ Optandum (fateor equidem) fuerat, Princeps Sereniss. ut tibi faustissima uxor Heroína haec spectatissima, diutissime paripassu correghasset: verum nec invitandum eidem est, si mortalibus depositis exuviis immortales illas sanguine Salvatoris dealbatas vestes induit; si terrena domivilia relinquens, aeternum sanctorum consortium adiit, si caduca hanc spernens vitam, in sempiternam quietem concessit, si mundi huius fragiles contemnens opes non perituras in coelo quaesivit opes: si denique te Principem florentissimum, Maritum quidem charissimum, in hac miseriarum valle, tot curis implicitum deserens Christi Sponsi, cui in Sacro Baptismate iamdudum desponsa fuerat, Angelorum caeterorumque Sanctorum Consortio iuncta sempiterno gaudio Nectari et omni Ambrosiá anteponendo fruitur. RMNY 1307, 13-131.

volna ki a kezét, ha krisztusi, igaz lélekkel nem az égben megmaradó kincsek megszerzésére törekszik? Ne véld úgy, ó felséges fejedelem!²⁴⁵

Bojti amikor Károlyi Zsuzsanna dicséretében a halála feletti diadalának beteljesüléséhez érkezett, az érveit is egyre határozottabbá formálta. A mennyei triumphus és örvendezés leírásával párhuzamosan az irigység látszólagos vádját fordította hallgatósága felé, gondosan ügyelve, hogy a közlésben ismét az általános alanyhoz térjen vissza, a vád nehogy a fejedelmet érintse. Bethlen felé a házastársi szeretetnél mélyebb testvéri szeretet felidézésével fordult az Iliászból Andromachénak Hektorhoz szóló szavaiból formált parafrázist citálva a hatás kedvéért görögül. Erre az érzésre hivatkozva készítette őt ugyanarra, mint korábban hallgatóit, a könnyek és gyász helyett inkább örömmel osztozzon testvérien szeretett hitvese örök örömében.

Amire tehát egész életében sóvárgott, annak a halál egy pillanat alatt a részesévé tette, és amit keresett, megszerezte, és amit gyűjtött, a halhatatlan kincseket, elnyerte, részesült az angyalok örömében, amit egyedül vágyott, a nem kézzel alkotott mennyei palotába, melyet mindig szeme előtt volt, diadalmenettel vonult be, mi pedig ezt a dicsőséget a fájdalomunkkal majd visszájára fordítsuk és elhomályosítsuk? Mi a legkegyelmesebb Úrnő örömét hozzá nem illő könnyeinkkel megzavarjuk? Mi siralmas gyászunkkal az ő dicsőséges diadalát, melyet a világ gyönyörűségein a test ördögi praktikáin nyert, elrútítsuk? Irigy emberek sajátja az, hogy megütköznek más örömén, rosszakaratúaké pedig, hogy lefüggesztett fővel, lebecsált karral szívük legmélyén táplálják fájdalmukat. Azonban kik vagyunk mi? Te pedig, ó fejedelem, nem csak a haza atya és mindenki becsületének legéberebb őrizője vagy, hanem az Úrban szelíden elnyugodott hitvesednek is atya, anyja, testvére, és élete virágjában lévő férje, és amit egykor Hektorról, a legbátrabb trójai vezérről igen kedves hitvese, Andromaché, Etion leánya énekelt: *S most, Hektór, te vagy édesapám, te vagy édesanyám is, és te a fivérem, virulóerejű deli férjem.* Ugyanaz áradhatott volna ajakáról a magyar Andromachénak, a

²⁴⁵ O mulieris pietatem incredibilem et ante hanc, inauditam ingenii mansuetudinem! ancillata est Principissa pauperibus, servivit tanta maiestas subditis, tulit opem Heroína potentissima iis, quos nunquam noverat! putasne Princeps Clementissime, (dicam enim coram te Heroë sapientissimo quod res est) putasne inquam Susannam Piisimam prosapiae antiquitati, Principatui, Reginali titulo, honori omni, Gemmis, Margarithis preciosis aureis argenteisque supellectilibus, humilitatem ac devotionem illam perferre potuisse, si caducis mortalium rerum emolumentis mentem intentam habuisset? Putasne eam auditum verbi Dei non frequenter negligere potuisse, si Mundi Syrenarum instar cantillantis blandis illecebris dedita fuisset? Putasne gemitus et lacrymas eam fundere potuisse, si et sua et aliorum peccata, non integro corde doluisset? Putasne denique eam tot operibus bonis manum admoveere potuisse, si opes in coelo perseveraturas animo vere Christiano quaerere non intendisset? Nequiquam putandum Princeps Sereniss. Uo. 132.

boldog emlékezetű László leányának, a te igen kedves hitvesednek: *S most, Bethlen, te vagy édesapám, te vagy édesanyám is, / és te a fivérem, virulóerejű deli férjem.*²⁴⁶

Az úrnő apoteózisával összefüggően alkalmazott utolsó és legerősebb érv annak a paradoxonnak a bizonyítása volt, hogy az úrnő a halálával nem halt meg, hanem megszabadulván a földi léttől, holtában él igazi életet. A dicséretnek, vagy inkább az istenítésnek is a végső fázisához érkezett el a szónok: az asszony a mennyei Capitoliumba emelkedett:

Meghalt-e valóban, akinek a lelkét a legtisztább lelkek emelték az égbe? Meghalt-e akinek diadalkocsiját nem a Nap fényes boglárú lovai, nem elefántok, sem oroszlánok, sem szarvasok, hanem a leghatalmasabb lelkek vitték a mennyei Capitoliumra? Elragadta-e a halál azt, akinek neve, becsülete, kegyessége, alázatossága, állhatatossága, tisztasága kiterjed mindazokra a határookra, amelyet a nap felkeltétől lenyugtáig bejár? Elragadták-e tőlünk őt, aki elhagyta azt az életet, amelyet teljesen kivetett már a szívéből? ²⁴⁷

Ezt a paradoxont a közönségének gyászával szembesítve, az ő vélekedésüket mutatta be paradoxnak és ellentmondásosnak, hiszen értelmetlen az elhunyt boldogsága felett keseregniük, s ezt a gondolatmenetet egy általános tartalmú és az ellentmondást a chiasztikus szerkesztéssel kiemelő megállapításba foglalta össze.

²⁴⁶ Quod si igitur desiderii per totam vitam sperari momentaneo mortis ictu compos effecta integritatem, quam quaesivit, adepta est, immortales, quas cumulavit opes consequuta est, gaudium Angelorum, quod unice cupivit, ingressa est, coeleste domicilium non manu factum, quod semper in ore habuit, triumphans invecta est, nosne gloriam istam dolore nostro praepostero obscurabimus? Nosne desiderium Heroinae piissimae lacrymis intempestivis inturbabimus? Nosne squalore lugubri triumphum tam gloriosum, quem de Mondis voluptatibus, Diaboli corporis technis reportavit deformabimus? Invidiorum est Serenissime Princeps aliena felicitate offendi, malevolorum autem demisso capite remissisque manibus dolorem diutissime in intimis fovere praecordiis: Nos vero qui sumus? Tu quidem, Princeps, es non solum Pater Patriae, honorum omnium acerrimus defensor, verum etiam fuisti Consortis placide in Domino donatae Pater, Mater, Frater, Floridusque Maritus. Enimvero, quod de Hectore quondam fortissimo Troianorum Duce, Andromache Filia Etionis, coniunx dilectissima canebat *Hector atar sy moi estin Patir kai Potria mitir Ide kasingnitos sy moi thaleros parcoitis*. Idemde te Hectore Pannonico Dacicoque celeberrimo Andromache Pannonica, Susanna Caroli felicis memoriae Ladizlavi Filia, Conthoralis Tua chariss. fundere poterat *Bethlen atar sy moi estin Patir kai Potria mitir / Ide kasingnitos sy moi thaleros parcoitis*. Uo. 133. Az Iliász szövege: Ἑκτορ ἀτὰρ σὺ μοί ἐσσι πατὴρ καὶ πότνια μήτηρ / ἤδ' ἐ κασίγνητος σὺ δέ μοι θαλερὸς παρακοίτης VI. 429-430. A törzsszövegben közölt Iliász-idézet DEVECSERI Gábor műfordítása.

²⁴⁷ Itane vero? mortua est, cuius animulam purissimi coelo intulerunt Spiritus? Interiit, cuius currum triumphalem non equi Solis phalerati, non Elephantes, non Leones, non Cervi, sed potentissimi Spiritus capitolio invexerunt coelico? morte consumpta est, cuius nomen, honor, pietas, humilitas, constantia, castitas, iisdem quibus Solis ortus occasusque limitibus terminantur: erepta nobis est, quae ex pleno animi desiderio abiectam hanc vitae sortem relinquit? Uo. 134

Amely dolog azonban minket nem zokogásra, nem könnyekre, nem a gyász felöltésére és végül nem fájdalom megtartására kellene, hogy késztesen, hanem inkább a legnagyobb lelki öröme. Azonban oly nagy az emberi elme vaksága, hogy a siratnivaló dolgokat örvendetesnek, az örvendetéseket viszont siratni valóknak gondolja.²⁴⁸

Miután a hallgatóságának és a fejedelemnek szóló érveket előadta, a beszéd utolsó harmadában nem az argumentáció felépítésére, hanem a beszéd különleges exemplumokkal, hasonlításokkal való ékítésére, hatásossá tételére törekedett. Például Károlyi Zsuzsannának a betegség és halál által való újjászületésére hasonlításként a kígyóevő szarvas példáját hozta elő, amely vénen kígyót szippant fel az orrával, amelynek mérgetől először beteg lesz majd megifjul. A természetismereti elképzelés Plinius *Historia Naturalis*ában, illetve Sevilla püspökének, Izidornak Az állatokról szóló művében jelenik meg.²⁴⁹ A hozzátartozók halálának nyugodt lélekkel való fogadására Bojti is az ismert, a beszédekben sűrűn alkalmazott históriákat vette elő Terrentius Varróról, Xenophonról, Anaxagorásról, Marcus Horatius Pulvillusról. Mindezek arra vonatkozó példáknak szánta a hallgatói számára, hogy a veszteség felett ne bánkódjanak, azt erős lélekkel viseljék. Ezeknek az eszközöknek nyilvánvalóan ékítő szerepet szánt a beszédben, hiszen olyasmiről szóló bizonyágtételek voltak ezek, amelyről már korábban hatásos érveléssel már meggyőzte közönségét.

A hallgatóság után hasonló eszközökkel és céllal ismét Bethlent szólította meg, és a beszéd zárásáig csak hozzá szóltak a szavai. Az antikvitas híres hadvezéreinek, királyainak közismert példáival mutatta be neki, hogy a kedvező dolgokat a kedvezőtlenekkel szokta keverni a sors: Akhilleusznak a Hektor testét elkérő Priamoszhoz szóló szavait idézte fel az Iliászból, illetve Philipposz makedón királynak és L. Paulus Aemilianeusnak, a pydnai csata győztesének szavait, melyben arra kéri az isteneiket, sikereiket bajjal mérsékeljék. A beszéd

²⁴⁸ Quod profecto nobis non singultus, non lachrymas, non amictus lugubres, nondenique dolorem tam inveteratum, sed summum animi gaudium conciliare debeat. Sed tanta est humana rationis coecitas, ut flebilis laeta, ex adverso vero laeta esse flebilis aethumet. Uo. 134.

²⁴⁹ Mindkét szerző leírja, hogy a szarvas a kígyót az orrával szívja ki az üregéből, de csak Isidorusnál van szó arról, hogy a kígyó megevésével kap új erőre: Cervi dicti APO TON KERATON, id est a cornibus; KERATA enim Graece cornua dicuntur. Hi serpentium inimici cum se gravatos infirmitate persenserint, spiritu narium eos extrahunt de cavernis, et superata perniciem veneni eorum pabulo reparantur. ISIDORI HISPALENSIS *Etymologiarum sive originum Liber XII. De animalibus* 18. „A szarvasokat APO TON KERATON, tehát a szarvaikról nevezték el, mivel a KERATA görögül szarvakat jelent. Ezek a a kígyók ellenségei. Amikor ugyanis a gyengeségtől elnehezülve érzik magukat, orruk szippantásával kivonják azokat üregeikből, s miután mérgeük ártalmát legyőzték, és fellelgették őket, új erőre kapnak”. Pliniusnál: Et his cum serpente pugna: vestigant cavernas nariumque spiritu extrahunt renitentes. PLINIUS *Nat. Hist.* 8.1.118. „És ezek harca a kígyókkal ilyen: felkutatják üregeiket, és orruk szívásával kivá húzzák a vonakodó kígyót” A továbbiakban arról ír, hogy miképpen lehet elűzni a kígyót az égett agancs szagával, és hogyan lehet gyógyítani a kígyómarást az anyja hasából kivágott borjú oltóbendőjével.

perorációjában megfogalmazott buzdításba ismét a fejedelem állhatatos és bátor lelkének dicséretét szőtte, és erre hivatkozva intette őt, hogy mindenki boldogságát szeme előtt tartva, hagyja el a gyászos könnyeket.

Miután mindezeknek eleget tettél, és s fájdalom helyett öröm, a gyász helyett éneklés, a bánat helyett örvendezés, ezek a sötét rongyok helyett fehér öltözet, a könnyek helyett nevetés, a hallgatás helyett lantok, citerák, hárfák, harsonák és tánc várjon majd itt mindenkire, és olyan évek kezdődjenek a számodra, melyekről egy lélekkel óhajtuk, hogy a leghosszabb időig egészségben és sértetlenül élj, és amelyeket még virágzóbbakká, és örömdetesebbekké tett a Legnagyobb és Legkiválóbb Isten.²⁵⁰

A beszédből vett idézetek alapján is szembetűnik Bojti bőven áradó, szép latin stílusa, mely a hamozások, ellentétek, túlzások, a fejedelem hőstetteinek hatásos megjelenítő leírásainak alkalmazásában, a hosszú, mégis arányos mondatfelépítésben jut érvényre. Tökéletes latintudása folytán a bonyolult mondatszerkesztés, a példázatok, trópusok előadása sem tűnik erőltetettnek. Mindezek mellett erőteljessé és összefogottá tették a beszédet az érvelés változatos módszerei, az argumentumok felépítésének rendje.

Bethlen Péter szónoklata

Bojti nagyszerű szónoklata után a latin beszédek sorrendjében a fejedelem tizenhárom éves unokaöccse, Péter, Bethlen István kisebbik fia következett. Az ifjú annak a kifejtésére vállalkozott, amely eddig mind a két beszédműfajban gyakran előkerült, hogy *lacrymis supersedendum esse censeo, et magis de morte appetenda, quam vita optanda, cogitandum esse suadeo*,²⁵¹ (úgy vélem, fel kell hagyni a sírással, és azt javaslom, arról gondolkodjunk, mennyivel inkább a halált kell kívánnunk, mint az életet óhajtanunk). Túlságosan is hosszú lenne felsorolni a beszédek, amelyek tehát ezt a témát érintették, ezért csak azok közül említünk néhányat, amelyek fő témául választották: Gyöngyösi Andrásnak Kolozsvárt a Gellényi-házban mondott második prédikációja, Dési Istvánnak Enyeden, Szikszai Helopeus Jánosnak Gyulaféhevárt előadott igehirdetése, Csulai György, Petri Ferenc, Balai Mihály

²⁵⁰ Quae omnia cum praesiteris, pro dolore laetitia, pro luctu cantus, pro maiore gaudium, pro pullis hisce laciniis habitus altus, pro lacrymis risus, pro silentio Nablia, cytharae, Lyrae, Tubae, Choreae his omnibus observabuntur: anni vero tui, quos in longissima tempora sanos atque incolumes prorogari, unanimi precamur voto, tibi prosperiores ac laetiores, quod Deus Opt. Max facit, exorientur. Uo. 140.

²⁵¹ Uo. 141.

latin szónoklatai. A komor tartalmú prozicció ellenére a szónoklat vigasztalóbeszéd, ahogyan az exordiumban a kisfiú utalt is erre. *At vero, cum perspicuum sit fletum nihil nobis prodesse, sed potius multis modis obesse, constetque multos mortem repetinam prae nimia doloris angustia subisse.* (Azonban nyilvánvaló, hogy a sírás nekünk nem használ, hanem sokféle módon ártalmas, és az is biztos, hogy sokakat a váratlan halál igen nagy fájdalommal lep meg.)

A beszédet a témához kapcsolódó közhelyek köré építette fel, így kívánta a többi felnőtt férfiúhoz hasonlóan megmutatni műveltségét, emelni a stílus és a mondanivaló komolyságát. Az exordiumban a megszólalás fájdalmához Démoszthenész halálának leírását fűzte. A propozícióban kifejeződő ellentmondást a születéskor síró, a gyász idején örvendező trákok és trausok példájával tette hitelessé. Ezek szokását azonban nem csak megemlítette, mint Balai Mihály első orációja, hanem részletezte és indokolta. A propozícióban közölt téma a szónok szándéka szerint ugyanis csak akkor válhatott vigasztalássá, ha annak igazságáról általános érvényű és kétségtelen bizonyosságot tud adni az értelem mérlegelésével hallgatóinak azért, hogy a halál ténye, miként az a józan ész és meggondolást hangsúlyozó idézetből kitűnik, ne váratlan csapásként, hanem belátható sorsként érje őket.

Ha pedig ezeknek a szokásából a dolog igazságát majd pontosan megértjük, ha ebben az igazságban ugyanezeknek (*a trákoknak M.Gy*) a céljára és szándékára felfigyelünk, ha a jelen való életnek állapotát és aggodalmait minden körülményével egyetemben elménkben józanon mérlegeljük és felfogjuk majd, hogy egyikünk sem annyira esztelen, hogy őket ostobasággal vádolja, senki sem szolgáltatta ki magát annyira a világ hiánbavalóságának, hogy ne látná, a halált ennek az életnek elébe kell helyezni.²⁵²

Ezért kaptak oly nagy szerepet a szónoklatban az ismert nagy emberekhez kötődő példák, bölcsmondások és a szentírási helyek. Az érvelésben a trákokról vett példázat után az ember evilági életének hiábavalóságát és ürességét Homérosz levélhasonlatával bizonyította, majd Szopoklésszal, aki árnyéknak, Aiszhülosszal, aki álomnak nevezte az embert, idézi Arisztotelész szentenciáját az emberről, amelyet Szikszai Hellipoeus János június 30-án,

²⁵² At si exacte in eorum consuetudine rei veritatem perpenderimus, si in rei veritate eorundem scopum et intentionem animadverterimus, si praesentis vitae conditionem et anxietatem cum omnibus suis circumstantiis, ingenii nostri aequilibro ponderaverimus, deprehendimus, neminem ita nostrum e potestate mentis exiisse, qui eos insipientiae argueret, neminem adeo mundi vanitatibus deditum, qui mortem vitae huic anteferebam esse non censeret. Uo. 142.

Balai Mihály pedig az első orációjában is előhozott, majd ugyanezt szentigékké is elvégezte, a Jób 14, 1. Préd 1, 2 és a 38. zsoltárra igehelyeire utalt. A következő érve a szertartások során sűrűn elhangzott közhely volt, az, hogy az emberi élet a bajok tengere, háborúk és betegségek gyötrik, és ki van szolgáltatva a természet kellemetlenségeinek. Az élet tehát nem lehet kívánatosabb a halálnál. A bizonyításban itt is példákkal élt, Pál apostol, Szent István vértanu, Jób, Jeremiás, majd utánuk a római történelem hősei, a Deciusok, Attilius Regulus következtek a bizonyításban. Ezekből a szokásos következtetést vont le, az élet bajaitól a halál szabadíthatja meg az embert, s ezt egy paradoxont tartalmazó rövid mondatban foglalta össze: *Mors enim est transitus ad vitam*. (A halál az életbe átvezető út.) Az argumentáció zárásában az antik bölcsek szavait a szentigével erősítve, összefűzve, fogalmazta meg az erre való buzdítást és ennek indokait.

Miért nem kívánnál inkább meghalni, mint élni? Ahol nem lehet méltóképpen élni, Cicero szavai szerint, ott nincsen semmi, amiért élni akarj. Én azonban hozzáteszem, ahol nem lehet nyugalmasan élni, ott nincs semmi, amiért élni kívánnál. Az egész világban nincsen semmi nyugalom, semmi békesség, nincsen a jó dolgoknak semmi óhajta. Költözzünk ki tehát innen, költözzünk ki! Nincsen itt ugyanis maradandó városunk, mivel Cicero tanusuga szerint a természettől csak az itt időzésünkre való fogadót és nem az itt lakásunkra való helyet szereztünk.²⁵³

A perorációban a beszéd gondolatait Károlyi Zsuzsannára vonatkozóan foglalta össze, aki életében és halálában ezek szerint élt, és így, miként Mária – Márta és Lázár testvére – a jobbik részt választotta.

A kis gróf szónoklata hallgatói körében sikert aratott, a helyhez illőn tapsot és könnyeket. Ehhez hozzájárult a pronuntiatio is. Bojti beszámolója szerint kis szónok *diserte et audacter*, tehát érthetően és határozott kiállással adta elő a beszédet, amelyben a rövid tagmondatok, az anaforikus kolonok, halmozott interrogatiók és responsiók segítették az előadást, a gyakran használt közhelyekből szépen megformált érvek pedig a megértést.

Bethlen Péter beszéde után a szertarás legünnepelesebb eseményei következtek. A koporsót ismét felvették a Mihály-templomnál álló *castum doloris*-ról, és Kornis Zsigmond

²⁵³ Cur ergo non cuperes magis mori, quam vivere? Ubi non licet honeste vivere (inquit Tullius) non est cur ibi velis vivere, sed ego addo, ubi non licet tranquillam vitam agere, ibi non est cur vivere velis. Nula vero in hac rerum universitate est tranquillitas, nulla quies, nulla bonorum respiratio. Migremus ergo hinc migremus. Non enim habemus hic manentem civitatem, cum teste Tullio, commorandi a natura diversorium, non habitandi nacti simus Uo 144.

bihari ispán vezetésével bevonultak a templomba, amelynek közepén, miként erről már említést tettünk, egy másik *castrum doloris* állott.²⁵⁴ Bojti a templombelső bemutatásának sorrendjét a bevonulás útvonalához szabta, ezért először a sekrestyét, aztán az előkelők padjait írta le – mindegyik fekete posztóval volt bevonva, és gyászversek, címerek díszítették. Ebben a felsorolásban a Mihály-templom déli oldalhajójában álló sekrestyéről van szó, amelynek azért lehetett itt szerepe, mert ezen volt a „fejedelmi kapu”, amelyen, amíg a katolikusoké volt a székesegyház, a püspök, a vajdák, majd később a fejedelmek mentek be a templomba. 1605 után, amikor Bocskai a tizenöt éves háború alatt (a kálvinista hajdúk által) szinte teljesen kipusztított templomot a reformátusoknak adta, és azok kezén maradt egészen Erdélynek a Habsburgoktól való visszafoglalásáig, a sekrestye korábbi funkcióiból az maradt meg, hogy ennek emeleti részében volt a *conservatorium*, az 1542-ben szekularizált, és a fejedelmek kezelésébe került korábbi káptalani levéltár és könyvtár. Amikor 1716-ban a székesegyházat a III. Károly visszaadta a katolikusoknak, Mártonfy György püspök a fejedelmi kaput befalaztatta, és a sekrestyét kápolnává formáltatta.

Tárgyunkra térve, a sekrestye gyászpompás felékesítése tehát, és az ott elhelyezett énekkar arra utal, hogy a koporsót ezen a fejedelmi kapun át vitték a templomba. Az előkelő gyászkíséret ezen át érkezett a végső szertartás színhelyére, s valószínűleg a fejedelmi palota, 1542 előtt püspöki palota és a templom közti rövid útonszakaszon felállított *castrum doloris* is ez a kapu előtt volt, Keresszegi István és Opitz Márton is e kapu előtt szónokolt a kívül maradottakhoz.

A szertartáson három énekkar szolgált, a templom három helyén felállítva. *Chorus patrio cantillantium ritu, in tres ordines divisus Primum Cassoviensis in pergula Organo veteri substrata, Iohannes Trombitas, secundum in Sacristia Claudiopolitanus Thomas Egeresi, tertium Saxinicus Paulus Scaevola Cantores, ordinem et affabre concinnatam vocalem Musicam, moderabantur.*²⁵⁵ (Az énekesek hazai szokás szerinti kórusa három részre volt osztva. Az először a régi orgona alatt lévő erkélyen Trombitás János, másodszor a templom sekrestyéjénél a kolozsvári Egeresi Tamás, harmadszor a szász Scaevola Pál kántorok irányították mesteri módon ezek rendjét és zenei összhangját).

Az *Exequiae* kötet szerzői szövege, mint a temetés más alkalmainál, itt is szükséztudósít a szertartás részleteiről. Nem tudjuk meg ebből, hogy mi végett állították fel a templom három részén a kórusokat, és azt sem, hogy az orgona karzatán illetve a sekrestyében éneklő két kóruson kívül a szász Scaevola Pál vezette harmadik hol énekelt. Az

²⁵⁴ Vö. 45. és 46. jegyzet és a törzsszöveg.

²⁵⁵ RMNY 1307, 145.

azonban kiderül a kórusvezetőkre vonatkozó *affabre concinnatam vocalem Musicam moderabantur* (mesteri módon vezényelték az összehangzó énekes zenét) kifejezésből, hogy az előzőekhez hasonlóan itt is hangszerek kísérete nélkül szerepeltek a szertartáson. Ezt az sem befolyásolta, ha lett volna orgona a templomban, mivel a református ortodoxia nem alkalmazta az éneklésben a többszólamúságot és istentiszteleteken sem az orgonát.

A Mihály-templomban nem volt orgona, mivel azt 1565-ben a protestánsok a szentképekkel, oltárokkal egyetemben elpusztítottak, és azt, hogy a temetés idején sem volt, az bizonyítja, hogy maga Bethlen szándékozott 1628-ban a lőcsei evangélikus Szent Jakab-templomban lévő szószék és orgona mintájára hasonlót építtetni Gyulafehérváron. E tervekben csak a régi mellé felépített szószék valósult meg, amelyről azonban a rajta lévő aranyozott tizenkét apostolszobor miatt a fejedelem papjai nem voltak hajlandók prédikálni, és ehelyett a régit használták. Az orgonaépítés munkái 1629 februárjában kezdődtek el, de a fejedelem halála miatt nem fejeződhetek be. Brandenburgi Katalin a félig kész hangszert 1630-ban a szebenieknek ajándékozta. Ebből azonban az is kitűnik, hogy Bethlen vonzódott a többszólamú zenéhez, annak ellenére, hogy papjai ezt nem szerették.²⁵⁶ Ezért, ha a fenti szöveg *concinnatam vocalem Musicam* kifejezésére figyelünk, és arra, hogy az egyik kórust evangélikus szász karnagy vezényelte, az sem lehetetlen, hogy ez többszólamú kóruséneklésre utal.

A castrum dolorisra helyezett koporsónál Alvinczi Péter kassai magyar lelkész prédikált a Jel. 21, 3-4. alapján, majd az előkelő temetések rendje, mint Alvinczi fogalmazta „az régi dicséretes szokás szerint, minekelőtte állandó nyugodalmának helyére beszállana” bemutatta Károlyi Zsuzsanna nemzetségének ősi eredetét, és annak „autentice költ pecsétes genealogiáját” nyilvánosan a gyászoló hallgatóság elé tárta, majd felsorolta „nemes fejedelmi jószágos cselekedeti”-t.²⁵⁷ A prédikációt Sarmasági Zsigmond latin beszéde követte, amelynek témája Erdélynek az elhunyt úrnő számára kifejezett hálaadása volt. Ennek a szövegét az *Exequiae* kötetben nem tudta közölni Bojti, mivel a szónoktól nem kapta meg a beszéd másolatát. Ezekkel az eseményekkel egy időben azok, akiknek nem jutott hely a temetési szertartáson, a templom kapuja előtt Keresszegi István zilahi prédikátor, szilágyi esperes

²⁵⁶ KOVÁCS ANDRÁS: „Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában” Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószék és orgonarendeléséről = A magyar művelődés és a kereszténység Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Budapest Szeged 1998. 689–697.

²⁵⁷ A prédikáció modern kiadása: ALVINCZI Péter *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, vál., szerk., jegyz., utószó HELTAI János, Bp., Európa, 1989, 95 – 107. A genealógiában szereplő Mitz bán történetének részletes elemzéséhez IMRE Mihály *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, ItK 1987 – 1988. 1-2. sz. 31 – 42.

prédikációját²⁵⁸ és a Sziléziából érkezett német humanista, Martin Opitz latin beszédét hallgatták.

Keresszegi István prédikációja

A *Halottui Pompa* nem közölte Keresszegi István igehirdetésében a megszólítást, pedig érdekes lett volna megtudni, miképpen fordult a lelkész a templom előtt várakozó hallgatóságához, és utalt-e valamiképpen a címben jelzett körülményre, arra, hogy a gyászoló fejedelmi rokonság és előkelőségek az úrnő loporsójával már bevonultak a Mihály-templomba, és ott ekkor zajlik a temetés szertartása. Opitz ugyanebben a közlész helyzetben mit sem törődött ezzel a ténnyel, és távolléte ellenére megszólította a fejedelmet és a gyászoló főrendet is.

Keresszegi magyarázatra a Róm. 7. rész 24. versét vette fel: *O miser ego homo! Quis me eriperet ex hoc corpore mortis?*²⁵⁹ Az udvari prédikációkhoz illően a beszédét hosszú exordiummal kezdte. Ennek témája a magyarázatból később levont „hasznok” intelmeihez kapcsolódva, az, hogy szükséges a halálról való megemlékezés. Ezt két szentigével, és egy példázattal indokolta. Az első locus, Syrák könyve 7. részének 31. verse: *In omnibus operibus tuis memorare novissima tua et in aeternum non peccabis.*²⁶⁰ Ez alapján az intelem érve az, hogy halála után mindenki Krisztus végső ítélőszéke előtt ad számot az életéről. A második igehely a Prédikátor könyvének 7, 2 *Melius est ire in domum luctus, quam gaudi venire*,²⁶¹ amivel azt bizonyította, hogy a gyászban értik meg az emberek a világ állhatatlanságát, és ekkor gondolkodnak Isten törvényein. A mulandóságra való intelemet bővítette, és hatásában erősítette az egyiptomi szarkofág példázatával. „Nem voltak ennek tudásátul üresek az Pogányok is. Mert olvassuk Herodotosnál *lib. 2*, ...hogy az Egyiptusoknak szokások volt hogy az lakodalomba egy koporsóban fából faragott holt ember képmását szerről szerre az lakodalmask közt hordozá vala egy közöllök és mutogatván így szól vala *In hunc intuens pota et oblectare talis post mortem futurus*. Akarván jelenteni, mely álhatatlan az gyönyörűség, és mely nagy sötétséghez hasonló feledékenységre kellene jutni az embernek

²⁵⁸ A prédikáció címe így utal a közlés körülményeire: „II. Classis VI. prédikáció, mellyet tött Keresszegi István zilahi prédikátor és szilágyi esperes Az Nagy templum ajtaja előtt kívül, mikor immár az Templumba bévitetett volna az test, mindgyárast nyomában az kin maradott sokaság előtt, mivel annyi temérdek nép az Templum-ban be nem fért 1 die Iulii”

²⁵⁹ A bibliai helyeket latinul közli., csak a címben szerepel a textus a Károli-fordításban: „Óh én nyavalyás ember, kicsoda szabadít meg engem az halálnak testéből.”

²⁶⁰ „Minden te beszédidben megemlékezzél utolsó végedről, és örökké nem vétkezel” (*Hanaui Biblia*)

²⁶¹ „Jobb a siralmas házhoz menni, hogynem a lakodalomnak házához menni.”

halála után” A példázat forrása, noha a szöveg Hérodotoszra hivatkozott, sokkal inkább Erasmus *Apophtegmatum librije* lehetett.²⁶²

A magyarázatra felvett ígét a partitíóban két részre osztotta. „Mely mondásában elsőben azt akarja megjelenteni, mely igen nagy nyomorúság alá vettetett légyen az emberi nemzetség ez jelenvaló életben. Másodszor azt is megmondja, hogy honnat légyen az emberi nemzetségen ez a nyavalya. Tudni illik mert az bűn feie felett áradott az embereknek mely az halálnak soldja, mint Sz Pál bizonyította, mellet halálnak testének nevez, mivel noha kézzel tapasztalhatatlan az bűn, gyakor és soksága miat hasonló amaz meg tapasztalható testhez az vagy állathoz, melyből kívánczik kiragadtatni az sz. Pál itt ez helyen. Vajon ki nem akarna a bűn testéből kiragadtatni az örökkévaló dicsőségre? Ki volna az, aki nem kíváncznék az bűnnek testéből kiragadtatni és amaz örökkévaló boldogságban, dicsőségben bévitetni, mellyet Isten meg ígért az Őt szeretőknek” Ez a célkitűzés nagyívű prédikációt ígért. Ezek szerint a zilahi pap az igemagyarázat alapján a halandóság állapotának bemutatásáról, ennek okairól és végül a vigasztalás felé vezetve a szót, a megváltásról, az örök életben való megszabadulásról szándékozott szólni. Azonban a Halotti Pompa közlése alapján megítélve, a prédikáció befejezetlen, mivel a felosztott ige második részének magyarázata, az ehhez fűzött tanuságokkal és hasznokkal elmaradt, és a prédikáció az első igeszakasz magyarázatának végén egy proverbium után következő rövid intelemmel és ámennel véget ér. Nincs a szövegben semmi utalás a temetés alkalmára, helyére, és mivel az ige második részének magyarázata hiányzik, nics benne az alkalom szempontjából fontos aplikáció sem, azaz utalás az elhunyt személyére.

Az ige első részének explicatiójában Pál apostol szavainak valóságos és egyedi beszédtemájából kiindulva, interrogatio és responsio alakzatával fogalmazta meg a tézist és az ezt bizonyító első érvet. „Miért nevezi nyavalyásnak vagy boldogtalannak magát az emberi nemzettel edgyütt Sz. Pál? Mert noha Ádám az halálnak minden ő elől járó hop mesteri az ő nyakára ülének: úgy mint a halhatatlanságból az halandóságra, az vég nélkül való életből

²⁶² Ezt támasztja alá, hogy a prédikáció latin mondata és Erasmus művében az idézett mondás szó szerint megegyezik, sőt megegyezik még az általam használt 1671-es amszterdami kiadásban fennmaradt sajtóhiba is: az *oblectare* helyett „oblecta te”-nek kellene grammatikailag szerepelnie. A törzsszövegben idézett példázat Erasmusnál a *Mortis memoria* (a halálról való megemlékezés) témacsoportban szerepel: *Olim in divitum epulis apud Aegyptios unus quispiam cadaver ligneum, sed quam proxime ad verum effictum ostendit singulis dicens: „In hunc intuens pota, et oblectare talis post mortem futurus” Dubites quo animo id fecerint utrum ut moderatius fuerentur voluptatibus, conditionis suae memores, an avidius utpote mox obituri.* „Egykor Egyiptomban a gazdag emberek lakomáin egyvalaki egy a valódihoz igen hasonlóan kifaragott fából készült halotti testet mutaogatott minden egyes vendégnek, és ezt mondotta nekik: «Tekints erre, s ígyál, és gyönyörködj magadban, mert ilyen leszel a halálod után!» Fontold meg, milyen lelkülettel ittak ezután! Vagy úgy, hogy megemlékezve állapotukról, mértéket szabtak gyönyöreiknek, vagy még nagyobb vággyal mulattak, hiszen nemsokára úgyis eltávoznak az életből” Des. ERASMI Roterod. *Apophtegmatum libri octo, Editio novissima*, Amstelodami, MDCLXXI. 447 – 448.

rövid életre, a kibeszélhetetlen boldogságból nyavalyákra és szerencsétlenségekre juta ügye. Ennek okáért az sz. Pál nemde nem méltán mondja magát az egész emberi nemmel együtt nyavalyásnak, avagy csak az az testiekre nézve? (mert az léleknek mind javokra szolgálnak ezek)” Az ez után előszámlált, tehát az „először”, „másodszor”, „harmadszor” szavakkal kezdett szövegrészekben a tézist követő első érvet részletezte, erősítette. Ez a három szöveg a prédikációs szerkezet „tanuság”-ainak felelt meg, mivel a prédikátor mindegyikhez „hasznok”-at is fűzött. A három szövegben mint „tanuság”-ban a temetési prédikációk és a gyászbeszédgyakran használt közhelyeivel érvelt. Ezek a következők: „először” a halál kérlelhetetlen hatalma, „másodszor” a romlandó élet rövideisége, „harmadszor” a földi lét kiszolgáltatottsága minden szerencsétlenségnek és bajnak. A hozzájuk fűzött hasznok a vigasztalóbeszédgyak és az ilyen célzatú prédikációk szokásos adhortációi és intései: ne ragaszkodj a mulandó világhoz; értsd meg életed végeességét, és az örökkévalókkal törődj; ne bízd el magad a szerencsédben.

Az érvelést és az intést a szentigei locusok mellett a szövegbe tuszkolt historiai példázatokkal, gnómákkal, kívánta hatásossá tenni annyira, hogy az érvek sorolásában és a hasznok tanításaiban előrehaladva, a szentigei helyeket ezek fokozatosan kiszorították a beszéd részeiben. Ilyenek például Xerxész és Artabanus párbeszéde, Sesostri fáraó szekerét húzó királyok, Spurina jóslata Caesarhoz, Anakreón halála, V. Károly császár és I. Ferenc francia király találkozása, Bajazates, azaz Bajazid szultán megaláztatása Tamerlanes, tehát Timur Lenk előtt. A prédikáció utolsó „haszna”, amely a szerencse forgandóságáról szóló intelem, mintha egy florilegiumnak a témába vágó oldala lenne, ezek felsorolásából áll. Előadásukat csak végén kimondott „ámen” szakítja meg.

Kérdés, hogy miért nem valósította meg Keresszegi István a propozícióban előlegezett témákat, miért szakadt meg egy gondolatmenet közepén a prédikáció. Lehetséges, hogy a *Halotti Pompa* szerkesztőjének, Keserői Dajka Jánosnak átadott kézirat csonkult még a kiadás előtt, és a félbe maradt szöveget zárták le az „ámen”-nel. Vagy maga Keresszegi állította úgy össze a kinyomtatásra szánt kéziratot, hogy a legérdekesebb elemeket, a példázatokat fontosabbnak tartva az igemagyarázatnál és a tanításnál, a lehetséges terjedelmet ezekkel töltötte ki. Valószínű, hogy az előadás alkalmával is ugyanez az elv vezérelte a szónokot, hiszen a hallgatói számára nyilvánvaló volt, hol hangzik el az igehirdetés. Az aplikáció, amely rend szerint az elhunyt dicséretét tartalmazza, azért maradhatott el, mert az igei üzenet már nem a halott és közvetlen rokonai jelenlétében, hanem a templomon kívül rekedt hallgatósághoz szólt. Lehetséges az is, hogy a prédikáció

megírásakor a lelkész még bizonytalan volt abban, melyik napon, melyik helyszínen fogja előadni szónoki művét, és ezért olyan gyászprédikációt készített, amelyet szóban kiegészíthetett az előadás alkalmához illő igazításokkal, azonban ezek a kéziratban nem jelentek meg, és így a nyomtatásban sem. A szöveg azonban azt mutatja, hogy alkotója számára fontosabb volt a prédikációs szerkezet megtartásánál azoknak az elemeknek a jelenléte, amelyek a latin orációra jellemzők, tehát a humanista műveltségi elemekre támaszkodó, a hallgatóság figyelmét felkeltő históriák, bölcsmondások, mivel így kívánt megfelelni azoknak a hallgatói elvárásoknak, amelyet a fejedelmi udvar reprezentációja megkívánt.

Martin Opitz beszéde

Keresszegi prédikációja után Martin Opitz latin beszéde következett. A német humanista 1622. májusában vagy júniusában érkezett meg Erdélybe. Bethlen a nikolsburgi békekötés alapján Oppen és Ratibor elnyerésével, miképpen ezt titulájában és címerében is feltüntette, a Német-Római Birodalom hercege, és így a fehérhegyi csata után a birodalomban élő protestánsok legfőbb patrónusa lett. A gyulafehérvári akadémiához kapcsolódó elképzeléseiben szánt szerepet Opitznak, aki huszonhat évesen lett ott a filozófia professzora. A Sziléziából érkező poétát a fejedelmi udvar gyásza fogadta Erdélyben. Volt annyi ideje, hogy a beszédéhez szükséges tapasztalatokat és az úrnő családjáról, életéről, halálának eseményeiről szóló ismereteket megszerezze. Azt kellett tehát cselekednie a kegyeletes feladatának teljesítése érdekében, amit a beszédében ő maga is meglehetősen indignációval említett:

A nagy fejedelmeknek más egyebek közt nem kicsiny teher az, hogy minden beszédüket, tettüket és szokásukat, mondhatnám szinte a gondolataikat is gondos igyekezettel kikutatják, és nem csak a nyilvános termekben hanem még a hálósobák elrejtett zugait is felkeresi az emberi kíváncsiság, és az elrejtett dolgokat váratlanul a nép szeme elé, ragyogó fényben feltárják. Mindenfelé kutatnak, minden zugba bemásznak. Nem került azonban semmi olyan a birtokomban, ami ha előkerül, ne az Úrnő legnagyobb dicsőségére és tiszteletére szolgálja majd.²⁶³

²⁶³ Est hoc magnorum Principum inter caetera non leve onus, quod in omnia dicta, facta et mores eorum, dixerim paene in ipsa cogitationes, exquisita diligentia inquiratur: non fores modo et atria, sed cubicula etiam intimosque

A szónoklatból kitűnik, hogy tudomása volt Károlyi Zsuzsanna életének utolsó szakaszáról, Kolozsvárra érkezésének módjáról, haldoklásáról. Mindezek mellett azzal is tisztában kellett lennie, hogy az asszony laudációjában milyen erényeket és miképpen kell vagy illik a hallgatóság elvárása szerint megemlítenie. A vallásosságnak, a házastársi szeretetnek, az emberek iránti kegyességnek nyilvánvalóan szerepelnie kellett a beszédben dicsérendő erények között. Voltak azonban olyan sajátos részletei ennek a laudációs témának, amelyeket ő idegenként csak Erdélybe érkezése után talán az udvar lelkészeitől, Gelejitől, Keserűitől ismerhetett meg. Ezek a részletek Károlyi Zsuzsanna erős karakterének néhány jellegzetes vonását jelentették, illetve azt, hogy ezek közül udvari hallgatósága milyen erények kiemelését várta.

Nem voltak ezek ez lényegtelen szempontok, hiszen rajta kívül olyan laudációra, amely a latin beszéd teljes terjedelmében foglalkozott Károlyi Zsuzsanna személyiségével, csak az úrnő belső embere, udvari papja, Geleji vállalkozott, vagy vállalkozhatott. A prédikációk közül is csak a fejedelemhez igen közel álló Milotai Nyilas István, Keserűi Dajka János és Alvinczi Péter beszédei emlékeztek meg nagy terjedelemben az elhunyt asszony jelleméről és életéről. Ez a téma tehát kényes és igen megtisztelő feladat volt annak, aki ezzel megbíztak.

Károlyi Zsuzsanna laudációjára vállalkozó Opitz beszédében az erényeknek ugyanazok a sajátos részletei jelennek meg, mint Geleji Kolozsvárt előadott orációjában. Ilyen részlet a vallásosság dicséretében az, hogy a kegyesség gyakorlásában az asszony még a lelkészeket is felülmúlta. Ennek a lelkésztársakat bántó élet Geleji a terjedelmes mondatokban megalkotott szónoklatában a megállapítás vélekedésként való közlésével, és egy interiectionával, közbevetéssel vette el: *nulli Flaminum secundam, neminem vestrum, si dixero, invisurum puto*, (ha ezt emlitem, tudom egyikőtökben sem keltek irigységet – egyetlen papnál sem volt kisebb).²⁶⁴ Ehhez a kimért fogalmazáshoz képest Opitzé sokkal inkább tényszerű, és ezért dehonesztáló az érintettekre nézve: *Juro vobis, si ad acerrimum quo praedita erat ingenium, doctrina saltem accessisset exigua, cognitione sacrarum litterarum, nemo hominum ilam superasset. Ipsis eruditis et quorum hoc studium est proprium, ruborem saepenumero expressit*.²⁶⁵ „Határozottan állítom előttetek, oly éles esze volt, hogy ha az még legalább egy

secessus, curiositas humana petit, et praeter expectationem abditissima quaeque in oculis populi, et luce clarissima exponit. Inquisiverint undique, omnes angulos perreptaverint, nihil penes nostram fuit, quod si proferatur, non gloria ipsi maxima et honori futurum sit. RMNY 1307, 148 – 149.

²⁶⁴ Uo. 32.

²⁶⁵ Uo. 148.

kicsiny tanulással gyarapodott volna, a Szentírás ismeretében egy ember sem múlhatta volna felül. Magukra a tanult emberekre is, akiknek pedig ez az ismeret a sajátjuk, gyakran reápirított.”

Hasonlóképpen ilyen jellegzetesség az asszony harcias erénye. Ezt Opitz Geleji beszédéhez hasonlóan szintén Bethlen külhoni, azaz magyarországi küzdelmeivel szembeállítva említette meg. Azonban amíg Geleji saját jelentésben és valós értelemben használta a *fortitudo*, a bátorság férfias, sőt katonás erényét úrnőjével kapcsolatban, addig Opitz ehhez képest metaforikusan, ugyanis Károlyi Zsuzsannát a férjét hazaváró hitvesként ábrázolta, aki nem valóságos, a fejedelem távollétében az országra törő ellenséget, hanem csak az otthon idegenségét győzte le.²⁶⁶ A csaknem férfias bátorság és helytállást pedig nem a hadseregek toborzásában – miként Gelejinél találjuk ennek az erénynek az előadását –, hanem a halál fájdalmainak eltűrésében mutatta meg.: *Fortitudinem vero illius et constantiam prorsus masculam, si nihil aliud, extremus profecto vitae actus abundae ostendit.* „A leginkább férfihoz méltóbátorságát és állhatatosságát, ha másban nem is, de életének végső cselekedetei bőségesen bemutatják.”²⁶⁷ A beszéd tehát nem ott hangzott el, ahová a szerzője szánta. Ezt mutatja a szónoklat megszólítása, exordiuma és a szónoknak a propositióban közölt szándéka. Mind azt feltételezi, hogy a szónok a fejedelem jelenlétében szólal meg, és nem a Mihály-templom kapujában, olyan hallgatóság előtt, ahonnan az uralkodó és kísérete eltávozott. Ebben a közlőhelyzetben a Bethlennek szánt *consolatio*, a beszédet záró *adhortatio obsecratio* felesleges és komolytalan.

Opitz orációja stílusában és eszközeiben is eltért a magyar szónokok műveitől. Mondatai sokkal rövidebbek, egyszerűbbek. Nem zsúfolt a beszédbe hatáskeltő elemeket, példázatokot, bölcsmondásokat, és világi ember lévén szentigéket sem. A beszédének exordiuma egy tézist tartalmazó mondattal kezdődik, amelynek bizonyító példája Bethlen sorsa, dicsősége és váratlan gyásza. *Nullam in his terris tam esse absolutam felicitatem, cui non suae quouque calamitas sub inde coniuncta sit, praesens hic rerum status exemplo singulari ostendit.*²⁶⁸ „Semmi olyan tökéletes boldogság nincsen e földön, amelyet azonnal sorscsapás ne követne, amint ezt a dolgok jelenlegi állásának világos példája is megmutatja.” Második személyben fogalmazott laudációban szólt a fejedelemhez, és úgy mutatta be őt, mint egy tragédia hőst. Hadviselésben és béketeremtésben, gazdagság és hatalom

²⁶⁶ ...illa interim domi insolentiam, adversarium humani generis longe validissimum vicit. „ő eközben az otthon idegenségét győzte le, amely az emberi nem legerősebb ellensége” Uo. 149.

²⁶⁷ Uo. 149.

²⁶⁸ Uo. 146.

szerzésében az égiek jóindulata kísérte, és tökéletes erényei eljuttatták ugyan az emberi mértéket túlhaladó tökéletes boldogság közelébe: *Nam si ea demum vere beata dici debet, quae relicto externa vanitatis strepitu, in virtute sola consistit, regali tuo erecto et infatigabili animo, fastigium mortalitatis paulo minus quam excesseras.* „Mert ha végül is azt kell igazán boldog életnek nevezni, amely távol áll a világ hiábavalóságának zajától, és egyedül az erényen alapszik, akkor te a te királyi lelked emelkedettségével és fáradhatatlanlanságával csaknem túllépted a halandóság legfelső fokát is.” Ám az első mondatban az emberi sorsról kimondott általános igazság érvényes órá is. A csapás kezdeményezőjét a passzív szerkezetek alkalmazásával homályban hagyta, nem említve sem Istent, sem isteneket, fátumot, mivel ezt nem büntetésnek, hanem a jóból és rosszból egyaránt részesülő emberi lét tényének tekintette, és a tézismondatban is így közölte.

Azonban, ó fájdalom! Milyen törékeny és milyen bizonytalan dolog ez! Arról győződünk meg, hogy minden lehetséges szerencsétlenség minden elemében beteljesedett rajtunk. Honfitársaid oly nagy örömeinek és a külföldiek oly nagy elismerésének és hálájának idején, a béke reménységének közepette ért téged, ó leghatalmasabb Fejedelem ez az igen súlyos seb. Lelkednek felét, aki teljesen a te lelked volt, gondjaidban menedék és öröm, a legkedvesebb hitvest kérte vissza az, akinek türelméből eddig veled élt, és neked csak az iránta való fájdalmas sóvárgást és a legkeservesebb gyászt hagyta.²⁶⁹

A beszédben nagy szerepet kapott a hallgatóság jóindulatának elnyerése, annyira, hogy a proposíció is ebbe ágyazódva, csaknem észrevétlen maradt. A megjelölt két témát ugyanis, az úrnő dicséretét, és a fejedelem vigasztalását úgy jelölte ki, hogy egyben ezeknek az érintettekhez méltó taglalásának lehetetlenségét és feleslegességét is megvallotta hallgatóinak.

Ugyanis, habár az elhunyt asszony erényei méltók voltak arra, hogy azokat igaz dicséretekkel illessék, kétlem, hogy erre bárkinek is volna elegendő tehetsége, másrészt a mi legkegyelmesebb fejedelmünket is vigasztalással kellene ugyan megsegíteni, azonban

²⁶⁹ At, proh dolor! Quam fragile, quam incertum est hoc, quicquid miseri omnibus numeris exactum esse nobis persuademus! In tanta incolarum laetitia, in tanto externorum applausu et gratulatione inter mediam spem pacis, vulnus tibi Princeps potentissime influgitur gravissimum. Illa dimidia animae tuae pars, ille totus animus tuus, refugium curarum et gaudium coniunx amabilissima, reposcitur ab eo, cuius indultu hactenus tecum vixerat, et solum sui desiderium cum dolore et luctu acerbissimo tibi relinquit. Uo. 147.

az ő legyőzhetetlen lelkét akkora bátorság és állhatatosság vértézi, hogy ettől a kötelességtől nekem el is kellene állanom²⁷⁰

A kegyes tiszteletre való hivatkozással kezdte el Károlyi Zsuzsanna laudációját. Mivel nem ismerte a Károlyi-nemzetséget, ezért a dicsért erényeket nem a családjától, hanem a szülőföldjétől eredeztette, azonban e szülőföldnek nem Erdélyt, hanem Pannóniát tekintette. Ennek oka az, hogy neki idegenként könnyebb volt az ismertebb Pannónia-toposzokkal megfogalmazni az ország dicséretét: földjének gazdagságáról, termékenységről szólt, arról, hogy császárokat, szenteket nevelt, vitéz férfiak sokaságát, Hunyadi Mátyást, a hadak villámát, aki a gétákon, szarmatákon, cseheken, osztrákokokon uralkodott, és végül ezek a nagyszerűségek után egy mondatban tért ki a Károlyi-nemzetség fényes törzsére. Ezzel le is zárta az erények eredetének témáját, és rátért a részletezésükre.

Ezek fentebb már említett sorának ismertetését a lelkierő és bátorság dicséretével zárta, amelyet Károlyi Zsuzsanna a halál elfogadásában és elszenvedésében tanúsított. Az élettől való elbúcsúzás megjelenítésében Opitz a lélek nyugalmanak sztoikus közhelyei mellett – ezek a nyugodt arc, a leváltására váró őrálló katona –, ábrázolni tudta az együttérzést kiváltó részleteket, a szenvedő test és az élethez még ragaszkodó, vergődő lélek életszerű emberi gyengeségeit is. Ezek szerint az úrnő bátorsága a halál félelmének könyörgésekkel való felülmúlását jelentette, nyugalma pedig a testi gyötrelmek feletti lelkierőt.

Látta, hogy mindaz, ami miatt tengerre szállunk, földet ásunk, szántunk, hadakozunk, izzadunk és szenvedünk a semmiségnél alig jelent többet. A dolgos állat, az ember csak mint a buborék, csillog és semmivé lesz. A halálhoz, amelyhez, mint egy bíró elé, mi legtöbbször nyakon ragadva, rabszjira kötözve hurcoltatunk, ő nyugodt arccal és nyugodt lélekkel közeledett. Azt gondolhattad volna, hogy valamiféle vendégként, vagy kedves barátként egy lakomára hivatalos, amelynek eljövetelére, miként az őrálló, sóvárogva készen várakozott. Akik őt a Szentírással óhajtották vigasztalni, azoktól egy-egy ígét fogadott el, noha elhatározta, hogy a ternészet gyötrelmei között buzgó könyörgésekből vesz erőt, mégis félt. Így reménnyel és hittel eltelve, és eltelve az örökkévalósággal, melyet halandóként csak részben ismert meg, boldogan és készségesen ajánlotta tiszta

²⁷⁰ Nam sive virtutes defunctae iustis laudibus efferre meruerant, dubito an cuiusquam facultas sufficiat: sive Princeps noster clementissimus consolatione sublevandus erat, ea invictissimus eius animus fortitudine praeditus est, et constantia, ut perire nobis hoc officium necesse sit. Uo.147.

lelkét Megváltónknak, aki őt vérével váltotta meg, és egy sóhajtás nélkül, nem adva a bánatnak semmi jelét, elhagyta testének törékeny házát.²⁷¹

Károlyi Zsuzsanna laudációját, amely a proposíció szerint a beszéd első célja volt, az üdvözült aposztrofájával zárta, és ezzel azt a képzetet kelthette hallgatóiban, hogy beszéde itt véget is ért, hiszen a latin beszédek perorációjának és a prédikációk aplikációjának gyakori eszköze az égi boldogság bizonyosságának bemutatása az üdvözült megszólításával. Opitz azonban e szövegrészben az aposztrophé lehetőségéhez képest visszafogottan fogalmazott, hiszen még csak az első beszédegységet fejezte be, és a szónoklat végére kellett tartogatnia a kifejezés erejét, ahol ismét előhozta az égi boldogság témáját. Az úrnő megszólításában az élők és a megboldogult asszony állapotának összehasonlítását a többi szónokhoz képest itt még tehát egyszerű eszközökkel oldotta meg, kerülve a mitológiai és a bibliai elemekre épülő megjelenítést, fantáziát. *Hoc quod mortale erat, haec ossa nervis circumvoluta, hanc obductam cutem, et reliqua, quibus tanquam catenis vincimur, magnae matri, cuius pars fuerat reddidisti: tu vero aeterna, tu incorrupta, melioris nunc status es, expedita oneribus alienis, et tibi relicta.*²⁷² „Azt, ami halandó volt, ezeket az izmokkal összekötött csontokat, ezt a bőrt, amely elrejt mindazt, amellyel mint egy kötelékkel vagyunk összekötözve, ezeket annak, akinek részét alkotják, nagy anyánknak, a földnek visszaadtad, te pedig örökkévalóan, te pedig romolhatatlanul boldogabb állapotban vagy, megszabadultál minden idegen tehertől, és elhagytad ezeket.”

A fejedelem megszólításával kezdett bele ezután a beszéd második részébe, patrónusa vigasztalásba. A szokásos és a témához illő közhelyekből vette az érveket a gyász elhagyásáról való meggyőzéshez. Ezek az elhunyt boldog állapota, a változásoknak kitett világi élet, a halál elkerülhetetlensége. Az érvelést a consolatiós rész elején a fejedelemhez intézett, megfontolásra intő felszólításokkal tette személyessé és meggyőzővé, majd általános érvényű bölcseséggel folytatta. Disztributívumos szerkezetekre épített mondatokban értekezett arról, hogy más-más ösztönzi tettekre az embert, de mindezt tökéletesen értelmetlenné teszi a halál.

²⁷¹ Videbat ea omnia propter quae navigamus, terram fodimus, aramus, militamus, sudamus et algemus, paulo minus, quam nihil esse. Ambitiosum vero animal hoc, quod hominem dicimus, bulla instar splendere et evanescere. Mortem igitur, ad quam plerique nostrum, obtorto collo, tanquam ad praetorem et in nervum rapimur, suo vultu et tranquilla mente admittebat. Putasses hospitem aliquem gratum et amicum ad coenam condixisse, cuius illa adventum tanquam in specula cupide praestolaretur. Sacrorum librum sententiis consolari se volentibus verba singula praecepit, et quamvis constituta in tormentis naturae precum sedulitate vinci, extimuit. Ita plena spei, plena fidei, plena aeternitatis, cuius partem mortalis adhuc percipere videbatur, castissimam illam animam Servatori nostro, qui sanguine suo eam redemerat, laeta libensque tradidit, et sine ullo gemitu aut moeroris indicio fragile hoc domicilium relinquit. RMNY 1307. 149–150.

²⁷² RMNY 1307. 150.

Az egyik városokat épít, a másik felforgatja azokat. Ezt a nagyravágása, a nagy lelkek pestise nem hagyja nyugodni, amazt a kapzsisága. Van, aki megkeresi a vagyont, és van, aki elszórja. Hol a remény, hol az irigység uralkodik, hol pedig a fényűzés és a könnyelműség. Bizony kétséges lehetne, hogy Heraklétosz sírása vagy Démokritosz nevetése lehetne-e bölcsőbb, ha az ember ostobaságát nem múltná felül sokkal nagyobb mértékben szerencsétlen sorsa. Nem engedte meg a természet nekünk, hogy legyen másik életünk is azon kívül, amelyre minket előhozott, amelyet mindannyian könnyekkel kezdtünk. Ezzel a sorssal lépünk az életbe, és amint kezdve lett, azt utánozza a maradék évek sora.²⁷³

Azt a vigasztaló érvet vont a fejedelem számára, hogy hitvese az erények és a dicsőség szempontjából eleget élt. Korai halálával elkerülte őt a bajokkal terhelt vénség, amely önmaga sem más, mint betegség. A *consolatio* Opitz is Károlyi Zsuzsanna mennyei megdicsőülésének leírásával zárta, amely az előző laudációs rész befejezéséhez képest sokkal részletesebb, és az élettel elhagyott illetve az örökkévalóságban elnyert dolgok szembeállító ellentétével, a mennyei boldogság leírásával még erőteljesebb lett.

A perorációt, a beszéd zárását Istenhez szóló *obsecratio* jelentette. A könyörgés egyrészt Bethlen életéért szólt, akit a hit és a haza védelmezőjének nevezett, másrészt azokért, akiket hitük miatt hazájukból elűztek.

És mivel a te megmaradt egyházad ellen feltámadott az egész pokol gyűlölete, különösen a mi Germániánkban, és szinte már diadalban részesülve, kegyetlenül gúnyol minket, engedd meg, hogy töretlen lélekkel a te neved dicsőségéért, a szabadságért, oltárainkért tanuljunk meg élni és meghalni. Tenélküled, ó Seregek Ura, a mi győztes vezérünk nélkül semmik vagyunk. Te vagy a mi segedelmünk és bátorságunk. Jöjj, tehát, és ne késsél! Adj azoknak józan észet, akik vetélkedő irigység törekvése miatt vagy gyáva rettegéstől kényszerítve, elfordultak a jó üggyől. Emeld fel azokat, akik elcsüggedtek, és adj hazát az ellenséges hatalom miatt elűzötteknek, amíg Téged abban a másik hazában, amely

²⁷³ Quidam urbes fundat, quidam evertit. Hunc ambitio sua, magnarum plerumque animarum pestis, illum avaritia dormire non sinit. Est qui quaerit opes, est qui lancinat. Ubique spes aut metus, ubique invidia, ubique luxus regnat et petulantia. Dubito certe flevitne prudentius Heraclitus an Democritus riserit, nisi calamitas humana ineptiis plurimum antecellit. Neque aliam nobis vitam natura cum nos edere permisit, quam a lachrymis omnes auspiciamur. Ista conditione hunc intramus, hoc initium est, quod reliquus annorum ordo imitatur. RMNY 1307. 152.

felettünk van, ahová az igen boldog fejedelemasszonyt előreengedtük, ott majd vég nélkül tiszteljük és dicsérjük! Ámen.²⁷⁴

A Mihály-templomban eközben már elhangzott Sarmasági Zsigmond latin beszéde. A középén felállított csatrum dolorisról ismét felvették Károlyi Zsuzsanna koporsóját, és a fejedelem és a templomban jelen lévő előkelők kíséretével az uralkodók síremlékeihez vitték, ahol imádságok és könnyek közt örök nyugalomra helyezték az úrnőt. A temetés délután négy órára befejeződött,²⁷⁵ a ceremóniának azonban ezzel még nem lett vége.

A parentáció

A következő két napon, július másodikán és harmadikán, szombaton és vasárnap megemlékező istentiszteletet tartottak. A temetés napjához ez még igen közel volt, de szükség volt erre, mielőtt a távolról meghívott követek, vendégek, lelkészek, szétszéledtek volna ki-ki a maga nemzetéhez, családjához, gyülekezetéhez. Az időpont kiválasztása Bethlentől eredt, lagalább is Bojti Veres Gáspár tudósítása szerint: *Postero die qui in festum assumptionis B. Mariae virginis incidit, Serenissimus Princeps interpretationum Sacrarum litterarum avidus, in animum induxit nonnullorum probatae fidei ac commendatissimae doctrinae virorum elaboratas audire conciones.* „A következő napon, amely Boldog Szűz Mária mennybemenetelének ünnepe volt, a Felséges Fejedelem sóvárogva a Szentige magyarázatára, elhatározta, hogy meghallgatja néhány kipróbált hitű és jeles tudású férfiú igényes szónoklatát.”²⁷⁶

A parentáció az elhunytól való legvégső megemlékezés a református egyház szertartási keretei között. Ez volt tehát a legutolsó alkalom arra, hogy a prédikátorok és szónokok „az országbeli minden statusoknak nagy frequentiaiban”²⁷⁷, tehát a fejedelem, az udvar, a papi méltóságok előkelő és művelt körében szóljanak Károlyi Zsuzsannáról, vagy sokkal inkább a szentírási helyek és az antik témájú szónoki közhelyek látványos bemutatásával a

²⁷⁴ Et quoniam contra relictam Ecclesiam, totus furor inferorum in nostra praesertim Germania exsurgit, ac velut compos iam victoriae crudeliter nobis insultat, fac ut infracto animo pro nominis tui gloria, pro libertate, pro aris et focus vivere discamus et mori. Sine te, Deo exercituum, victore nostro et Duce nihil possumus. Tu auxilium tu fortitudo nostra es. Veni igitur et noli tardare. Redde illis sanam mentem, qui simultatis et invidiae studio aut imbelli metu percussi, divortium a bona causa fecerunt. Erige afflictos et pulsus iniquis possessoribus suam cuique Patriam redde: donec te in altera, quae supra nos est Patria, inquam beatissimam Principem praemissimus, celebremus sine fine et laudemus. Amen. Uo. 152-153

²⁷⁵ SEGESVÁRI SZABÓ Bálint *Krónikája = Bethlen Gábor krónikásai*, vál., szerk., jegyz., előszó MAKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 206.

²⁷⁶ Uo. 153

²⁷⁷ Szepsi Mihály prédikációjának címében szerepel. RMNY, 1306. 235.

halandóságról és halhatatlanságról, az Isten előtt való megigazulásról. A szertartás épp úgy, mint a temetés alkalmi, reggel hét órakor kezdődött. Az igét Szepsi Mihály szatmári prédikátor hirdette a Zsidókhoz írt levél 11. részének 2. verse alapján.

Szepsi Mihály prédikációja

A beszédben azzal foglalkozott a Szentige alapján, hogy mi ad örök emlékezetet, mi tartja fenn az időben az ember hírét, nevét. A hosszú megszólítást beépítette az első mondatba, amely a prédikáció elhangzásának körülményét, az úrnő előző napon lezajlott eltemetésének tényét állapította meg. A következőkben ezt a mondatot kibővítve, külön-külön ismét megszólította az említetteket, a fejedelmet, a Károlyi-családot, az ország előkelőit, a nemes és nemzeti rendeket, papokat, asszonyokat, etc. Felidézte nekik az úrnő temetését, és azt, hogy kit veszítettek el Károlyi Zsuzsanna halálával. A beszéd exordiumában arányos tagmondatokba foglalt halmozásokkal sorolta fel az asszony érdemeit, sőt azt, hogy ezek az érdemek a poéták, historikusok által az emberi emlékezetben is megmaradnak. Kitűnik ebből is, hogy ezeknek nem az exordiumban, hanem sokkal inkább a prédikációt záró aplikációban lett volna a helyük. Feltűnő a rész igényes retorikai megformáltsága. Ahogyan a gyászolók egyre szélesebb körét szólítja meg a szónok, úgy bővítette a halmozással az érdemek felsorolását, trópusokkal, felkiáltásokkal a veszteség fájdalmának kifejezését. A Károlyiak esetében például:

Tekéntetes Nagysagos Carolyi familia, az te tereh alat fel nevekedet, arvasagbol Fejedelmi meltosagbā helyheztetet, szép pálma fadat szöldellö ekes Laurusodat, az ö szomorú meghervadása után, az igaz hit, az isteni félelem, a kegyesség, az öb jóságos cselekedetekkel egyetemben tulajdon saiat kezökkel, nagy sírhalommal takarítottak el ez Nemes országnak legh tisztessegesb és Feiedelmeknek rendeltetet temetö helyeben.²⁷⁸

A fejedelem és az udvar gyászát Bethlen aposztrofálásainak egyik közhelyével élve, az Absolón elől Jeruzsálemből elmenekülő, és a Kedrom patakján átkelő Dávid királyéhoz hasonlította, és ismét utalt az előző napi temetésre. „Ehez hasonló, keserves állapotot láttunk, keresztyenek az tegnapi napon Fejedelem Vruknak fenyés udvarában, (mely noha rövid de felette igen nehéz vala) és itt az Istenekházában.”²⁷⁹ Ennek vigasztalása – a beszéd szerint – a

²⁷⁸ RMNY 1306. 236.

²⁷⁹ Uo. 237.

Szentige szavával a „tudós bölcs emberek”, tehát a lelkészek feladata. A prédikációkban idegen, deminutiós *captatio benevolentiae*t kötötte ehhez a tartalmi elemhez, melyben a maga szónoki csekélységét vetette a keserűség nagyságához, illetve a „Christusban nyugvo Fejedelem Asszony” virtusaihoz. A deminutiót a szertartási szövegeket értelem nélkül éneklő egyiptomi papokról vett példázattal erősítette, és az apophtegma csattanós bölcsmondását saját magára értelmezte: *Nihil posse at interim plurimum velle*, „Semmire nem képes, de szeretne minél többet mondani.”

A szentenciát nem fordította le, sőt a beszéd további részeiben egészen önálló szövegegységeket, végül az egész doctrinát latinul közölte. Nyilvánvalóan ezért utalt az előzőekben arra, hogy Isten a tudós és bölcs emberekre bízta a vigasztalást. Szepsi az „egiptusi papok”-ról vett példázatának különlegességével ezt a tudósságot kívánta megmutatni, méghozzá ehhez a példázathoz nem igen illő helyen, közvetlenül az igemagyarázatot bevezető imádság és az Úri ima előtt.

A prédikátor az igei mondatból²⁸⁰ csak egy tagmondatot választott magyarázatra: „Mellyért jo bizonsaggal ékesítettetek meg a’ mi el0tuⁿk való Attyák.” Ez oly rövid, hogy nem kellett részekre osztania, és ez a prédikáció szerkezetét méginkább az orációéhoz közelítette, amint az erre való törekvés a jóindulatkérésében is megmutatkozott. A felosztás után szintén a szónoki beszéd propozíciójához hasonlóan jelölte meg az igemagyarázat célját: „Az igaz keresztyén ember mi által nyerhet arról tanubizonyyságot, hogy 0 éltében kedves Isten el0tt, es és boldog kimulása után állando jo hire nev es sz. emlekezeti marad. Ez leszen tzellya tanításomnak.”²⁸¹

A propozíció kifejtésében, tehát ha a prédikáció rendjét tekintjük, az explicatióban, vagy ha a szónoklatét, az argumentatióban Szepsi egy Cicero szentenciából indult ki: *Nos omnes studio laudis trahimur*. Ez az egyébként az Archias költő védelmében mondott beszédből származó mondat igen megfelelő kiindulópont lehet egy orator számára: „mindnyájunkat a dicsőségre való törekvés mozgat.” A hírnévnek becstelen eszközökkel való megszerzését elutasítván, a hírnév elnyerésének más útjait vette számba. A gazdagságot történelmi példákkal, vagy inkább apophteg mákkal nemcsak színesítette, hanem a dicsőség effajta lehetőségét cáfolta is: ezek Krózus és Szólón történetének csattanója, a sokszor citált szententia: *Nemo ante obitum beatus*, (A halála előtt senki sem nevezhető boldognak), vagy az elszegényedett

²⁸⁰ „A hit pedig a reménylett dolgoknak valósága, és a nem látott dolgokról való meggyőződés. Mert ezzel szereztek jó bizonyyságot a régebbiek.” ZSID 11, 1-2,

²⁸¹ RMNY 1306, 239.

Crassusra vonatkozó ironikus mondat: Salve, dives! (Légy üdvözölve, «gazdag» ember!) A nagy építményekben halhatatlan hírnévüket keresők példaként nyertek itt említést „Aegyiptusnak Királyai”, „Semiramis Babylonianak Királyne Asszonya”, „Artemisia Asszony”, aki Mausolos perzsa helytartó hitvese és a halykarnasszoszi mauzóleum építtetője volt. Ezek elvetése után a szellemi, morális értékekre ismét egy Cicero-idézettel tért át az Archias költő védelmében mondott beszédből: *Virtus est fundamentum gloriae...vivit post funera virtus*. „Az erény a dicsőség fundamentuma....az erény a síron túl is él”. Ennek a magasabb rendű hírnévnek az eszközét taglalva a prédikátor a mondat közepén hirtelen latinra váltott: „Mindazon-által f0képpen *ex Marte et Arte surgit gloria et honesta memoria. Hinc diverbium, Stilo Pilo. Hinc illud Poeta:*

Maiores ab arte venit gloria, Marte minor.”

Ezen a tematikai fordulóponton csak a latinul értők tudták továbbkövetni a beszédet. Ez az eljárás méginkább nyilvánvalóvá tette azt, amit a humanista műveltséget hordozó historiák, példázatok, bölcsmondások alkalmazása is kifejezett a legtöbb prédikációban, ami a temetés során elhangzott: ezek a szövegek az udvari környezetben olyan művelt közönségnek szóltak, amely nemcsak az igei üzenet közlésére és magyarázatára volt kíváncsi, hanem a prédikációhoz is úgy közeledett, mint a latin szónoklathoz, tehát elocutióra és a pronuntiatióra fogékony érdeklődéssel. A beszéd fordulópontja is a hírnév szerzésnek két olyan értékét emelte itt ki, amely a hallgatóság előkelő világi része számára a legfontosabb volt, amelyet ifjúsága óta gyakorolt, amelyben felnőttként élt, és érvényesülni tudott, ezek a vitézség és a műveltség: „Márs és a művészet által kel szárnyra a dicsőség és a méltóságos emlékezet. Innen ered a mondás «Tollal és fegyverrel», és ezért szól így a poéta: «A művészettől nagyobb dicsőség ered, Márstól kisebb»”. A vitézséggel szerzett méltó emlékezet szemléletes bizonyító példaként mutatott a prédikáció színhelyén Hunyadi János síremlékére, és utalt Nagy Sándorral dicsőségben versengő Julius Caesarra. A „deákcságok által” híressé vált férfiak esetében azonban senkit nem említett, sőt arra utalt, hogy a hajdan mindkét eszközzel híressé váló férfiak seregében menyire megfogyatkozott az ország. A műveltség fontosságának kiemelésével a gyulaféhérvári akadémia tervén munkálkodó fejedelem szívének üzent a hitszónok, és a műveltség jelentőségét a közvetlen közletről bizonyítva, a beszéd következő témafordulatára ismét latin szöveggel utalt.

A latin szövegben Szepsi áttért a textus magyarázatára, ugyanis az emberek közti dicsőséget nyújtó jeles cselekedetek és a bölcsesség mellé mint ezeknél fontosabb tényezőt, a

megigazulást és megszentelődést adó hit jelentőségét emelte ki.²⁸² Az igazi, múlhatatlan emlékezetet, dicsőséget eszerint az igaz hitre való tekintettel Isten adja. Ezzel a textust megelőző tagmondat tartalmára utalt, amely a hitről szól, és a textus pedig az „ezzel”, tehát a hittel szerzett megigazulásról.

Noha az előző szövegrészek, az exordiumban Károlyi Zsuzsanna erényei, a tractatio eddig vezetett gondolatmenetében is a „vitézség és deákság” hírnevet adó lehetőségei a cselekedetekben jutottak érvényre, az igemagyarázatnak ebben a részében az emberi tettekkel szemben a kálvinista teológiának megfelelően a hitet, Isten ajándékát emelte ki. Feltűnő, hogy amint a szónoklatra jellemző téma, tehát az emberek előtt való hírnév megszerzése, ennek lehetősége és módja megváltozott, úgy tűntek el a szövegből az apophtegma, historici példázatok, tulliusi bölcsességek, és csak a szentírási helyekkel bizonyított teológiai érvelés maradt meg a hit természetéről és a hit által való megigazulásról.

A hit természetét taglalja a prédikációba illesztett harmadik latin szöveg, amelyben új elemként az a gondolat jelenik meg, hogy Krisztus jelenti a kegyelmi ajándékként kapott hit megragadásának lehetőségét, tehát a hit nem más, mint Krisztushoz való odafordulás, a benne való bizalom.²⁸³ Ezek a témák és gondolatok távol vannak az erényeket dicsérő szónoki beszéd témájától, és a folytatás is ehhez hasonló. A következőkben azt sorolta öt rendbe szedve, melyek azok a tanúbizonyságok, amelyek a régi atyáknak Isten előtt való megigazulását mutatták, amelyekben megnyilatkozik Isten szeretete a hívein. Ezek a következők: az első az Isten ígéje, tehát az, hogy a nevük a Szentírásban meg lett örökítve, a második az Ótestamentumban megnyilatkozó isteni jelek, az Újtestamentumban ilyen

²⁸² Ut rerum gestarum claritas et sapientia cum artium ingenuarum agnitione, multis in vita gloriam, post obitum famam diuturnam attulit: ita neminem unquam in vita vera gloria, et post obitum sancta recordatio et foelicitas, nisi per fidem iustificantem et vitae sanctitatem contigit. Nam teste Paulo, ea est vera gloria et honesta recordatio, de qua Deus Optimus Maximus testimonium perhibet, et futuri sunt sanctae recordationis, veraeque beati de quorum fide iustificante dici potest per fidem testimonio ornati sunt. „Ahogyan a viselt dolgok híressége és a bölcsesség, a tudós művészetek ismeretével sokakat életükben dicsőségre, haláluk után örök hírnevre visz, úgy senki számára soha nem jut osztályrészül igazi dicsőség és halála után szent emlékezet, és boldogság másképpen, csak a megigazító hit és életszentség által. Pál apostol tanúsága szerint ugyanis az az igazi dicsőség és tisztos emlékezet, amelyről a Legnagyobb és Legtökéletesebb Isten tesz tanúbizonyságot, és azok lesznek az igaz és szent emlékezetben boldogok, akik megigazuló hitéről azt lehet mondani, hogy a hittel való tanúságtétellel vannak felékesítve.” RMNY 1307, 243.

²⁸³ Az-is szinte bizonyos, hogy az igaz hitnek természeti: In apprehendi et applicandi facultas consistit, et in hoc ab omnibus donis Dei differre, quod sit organum Christum omniaque eius beneficia et merita apprehendi: Enodat hoc Iohannes cap. I. v 12. Credere in Christum et recipere Christum tanquam synonyma ponit, quod indicio est, fidem esse speciale Christi applicationem, illi similem, cum quis rem donatam correcta manu apprehendit, attrahit et ceu propriam ad proprios usus adiungit. „A megragadásnak és az odafordulásnak a lehetőségén alapszik, és ebben Istennek minden ajándékától eltér, mivel Krisztus az ő ajándékainak és jötteinek megragadására való eszköz. János I. 12. fejti ki ezt. Krisztusban hinni és Krisztust befogadni kifejezéseket szinonimaként kezeli, mivel bizonyítékul szolgál arra hogy a hit egyedül a Krisztushoz való különleges odafordulást jelenti, és ez hasonlít ahhoz, amikor valaki egy ajándékot, kinyújtván érte karját, elvesz, vagy odanyújt, mint személyes dolgot személyes használatra felkínál.” RMNY 1307. 244

nincsen, mert Isten Pünkösdkor kitöltötte a Szent Lelket az apostolokra, és a híveknek már csak az Igére kell figyelniük, a harmadik Isten Szent Lelke, amely tanúságot tesz a megigazultak mellett. Ennél a résznél ismét egy rövid latin nyelvű értekezést szőtt Szepsi a prédikációba. János apostol első levelének 5. rész 14. versére hivatkozva, a Szentlélek ereje és a Krisztusba vetett hit alapján azoknak vádaskodását utasította el, akik az egyházát eretneknek tekintik²⁸⁴. A negyedik tanubizonyossággal visszatért az exordiumban felvetett gondolathoz: ott a vigasztalás feladata Isten szolgálóinak kiváltsága, itt a negyedik tanubizonyosságban pedig a megigazultak élete alapján tesznek tanúságtételt azoknak örök élete felől, amely az ötödik tanúságban jut érvényre, ami nem más, mint az utolsó nap, Isten végső ítélete.

A prédikáció egész tartalmára vonatkozó összegző következtetéseket a *Doctrinát* négy pontjában latinul fogalmazta meg.²⁸⁵ Ennek lényege az, hogy az igazi dicsőséget és örök

²⁸⁴ Ez az Sz.lelek Istennek az Obizonságtétele, igaz es elegendo ugy mint azimadando sz. haromsag egy bizony Istennek bizonsaga I. Joan. 5, Joan. 14. Spiritus veritatis dicitur Item I. Joan cap 5. Qui credit in Filium Dei habet testimonium in seipso: O si huius testimoniis virtutem sentirent, quidam Christiani rectius sentirent de autoritate Scripturae, neque nos Haereticos clamarent. Nam hoc Sp. Sancti testimonium, non dicimus esse Spiritus privatim, sed in verbo loquentis, etc. „I. János 5. János 14. Az igazság lelkének mondják. Hasonlóképpen I. János 5. fejezet. Aki hisz az Isten Fiában bizonyosságot nyer Őbenne. Ő ha ennek a bizonyágtételnek erényét megértenék, és néhány keresztyén helyesebben vélekednék a Szentírás tekintélyéről, és nem kiáltozgatnák rólunk, hogy mi eretnekek vagyunk. Ugyanis nem magunktól mondjuk, hogy ez a Szent Lélek tanúságtétele, hanem az Ige szavával etc.” RMNY, 1306, 246–247.

²⁸⁵

DOCTRINA

I Quia modus et medium consequendi et retinendi veram gloriam, sanctam recordationem felicitatemque est fides in Christum, quae per charitatem efficax est. Hanc qui iam nobis Deus ostendit, per hanc maiores ambulaverunt, hanc Christus consecravimus. State itaque super vias etc. Ier. 6. quid multa disputatis cum Philosophis de consequenda gloria? Credite in Deum, credite in Deum, ambulate in viis eius, honorabit vos, testabitur de vobis. Objicitis: multi fideles obscuri et innominati. Respondeo ita est plerum coram hominibus at non apud Deum. Deinde Deus non omnibus fidelibus nec semper dat bonum nomen, quia est numero bonorum externorum, quae quibusdam conducunt, quibusdam nocent. Hoc tamen certum est, quatenus in bonum piorum cedit eos Deus externo testimonio ornat, interno vero semper ornat in conscientiis.

II Hinc discamus quid nos excitare debeat ad amorem fratrum nostrorum, et ob quas virtutes in primis eos commendare debeamus. Amandi homines propter dona Dei omnia, linguarum cognitionem, sapientiam, prudentiam, temperantiam virtutes bellicas, sed maxime propter fidem eadem ratione, bono testimonio ornandi propter Dei donum, sed in primis propter fidem: Nam fili Dei sumus, Dei igitur imitatores esse debeamus, qui suos ob fidem amat, honorat, testimonio ornat. Examina hic mores hominum, qui homines amant propter bona corporis et fortuna, ut pulchritudinem, divitias, honores, pauperes, vero fideles contemnunt. Hinc solatium petant fideles, dum a mundanis contemnuntur.

III Ea est vera fides per quam maiores nostri Deo placuerunt et ob quam testimonio ornati sunt. Haec est fides nostra vere catholica.

IV Quos Deus ob fidem bono testimonio ornat in vita, ii certi sunt de sua salute. Vera est doctrina, nam qui credunt sciunt se credere, sentiunt se ad Deum conversos esse. Deinde habent testimonium Spirit. Sancti et bonae conscientiae. Contrarium docet Bellarminus Lib. 3. de Iust cap. 4. etc.

Cum haec ita sint Auditores, consideremus maiores nostros in sistamus vestigiis eorum, demus operam veram fidem ut consequamur, in ea crescamus, perseveremus, si crediderimus omnia, a Deo consequemur ad salutem nostram pertinentia. Accepti erimus Deo, et testimonio ornabimur ob eo in vita in agone, post mortem. Ob quam felices, qui testimonio Dei ornantur! E contra quam infideles, qui fide destituntur. Miseri sunt in vita, dubii in agone, miserrimi aeternum post mortem etc. RMNY 1306. 247.

DOCTRINA

emlékezetet az jelenti, hogy hitükért Isten tesz tanúságot a hívek mellett. Ez azonban nem mindig válik nyilvánvalóvá a külső javakban, de mindig a tiszta lelkiismeretben. Szeretni kell hittestvéreket Isten adományaiért, a műveltségért, vitézségért, türelemért, de leginkább a hitükért. Akiket Isten jó tanúságtétellel ékesít fel az életükben, ezt elnyerik haláluk után is.

Az *Applicatio brevis* a *Doctrina* tanításait a megszólított úrnőre vonatkoztatta. A prédikátor az asszony érdemeit ismét előhozva, a *Doctrina* érvényességét mutatta be az asszony dicséretével. Az *Applicatio*ban Károlyi Zsuzsannára értelmezve a *Doctrina* utolsó mondatai folytatódnak: *Accepti erimus Deo et testimonio ornabimur ab eo in vita, in agone. Ob quam felices, qui testimonio Dei ornantur!* „Elfogad majd minket az Isten, és tanúságtétellel leszünk felékesítve általa életünkben, haldoklásunkban és halálunk után is. Ezért boldogok azok, akik Isten tanúságtételével vannak felékesítve.” Az *Applicatio* pedig így kezdődik: „Te penig sok ideig való könyhullatással siratandó Feiedelem Asszonyunk, boldog vagy mert hittel, kedves voltál ez világi emberek előtt is, és jó tanúbiznyságot nyertél az Ur Istentől”²⁸⁶ Az aplikációban a prédikáció két értékrendje, az emberek előtti és Isten előtti megigazulásé kerülnek az úrnő megdicsőülésével egyensúlyba, hiszen a prédikátor Károlyi

I. Mivel az igazi dicsőség, a szent emlékezet és a boldogság elérésének és megtartásának módja és közvetítője a Krisztusba vetett hit, amely a szeretet által eredményes. Isten ugyanis ezt már megmutatta nekünk, eleink is eszerint jártak, és ezt Krisztus szentelte meg. „Álljatok az utakra...”, és Jer, 6, 16. Miért is vitáznátok többet a bölcssekkel a dicsőség követéséről? Higgyetek Istenben, higgyetek Istenben, az Ő útjain járjatok, Ő felmagasztal titeket, és tanúságot tesz majd felőletek.

Ellenvetések: Sok hívő ismeretlen és névtelen maradt. Ezt válaszolom: Így van ez általában az emberek előtt, de nem az Isten előtt. Aztán: Isten nem minden hívének és nem mindenkor ad jó hírnevet, mivel ez (az örök élet szempontjából) a külső javak közé számlálatik, melyeket némelyeknek kölcsön adnak, másoktól pedig megtagadnak. Az mégis bizonyos, hogy valahányszor a kegyesek javára enged az Isten, őket külső tanúságtétellel is felékesíti, a belsővel pedig mindig felékesíti őket a lelkiismeretükben.

II. Innen megtudhatjuk azt, hogy mi készítsen minket a testvéreink iránti szeretetre, és hogy milyen erények miatt kell nekünk őket különösen kedvelnünk. Szeretni kell az embereket Isten minden (neki adott) adományaiért, a nyelvek ismeretért, a bölcsességért és műveltségért, a türelemért, vitézségért, de leginkább a hitért, és éppen ezért jó tanúságtétellel fel is kell ékesíteni őket Isten adományaiért, de leginkább a hitéért. Mivel Isten fiai vagyunk, követőivé is kell lennünk az Istennek, aki az övéit hitük miatt szereti, felmagasztalja, és tanúságtétellel felékesíti. Vizsgáld itt meg azoknak az embereknek az erkölcsét, akik az embereket a testi és a szerencsétől eredő javaik, tehát a szépségük, vagyonuk, méltóságuk miatt szeretik, a hívő szegényeket azonban megvetik. Ebből nyerjenek vigasztalást a hívek, midőn a világiaktól megvetést szenvednek el.

III. Ez az igaz hit, amely által a mi eleink Istennek tetszettek, és ami miatt. Ez a mi igaz és egyetemes hitünk.

IV. Akiket Isten a hitük miatt jó tanúságtétellel ékesít fel az életükben, azok biztosak az örök élet felől. Igaz tanítás ez, ugyanis azok, akik hisznek, azokról tudják is, hogy hisznek, és érzik is, hogy Isten felé fordultak. Ezért nyerik el a Szent Lélek bizonyágtételét és a jó lelkiismeretet. Ezzel ellentétes dolgot tanít Bellarminus a Megigazulásról (de Iust.) 3. könyv, 4. fejezetében. Etc.

Mivel ez így van, hallgatóim, figyeljünk eleinkre, és az ő nyomaikba lépünk, fáradozzunk az igaz hitért, hogy azt kövessük, abban növekedjünk és megmaradjunk, ha hisszük mindezt, Istentől elnyerjük mindazt, ami az üdvösségünkre szolgál. Elfogad majd minket az Isten, és tanúságtétellel leszünk felékesítve általa életünkben, haldoklásunkban és halálunk után is. Ezért boldogok azok, akik Isten tanúságtételével vannak felékesítve. Ezzel szemben mennyire boldogtalanok azok, akik a hitet megtagadják. Szerencsétlenek ezek életükben, kétségessé válnak haldoklásukban, igen szerencsétlenek az örök halálban. Etc.

²⁸⁶ RMNY 1306. 249.

Zsuzsanna földi életét látva, tehet Isten előtt is hiteles tanuságot a fejedelemasszonyról. A prédikáció végén a fejedelmet szólította meg, és a Szent Lelket kérte vigasztalóul gyászában..

Bojti előadása szerint Bethlen ájtatos és figyelmes lélekkel hallgatta Szepsi Mihály igehirdetését, akit az ifjú Kemény János követett. A tizenöt éves ifjú – amint korábban kitértünk rá – az első temetés gyulafehérvári ceremóniáján is latinul szónokolt. Kemény az önéletírásában nem emlékezik meg ezekről az eseményekről, tehát nem tudható, kik intézték úgy, hogy ő másodízben is szerepeljen. Talán korábbi tanárai, Geleji vagy Csulai javaslatán, vagy talán magán a püspökön, Keserűin múltott mindez. De lehet ennek egyszerűbb oka Bethlennek Kemény és családja iránti szeretete. Mindenesetre kiváló alkalom volt ez arra, hogy az ifjú a székesegyházban *in medium prodiens* – amint Bojti említi –, középre kilépve megmutassa magát az udvar, és a mondhatjuk, akár az ország közönsége előtt.

Kemény János szónoklata

Az előadott beszéd feltűnően rövid volt, és témájában látszólag alig kapcsolódott a helyzethez, amelyben elhangzott. Kemény ugyanis a propozicio megfogalmazása szerint *Laconica brevitate* – lakónikus rövidelességgel szónokolt az ember mint isteni lény kiválóságáról és szépségéről. Hogyan kapcsolódik ez a gyászhoz és a halálhoz? Ezek ugyanis a gyászbeszéd és temetési prédikációk közhelyei. Kemény beszédének témáját és a benne megjelenő közhelyet, a mikrokozmoszt Szikszai Hellopeus János is alkalmazta, amint ezt fentebb bemutattuk. Kemény a beszédben nem említette meg, de a közhelyeket ismerő hallgatóságának nyilvánvaló volt enélkül is, hogy az Isten képmására teremtett embernek minden más lényt felülmúló kiválósága és szépsége csak az *ante lapsum creaturára*, a bűneset előtti, tehát a halált nem ismerő teremtményre vonatkozik az elhangzott szónoklatban. A tökéletes Isten és ennek képmását viselő ember összevetése, amire a beszéd gondolatmenete épül, szintén csak az eredeti tökéletességben teremtett *divinum animal*, isteni lény esetében lehetséges. A beszéd végén ennek az összehasonlításnak az összegzésében azt kívánta elérni, hogy hallgatói felismerjék magukban Isten képmását, és Isten ajándékait. Ennek célja pedig az, amire a beszéd szerint a legnagyobb isteni ajándék, Jézus Krisztus szenvedésének és megváltó halálának említésével utalt, hogy megtalálják létüknek azt a részét, amely nem lehet a halál martaléka.

A latin beszéd után Kornis Boldizsár fiainak, vagy inkább árváinak, Györgynek és Ferencnek az epicédiumai következtek.²⁸⁷ Ezek szövegét az *Exequiae* nem tartalmazza, mivel az ifjak a temetés végeztével Bécsbe utaztak a jezsuitákhoz tanulmányaik elmélyítése végett, és a versek kéziratát nem adták át a gyűjtemény szerkesztőjének.²⁸⁸ A két Kornis-fiú gyászversével a parentációs istentisztelet is véget ért. A szertartás után tort rendeztek.

Váradi István prédikációja

A következő napon, július harmadikán a Mihály-templomban ismét istentiszteletre gyülekeztek. Ez a május 14-étől tartó hosszú szertartássorozat utolsó napja volt. A prédikációt Váradi István, bodrogkeresztúri lelkész végezte *A zsidókhoz írott levél* 13.részének 14. verse alapján: „Nincsen itt maradandó városunk, hanem jövődöt keressünk!” Váradi követte az igei üzenet kifejtésében a prédikációs szerkezeti elemeket, megtartotta tehát a partitiót, az egyes részeket alrészekre osztotta, az első részéhez „tanuság”-ot és „hasznot” fűzött. Mindezek mellett a gyászbeszéd fabuláit, históriáit, bölcsességeit is bőségesen alkalmazta a tanítás szemléletessé tétele végett Homérosztól Janus Pannoniusig.

Az exordium az a helyzetből és a beszéd műfajából nyilvánvalóan következő gondolat volt, hogy mindenkinek, legyen bármilyen hatalmasság, meg kell halnia, és ezért jelölte meg Mózes is a hosszú életű pátriárkák életének végét. Itt felsorolta a pátriárkák életkorát Ádámtól Matuzsálemig. A summában a textust két tartalmi elembe foglalta össze. Egyrészt abban, hogy az emberi élet véges, és ehhez hozzákapcsolta a Dávid szavait a *Királyok könyvéből* *Vado viam universae carnis*²⁸⁹, másrészt abban, hogy az eljövendő üdvösséghez kegyesen kell élni. A partitióban, amely egyben a beszéd célkitűzése, ezek szerint rendezte el az igemagyarázat támaszait három részben: 1. Mennyire rövid az ember élete, és mennyi nyomorúsággal teljes. 2. Mi az oka annak, hogy a világ nagyobb része „tunya igyekezettel

²⁸⁷ Kornis Boldizsár, udvari és székely főkapitány az 1610-ben megesett „conspiratio Kendiana”, a Báthori Gábor elleni széki összeesküvés egyik résztvevője volt. A szervezkedés leleplezése után a menekülő Kornis Boldizsárt és Györgyöt üldözők utolérték. Györgyöt harcban megölték, Boldizsárt, aki szintén ellenállt, „mert egy vitéz ember vala”, elfogták, és Báthori a beszercebányai országgyűlés egyetéréssel kivégeztette. A két Kornis, miként az összeesküvésben részt vevő főurak nagy része, katolikus volt. – Hídvégi MIKÓ Ferenc *Emlékirata = Bethlen Gábor krónikásai*, vál., szerk., jegyz., előszó MAKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 40, NAGY László, *Tündérkert fejedelme*, Bp., Zrínyi, 1988, 151–155.

²⁸⁸ ...sed quoniam studiorum uberiorum acquirendorum causa, sese Viannam ad P. Iesuitas finitis exequiis contulerunt opinione nostra prius copiam carminum non fecerunt. RMNY 1307. 156–157. Az *opinio nostra*, „vélekedésünk szerint” közbevetés azt mutatja, hogy Bojti egy olyan kéziratgyűjteményt próbált rendezni az események időpontjai szerint, amely a kötetösszeállításával korábban megbízott Háportoni Forró Pálnak átadott iratokból állt. A két Kornis-fiú versei tehát ezek közül hiányoztak, és ezért szabadkozik utólag efelett Bojti.

²⁸⁹ „Minden test útjára térek.” 1Kir 2,2

vágyakozik” az örök hazára? 3. Hogyan kell készülnie az embernek erre az örök hazára? Ezek után hozzálátott a részek egyenkénti taglalásához.

Az első rész tételének bizonyításához először szentigei locusokat hozott elő a 39., a 144. zsoltárt, Ézsaiás könyvének 40. rész 8. versét *Omnis caro faenum et omnis gloria eius ut flos agri*,²⁹⁰ Jób könyvének 14. rész 1. versét, majd ezek után az antik témájú közhelyekről vett exemplumok következtek: Szólón tanítása Krözushoz, „Homerus fabulájá” az emberi életben kimért jó és rossz sorsról²⁹¹, Philipposz parancsa, hogy őt ember voltára emlékeztessék, egy Cicero-citátum a *Cato Maior, de senectute*ből,²⁹² Nagy Sándor koporsója felett a hatalmának mulandósága felett meditáló három bölcs története és szavai, Szilénosz mondása, síró Xerxész, síró szkíták, tehát mindazok a történetek és bölcsességek, amelyeket addigra, a hosszú temetési szertartássorozat végére unásig hallgathatott a szónok közönsége. Ezek közt Janus Pannonius 8. elégiájából vett idézet jelentett különleges színfoltot.²⁹³

Ehhez a tételhez és a Szentigével és példákkal elvégzett bizonyításához két kérdéssel fűzött következtetést, amely a tanuság szerepét töltötte be. Mindegyik kérdést több pontba szedve fejtette ki, mindegyikhez argumentumként szentigéket idézett. Az első következtetés kérdése ez: Miért rendelte Isten rövid időre az ember életét? Erre három választ közölt: 1. Ne halogassa senki az életének megjobbítását! Ennek argumantuma Syrák 5, 8-9 *Non tardes converti ad Dominum, neque differas de die in diem, subito enim exardescit ira eius, et in tempore irae disperdet te*.²⁹⁴ 2. A világi bajok elviselhetők legyenek, „mert *omnia brevia tollerabilia*”, minden, ami rövid, elviselhető is. Itt a 2Kor 4,17-re hivatkozott: *Momentanea laenitas afflictionis nostrae aeternum gloriae conficit nobis*.²⁹⁵ 3. A világi gyönyörűségek „megkóstolásából”, meg lehessen ismerni a túlvilági örömet. A második következtetés kérdése: Miért akarta ilyen nyomorúságossá tenni Isten az ember életét? Ennek kifejtésében nem szentigei locusokkal, hanem görög történelmi, mitológiai exemplumokkal érvelt, és a

²⁹⁰ „Minden test fű és annak minden dicsősége, mint a mező virága”

²⁹¹ „Homérus fabulája tartya, az Iupiter minden embernek egy egy pohar italt ad meg innya, mikor ez világra születik, melynek nagyobb részét az nyomorúságnak hordaiából csapollya, de az boldogságnak hordaiából csak egy keveset cseppent belé.” RMNY 1306, 252, Iliász XXIV, 527-535.

²⁹² Ex vita ista discedo tamquam ex hospicio, non tamquam ex domo, commorandi enim natura nobis diversorium non habitandi locum dedit. „Az életből úgy távozom el, mint egy vendégségből, és nem úgy mintha az otthonom lenne. Ugyanis száminkra a természet csak időzésre való fogadót és nem lakozásra szolgáló helyet rendelt.” 84. caput.

²⁹³ „...az vizen való buborékhoz hasonlították azt, mint az Pannonius elegia 8 *Quam cito bullatae pluvius tumor interit undae. / Tam postrema cito cui libet hora venit*.” RMNY, 1306, 253.. A disztichon pontos helye: *Threnos in Racacinum cubicularium* 35– 36. *Síratóének Racacinusról*, *kisinasáról* „Mint pocsolyában szétpukkan zápor buboréka, / Ránk tör végóránk éppen ilyen hevesen” PALOJTAY Béla fordítása.

²⁹⁴ „Ne késlekedj az Úrhoz térni, és ne is halogasd napról napra, mert hirtelen lángolfel az Ő haragja, és haragjának idején elveszejt téged.”

²⁹⁵ „Mert a mi pillanatnyi kis szenvedésünk minden mértéket meghaladó, örök dicsőséget szerez nekünk” Protestáns 1990-es fordítás (Magyar Bibliatanács).

következtetéseket két pontban végezte el. 1. Hogy az ember ne ebben a világban bízson, és ne legyen felfuvalkodott. Itt makedón Fülöp történetének példáját használta, aki bölcsen megértette, „*hogy post phoebum nubila ismet laetitiae luctus terminus esse solet*”, azt tehát, hogy a derűre ború, és az öröm megszabott idejére a bánat szokott következni. Itt részletesen előadta ezt a historiát, amelyet közönsége akár csak a meghallgatott gyászbeszédekből is már igen jól ismert.²⁹⁶ Ráadásul a pontok és alpontok útvesztőjét tovább csavarta Fülöp örömeinek regisztrálásával. 2. „az nyomorusagokkal tanít az Vr Isten az Atyafiui szeretetre”, tehát a sorsközösségben a másokon való könyörületre. Ennek argumentumául szolgáló példázatot így vezette be: „Olvassuk az Theseus felől” Feltételezte tehát a prédikátor, hogy olvasott, művelt hallgatói tisztában vannak a históriákban, fabulákban emlegetett személyekkel, az érv tehát nem csak elegáns, hanem hatásos is. Azonban a mások sebeit gyógyító Thézeusz történethez fűződő latin mondat – *Non turpe hominibus aliorum mala* – az első a prédikációba közölték közül, amelyet lefordított Váradi: „Nem rút dolog más nyavalyáján könyörölni.” Fontosnak tartotta tehát, és ez után helyezte el az első részhez fűzött doctrínát, „Mit tanoljunk mind ezekből?” és „hasznok”-at: „Miért kell ezeket értenünk?”

A doctrínát rövidre fogta, hiszen az előző rész is ezt a szerepet töltötte be, és azt fejtette ki benne, hogy a halál nem véletlenül, isteni előrelátásból történik. A „haszná”-ban a hallgatósága számára két erkölcsi tanácsot, intelmet fogalmazott meg. Az első az, hogy Isten gondviselésére figyelve, ne féljenek a haláltól, készüljenek rá, mert a javukra szolgál, hiszen, ahogyan a fáradt test az álom után, úgy újulnak meg majd ők is holtuk után az üdvösségben. A második szerint, mivel a halál órája bizonytalan, ne halogassák megtérésüket, és életük „egy *perpetuum poenitentiae exercitum* legyen”, a bűnbánat állandó gyakorlása. Ehhez két példázatot és két igehelyet fűzött bizonyítás végett. Az egyik példázat a Lukács evangéliumának 12. részében gazdag emberé, és ez még itt az argumentum szerepét töltötte be. A Nagy Sándorról vett másik exemplum – amely szerint Nagy Sándor Demokritosz filozófustól megtudván, hogy más világok is vannak, bánkodik telhetetlenségében, hogy egyet sem tudott teljes egészében meghódítani – inkább dekoratív, mint bizonyító szerepű ebben az érvelésben. A hasznót a Szentírásra való utalással fejezte be, az *Eccl 7. In omnibus operibus tuis memorare novissima tua et in aeternum non peccabis*. „Minden dolgaiddban

²⁹⁶ Mert mikor egy nap három órát hallott volna. 1 hogy in olympiaco certamine ott volt volna győzedelmes. 2 hogy az Parmenio hadnagy megverte volna a görögöket az kik ellen küzdött vala 3 Hogy az Felesgenek Olympia Aszonnak egy fiui magzattya született volna. Mely dolgokat mikor egy órában meghondották volna az Philep Királynak mindgyarást kezeit az égh fele fél emelé és így azolla: *Dii vobis supplico ut tot res secundas mediocri malo compensetis*. RMNY 1306, 256. „Ó, istenek, könyörgöm nektek, hogy ily sok sikerhez egy csekély bajt is keverjete.”

megemlékezzél az te utolsó végedről és soha örökké nem vétkezel.”²⁹⁷ illetve Lk 12, 40 alapján „Ti is azért legyetek készek: mert a mely órában nem gondolnátok, abban jő el az embernek Fia.”

A második részben, amelynek tétele tehát az, hogy mi ok miatt nem vágyakoznak az emberek az örök hazára, négy pontban fejtette ki a válaszát. Az első a hitetlenségről, a második a földi gazdagsághoz, hírnévhez való ragaszkodásról szólt, a harmadikban azt fejtegette, hogy az emberek nem az örökkévalókról, hanem a földi kincsekről beszélgetnek és gondolkodnak, a negyedik pontban pedig, hogy mulatással és bujasággal töltik napjaikat, és a túlvilággal nem törődnek. Mindezek végén szenvedélyes szavakkal szólt a negyedik pontban illetékesek életének végéről: „Ez félék meg fertőzött lelkeket bűdös dög testekből, mint az Urget az liukból ki öntik és magokat örökre való kárhozatban veszedelemben eytik” és „az Pokolnak keserves fenekén az ki mondhatatlan és vég nélkül való nagy kinokkal kel meg elegendniek, amaz frissen lako Boldisar Királlyal és az Gazdaggal.”

A harmadik résznek kérdésben megfogalmazott tételére „Hogyhogy kel magunkat arra az következővárasra készítenünk?”, tehát miképpen kell az örökkévalóságra készülni, négy pontban adott választ. Az elsőben: igaz hittel „az örök élet készít Christushoz” kötődni, őbenne megnyugodni; a másodikban: békességes türessel, itt Jób, Tóbiás példáját idézi fel, Pál apostolét, és idézi a 2Tim 4,6 igét; a harmadikban pedig könyörgéssel: „Summa ez, hogy az kersztyén embernek hálákat kel adnia az elvott jókért, melyeket Isten ő benne el kezdet....kérni kell, hogy az hitben meg erősítsen... halálunknak ideien batoritson, vigasztaljon, boldog és csendes kimúlást adgyon, és az életre be vigyen.” A negyedik pontban megfogalmazott válasz az, hogy mindezekért az igaz hitben mind halálig meg kell maradni. A harmadik rész emelkedett hangú zárását e negyedik pontban érvként megidézett és interpretált igék közül a 116. zsoltár adta. A zsoltár 7-9 verseinek szövegét nem latinul, hanem magyarul közölte. Ez a fordítás nem a Vizsolyi Bibliáé, lehetséges, hogy a prédikátor saját munkája. „Tery meg oh en lelkem az te nyugodalmadban, mert az Iehova Isten jól tőtt te veled, meg mentette lelkemet a halálból, szemeimet az könyhullatastól, labaimat az botrankozastól, immar szüntelen járhatok az en Iehova Istenem előtt, az élőknek földén.”

Az aplikációban, amely mint rendesen az elhunyt dicséretét tartalmazza, a harmadik rész pontjait érvényesítette Károlyi Zsuzsannára. Ő az, aki az ott általános értelemben leírt

²⁹⁷ Jézusnak, Sirák fiának könyve 7. rész 36.

szükséges feltételeknek tökéletesen eleget tett, és ilyenformán elnyerte a világi bajokból való boldog szabadulást, tehát „magát igaz hittel, nyomorúságaiban való békességes türelemmel, buzgó könyörgéssel, és az igaz hitben végiglen való megmaradással...elvette amaz boldog hazát”. A prédikáció hangvétele a harmadik résztől fokozatosan emelkedetté vált, és ennek különös eszköze volt az, hogy Váradi itt egyáltalán nem alkalmazta a *techné*-nek a szöveg más helyein igen erőltetett fogásait, a nyakon ragadva berángatott görög-latin exemplumokat, hanem megmaradt szavainak a Szentírásból vett igei argumentumokra fundált egyszerű hitelességénél. Ezek végül a záró mondatokban érték el a megdicsőítés katartikus hatását. „Nyugossza a mennyei Vt Isten O Felseget, mind addiglan míg az Christus az O hatalmassaganak Angyalaival eljoe holtaknak és eleveneknek igazságos sententiában való megitelesere, es akkoron dicsOult teste lelkevel egyesUlven végnélkül uralkodgyék az gyOzOdelmes Anyaszentegyháznak elO tagjaival. Amen”²⁹⁸

Lippai János szónoklata

Váradi igehirdetése után Lippai János latin szónoklata következett. Lippai, akit Bojti *optimae spei juvenis*-nek, „a legjobb reményekre feljogosult ifjú”-nak nevezett, nagy ívű és sok, hatásos digressióval felépített beszédet adott elő, amely méltó befejezése lett a Mihály-templomban tartott szertartásoknak. A szónoklat nem megszólítással, hanem az emelkedett hangvételt szolgáló és a szónok megrendültségét kifejező dubitatióval, kérdések és felkiáltások halmozásával kezdte. Az Ovidiust, Cicerot imitáló emfatikus kezdés brachylogiája, tehát a rövid mondatok sora, a kérdések és a megszólítottakhoz intézett felszólítások azt a benyomást kelthették a hallgatóságban, hogy nem is gyászbeszédet, hanem panaszos accusatiót fog hallani.

Szóljak-e vagy hallgassak? Elfojtsam-e szavaimat, vagy kimondjam? Íme, lehanyatlott Pannónia szerencsecsillaga! Nem sóvárogtok utána? Íme elhervadt Erdély ékessége! Nem látjátok? Íme az egész keresztyénség kincsesháza kirabolva áll!²⁹⁹

²⁹⁸ Az idézetek: RMNY 1306, 261–263.

²⁹⁹ *Eloquar an sileam? Supprimem vel enunciem? Ecce prosperum Pannoniae sidus deflagravit; non concupiscitis? ecce Saphyrus Transsylvaniae emarcuit! non videtis? ecce thesauri Christianitatis universae erepti!* RMNY 1307, 157. Ovidius *Pontusi levelek* 4.3. elégiája, amelyben a bajban hozzá hűtlen barátját vádolja, hasonlóképpen kezdődik: *Conquerar an taceam? Ponam sine nomine crimen*, „Mondjam? Hallgassak? S név nélkül szóljon-e vádam...” CSORBA Győző fordítása. – Cicero az I. Catilina-beszédben szintén a helyzet érzékelésére vonatkozó rövid kérdéseket halmoz az exordiumban, melyek a vádlotthoz szólnak. Pl. *Patere tua consilia non sentis, constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides?* – Lippai

Ezt a hangvételt nemcsak az úrnő halála feletti gyász indokolta, amelyre tropusokkal utalt, hanem a téma bölcséleti komolysága, illetve a hallgatóságának tulajdonított műveltség is, amelynek – amint erre a *captatio benevolentiae*-ben alkalmazott *deminutio* halmozott kérdéseivel utalt –, úgy véli, alig tud majd megfelelni.

Ó, bárcsak most valami égi Isten szállna meg engem, hogy csak a helyhez méltó, hogy csak az alkalomhoz méltó, hogy csak hozzád, ó felséges fejedelem, számunkra természettől fogva legkegyelmesebb urunk, és te, országunk igen nevezetes kormányzó ura, ti igen nevezetes hercegek és bárók, tekintetes és nagyságos, nemes és tiszteletes, hírneves urak, és más, műveltségben és nemességben igen kiváló hallgatóim, mondom, csak a ti elvárásokhoz méltó beszéd juthatna osztályrészemül! Ezt kívánni az én feladataim közül valónak ítélem, remélni azonban nem is merem, oly távol van az tőlem, hogy elérni alig van reményem, csak ha a ti jóindulatotokat, józan eszemnél maradva, nem vetem el.³⁰⁰

Ezekkel az eszközökkel arra készítette fel a hallgatóit, hogy nagy műveltséget kifejező és az értésben is ugyanezt igénylő téma lesz beszédének a tárgya. Mindezt hosszú, alakzatokkal telerakott bonyolult szerkezetű mondatokban fejtette ki, miközben paradox módon a téma komolyságára hivatkozva, az aposztrophéval megidézett orátorokat és poétákat arra intette, hogy a „festett szavakkal tetszően feldíszített beszédet”, az „apollói finom szépséggel megírt verseket”, tehát a szólás mestersékeltségét eszközeit mérsékeljék.³⁰¹

A beszéd céljának kijelölése alig észrevehetően, egy prepozíciós szerkezettel jelent meg a figyelem és a jóindulat kérésének mondatai között.

Erre a reménységre alapozva, úgy cselekszem, hogy mindaz, amire vállalkoztam, tudniillik, hogy a dolgok változékonyságáról inkább csak érintőleg, mintsem részletesen

kezdőmondata szó szerint egyezik az *Aeneis* III. 39. sorával, de ott a nem indignatiót, tehát méltatlankodást fejez ki, mint a fentiek, hanem a félelmetes téma előadását bevezető praemunitiót, mentegetőzést. *eloquar, an sileam?---gemitus lacrimabilis imo / auditur tumulo, et vox reddita fertur ad auris...* „s – mondjam-e vagy hallgassak? – sóhaj tör fel a mélyből, / száll fel a dombra, siralmas jajszó jut füleimhez...” KARTAL Zsuzsa fordítása.

³⁰⁰ Ah utinam, nunc mihi Deus aliquis coelitus illabatur, ut non nisi digna loco, digna tempore, digna vestra Sereniss. Princeps, Dn. nobis naturâ clementissime, illustriss. Regni Gubernator, illustrissimi Comites ac Barones, Spectabiles, item et Magnifici, Generosi, Reverendi, clarissimi, caeterique et eruditione et nobilitate praestantissimi Audit. vestra inquam expectatione digna mihi contingat oratio. Quod optare quidem mearum esse partium judico, sperare certe nisi omnem cum sana mente verecundiam abiecerim non ausim, tantum abest, ut mei id consequi posse confidam. RMNY 1307, 157-158.

³⁰¹ ...omnibusque eloquentiae calamistris decenter compta oratione...decantillationibus tenerorum versuum per Apollinem...omnibuslusionibus remittite...Uo. 157.

szóljak, a téma komolysága miatt nálatok helyet találjon, és jelentősége miatt tetsszen, fensége miatt kedvező fogadtatást nyerjenek, és tehát komolyan törekszem arra, hogy ha semmi mással nem is, legalább a nyíltszívűségemmel, amely életkoromnak és jellememnek sajátja, vagy a beszéd rövidségével, amelyre a ti sokféle és nagy elfoglaltságotok sürget, olyannak tűnjek előttetek, mint aki a tetszéseket elnyerni akarja.³⁰²

A beszéd tárgya tehát a világ változékonyságának bemutatása és annak bizonyítása, hogy a világon semmi sem állandó és biztos. A temetés prédikációiban és latin beszédeiben sűrűn előforduló toposz ez, amelyről a hallgatóság a temetés végére már minden kétely nélküli bizonyosságot szerezhette. Újdonságot a számukra a szónok csak a toposz előadásának és az érvelés módjainak a variációival szerezhette, és ezért volt szüksége arra, hogy kitérésekkel és az ezekben alkalmazott érdekes példázatokkal tegye a beszédet hatásossá. A tét ilyenformán igen nagy volt, mert ha ezekkel nem tudott volna célt elérni, a beszéd csak unalmas és fárasztó ismétléssé válhatott volna.

Lippai az egész beszéde számára választotta célkitűzésül ezt a közhelyet. És nem csak egy argumentumot bízott rá. Ezért fontos volt a kifejtés sorrendje, a dispositio. A nagy egységtől, a *Dániel könyvében* említett világkorszakoktól haladt az emberi életszakaszok és az érzelmek változásáig. A világkorszakok után tehát a föld és az ég, a bolygók, a zodiákus és az ezzel összefüggő évszakok változása következett, majd szépen formált transzióval tért át az élőlényekere.

Mert ha most a az égi dolgok különböző fajtáit kívánnám végigkísérni és bemutatni, azt, hogy milyen ámulatra méltóan játszadozik ezek változásában a természet, miféle mértéke lehetne, kérdezek titeket, a beszédemnek, és lehetne-e vége? Azonban ezt a mérhetetlen tengert ugyan ki hajózhathatna be? A tágas terű óceánt ugyan ki zárhatná kerítések közé? De siessen inkább a beszédem a számunkra közelebbi célok felé!³⁰³

³⁰² Hac itaque spe suffultus faciam, ut quae mihi de rerum vicissitudine, indigitanda potius, quam dicenda proposui, ipsa materiae dignitate locum apud vos invenient, amplitudine placeant, maiestate commendentur: inque id incumbam serio ut si nulla aliâ re, saltem simplicitate, quae meae est aetatis ingeniique propria, vel orationis brevitate, quam multae magnaeque vestrae occupationes flagitant, placere vobis voluisse videar. Uo. 158.

³⁰³ Quod si ergo nunc ad varia Meteororum genera progredi vellem et ostendere, quam stupende in eorum Metamorphosi natura lusitet? quis quaeso orationis modus futurus esset? quis finis? verum immensum est hoc pelagus, quis enaviget? spaciosissimus Oceanus, quis concludat septis? Ad ea, quae nobis viciniore sunt properat oratio. Uo. 159.

Az állatok életére áttérve Plinius *Historia Naturalis*ából megismert különlegességeket hozta elő példaként a nemüket megváltoztatni képes állatokról, a hiénáról, a krokodiltojásokra vadászó ichneumon menyérről, a hold változásával ellentétesen növekedő és apadó tengeri csigáról etc.³⁰⁴ Ez után tért át a változó emberi világra Próteusz mítoszána a változó szenvedélyekre vonatkoztatásával, az életszakaszok változásaival. Az emberi sorshoz érve, új elemként hozta a beszédbe a szerencse változékonyságát, és az erre vonatkozó históriák közhelyeivel bővítette a kifejtést, erősítette az érveket: Krózus történetének színes előadásával, Sesostris fáraó szekerével.

Ezzel a példával lezárta a confirmatiót és áttért a beszéd befejező részére. A prédikációk aplikációjához hasonlóan az előzőekben kifejtett és bizonyított állítást a beszéd közlésének valóságára és egyedi helyzetére vonatkoztatta. A szerencse forgásának és az emberi sors szomorú változásának látható példája az úrnő sírja, az élők gyásza. A perorációhoz jutva azonban egy másik jelentését is előhívott a közhelyet ismerő és használó közönségben. Mi volt a célja a szónoknak az embert körülvevő élet metamorphosisának a bizonyításával? Nyilvánvalóan az, hogy a *creatura mutabilis*ről rámutasson a *Creator immutabilis*ra, arra, hogy mindannak, ami változó, a lényege és alkotója változatlan.³⁰⁵ Ezért tudta kiemelni a

³⁰⁴ A hiénáról: Hyaenam Magi ex omnibus animalibus in maxima admiratione posuerunt, utpote cui et ipsi magicas artes dederint vimque, qua alliciat ad se homines mentes alienans. permutationes sexus annua vice diximus ceteraque monstifica naturae eius; „A hiénát tarják a varázslók minden állat közül a legcsodálatosabbnak, mivel ennek varázstudományt és varázserőt tulajdonítanak, amellyel magukhoz edesgetik az embereket, megbolondítva őket. Arról, hogy a hiénák a nemüket évenként felcserélik, és más természeti furcsaságaikról már szoltunk.” Plin Sen Nat 28. 92. 1–5. A világ változékonyságát bizonyító példaként hozza fel Ovidius *Metamorphoses*ében Pythagoras: 'Si tamen est aliquid mirae novitatis in istis, / alternare vices et, quae modo femina tergo / passa marem est, nunc esse marem miremur hyaenam; „Hogyha pedig valamennyire is csoda ez: csoda inkább / hogy meg-megfordítja nemét tűr hímet a hátán, / majd azután csodamód maga lesz hímmé a hiéna;” DEVECSERI Gábor fordítása. Az ichneumon (mongúz?) esetében a Plinius-szöveg félreértése van a természetrajzi közhely hagyományozásában. Plinius a Nat 10. 177–179. helyen a Laconica kutya fajta különös szaporodási szokásáról ír, amelynek felváltva vagy csak hím vagy csak nőstény alma van, és ez évenként váltakozik quod prodigiosum putant, sicut omnes mares aut omnes feminas gigni. primos quosque mares pariunt, in ceteris alternant „amit csodálatosnak tartanak, mivel mindegyik vagy csak hím vagy csak nőstény születik. Először csupa hímet szül, és a következőkben ezt váltakoztatják” Ez után más állatra tér: Felium et ichneumonum reliqua ut canum. „A nyestek és az et ichneumonok más fajtái olyanok, mint a kutyáké” – itt a továbbiakban azonban a kölykök kinézetéről és a nőstény újabb fogamzási idejéről van szó.

³⁰⁵ A Creator és creatura ilyen viszonyát fejti ki Szent Izidor a *Sententiarum libri III.* első könyvének első kérdésében: **Caput I. Quod Deus summus et incommutabilis sit?** 1.1. *Summum bonum Deus est, quia incommutabilis est et corrumpi omnino non potest. Creatura vero bonum, sed non summum est, quia mutabilis est ut, dum sit quidem bonum, non tamen esse potest et summum.* 1.2. *Quid est Dei immortalitas, nisi eius incommutabilitas? Nam et angeli et animae immortales sunt, sed immutabiles non sunt. Ideoque solus Deus dicitur immortalis quia solus incommutabilis. Nam anima moritur, dum, deserente Deo, de bono in malum mutatur. Sic et angelus, dum, deserente Deo, est lapsus.* 1.3. *Quod materiam habet unde existat, mutabile est, quia de informi ad formam transit. Quod vero non habet materiam, immutabile est, sicut Deus utique est. Bene ac substantialiter sunt ista in Deo, id est incorruptio, immortalitas, incommutabilitas. Inde et merito cunctae praeponitur creaturae.*

I. fejezet: Mit jelent az, hogy Isten a legfőbb és nem változik? 1. 1 A legfőbb jó az Isten, mivel nem változik, és teljesen lehetetlen, hogy megsemmisülhessen. A teremtmény azonban jó, de nem a legfőbb, mivel annyira változó, hogy noha jó, nem lehet a legfőbb jó. 1. 2. Mit jelent Isten halhatatlansága, csak az Ő változatlanságát

mulandóság ellentétéként a Károlyi Zsuzsannáról való emlékezet múlhatatlanságát. Ezt helyezte át az emberi világból az örökkévalóság körébe a perorációt záró könyörgés, az obsecratio, mely az élet szerzőjéhez és az élet megváltójához, Krisztushoz szól. Ennek első része hálaadás az az úrnő örök életéért, a második része és a beszéd utolsó mondata könyörgés az élők üdvösségéért.

Élni, élni fogsz, és híred szájról szájra jár, nem lesz oly korszak, amely ne mondaná a te dicséretedet. Én azonban hiába szólítalak oly sokszor téged. Te ugyanis most nem hallod meg ezeket. Ám Te, aki az élet szerzője vagy, és aki magad vagy az élet, Jézus Krisztus, ha a te hűséges szolgálodat az örök boldogságra már átengedted, ha az eget egy új csillaggal gazdagítottad, a mi lelkecskéinket is, amikor és ahol Te óhajtod, fogadd be az angyalok karába! A Te szent nevedért, könyörületes sebeidért, örökkévaló szerelmedért és mindenki iránt való könyörületedért, vagy ha van valami, ami ezeknél is kedvesebb neked, ezt kérjük, óhajtjuk, esdekeljük.

Lippai János szónoklatával véget ért a szertartás is. Bethlen dél után két órakor a fejedelmi palotában elkészönt a vendégeitől. A meghívott lelkészek nevében Tállyai Putnoki János debreceni pap az 50. zsoltár 15. versét magyarázó prédikációval vett búcsút a fejedelmi udvartól, és Károlyi Zsuzsanna lelkét a feltámadás reményében Isten és a szent angyalok őrizetébe ajánlotta.

jelemti-e? Ugyanis az angyalok és a lelkek is halhatatlanok, de nem változatlanok. Ezért Isten mondható egyedül halhatatlannak és nem változónak. Hiszen a lélek is meghal, midőn Istentől elszakadva jóról rosszra változik. Így az angyal is, amely Istentől elszakadva, elbukott. 1. 3. Ami anyaggal bír, amelyből létezik, változó az, mivel a formátlanságból a formává változik. Ami azonban nem bír anyaggal, az változatlan, amiként Isten mindenképpen az. Jól és lényegét adóan vannak jelen istenben ezek, tehát a romolhatatlanság, halhatatlanság és a változatlanság. Tehát valóban felülmúl Ő minden teremtményt.

A monumentum és epitaphiuma

Károlyi Zsuzsanna síremlékének különleges szépségéről Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc *Memorialéja* emlékezik meg.³⁰⁶ Ennek szövege alapján Bethlen István még gubernátorként állíttatta ezt Bethlen Gábor monumentumával együtt, mivel a fejedelmet első hitvese mellé temették el 1629-ben. Arról, hogy addig milyen volt az úrnő sírja, nem maradt adat. A *Memoriale* szerint mindkettő falba épített síremlék volt, a testek pedig szarkofágban nyugodtak. Ezeken lehetett tehát a képmásuk alabástromból kifaragva. Bethlen síremlékének és a gyulafehérvári templomban álló *castrum doloris*ának terveit és díszítéseit a lengyel származású Budovinszky Simon Péter készítette, aki Bethlen főlovászmestere volt, de értett a mérnöki munkákhoz is. Erről a sárospataki könyvtárban lévő *Majuma*³⁰⁷ című, 1630-ban Gyulafehérváron kinyomtatott kolligátum tanuskodik, amely a honigdorfi szász Maconius Jánosnak Budovinszkyt dicsérő versét tartalmazza. Ez a vers utal Budovinszky műveire, Bethlen *castrum doloris*ára és síremlékére.³⁰⁸ Bethlen István, akinek ekkor már a második felesége az elhunyt fejedelemasszony huga, Krisztina volt, a fejedelem monumentumát és koporsóját – Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc szerint – Károlyi Zsuzsannáéval együtt állíttatta, a síremlékek tehát egyszerre készülhettek el, és az alabástrom képmások alapján vélhető, hogy hasonlóak voltak. Noha Maconius verse nem említi meg Bethlen első hitvesének sírját, feltételezhetjük ezek szerint, hogy az is Budovinszky tervei és díszítései szerint készült.

Azt, hogy Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna síremléke egyszerre lett felállítva a feltételezéseken túl a felirataik is bizonyítják. Ezeket Szereday Antonius *Collectioja*, és Bod Péter *Hungarus Tymbaulese* őrizte meg. Bod Péter műve, miként a címe is utal rá, sírköltészeti irodalmi szöveggyűjtemény, mely nemcsak a vésett kövekről leírt epigrammákat,

³⁰⁶ Bethlen haláláról és temetéséről írva, szólt Károlyi Zsuzsanna síremlékéről: „1629 die 26. novembris... Eltemették pedig die 10. januarii a gyulafehérvári templomban nagy sollemnitással, kinek a gubernátor Lengyelországból oly koporsót és falban rakni való monumentumot hozata, hogy Erdélyben olyan soha nem láttatott senkitől, Károli Susánna fejedelem asszonynak is – az első feleségének – hasonlót, igen nagy hatalmas kincssel. A magok képei is ki vagyon alabástrom kőből faragva, amint aki akarja ott megláthatja.” MAROSVÁSÁRHELYI NAGY SZABÓ Ferenc, *Memoriale = Bethlen Gábor krónikásai*, vál., szerk., jegyz., előszó MAKAI László, Bp., Gondolat, 1980, 237.

³⁰⁷ RMNY 1471.

³⁰⁸ Szilágyi Sándor röviden ismertette az eredetileg nyolcoldalas *Majumát*, melynek utolsó oldala Bethlen Gábor síremlékét ábrázolta. Ez a lap azonban elveszett. Szilágyi közli azt a részletet, amely Budovinszky talentumát Bethlen síremlékének leírásával dicséri: *Sic patet erecto ex Tumulo, facibusque feretro / Funereis junctis, adfixa urnaeque cupresso* (Így derül ez ki a síremlékből, a koporsóval együtt lévő gyászfáklyákból, és az urnához tűzött ciprusból). SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor síremléke és alapítványai*, Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből, 11. Bp., 1884. 6.

hanem könyvekből átvett, eredetileg sem feliratnak szánt, gyászszövegeket is tartalmaz bőségesen. A szerző az előszó végén kitér a szövegek összegyűjtésének és közlésének módjára. Ebből a székesegyház temetési emlékeinek az 1658-as dúlás előtti állapota is kiderül.

Egykor Erdélyben Gyulafehérvár szinte közös temetőhelye volt a hősöknek, ahol a templomban ősi szokás szerint kifüggesztett zászlókon bronz- és ezüsttáblákon, vésett márványköveken feliratok őrizték meg a hazáért jól és kiválóan cselekvők emlékeztetét. Azonban a nagy neveknek már csak árnyéka van, és nem csak az emésztő idő, hanem a falánk tűz is először az 1603. évben majd azután az 1658. szeptember 7-én a tatárok, oláhok, moldovánok által elhamvasztotta, és pernyévé tette a vitézség ősi trófeáit a Könyvtárral, a katedrálissal együtt annyira, hogy csak néhány törött emléktábla vészelt át ezt a hatalmas hajótörést.

Nemcsak régi, hanem ősi szokás volt a magyaroknál, hogy az elődök cselekedeteit énekekkel dicsérik, amint ezt Priskosz Rhétor tanúsítja, ám mások sem hallgatnak róla. Van itt néhány olyan sírvers, amely inkább egy igen rövid dicsérő beszéd, mivel csak egy kicsiny táblácskan a dicsért személyek erényeit mutatja be. E gyászepigrammákat változatlanul közöltem úgy, amint kőbe vésve vannak, vagy amint könyvekben megjelentek. Nem kétlem, hogy némelyik csak egyszerű nádsípra való ének, és az idő hibáival van tarkítva, úgy véltem mégis, hogy kedvesebb lesz majd a kutatók számára a régi hibáival elébocsátva, mint az újfajta pirosítókkal piperézve.³⁰⁹

Szereday csak azokat a sírfeliratokat gyűjtötte össze, amelyeket a gyulafehérvári székesegyházban a maga korában még fellelt. Bod Péter művének mintájára ő is az emlékek rövid leírásával vezette be a szövegeket, de őt nem irodalmi szempont, hanem az adatok rögzítésének célja vezérelte. A *Praelocutio* zárása az említett vezérelven kívül arra is fényt vet, milyen állapotban találta a 18. század végén az emlékeket és az emlékműveket.

³⁰⁹ In Transilvania olim Alba Julia commune quasi Heroum fuit sepulcretum, ubi in Templo suspensis de more Gentis, vexillis, aeneis, argenteisque Tabellis, signatis marmoribus, Inscriptiones bene ac egregie pro Patria gestorum memoriam conservabant. Verum magnorum Nominum jam umbra; non solum tempus edax, sed et ignis vorax, primum quidem An. MDCIII. deinde die 7-ma 7-bris Anni MDCLVIII. dum per Tartaros, Valachos ac Moldavos evastaretur, simul cum Bibliotheca Templo Cathedrali adjuncta in favillas convertit, ac antiqua virtutum Trophea in cineres abire jussit; ita ut vix fractae aliquot e tanto naufragio tabulae supermanserint. Antiquam non minus, quam inveteratam fuisse apud Hungaros consuetudinem, Majorum facta carminibus celebrare, testatur Priscus Sophista, nec alii tacent. Hic Epitaphia quaedam comparent; quae brevissima encomia, et virtutes Laudabilium in brevi velut tabella exhibent. Carmina Epitaphia prout in saxis vel libris olim edita, immutata transumsi, ac in publicum secundum Annorum seriem protuli. Non diffiteor stridenti quaedam calamo esse modulata, ac aetatis vitio variegata, gratiore tamen naevis antiquis representata, quam novis pigmentis infucata censui apud rerum curiosos futura. BOD Péter, *Hungarus Tymbaules*, Enyed 1764. 2–3.

Arról, hogy ebben a templomban egyrészt a nemzetségükre, másrészt vitézségükre és méltóságukra nézve híres férfiak testeik lettek eltemetve, felmentve immár az ember halandóságának törvényétől, nem csak az írók szólnak, hanem bizonyosságot tettek maguk a síremlékeik is, melyeket e helyen emeltek. Ezekből egy kevés noha egészen a mi időnkig fennmaradt, de részben kopottan, részben összetörten, szétszedve, vagy eredeti helyükről úgy elmozdítva, hogy inkább csak sejtethet, ha képes vagy rá, mint bizonyíthatod, milyen helyeken lettek elhelyezve eredetileg azok a testek, amelyeknek jelzései megvannak. Így fal fel mindent az idő, és semmit sem hagy örökövévalónak. Ezért tehát arra törekedtem, hogy legalább azokat, amelyek eddig fennmaradtak, amennyire lehet, megmentsem az enyészettől, és kopott, törött nyomaikból és maradványaikból felkutassam, összegyűjtsem, és a múlt iránti tiszteletből szeretettel és tudással ezekre az oldalakra összehordjam. Használd tehát ezeket, jószívű olvasóm, ha tudásodnak valamelyest hasznára lehetnek, és ezt az én valamennyire való kicsiny törekvésemet a te jószágod és műveltséged szerint méltó és jó becsben tartsad!³¹⁰

Szereday a 19. oldal XI. TABULÁján közli Bethlen Gábor sírfeliratát ezzel a bevezetéssel: *Marmori nigro aureis haec incisa litteris* (fekete márványon arany betűkkel ez van felvésve). Ennek a szövegnek Bethlen Gáborra vonatkozó részét Bod Péter is előadta a XX. caputban, de ehhez az ő bevezető megjegyzése más: *GABRIELIS BETHLEN Principis, Vexilli in Templo Alb. Appensi Inscriptio talis fuit.* (Bethlen Gábor fejdelem zászlajának, mely a fehérvári templomban lett kifüggesztve, a felirata ilyen volt.) A fekete márvány arany betűs vésete, amely tehát Bethlen síremlékének egyik része volt, ezek szerint a halotti zászló szövege alapján készült.³¹¹ A márványé azonban hosszabb, mint a halotti zászlóé, és ez a folytatás

³¹⁰ Condita in hoc Tempore fuisse Clarissimorum cum genere, tum virtute, tum dignitate virorum, qui humanae mortalitatis leges exleverunt, corpora, loquuntur non scriptores modo, verum et ipsa monstrabant ipsis olim posita in eo monumenta. Haec tamen adeo hoc nostro tempore pauca supersunt, ac etiam haec detrita partim, partim confracta et absoleta partim ita locis suis emota, ut divines potius, si possis, quam demonstres, quibus locis corpora, quorum illa indicia sunt, primitus fuerunt sita. Ita tempus edax rerum nihil sinit esse perenne. Ut itaque vel ea solum, quae adhuc superant, ab interitu, quoad liceret vindicarentur, animum adieci, ut ea e detritis partim, partim confractis, vestigiis, et reliquiis eruerem, colligerem et pro venerandae antiquitatis cum amore, tum studio in has Tabulas conjicerem. Utere igitur illis Lector benevole, si eruditioni tuae aliquali usui esse poterunt, atque meum hoc quantulumcumque studium pro tua bonitate et humanitate, aequi, bonique loco habe. L. Antonii SZEREDAY, *Collectio continens tabulas vetustorum ac recentiorum monumentorum, quae in templo Alba-olim Juliensi, nunc Caroliensi in Transsilvania sunt, fueruntque locata*, A. Carolinae, 1791. 5.

³¹¹ A halotti zászló szövege abban a lényeges részletben tér el a felirat hasonló részletétől, hogy a zászlón meglévő (*Salute Patriae sic poscente*) *abdicato* kifejezés – „és erről a címről a haza üdvét kívánva, lemondott” – a feliratról hiányzik. Tehát a királyi címről való lemondást csak a zászló említi meg. A felirat ezért számolja Bethlen magyar királyi méltóságának – a számot IX helyett elírva – XI évét is. A zászló felirata Bod Péternél: *Serenissimus ac Celsiss. Princeps GABRIEL BETHLEN, DEI Gratia quondam Sacri Romani Imperii et Transilvaniae Princeps, Part. Regni Hung. Dominus, Siculorum Comes, ac Opuliae et Ratiboriae Dux, etc. Postquam rebus auguste gestis in Regem Hung. Eligi meruisset, et tali Titulo (Salute Patriae sic poscente) abdicato, Remque Pacemq; redintegrasset, inita tandem cum Audustissima Electorali Domo Brandenburgica*

mutatja, hogy az emlékmű nem csak Bethlen Gábornak, hanem vele együtt Károlyi Zsuzsannának, és Bethlen Istvánnak is állítva volt. Bethlen István talán még életében vésette fel a nevét erre, vagy a székesegyházban való eltemetése után, 1648-ban egészítették ki a szöveget.

SERENISSIMVS. ET. CELSISSIMVS. PRINCEPS.
AC. DOMINVS
GABRIEL. BETHLEN.
DEI. GRATIA. QVON. S. RNI. IMPERII.
ET. TRANSYLVANIAE. PRINCEPS. PART. REGNI.
HVNG. DN. SICULORVM. COMES. AC. OPP. ET.
RATIBORIAE. DVX. &
POSTQVAM. REBVS. AVGVSTAE. GENTIS.
IN. REGEM. HVNGARIAE. ELIGI. MERVISSET. ET.
TALI. TITVLO. REMPVBLICAM. REDINTEGRASSET.
INITA. TANDEM. CVM. AVGVSTISSIMA. ELECTO.
RALI. DOMO. BRANDENBVRG^{ca} AFFINITATE. RES.
TRANSYLVANORVM. MARTE, ET. ARTE.
FLORENTISSI^{mas} REDDIDIDISSET. AQUA. INTRCU.
TE. PLACIDE. HIC. IN. REGIA. SVA OB.
DORMIVIT. ANN. CHR.
M.D.C.XXIX. DIE. XV. NOV.
AET. SVAE. AO. XLIX. TRANNICI. XVI. HVNGAR.
XI. ET SERENISS.
SVSANNA. KAROLI.
PRIOR. SVAE. CELS^{nis} COMIVNX SE *** ILL^{mi}
COMITIS. DNI.
STEPHANI. BETHLEN. &
FRI^{***} MINOR. ** MONVMENTIS. AETER.
NITATI. HIC ***

„Felséges és méltóságos Bethlen Gábor fejedelem, Isten kegyelméből egykor a Szent Római Birodalom hercege, Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura, a székelyek ispánja, Opulia és Ratiboria hercege stb. Miután felségesen végzett tetteinek érdeméből Magyarország királyává választották, és ezzel a méltósággal az államot és a békét

Affinitatae, res Transilvanorum Marte te Arte florentissimas reddidisset, aqua intercute placide hic in Regia sua obdormivit. An. Chr. M DC XXIX. Die XV. Nov. Aetat. Suae XLIX. BOD Péter, *i.m.* 48.

helyreállította, végül a felséges brandenburgi választófejedelem uralkodóházával házasodott, az erdélyi államot hadakozással és tudománnyal virágzóvá tette, vízkórságban itt a maga királyi palotájában szelíden elhunyt Krisztus 1629. évében, 49 éves korában, erdélyi fejedelemségének 16. magyar királyságának 11. (évében) És Károlyi Zsuzsanna, őfelségének első hitvese. A felséges és méltóságos Bethlen István gróf úr (a fejedelem) öccse emlékezetül az örökkévalóságnak itt... „

Mindenképpen azt mutatja ez, hogy a kő része volt egy családi síremlékegyüttesnek, amely különálló, de formájukban, díszekben hasonló síremlékekből állott. Károlyi Zsuzsannának és Bethlen Gábornak Bod Péter által kiadott sírversét Szereday Antonius is ugyanazzal a szöveggel örökítette meg, bizonyította ezek hitelességét, és azt is, hogy a maga korában ezek a székesegyházban még fellelhetők voltak.³¹² Bod Péter megjegyzése Bethlen sírverse előtt ez: *Marmori Sepulchrali inscriptum*. (Márvány sírkő felirata), Károlyi Zsuzsannáé előtt pedig még ennél is rövidebb: *Eiusdem Principis Conjugis* (Ugyanennek a fejedelemnek a hitveséé). A vers utáni jegyzet a helyre utal: *In Templ. Alb.* Szereday nem közölt megjegyzést a feliratokhoz, így aztán nem derül ki, hogy egy sírkövön szerepelt-e a két vers, vagy külön-külön.

Bethlen Gáboré

Quaeritis haec cujus referunt Monumenta figurā
Aut quem sculpta decens signat imago Virum?
Gabriel hoc Princeps celebratur marmore *Bethlen*,
Dote sed ingenii fulget ubique sui.
5 Hunniadum decus, atque Dacorum gloria, fide.
Magnanimus Persis quis Cyrus, Scipio Romae
Aut clarus Thebis Epaminondas erat.

³¹² Szereday a *Collectio* 48. oldalától veszi sorra azokat a sírverseket, többek közt Bethlen Gábor és Károlyi Zsuzsanna epitáphiumát, amelyeket Bod Péter a *Hungarus Tymbaules* c. művében is összegyűjtött. Szereday ennek a résznek a bevezetésében kitért a *Tymbaules*-re, és azt igazolta, hogy a Bod Péter által közreadott feliratok a *Collectio* megjelenésekor megvoltak a székesegyházban: Haec sint Erudite Lector! Monumenta, quae in Hoc templo Cathedrali hodie extant et visuntur, atque superiorum temporum discrimina superaverunt. Non equidem incognitus mihi est HUNGARUS TYMBAULES perdocti Viri Petri Bod de felső Csernaton Reformatae Ecclesiae Magyarigeniensis Ministri, in quo compures recenset alios Illustres Viros ac Mulieres in hoc Templo olim conditos, eorumque Epitaphia adtexit. Verum enimvero, ea omnia praeterquam quae in his Tabulas conjeci: in hoc Templo hoc tempore desiderari, sagax quilibet praecunctator facile deprehendet. Haec vero sunt, quae ille refert. – „Ezek, tudós olvasóm, azok a síremlékek, amelyek ebben a katedrálisban ma megvannak és láthatók, és túléltek a korábbi idők megpróbáltatásait. Nagyon jól ismerem HUNGARUS TYMBAULESt, az igen tudós férfiúnak, a felsőcsernátóni Bod Péternek, a magyarigeni református gyülekezet lelkészének a művét, amelyben számba vett több más előkelő férfit és hitvesüket, akik ebben a templomban lettek egykor eltemetve, és hozzáfűzte ehhez az ő sírverseiket is. Kétségtelen azonban, hogy mindezek és még azok is, amelyeket ezekre az oldalakra vetettem, ebben a templomban most is megcsodálhatók, és a bármelyik érdeklődő kutató könnyen rájuk talál. Ezek valóban megvannak, amelyeket ő előhoz.”

Magnus Alexander Macedoni, Conon Athenis
Gabriel is Dacis, Pannonibusque fuit.

10 Et miles bonus at melior Dux, optimus una
Princeps et prudens et pius et sapiens.
Martia clamari quoties sua Classica jussit,
Sarmata, Tento, Scythae contremuere simul.
Quem Virtus merito cedro, Coeloque locavit.
15 Facta canunt Divum, fata fuisse hominem.

(Tartalmi fordításban: 1 –2: Azt kérdezd, kinek az alakját mutatja a síremlék, a szép szoborképmás ugyan miféle férfiút jelöl? 3 – 4: Bethlen Gábort, a fejedelmet ünnepli a márvány, aki tehetségének adományaiból mindenfelé tündököl. 5 –7: A magyarok ékssége ő, és az erdélyiek dicsősége méltán, az, aki a perzsák számára a hős Kúrosz, Rómának Scipio, vagy Thébának a híres Epaminondas volt. 8 – 9: Aki a macedónnak Nagy Sándora, Athénnek Konónja, az volt az erdélyieknek és a magyaroknak Gábor. 10 – 11: Jó katona, ám még jobb vezér és egyúttal a legkiválóbb fejedelem, okos, kegyes és bölcs. 12 – 13. Valahányszor megharsogtatta Márs kürtjeit a szarmata, teuton, szkíta nyomban megremegett. 14 – 15: Őt az erénye méltán a halhatatlanságra és az égbe emelte. A tettei azt hirdetik, hogy emberként is az istenek sorsa volt az övé.)

Károlyi Zsuzsannáé

Juncta jacet Conjunx hic magno digna Marito,
Károlidum claro nata *Susanna* loco.
Effigies disjuncta licet, sed pectora juncta,
Quae valuit nullo rumpere vita malo.
5 Quid fatum rupit? Quin junxit crede duorum,
Juncti stant Manes: Funera juncta quoque.
Vera fuit Conjunx stanti lapsoque Marito,
Fortunaeque minas compare mente tulit.
Ille viros nituit ceu Phoebus: at illa
10 Feminei fuerat gloria magna chori.
Assyre laudabis Semiramin; Amazones alter
Cantet, vel Tomyri tu Scythae psalle tuae.
Angle tuam Elizabet celebrabis. At ipsa perenni
Laude canenda manet clara Susanna Daco.
15 Digna solo fuerat, sed coelo dignior illic
Tota nitet; Terris fama perenne erit.

(Tartalmi fordításban: 1–2. Nagy férjével együtt fekszik itt a hozzá méltó hitves, a fényes Károlyi-nemzetségből született Zsuzsanna. 3–4. Képmásuk noha egymástól külön, de a szívük egymással együtt van, s azt életükben széttörni semmi bajnak nem volt ereje. 5–6. Mit tört szét a halál? Sőt, hidd el, összekötötte kettejük lelkét, és az összekötve maradt: Hamvaik is ölelik egymást. 7–8. Igaz hitvese volt férjének, annak életében és halálában is, a sors minden veszedelmét véle egy lélekkel viselte. 9–10. Phoebusként ragyogott az (a férje) a férfiak közt, ő (a hitves) nagy dicsfénye volt az asszonyi karnak. 11–14. Asszír, dicsérd csak Szemirámiszt, más az amazonokat dalolja meg, vagy szkíta zengj magasztalást Tomiriszednek, angol, te ünnepeld Erzsébetedet, a ragyogó Zsuzsannát, magát örök dicsérettel zengjed mindig Erdély gyermeke! 15–16. Méltó volt a földhöz, ám még méltóbb az éghez, ott ragyog teljes egészen; a földön híre örökkévaló lesz.)

Károlyi Zsuzsanna sírfelirata arra utal, hogy Bethlen halála után készült, mivel azzal kezdődik, hogy fejedelmi ura mellett nyugszik az asszony, és a szöveg a férjéről is múlt időben szól. A két sírfelirat a képmások említésében, a régiség nagy alakjaival való összevetésben is hasonló szerkezetű. Az 1658-ban a védtelen Gyulafehérvárra támadó oláh³¹³ és tatár hadak a palotával, akadémiával, a könyvtárral együtt a székesegyházat is kirabolták, a fejedelmek sírjait szézüzták, hamvaikat meggyalázták. A két síremlék is osztozott Erdély sorsában: *Quidam urbes fundat, quidam evertit.*³¹⁴

³¹³ Non indigative, sed vere sincereque, ugyanis a „román” elnevezés használata az 1878-as berlini kongresszus előtti időkre ahistorikus, épp úgy, mint a „Románia” országnév.

³¹⁴ Sententia az Opizt-beszédből. „Némelyek városokat alapítanak, mások elpusztítják azokat.”

III.

GELEJI KATONA ISTVÁN KÉT GYÁSZBESZÉDE

AZ EXEQUIARUM COEREMONIALIUM LIBRI KÖTETBEN

A szempontok

Geleji nyilvános szereplésének első irodalmi dokumentuma az a két latin nyelvű beszéd, amelyet 1622-ben mondott el Bethlen Gábor első feleségének, Károlyi Zsuzsannának a temetésén. Annak ellenére, hogy ő a gyászszertartásokon udvari papként lépett a szószékre, mégsem a *concionator*, hanem az *orator* szerepében szólalt meg. Ezek a szövegek tehát nemcsak azért érdemelnek figyelmet, mert az *Exequiae Coeremoniales* kötet reprezentatív környezetében jelentek meg, hanem azért is, mivel szerzőjük későbbi műveivel ellentétben az oráció, a szónoki beszéd világi műfajában fogalmazódtak meg. Csak e két beszéd képviseli e műfajt Geleji művei közt, melynek legnagyobb részét azok a prédikációs-kötetek alkotják, melyek 1638 és 1649 között az *ortodoxa religio* védelmében jelentek meg.³¹⁵

A beszédek elemzése során arra keresünk választ, hogy milyen retorikai elvek határozták meg ezek elocutióját, milyen eszközökkel kívánt a szónok hatni az érzelemkeltés végett a hallgatóságára, másrészt a hallgatóság műveltsége és az előadás tragikusan ünnepi alkalma milyen elvárást támasztott vele szemben. Geleji a *Praeconoium evangelicum* és a *Váltság titka* előszavaiban adja elő retorikai elveit. Kétségtelen tény, ezeknek az elveknek a gyászbeszédre való alkalmazását kérdéssé teheti az, hogy az említett kötetek előszavait már más időben és más minőségben fogalmazta meg szerzőjük. Károlyi Zsuzsanna temetésén ugyanis huszonnyolc éves udvari papként szónokolt, a *Praeconoium* első kötetét pedig tizennégy év múlva, a *Váltság Titkának* első volumenét még később Erdély püspökeként adatta ki, és ezek megfogalmazására akkor már a puritánusokkal vívott harc készítette. Azonban arra is tekintettel kell lennünk, hogy e kötetekben addigi szolgálatának egyházszónoklatait foglalta össze, amelyeket az igényes latin és a magyar nyelvű igehirdetésben kortársai számára beszédpéldáknak is szánt. Ezek a prédikáció szerkezetére és stílusára, tehát a dispositióra és az elocutióra vonatkozó tanítások a puritánus újításokkal

³¹⁵ Gál Lajos tanulmányának elején a két beszédet Geleji igehirdetői munkái közé sorolja. E beszédek azonban épp annyira nem tekinthetők prédikációknak, mint a temetésen szereplő világiak latin beszédei sem, hiszen nem a szentírási textus köré szerveződnek. GÁL Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése*, Theológiai Szemle, 1939, 1.

szemben a hagyományokhoz ragaszkodó református ortodoxia ízlését tükrözik. Ez az ízlés határozta meg az említett szempontok alapján az 1624-es nagy temetés prédikációit és gyászbeszédeit is.

Geleji István retorikai elvei

Geleji számára a *Praeconium* és a *Váltság titka* első kötetének előszavai szerint a prédikáció nem egyszerű igemagyarázat csupán, hanem fabulákból és históriákból vett példázatokkal bővített,³¹⁶ bonyolult szerkezetű, igényes retorikai alkotás is, amely ellentétben Medgyesi Pálnak az „udvari piperét” elvető és a világi oráció eszközeit kerülő igehirdetésével, lehetőséget nyújt az egyházsónoknak a teológiai kérdések felvetésére, szónoki tudásának, tudományos műveltségének bemutatására. Ennek az elméleti alapvetésnek egyik lényeges szempontja a *subtilitas*, Geleji különös magyarításában a „paraszt elme felett való mélység” igényének szem előtt tartása. A *Praeconium Evangelicum*nak az olvasóhoz szóló intésében a puritánus vádakra válaszolja:

Azonban inteni kívánom őt arra, hogy én nemcsak az útszéli tömegre voltam tekintettel, hanem a művelteket és csiszolt ízlésűeket is számba vettem, mivel jogtalanságot cselekedném, ha azoknak igénytelenségéhez alkalmazkodva minden tekintetben ezeket, akik értelmesebbek, a tömörebb tárgyalással becsapnám.³¹⁷

Ugyanezt taglalja a *Váltság Titkának* előszavában is:

A tanításokat nem akárhol, hanem az Erdélyi Fejedelem udvarában, a hitben mélyen meggyökerezett tudós Fejedelmek írás-olvasott, a controversiokban maguk gyakorlott Zászlós-urak, Nemzetes főrendek, s még nem is csak a mi Keresztyén vallásunkon, hanem más **különbozo** vallásokon lévők előtt a Gyulafehérvári Metropolitana

³¹⁶ „Nemcsak külső társaságban pedig, hanem még az Ekklesiákban is a históriáknak nagy ususok és hasznok vagyon.” *Jo-akaro Olvasokhoz*. GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, I. Várad, 1645, RMK I. 779. Itt Hérodotoszt, Thuküdidészt, Xenophont, Diodorus Siculust, Arianust, Curtiust, Justinust, Plutarchoszt említi, a histotikusok közt pedig Sleidanust, Melanchtont.

³¹⁷ Az idézetben Geleji puritánus ellenfeléről van szó: At monitum illum esse velim, me non rudis solummodo ac itineris plebaeculae, verum cordatiorum quoque ac politoris literaturae hominum, rationem hic habuisse, iniquum fore ratus, si illius me simplicitati in omnibus accommodando, istos, uti capaciores, solidiori tractatione defraudissem. *Pramonitio Autoris ad Lectorem*. GELEJI KATONA István, *Praeconium Evangelicum*, Gyulafehérvár, 1638. RMKII. 521.

Ecclesiában tettem, melybe sok értelmes Deák emberek vagynak, akik a tsetsevő korból kikelvén kemény eledelt bévehetik.³¹⁸

Geleji számára a prédikációra értelmezett *subtilitas* fogalma azt jelenti, hogy az igehirdető bátran élhet a históriákból és Evangéliumokból vett példázatokkal, hitelvek bizonyításába és cáfolatába foghat, részekre oszthatja a beszédtemát, tehát alkalmazhatja a *divisiót*, és a *propositio multiplexet*, biztos lehet abban, hogy a művelt, udvari emberekből álló gyülekezet megérti a szavait. A *subtilitas* ezek szerint a klasszikus retorikának azt az elocutióra vonatkozó követelményét tartalmazza, amit Arisztotelész *preponnak*, Cicero *decorumnak*, Quintilianus pedig *accommodationnak* nevez. Ez a tárgyszerűség, az illőség. A szónok tehát a beszéd hangnemét, megfogalmazását és tartalmát az előadás körülményeihez igazítja. Cicero ezt így határozza meg az *Oratorban*: *quod et in re de, qua agitur positum est et in personis et eorum, qui dicunt et eorum, qui audiunt* „magától a szóban forgó üggyől függ, és az ügy szereplőitől, azoktól, akik beszélnek és azoktól, akik hallgatják”.³¹⁹ Geleji ezt a követelményt a rá jellemző módon egy Ovidius-citátum beiktatásával³²⁰ szintén a beszéd tárgyából, a prédikáció esetében tehát a Szentigéből vezeti le:

De szeretném, ha tudná, hogy nem egyformán termékeny minden egyes beszéd tárgy: «Nem terem minden föld mindent.» Így van a textussal is, amelyből nem lehet akármit előcsalogatni, hacsak nem erőszakkal. Így a kidolgozáshoz sem kínálkozik mindig ugyanaz a nyugalom, sem ugyanaz az egészség, és nem is marad rá ugyanannyi alkalom sem.³²¹

Más helyen arra inti az olvasóját, hogy a beszédmű megalkotásakor figyeljen az illőséget meghatározó körülményekre. Az alábbi részletben a prédikációra alkalmazza a világi oratória érvényes *causa* fogalmát, felidézve a *quaestio finita* hexameterbe szedett kérdéssorát is.³²²

³¹⁸ *Jo-akaro Olvasokhoz*. GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, I. Váradi, 1645, RMK I. 779.

³¹⁹ ...quod et in re de qua agitur positum est et in personis et eorum qui dicunt et eorum qui audiunt, CICERO *Orator*, XXI, 71.

³²⁰ Non omnis fert omnia tellus. OVIDIUS, *Ars amatoria* I, 757.

³²¹ At non aequae, scire eum pervelim, ferax quaelibet materia est: Non omnis fert omnia tellus; sic et textus; nec ex quo vis quilibet elici, citra violentem potest: Neque etiam idem semper ad elaborandum cuiusvis suppetit otium, eademque valetudo et reliqua commoditas. *Praemonitio Autoris ad Lectorem*. GELEJI KATONA István *Praeconium Evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. RMK II. 521. – A *Praemonitio* bevezetésében azért szabadkozik az olvasója előtt, mert a korábban elmondott és így ismertté vált prédikációit csak kisebb terjedelemben tudta közre adni a *Praeconiumban*. A beszédalkotó körülmények ebben az esetben az írásban megformáltak, és nem az előadott szövegre vonatkoznak.

³²² Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando. „Ki, mi, hol, mi segítséggel, miért, hogy, mi időben?”

Határozd meg az időt, a helyet, a személyeket, és más körülményt, mikor, hol, kiknek stb. szándékozol prédikálni, ugyanis nem minden beszéd alkalmas bármilyen időben, helyen és bármely gyülekezet számára! ³²³

A *Praeconium* köteteinek előszavai a teológiai és egyháztörténeti ismeretek mellett, mint látjuk, nagyon alapos retorikaelméleti tudást tükröznek, a közzétett prédikációk is a beszéd szerkezetére, a locusok alkalmazására vonatkozó marginálisokkal vannak felszerelve, mivel ezeket beszédpéldáknak szánta a latin nyelvű igehirdetés számára. Írójuk ennek a humanizmustól örökölt, és a tömegtől mindig is elkülönülő műveltségnek az öntudatával, (talán gőgjével) nem kíván lemondani az igehirdetés szónoki sokszínűségének és gazdagságának az igényéről, és nem kívánja a prédikáció megértési szintjét a „deáktalan község ítéletére” bízni. Nem csupán ideálkép volt az a magas szónoki igény, amely Geleji igehirdetésének mércéjét adta, amelyet ő maga így jellemez: „Nem csak olyan szárazon kell az hallgatókat inteni, hanem ugyan meg kell őket lelkeknek ismeretiben dobantani, és minden magok mentegetését meg-előzni, s magokkal kell magokat megszenteltíztetni.”³²⁴ Teljes valóságában érvényesült ez azokban a halotti prédikációkban, melyek 1622-ben hangzottak el Bethlen Gábor felesége, Károlyi Zsuzsanna felett.

A beszédek retorikai környezete

A fejedelem hitvesének temetése – miként előzőleg bemutatottuk – két részletben zajlott, és Geleji mindkét alkalmon egy-egy latin beszéddel szolgált. Első szónoklata, a szertartások első latin szövege május 24-én hangzott el Kolozsváron, a Gellényi-ház kapuzatában, a királynőhöz illő pompával, Erdély és Magyarország címereivel felékesített ravatal előtt. Előtte Milotai Nyilas István prédikált, majd a latin orációt Bihari Benedek szintén latin epicédiuma követte. A szertartást Károlyi György magyar nyelvű beszéde zárta, majd a gyászmenet elindult Gyulafehérvárra.

A gyászszertartás június 29-én a székvárosban folytatódott. A koporsó ekkor még a sírboltban volt ideiglenesen elhelyezve. Pénteken, július elsején reggel hét órakor gyászzene mellett hozták ki azt a sírboltból, és helyezték el az addig üres díszravatalra. A szertartás

³²³ Discerne tempora, loci, personas et alias circumstantias, quando, ubi, quibus etc. tu contionem sis institurus; nam non quilibet cuilibet tempore, loco et auditorum coetui aptus est sermo! *Praemonitio Autoris ad Lectorem*. GELEJI KATONA István *Praeconium Evangelicum*. Gyulafehérvár, 1638. RMK II. 521.

³²⁴ *Jo-akaro Olvasokhoz*. GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, I. Várad, 1645, RMK I. 779.

ekkor is prédikációval, Keserői Dajka János igehirdetésével kezdődött, melynek végén Keserői megrendítő hatással idézte fel Károlyi Zsuzsanna utolsó úrvacsoráját, és szó szerint, mintha maga az elhunyt volna, a végbúcsúját férjétől, rokonaitól, az előkelőktől és hazájától, Erdélytől. Ebben a katartikus helyzetben mondta el Geleji a második latin beszédét, amely ezen az alkalmon, miként az előzőn is az első latin nyelvű megnyilvánulás volt.

A gyászszertartásoknak e vázlatos áttekintéséből is kiderül, hogy nagyszabású esemény volt az, amelynek során elhangzottak Geleji beszédei. A papoknak és szónokoknak a fejedelmi udvar, az országgyűlésre készülő főrendek és idegen követek, fejedelmi előkelőségek előtt kellett szólniuk. Visszautalva a bevezetésben felvetett szempontra, a hallgatóság *subtilitasa* és az alkalom rendkívülisége, tehát a hely, az idő, és a körülmények, az illőség minden eleme olyan szónoki megoldásokra készítette a prédikációk és orációk előadóit, amelyek eltértek mind az egyházi, mind a világi beszéd megszokott rendjétől. A prédikációkban ezért jelennek meg a világi szónoklat ornátusai, és ezek az eszközök némelyik beszédben szinte teljesen háttérbe szorítják az exegézist és a prédikáció lényegét, a tanítást, a doctrinát. A gyakran alkalmazott kitérésekben sűrűn előfordulnak a históriákból vett exemplumok, vagy a görög, latin bölcsek, tragédiaírók, költők citátumai, és a hitszónokok ezekkel az igemagyarázathoz alig kapcsolódó elemekkel fitogtatják irodalmi ismereteiket, másrészt ennek értését eleve feltételezve, értékeli hallgatóik műveltségét is.³²⁵

Az ékítésnek ezek a módjai amennyire szokatlanok a prédikációkban, éppen annyira megszokott és szükséges eszközei az oráció elocutiójának. Ezért a fejedelemasszony temetésén előadott latin nyelvű gyászbeszédekben több lehetőség adódott az érzelemkeltés és a műveltség, az *effectus* és a *studiositas* érvényesítésére. Ennek oka az, hogy a szónoklat és a prédikáció eltérő argumentációs eszközöket alkalmaz.

A *genus didascaliconnak* és a *genus demonstrativumnak*, tehát az oktató és a bemutató beszédnek Melanchton retorikája szerint egyazon célja van, és ez a *cognitio*, a beszéd tárgy megismertetése.³²⁶ A *didascalicon*, amelybe a prédikáció is tartozik, ezt tanítással

³²⁵ Czeglédi János prédikációja a *sumum bonum* filozófiai kérdését taglalja az exordiumban, és eközben görögül idézi Arisztotelészt, latinul citlja Ovidius, Euripidész *Trójai nők* című tragédiájára hivatkozik, sőt a görög mitológiából a Neoptolemoszt sirató Peleusz történetét is. Szikszai Hellopeus János Arisztoteléstől az emberi élet hét szakaszának képét építi be a prédikációba, eközben az ifjúság korszakához érve kitér a *littera Pythagorea locusra*, majd a teremtés előtti tökéletes ember képében a mirokozmosz közhellyel él. Keresszegi János Herodotosztól, Curtius Rufustól vesz exemplumokat. RMNY 1306.

³²⁶ Verum generis demonstrativi finis est cognitio, ut cum Alexandrum laudamus, et res eius sapienter, fortiter ac feliciter gestas narramus, tantum docemus auditorem. Etsi enim exempla imitationis causa proponuntur, tamen in tali oratione nihil aperte postulamus ab audientibus, nisi ut huius viri sapientiam, virtutem ac foelicitatem contemplentur atque admirentur. Ita generis didascalici finis est proprius cognitio, ut si quis doceat, quid sit Evangelium etc. „A bemutató beszéd célja a megismerés. Hogyha Nagy Sándort dicsérjük, és az ő bölcsen, bátran és szerencsésen véghezvitt tetteiről szólunk, akkor csupán oktatjuk a hallgatóinkat, ha azonban őt

és a dialektika módszerével végzi el. A *demonstrativum* és az e beszédnembe tartozó latin gyászbeszéd is mindezt a példaadás szándékától vezérelve teszi, mivel azt kívánja elérni, hogy a hallgató az elé tárt példa szemlélőjeként a beszéd tárgya felett csodálatot érezzen. Mivel a bemutató beszéd nem alkalmazza a dialektika módszerét, tehát az érveket, ezért az oktató beszédnek, és így a prédikációnak az ésszerűségével szemben ez inkább a lélek megindítására és megrendítésére törekszik.³²⁷

Vossiusnak 1616-ban Frankfurtban megjelent *Oratoriarum Institutiones* című, a Geleji-beszédek keletkezéséhez képest korszerű retorikája az érzelmi hatáskeltésben és az elocutiós eszközök bőségében látja az ékesszólásnak azt a lényegi sajátosságát, amely a szónokaltot a bölcséleti tanítástól nemcsak megkülönbözteti, hanem annál hatásosabbá, meggyőzőbbé is teszi. A szónoklat ugyanis, alkalmazzon akár köznapi, akár érzelmekkel teli és felékesített beszédmódot, nagyobb hatással van a közönségére, mint a bölcsélet ésszerű érvei.³²⁸

Az *Institutiones* szerint a retorika célja és lényege az, hogy meggyőző beszéddel a mondanivaló hitelességéről alakítson ki vélekedést a hallgatójában.³²⁹ A demonstrativumnak és a deliberativumnak, tehát a bemutató és a tanácskozó beszédfajtának különleges szerepe van e vélekedés kialakításában, mivel ezek argumentációja nem a logikai bizonyítás szillogizmusát vagy enthümémáját alkalmazza, hanem olyan eljárást, amelyek szövegformáló

példaképpen mutatjuk be, az ilyen beszédben semmire sem kívánjuk rávenni a hallgatóinkat, csak arra, hogy ennek az embernek a bölcsességét, erényét és szerencsését szemléljék és csodálják. Így a az oktató beszéd sajátos célja a megismerése, hogyha valaki arról tanít mi az evangélium stb.” MELANCHTON, *Elementorum Rhetorices libri II*. Corpus Reformatorum, Melanchtoni opera, edidit Carolus Bretschneider, Halle, 1834.

³²⁷ A dialektika és a retorika összehasonlításának összefoglalásaként: Iuxta hoc discrimen proprius dialecticae finis est docere, rhetoricae autem permovere atque impellere animos, et ad adfectum aliquem traducere; ut cum de natura virtutis disputamus, dialectica consulenda erit, quae quid sit virtus, et quas habeat causas, partes, effectus ostendat. Cum autem ad virtutem colendam homines adhortamur, loci rhetorici sequendi erunt. „Erre nézve az a különbség, hogy a dialektika sajátos célja a tanítás, a retorikáé pedig a lélek magindítása és megrendítése, és az hogy valamilyen érzelmet gerjesszünk. Tehát hogyha az erény természetéről vitázunk a dialektikának azt kell majd tanácsolnia, hogy mi a virtus, milyen okai és részei és hatásai vannak. Amikor azonban az erény tisztelgetésre buzditunk, akkor a szónoki közhelyeket fogjuk követni.” Uo

³²⁸ Vossius a retorika tárgyáról és céljáról értekezve megállapítja, hogy a retorikának minden ismeret a tárgya lehet. *Orator enim et de mundi huius architecto et animarum immortalitate et quibusvis naturae misteriis popularipopulari, affectuoso ornatoque tractabit dicendi genere suamque sententiam pertrahet multos, quorum fores frustra solidis solum rationibus pulsasset Philosophus.* „A szónok ugyanis e világ alkotójáról, a lelkek halhatatlanságáról és a természet bármilyen szent titkáról közérthető és érzelmetli, ékes beszédmódban fog értekezni, és a maga nézetére csábít majd sok olyan embert, akiknek ajtaján a bölcs a maga szigorú érveivel hiába zörget.” VOSSIUS, *Oratoriarum Institutionum libri sex*, Ex calcographia Fr. Hartmann, Bibliopolae in Academia Viadrina (Frankfurt) 1616. 5. oldal.

³²⁹ A meggyőzésnek Arisztotelész által használt fogalmát értelmezi ekképpen: *το πείθειν, sive persuadere Rhetoribus essenihilm aliud, quam oratione probabili in cuiusvis animo aliquamaliquam gignere opinionem... Rhetoricae natura quicquid aptum est ad faciendi fidem.* „A peithein azaz meggyőzni a a rétorok számára nem jelent mást, mint azt, hogy meggyőző beszéddel valaki lelkében valamilyen vélekedés jön létre...Az ékesszólás lényege az, hogy bármi alkalmas a hihetőség keltésére.”Uo. 3. oldal.

és szövegékítő eszközök: a deliberativum az exemplumot, a példázatot, a demonstrativum pedig az amplifikációt, a bővítés elocuciós eszközrendszerét.³³⁰

A bemutató beszédben ezek szerint igen erőteljesen kell megnyilatkoznia a szónoki képességnek.³³¹ Akár erényeket kíván bemutatni az *ἐπαινός* műfajában, vagy tetteket az *ἐγκώμιον*éban, vagy a szinte isteni attributumokkal magasztossá tett személynek evilági, a halálban megdicsőültnak pedig túlvilági boldogságát az *εὐδαίμονισμος*ban vagy a *μακάρισμός*ban, a beszéd tárgyát az erkölcs közhelyéből, az *éthoszból* kell választania. Ezt úgy kell bemutatnia, hogy a hallgatóság érzelmeit mozgósítsa, őket gyönyörködtesse, hiszen csupán az ékítés eszközeivel teheti hatásossá szavait hitelessé és meggyőzővé a beszédét. Mivel ez az amplifikáció sikerétől függ, ezért a tettek, erények bemutatása, dicsérete az elocuciós eszközök hatáskeltő eltúlzását is jelenti. Ez a hatáskeltés az érzelmekre irányul, hiszen a bemutató beszédben különösen az erkölcsi témákat tárgyaló *oratio moratában* nem érdemes a dialektika érveit használni, hiszen a szónokkal amúgy is egy véleményen van a közönség, és a logikai eljárások kivonják az érzelmek hatása alól a hallgatóság lelkét.³³²

Ez a retorikai felfogás szerint a gyászbeszéd mint a dicséret (*laudatio*) sajátos változata a *causa honestához*, a tiszteletre méltó beszéd tárgyhoz illő a közhelyekből válogat argumentuma, a mondanivalója számára. A beszéd *confirmatiója*, bizonyító vagy inkább tárgyaló része, a *tractatio*, az érzelmek kifejezésére és gerjesztésére szolgáló bővítés eljárásait alkalmazza. Az érzelmek jelentik a szónoklat tárgyát és hatását is. A gyászbeszédben a szónok úgy alkalmazza az érzelmek, az *affectusok* közhelyeit, hogy szavai a közönségében a

³³⁰ *Praecipuum Generis ἐπιδεικτικὸν instrumentum est amplificatio uti in Deliberativo exemplum, in Judiciali enthymema.* „A bemutató beszéd legfontosabb eszköze a bővítés, amint a tanácskozó beszédé a példázat, a perbeszédé pedig az enthüméma.” Uo. 154. oldal.

³³¹ A perbeszéddel összevetve a bemutató beszéd jellemzése: *Nam nihil praeclarius est, quam innocentem salutem ab improbis defendere. Demonstrativum magis ad ostentationem facit, cum sibi propositam habeat delectationem auditoris ...Est autem genus demonstrativum ita dictum vel quod ea demonstrantur virtutes vitiaque, vel quod Orator potissimum in hoc ostendat vim suam, quippe quod ostentationi comparetur.* „Nincs ugyanis kiválóbb dolog annál, mint az ártatlant a gonosz emberektől megmenteni. Erre szolgál ugyanis a perbeszéd. A bemutató beszédet (a szónok) inkább a dicsekvésre alkalmazza, mivel azt a célt tűzi ki a maga számára, hogy a hallgatóit gyönyörködtesse...E beszédfajta neve azért 'bemutató', mivel erények és vétkek kerülnek benne bemutatásra, vagy azért, mivel a szónok ebben mutatja leginkább azt, hogy csakugyan mire képes. Ez a dicsekvéshez hasonló.” Uo. 140. oldal.

³³² A bizonyítás módjait tárgyalva: *Neque semper utendum est argumentis. Nam si affectus moveamus satius fuerit argumenta amittere, quam ea oratione inserere, quia haud bene conveniunt, nec in una sede motantur enthymema et affectus. Quippe si πάθος animo insedit, haud penetrat vis argumenti, eius iactura sit, sin argumentum percipitur, expetitur πάθος, aut si utrumque agnoscitur, alterum alterius vim instringit. Nullo modo enim potest, quin unam laminam in unam vaginam inserant.* „Ne érveljünk mindig! Ha ugyanis felkeltjük az érzelmeket, hasznosabb lehet elvetni az érveket, mint a beszédünkbe elegyíteni, mivel rosszul illeszkednek egymáshoz. Ha ugyanis a szenvedély uralja a lelket, alig hatják át azt az érvek, és hiába vessződünk velük, ha viszont az érvek hatnak, a szenvedély alszik ki, ha pedig mindkettő érvényesül, akkor az egyik a másiknak erejét megtöri. Semmiképpen sem lehetséges, hogy ne egy penge kerüljön egy kardhüvelybe.” Uo. 612.

fájdalom szenvedélyét, *pathos*át keltsék, míg a beszédének tárgyául az *éthosz*, az erény bemutatása szolgál, amely az *affectus*oknak a szenvedélynél magasabb rendű fajtája.

Az *Oratorium Institutiones* második könyvében, amely az invencióról szól, Arisztotelészre és Scaligerre hivatkozva osztja fel a szerző az *affectus*ok közhelyét a *pathosz* és az *éthosz* fogalmai szerint. Vossius felfogásában a sztageiroszi bölcs a Fizikában szól a *pathos*szról, a harag, a szerelem, a félelem, a szelídség szenvedélyéről (*ira, amor, timor, lenitas*), ezért ez az ember természeti, testi sajátsága. Az *éthoszt*, mivel erről az Etikában van szó, olyan magatartásnak tekinti, amely az erénnyel korlátozza a szenvedélyt. Ilyen például a szemérem, a bátorság (*pudicitia, fortitudo*).

Vossius Scaliger poetikájának szövegét idézve árnyalja az *affectus*ok közhelyének két alfaja, az *éthosz* és a *pathosz* közötti különbséget. Ez a különbség nem az érzelmek hevességének eltérő mértékét jelenti, hanem azt, hogy az *éthosz* cselekvésre készítő erkölcsi erő, a *pathosz* pedig a dolgok elszenvedésének érzelmi hatása. A *pathosz* felgerjesztett indulatai jelentik az *éthosz* érzelmi alapját, amelyre az erkölcsi magatartás épül.³³³

A *laudatio funebris* tárgyának feltalálásában, tehát a beszéd *inventio*jában a szónoknak úgy kell az érzelmekre vonatkozó közhelyeket kiválasztania, hogy beszéde a fájdalom szenvedélyét keltse fel a hallgatóban, majd a vigasztalással az érzelmeket a szenvedélyből az erényre támaszkodó erkölcsi magatartássá szelídítse, *pathos*zból *éthosz*ba változtassa át. Erre csak az a stílusnem alkalmas, amelyet Cicero bőven áradónak, ékesnek nevez, amelyben szerinte a legtöbb erő van, amely képes hatni a kedélyre, és minden eszközzel megindítja, egészen összezúzza a lelket, és annak mélyére hatol.³³⁴ Ez a *genus grande* vagy *sublime*. Ez a stíluszint az *ornatus*t kiválóan ismerő, azt kiválóan gyakorló szónokot igényli, és ugyanakkor igényli a legnemesebb lelkű hallgatót is, aki nem csak a latin nyelvű ismeretekre megtanított *homo prudens*, hanem csiszolt ízlésű és értő szívű *homo cordatus et politus*.

³³³ ...πάθος affectus omnes tum leniores tum vehementiores comprehendit, ἦθος vero mores significat... Ut ut est pluribus ab Aristotele locis de affectibus actum esse haut diffitemur, neque aliter fieri debuisse nobis persuasissimum est, cum id diverso factum sit fini ac modo. Nam in Phisicis agendum est de affectibus, quia accidunt certae corporis naturae speciei, puta animali: in Ethicis de iis tractatur, quia virtutis opus est moderari affectus, in Rhetoricis denique de iis docuit, quia oratoris est ciere affectus in auditoribus. „A *pathosz* magába foglalja az összes érzést, a szelídebbet és hevesebbet is, az *éthosz* azonban az erkölcsöt jelenti... Nincs kétségünk afelől, hogy Arisztotelész több helyen is tárgyalja valamiképpen az *affectus*okat, és határozott meggyőződésünk az, hogy ennek eltérő céllal és eltérő módon kellett történnie. Ugyanis a Fizikában azért kell tárgyalni az érzelmeket, mivel azok a testi természet meghatározott sajátosságaihoz tartoznak, gondolj csak az állatokra. Az Etikában viszont azért van szó ezekről, mivel az érzések mérsékléséhez erényre van szükség, végül pedig a Retorikában azért tanít róluk, mivel a szónoknak érzelmeket kell keltenie a hallgatójában.” Uo, 403. oldal.

³³⁴ Tertius est ille amplius copiosus, gravis ornatus, in quo profecto vis maxima est... Huius eloquentiae est tractare animos, huius omni modo permovere. Haec modo perfringit, modo inreperit in sensus; inserit novas opiniones, evellit insitas. „A harmadik az a nagyszerű, bőszavú, fennkölt és díszes, amelyben valóban a legnagyobb erő van... Ennek feladata, hogy megérintse, hogy mindenféle módon megindítsa a lelket. Egészen összezúzza azt, majd az érzelmek közé hatol, új vélekedés magvát hinti el, a régieket tövestől kiforgatja.” CICERO, Orator, 28.

Az első beszéd elemzése

Geleji május 22-én elmondott beszéde az említett szenvedély kifejezésére és a halott úrnő erényeinek felidézésével e szenvedély feloldására vállalkozik. A szónok feladata tehát kettős, egyrészt az érzelm kifejezésének megfelelő eszközeit kell alkalmaznia, és erre legalkalmasabb az *oratio figurata*, amely a természetes beszédmódtól elütő sajátos eszközeivel, a trópusokkal illetve az alakzatok által felforgatott mondatrenddel képes kifejezni a szenvedély szokatlan erejét.

Ez a szenvedély nagy erővel nyilatkozik meg a beszéd első mondatában, melynek rendjét a mondat tartalmához nem kapcsolódó, hosszú, közbeékelt felsorolás, a hallgatóság megszólítása zavarja meg, ugyanis igen messzire szakítja el egymástól az alanyt és az állítmányt. Ennek hatására a beszédet kezdő membrumok, amelyek a teljes mondatban halmozott alanyok lennének, exclamatiószerűen különválnak, erősítve a beszédkezdés megrendítő hatását. Ehhez járul hozzá ezeknek az elkülönített elemeknek, jelzős alanyoknak a ritmikája és rímes egybecsengése: *Triste malum, lugubre fatum, funus largissimis lacrimarum, sympluviis irrigandum*. A kezdő szavak után a hallgató *exordium abruptummal* induló beszédre készül, amely azonnal a tárgyra tér, és nem alkalmazza a részletes bevezetés, az *exordium successivum* eszközeit, a témakijelölést (*propositio*), a hallgatóság jóindulatának kérését (*petitio* vagy *captatio benevolentiae*) etc. A szónok azonban váratlan fordulattal veti bele a mondatközéphe a megszólítás hosszan részletezett felsorolását, és fordítja át az először rövidnek tűnő bevezetést annak részletező típusába, *abruptumból successívumba*.

Az *exordium* és a *peroratio*, a beszéd kezdése és befejezése az érzelmek felkeltésének legfontosabb helye a szónoki műben. Ezért a gyászbeszéd tragikus húrjain játszó szónok nem is mond le erről a lehetőségről, hiszen ő a temetési ceremónia „mindenfelől gyászruhába öltöztetett szomorú teátrum”-ában lép fel.³³⁵ Geleji a kezdő ritmikus membrumok után váratlanul közbevetett és jelzőkkel bővített megszólítással a hallgatóságát úgy vonja be a hosszúra nyújtott bevezetés szónoki előadásába, mintha egy tragikus színésznek a karhoz intézett kommosza, panaszdala szólna. A bevezetésnek ezt a költői erejét a halmozásokkal bővített és hyperbolákkal hatásossá tett trópusok adják. Ezek a képek gyorsan váltják egymást. Az első metafora a háborús megpróbáltatások után a reménység szerint boldogabb gyülekezetre felragyogó boldogság napja, amelyet azonban a sors ismét újabb viharokkal és a

³³⁵ ...nos in theatrum istud squalore undique obsitum, luctuque atratum congregavit.

bánat fellegeivel borít.³³⁶ Majd a megújuló bánat és fájdalom tartalmának ennél erőteljesebb, az előzőektől teljesen eltérő képi variációja következik, a „feledés gyógyszere”, a „feldörzsölt és felszakadt seb szenvedése”,³³⁷ amely később Ráday Pál röpiratában oly nagy pályát futott be. Utána ugyanennek a képnek kibővített variációja fokozza a megújult fájdalom érzékletes kifejezését, ezek „a vigasztalás borogatása” és „a fájdalmaktól elfekélyesedett szív gyógyulatlan sebét váratlanul feltépő vadállati karmok”³³⁸

A képekkel zsúfolt mondat második fele egyenes beszéddel utal a *statusra*, a közlés helyzetére és a beszéd témájára, amely az eddig alkalmazott trópusokban megnyilatkozó érzelmeket gerjesztette: a szónok a fejedelemasszony koporsója előtt áll, és a nagy halott búcsúztatására készül. Ez az időhatározói mellékmondat, amely a szónoki szereplés alkalmára utal, az első olyan közlemény a beszédben, amely nem átvitt értelemben, hanem saját jelentésben érvényes. A Károlyi Zsuzsanna nevéhez kapcsolt értelmező jelzők felsorolása a későbbi *propositiót* előlegezi:

...midőn könnyek árjától nedves arccal szívünk nagy fájdalmával szemünk előtt látjuk Erdély és a Római Birodalom felséges fejedelemasszonyát, Károlyi Zsuzsannát, felséges, kegyelmes fejedelem urunk életének kedves társát, aki az úrnők között ragyogó ékesség, az erényekben fénylő példakép, államunknak legerősebb oszlopa, egyházunknak legkegyesebb pártfogója és dajkája, és végül minden jó embernek nem csupán úrnője, hanem jóságos édesanyja is volt, itt látjuk őt a haláltól hirtelen elpusztítva, ebben a koporsóban.³³⁹

Mindez látszólag a *docilitast* szolgálja. Amely fontos feladata az *exordiumnak*, hiszen a hallgatóknak ismerniük kell a beszéd tárgyát, másrészt a bevezetés képeinek jelentésére utalva magát a bevezetést a beszéd eredeti tárgyához köti. Az előszóban előadott szónoklat esetében azonban ezek csak látszólagos célok, hiszen a szertartár körülményeiből mind a két említett

³³⁶ ...tandem aliquando laetior laetioris Concionis nobis affulsisse dies...At infelices nos, quibus istam quoque tempestatum vicissitudinem sors invertit inique! Nubes enim pro dolor! Unius angoris, alterius impellit nubem languoris.

³³⁷ Nullum malorum perhibetur remedium, quam oblivio. Ulceris subinde refricati recrudescit passio.

³³⁸ Exhulcerata et exasperata prae doloribus corda solaminis malagmate lenita...acutioribus velut immissis unguibus recrudescere. RMNY, 1307, 30.

³³⁹ ...dum madentibus genis, manantibusque non sine gravi cordolio lacrimis, coram cernimus Serenissimam Transsylvaniae et Sacri Romani Imperii Principissam, Susannam Carolinam Serenissimi Principis ac Domini nostri Clementissimi vitae sociam jucundissimam, Heroinarum decus sydereum, virtutum paradigma luculentissimum, Reipublicae columen firmissimum, Ecclesiae fautricem Nutricem pietissimam, omnium denique bonorum non tam Dominam, quam Matrem benignissimam improvisae mortis rabie extinctam praesentique sarcophago conditam.U.o.

szándék nyilvánvaló, mivel a szónok a ravatal előtt áll, és minden szava az eseményhez kötődik. A *status*ra való efféle utalás az írott beszéd olvasói számára fontosak, így ez a kitérés és bővítés az érzelemkeltés eszközévé válik. A tragikus sorsfordulat váratlanságát emeli ki.

A beszéd következő részében Geleji az általános alanyú közlésből a *captatio benevolentiae* személyes érdekkörébe lép át. Ebben a beszédrészben a *deminutió*t alkalmazza. Kérdések halmozásával vonja be ismét a hallgatóságát a szónoki előadás körébe. Rétori képességének ez az alábecsülése az eddig nagy nyelvi erővel előadott részek után ellentmondásosan hat, de éppen ez a célja: a helyzet tragikumát emeli ki, a megfogalmazásra váró beszédtema súlyát, nyomasztó terhét hangsúlyozza.

Ki adja nekem, ugyan ki a könnyek záporát, hogy e sírhalmot öntözzem, ki érinti meg nyelvemet Ciceró ékesszólásával?.. Jól tudom, sőt be is vallom tompaságomat mindezek megfogalmazásában, hebegésemet az ékesszólásban, különösen ebben a körülményben, mikor a közös gyász és a veletek való legteljesebb együttérzés engem nem kis mértékben felkavar.³⁴⁰

A hallgatóság jóindulatának elnyerésére ez esetben e közös gyász személyes átélésének kinyilvánítását használja. Így ébreszti fel ismét hallgatói lelkében a részvétet és a tragikus pátoszt a beszéd folytatásához.

A dicsérő beszéd *exordium*ának azt a közhelyét, amelyben a szónok megvallja, hogy nem képes a dicsért személy nagyszerű tetteiről beszélni, mivel azok minden kifejezést felülmúlnak, Geleji eredetien alkalmazza. Lelkiállapotának meglepő hasonlatokkal kifejezett ábrázolásával erősíti e gyakran használt *locus communis*t, és a szóképeknek ebbe az egymásra torlódó sokaságába szerkeszti be a jóindulat kérésével félbeszakított *propositi*ót. E szövegrésznek szinte minden tartalmi eleméhez képek társulnak, melyek a feladat nehézsége miatti megrendültséget érzékeltetik. Az érzelmek rendkívüliségét egyrészt az itt alkalmazott hasonlatok távoli asszociációi fejezik ki, másrészt, mint „lugdunumi oltár” vagy „Rhadamantisz ítélőszéke”³⁴¹ esetében, az, hogy a képben foglalt tartalom megértése és így a

³⁴⁰Quis mihi, quis imbres dabit lacrymarum, ad bustum hoc irrigandum? quis linguam facundia tinget Tulliana...Agnosco sane et ultro fateor meam tum in concipiundo hebetudinem, tum eloquendo balbutiem, praesertim hoc tempore, quo communis luctus et amplissimus vester confessus me non mediocriter conturbat. U.o.

³⁴¹Caligula rendezett a galliai Lugdunumban (ma Lyon) látványos szónokversenyt. Itt azoknak, akik nem arattak közönségsikert, az írásukat le kellett nyalniuk, és ha megtagadták ezt, még súlyosabb büntetésképpen megvesszőzték, vagy a folyóba mártották őket. SÜETONIUS, *Caligula* 20. A görög mitológiában a krétai Rhadamantisz testvérével, Minósszal és az aiginai Aiakossal a holtak lelke felett ítélkezett az alvilágban.

képzettársítás létrejötte irodalmi műveltséget igényel. Például az alábbi mondatban maga a hasonlítás alapja is hasonlat, pedig rendesen fogalmi elemnek kellene lennie.

Amiképpen ugyanis azok, akik homályos helyről, ahol hosszasan tartózkodtak, hirtelen a napfényre lépnek, és a látásuk elhomályosul, mert a fény megérintette őket, akképpen történt most itt velem is. Mivel úgy nézek rátok, mintha csillagokat szemlélnék látásom élessége eltompul...³⁴²

Az egyik hasonlatban, a földet éltető és megújító nap és a hallgatóságnak a szónokot élénkséggel eltöltő tekintete között teremt képzettársító viszonyt. Egy másik hasonlatban pedig a beszéd szűk időkeretében elrendezendő tartalom és a szűk csatahelyen felállított hadrend között talál asszociációt. Ezek a képek, noha nem metaforák, mégis olyan mesterkéltnek tűnnek, hogy feltalálásuk és megértésük tekintetében elmeélt és elmés beszédet igényelnek, tehát *acumen* és *argutiae* jellemzi e beszédmodot.

A szónoki idea kidolgozásának lehetőségei

A retorikaelméleti könyvek a *laudatio* számára a témaelrendezés két módját kínálják. Az egyik a természet szerinti (*naturalis*), amikor a szónok az életút állomásai szerint a veszi számba a dicséért személy tetteit, és így részletezi erényeit. A másik művészi (*artificiosus*), az időrendet mellőzve az értékek fogalmi kategóriái szerint halad az erények tárgyalásában. Ezek lehetnek a testi, a lelki erények, lehetnek a szerencse ajándékai, mint pl. a szülők, a család, a szülőföld hírneve. Mind a két esetben az erények nagyítását tanácsolják, hiszen a dicséret célja ezeknek kiemelése.³⁴³ Geleji a halotti laudatióban úrnője erényeinek számbavétele (*catalogus virtutum*) alapján az életét erkölcsi példaként, az erények tárházaként (*virtutum promptuarium*) kívánja bemutatni. Az általa használt *catalogus* kifejezés a rendező elvre is utal. Látnunk kell azt, hogy a szónoknak ebben az esetben az erények egymást kizáró osztályi közül kellett válogatni. Akit dicséért, nő volt, női erényekkel

³⁴² Sicut enim iis, qui e tenebris et longo situ in apricum repente prodeunt, acies oculorum caligat et lumina perstringuntur: sic mihi et nihilo secius in praesentiarum evenit. Cum namque vos velut sydera contueor, acies ingenii hebescit...RMNY, 1307, 30.

³⁴³ Néhány locus az említett témához. A személyek dicséretének szempontjai: CICERO, *De Oratore*, II, XI, 44; QUINTILIANUS, *Institutio oratoria*, III, VII, 12-16, VOSSIUS, *Oratoriarum Institutiones*, Liber I, cap. V, 140, PÉCSELI KIRÁLY Imre, *Isagoges Rhetoricae = Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Csokonai Könyvtár Források 5, Debrecen, 2000.

ékesítendő, mint a *venustas, puditia, decora vestimenti*, „a szépség, szemérem, az öltözet ékességei” etc. másrészt azonban fejedelmi személy is, aki nem csak szónoki túlzással volt, *principissa, domina, Serenissimis Principis vitae socia iucundissima*, „fejedelemasszony, úrnő és a felséges fejedelem életének legkedvesebb társa”, hanem valóságosan is a részese volt Bethlen Gábor küzdelmes életének és uralkodásának. Ezek viszont férfias erények kiemelését kívánták, mint a *haeroica virtus - fortitudo, prudentia, providentia, eloquendi facultas*, „hősi erény – bátorság, okosság, előrelátás, a szólás tehetsége”. Ez utóbbi ellentétes a *loquax* fecsegő asszonyi természettel. Geleji dolgát még az is nehezítette e téren, hogy a női erényeket is csak módjával dicsérhette, hiszen a kálvinista környezetben, papok jelenlétében, lelkeszként még gyászbeszédben csak óvatosan szólhatott az alak szépségéről, tehát a *formositas*ról, és más hasonlóan világi dolgokról, noha magából a beszédből is kiderül, Károlyi Zsuzsanna rendelkezett ezekkel a női értékekkel.

Érdemes itt egy pillantást vetni arra, hogy a *sexus feminae*, a „női nem” retorikai közhelye milyen nehézségeket és lehetőségeket tartogatott a szónok számára. Ennek a *κόινος τόπος*nak az érvei szerint a nő az eredeti bűntől megrontott emberi természet kifejezője, rosszra hajló ösztönlény, aki csak a férfierény uralma vagy követése által képes nemessé válni. Ezt a szemléletet tükrözi Stanislaus Sbarski *Decades tres ZETHMATON politicorum*ának második tézise. Sbarski disputáját Heidelbergben, 1619-ben a filozófiai fakultáson Christophorus Junnitius professzor vezetésével adta elő. „Az asszony önmaga tekintetében: 1. Az asszony természete szerint kevésbé alkalmas az uralkodásra, céljára nézve engedelmességre van rendelve. 2. A gondolatokban való szegényességét, 3. a tekintélyben való hiányosságát, 4, 5. a cselekedetek állhatatosságában, 6. a büntetések nyers és korai alkalmazásában való elhamarkodottságát, 7. ajkainak türelmetlenségét 8. veszélyeztetett erényessége miatt a házasságban való egyenetlenségeket csak a felette való uralom korlátozza. Így aztán nem lehet kétségbe vonni azt, hogy biztos, alattvalói szövetségben, a szülők iránti kedvesség által olykor képes lehet a kivételesen kiváló és valamiképpen még hősie erényt is tanúsítani az egész család közreműködésével, sőt irányításával.”³⁴⁴

Scaliger is hasonlóképpen ír erről mint költői, szónoki tárgyról, *ideáról*. A *Poetices Libri* III. könyvének XIII. fejezetében a kormányzó hatalom zaboláját levető féktelen, ingatag és

³⁴⁴ II. Thesis: Mulier ut per se 1. natura muliebri, ad imperandum minus idonea, fine ad parendum destinata, 2. consiliorum inopia 3. autoritatis penuria 4. in constantia 5. agendorum praecipitantia, 6. crudo et immaturo vindictae studio, 7. laborum impatience, 8. pudicitiae periculo, 9. matrimonii inconvenientia ab Imperio arcetur: Ita ex certo subditorum pacto, a gratitudine in parentes eminenti sigulari atque heroica aliqua virtute, a totali familiae interitu, quin sceptro adhiberi interdum possit, non dubitatur. SBANSKI Stanislaus, *Decades tres ZETHMATON politicorum sub praesidio Christophori Junnitii* Heidelbergiae, 1619. RMK 1143.

természeténél fogva rosszra hajló tömeg ábrázolásának tárgyalása után következik az asszonyi nem rajzának módja. „Ennek természetéhez hasonló az asszony is. Hitszegő, gyanakvó, állhatatlan, ármánykodó, képmutató és babonás. Hogyha hatalmat adnak neki, türelmetlen.”³⁴⁵ Szerinte ilyen például a sértett hiúsága miatt méltatlankodó Júnó az Aeneis első énekében, vagy Amata királyné a hetedik énekben. Mivel a női nemben nincs mértéktartás az érzelmeket illetően, ezért alkalmas a szenvedély megjelenítésére: könnyek, fájdalmas nyögések, panasz, fájdalmas kiáltozás stb.

Scaliger a nőknek erényekkel való ábrázolásához két lehetőséget javasol: az egyik esetben a férfi erényeivel (*virtutes viriles*) kell ellátni a női nemet, a másik esetben kedvesen és szelíden kell megjeleníteni (*suavem et lenem designare*). Ekkor a női nemre jellemző erkölcsi értékeket kell megragadni, ezek a *pudor*, a tartózkodó szerénység és a *pudicitia*, a tisztátalan szerelem elutasítása. A *pudor* ábrázolásához mintaként az Aeneisből a Latinus király leányának, Laviniának a képét ajánlja, a *pudicitia*hoz pedig Andromaché alakját, amint felidézi elhunyt férjének, Hectornak emlékét. A férfias erényekkel felruházott nő megjelenítésének példáját a volscus királylány Camilla alakjában mutatja be, és arra a részre utal, amelyben Camillát az édesapja, Metabus király jellemzi.

Scaliger említett könyvének a „személy” (*persona*) költői témájára vonatkozó fejezetei az ember eredendő természetét a társadalmi helyzet (*status*) szerint a tömegnek (*multitudo*), a nem (*sexus*) szerint pedig a nőnek (*femina*) az ábrázolásában jelenítik meg. A kettő lényege megegyezik, hiszen a multitudo grammatikai értelemben is nőnemű. E természet csupán az indulatoknak, tehát a félelemnek (*timor*), a haragnak (*ira*), a szerelemnek (*amor*) és gyűlöletnek (*odium*) a kifejezésre korlátozódik. E természet a kívülről reáható legmagasabb rendű érzelmek, az *éthosz* kategóriájába tartozó erények szabályozhatják, és így ezek tehetik nemesebbé, és alkalmassá a magasrendű cselekedetekre. A személyek dicséretére vállalkozó szónoknak beszéde tárgyául az erényeket és ezeket megvalósító tetteket kell választania.

A három kegyesség alkalmazása a dicséretben

Geleji a *pietas* erényének fogalmi körére építi a laudációját, amely a férfi és a női nem sajátosságaihoz képest semleges. Ez eleve a lelki nemesség hatására születik, és mint érzést érzelmeltető eszközökkel lehet megjeleníteni. A kegyesség három osztályába illeszti a

³⁴⁵ Propria huic naturae foemina est infidia, suspicax, inconstans, insidiosa, simulatrix, superstitiosa, cui si potentia adiuncta est, sit intolerabilis. Iulius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem ad Sylvum filium*, Lugduni, apud Antonium Vincentinum, 1561, 96.

fejedelemasszony erényeit. E három a *pietas religiosa, oeconomica* és *politica*, tehát a vallásos tiszteletben megnyilvánuló, a házastársi szeretetben kifejeződő, és a haza, az ország sorsa iránt érvényre jutó kegyesség. A kegyességnek ezt a három fajtáját Bojthi Veres Gáspár is alkalmazza *Exequiarum Coeremonialium libri* kötet *Praefatió*jában, tehát előszavában. A Bojthi által összeállított beszéd- és versgyűjtemény Károlyi Zsuzsanna két temetésének alkalmára alkotott latin szövegeket foglalja magába, így Gelejinek mindkét beszédét is. Noha az előszó a kegyességek felosztásánál a marginálison Aquinói Tamásra, *A teológia foglalatának* nyolcvanadik kérdésére hivatkozik, nyilvánvaló, hogy Bojthi a szöveggyűjtemény szerkesztőjeként a Geleji-beszéd ismeretében írta a maga szintén a kegyesség fajtáira épített előszavát. A *Praefatio* azonban az egyes kegyességek lényegének megvilágítása végett a Geleji-beszédnél sűrűbben idézi meg az antikvitas alakjait, a példázatként részletezett históriákban csak férfiakra van szó, mivel a pietasoknak ezt a rendszerét és ezek megtestesítőit a szöveg végén Bethlen Gáborra vonatkoztatta. Geleji a Pénélopé kivételével csak bibliai hősnőket említ, a kegyességek példaképeiként, tetteiket nem tárgyalja, csupán nevükkel idézi meg őket, mivel olyan összehasonlítások elemei, melyeknek célja Károlyi Zsuzsanna méltóságának kiemelése.

Szónokunk a pietasok említett katalógusa előtt elmés módon alkalmazza a beszédtema elhárítását. Így hozza szóba, vagy kerüli el azokat a dolgokat, amelyeket nagyon is meg akar említeni, vagy ellenkezőleg nagyon is mellőzni szeretne. Az alak szépségének, arányosságának, a végtagok rendjének, a testi erőnek és a lelki életének, tehát a testi szépségből eredő értékeknek az említését úgy hárítja el, hogy azokat előzőleg hosszú halmozott tárgyak formájában bőven részletezte, majd kijelenti róluk: *et id genus alia tamquam a praesenti proposito meo aliena, ex industria praetermittam* (az efféléket, mint amelyek célkitűzésemről idegenek, szándékosan mellőzöm).³⁴⁶ Károlyi Zsuzsanna nemzetségéről, házasságának éveiről viszont mint – szerinte köztudott dolgokról – nem szól. Ebben ugyanis nyilvánvalóan kerülni kíván olyan témákat, mint Károlyi Zsuzsanna árvasága, vagy gyermektelenné vált házassága. A másik ok ezek mellőzésére az egész gyászbeszéd céljára vonatkozik. A fejedelemasszony udvari papja, aki belső emberként közel állt úrnőjéhez, úgy kívánja az iránta érzett hódolatot kifejezni, hogy őt a valóságos élet minden földi és esendő elemének kivonásával ideává, a szent történetek hősnőihez mérhető, sőt azokat felülmúló heroinává formálja, és így a halálát, amelynek tényére az elhangzó beszéd helyszíne, a ravatal figyelmeztet, apotheozissá lényegítse át.

³⁴⁶ RMNY 1307, 32.

A *pietas religiosa* szerinti erények dicséretében Károlyi Zsuzsanna alakja szinte a katolikus szentek aszkézisébe öltözik, mivel az „Isten szent és igaz tiszteleté”-ben is a világ csalárdságától elfordulva az örökkévaló életet kereste. E kegyesség a szentségekkel való élésben és különösen az úrvacsora vételésben (az Úr testének és vérének áhítása), aztán az ige figyelmes hallgatásában, – nem olvasásáról van szó, hiszen ez udvari papjainak volt a feladata az annak magyarázatával együtt, – a kétely nélküli lelkesült imádkozásban valósult meg. A részt *comparatio* zárja, amelyben Károlyi Zsuzsanna nemcsak az evangéliumi Máriának versenytársa, hanem és ez különös megoldás az udvari pap részéről, a kegyességben még a lelkészeket is felülmúlta. A tiszta kegyesség dicséretét zárja le Melancton epigrammájával, melyet név nélkül közöl, szemben a későbbi Horatius- és Claudianus-citátumokkal.³⁴⁷

A *pietas oeconomica* fogalma alá rendelt erények közül kiemelkedik a Scaliger által is nőiesnek tartott *pudor* és *pudicitia*, tehát a szemérem és az erkölcsi tisztaság. A házastársi kapcsolat rajzában szokásos érték a hűség, de ebben a részletben különös, erotikus felhangú fogalmazásban jelenik meg ez a tartalom. *Summa eius cura fuit, thorum viri sui unice intemeratum conservare* (Igen nagy gondja volt arra, hogy férjének nászi ágyát egyedül az ő számára őrizze meg kedvesnek és sértetlennek.) A házastársak kapcsolatát itt is, mint Bojti *Praefatió*jában a *foedus* a szövetség szó jelöli.³⁴⁸ Ennek oka az, hogy Károlyi Zsuzsanna a beszéd későbbi szakaszában szinte társuralkodóként jelenik meg Bethlen mellett, másrészt a *foedus*nak fontos eleme a *pietas*, amint azt Bojti előszava bőven részletezi.

Az *oeconomica pietas* erényei közt is a sztoikus *constantia*, az állhatatosság értéke bír meghatározó szereppel, amely a körülmények feletti uralmat jelenti. A *pietas religiosa* a világi értékektől elforduló aszkézisnek, a tiszta isteni tiszteletnek szakrális tisztaságával tette exemplum értékűvé Károlyi Zsuzsanna életét. Ez az epikureizmussal azonosított testi örömek elvetését jelenti. Az *oeconomica pietas*, tehát a családi közösség kereteiben megélt kegyesség az antik eredetű sztoicizmus értékeit mutatja fel hasonló céllal, amely az *impura Venus*, a tisztátalan szerelem visszautasításában és a házassági szövetség megőrzésében, a test érzelmei feletti hatalomban nyilvánul meg. A mondatok szóhasználata férfihoz, katonához méltó magatartást idéz: *tanto contentius fuit intenta* (annál határozottabban törekedett) –, *tam potenter carnis effectibus, quibus fortissimi quique vincuntur, norat dominari*, (oly erősen tudott uralkodni a testi indulatokon, amelyek pedig még a legerősebbeket is legyőzik). Ez a

³⁴⁷ Philippi MELANTHONIS, *Epigrammatum libri sex, Liber primus*, Wittenberg, haeredes Iohannis Cratonis, 1579, HORATIUS, *Carmina* II, 10, 9-12, CLAUDIANUS, *Panegyricus dictus Olybrio et Probino consulibus*, 42 – 49.

³⁴⁸ Az előző idézet folytatása: *foedus connubiale feliciter semel sancitum sancte et inviolate perpetuo retinere...* RMNY 1307, 33.

keményység fordítja el a megdicsőülésre váró hősnőt az ékszerek, az ékes ruhák mérték nélküli viselésétől. Itt újabb szempontként egy másik, sztoikus erény és férfias vonás jelenik meg, a kötelesség és a méltóság: Nem mondhatott le teljesen az ékességekről, hiszen a fejedelmi méltósága miatt kötelességszerűen kellett ezeket viselnie.³⁴⁹

Sajátos elem ebben a jellemzésben a fegyelmezett arcvonások említése. A *vultu composito* kifejezés szerepjátszásra, sőt egy magatartás színlelésére is utalhat.³⁵⁰ Itt az érzelmek feletti uralom kifejezője épp úgy, mint a tiszta beszéd erénye, tehát ez is a sztoikus, férfias, sőt uralkodói tulajdonság. Ezt hangsúlyozza az, hogy *pietas oeconomica* körébe tartozó értékeket záró összehasonlítás alanyai közt királynék is megjelennek. Ebben a *comparatió*ban Rebeka, Sára a házastársi élet tisztaságának szakrális tartalmát hangsúlyozzák, hiszen pátriárkák hitvesei, Zsuzsanna említése a kézenfekvő névazonosságon túl szintén az Isten előtt megigazuló tiszta élet miatt szerepel. A házastársi hűségnek ehhez képest világi erényét Pénélopé és Mikal, két királyné képviseli. Pénélopé említése a latin szónoklat műfajában, amely szabadabban kezelheti a *fabula Graecát*, nem meglepő, hiszen az eredeti céljuk szerint a Szentige magyarázatára szánt magyar prédikációk példázataiban is gyakran megjelennek az antik históriák. Mikal alakja a házastársi hűségen túl finom utalást is tartalmaz Károlyi Zsuzsanna gyermektelenné vált házasságára. Az egész *Exequiae Coeremoniales* kötetben ezt, tehát a fejedelemasszony gyermekeinek korai elvesztését csak egyetlen hely, Bojthi *Praefatió*jának néhány szava említi meg.³⁵¹

A szónok a *politica pietas* körében ért el igazi céljához, ahhoz, hogy Károlyi Zsuzsannát *héroinává*, hősnővé emelje, aki női mivolta ellenére férfiakat felülmúló, királynői erényekkel bír. Ezt a fontos részt anaforikusan halmozott kérdéssorozat választja el a hitvesi szereptől. Ezekkel az interrogatíókkal a halálos veszteség fájdalomának hevét szítja fel ismét a hallgatói lelkében. A kérdések kulcsfogalmai a sírás, a csodálkozás a halál képtelensége felett, és mindezek a hallgatóit arra készítetik, hogy ne szégyelljék könnyeiket. Azért alkalmazza ezt a szónok, nehogy tanító beszéddé (didascalicon) hűljön ki az orációja, nehogy elhaljon abban a

³⁴⁹ Comptus foemineos, mundos muliebres, nimium quam habuit neglectui armillas insuper, in aures monilia, tunicas gemmis auroque contextas... moderate ad modum et non nisi ratione tuendae Maiestatis, serio id exigente usurpavit.... Uo. 33. „Az asszonyi ékességeket, piperéket, különösen a karpereceket többnyire megvetéssel hordta, a fülbevalókat és nyakláncokat, az arannyal, gyöngyökkel átszőtt ruhákat...csak szerényen, sőt csupán méltósága megőrzése végett, és akkor is csak komoly készletésre...”

³⁵⁰ A *vultu composito* kifejezés a színlelésre: P Cornelius TACITUS, *Annales*, 1. 7., a sztoikus önuralom és fegyelem lelki megnyilatkozására: C. PLINIUS Caecilius Secundus *Epistularum libri*, 3. 16.

³⁵¹ Bojthi a *Liber Primus* elején említi meg Károlyi Zsuzsanna gyermekeinek halálát: Cui etiam duos masculos scitos elegantesque pueros immatura fatorum severitate in ipsius cunabulis extinctos, enixa fuit. „Férjének két okos és szép fiút is szült, akik a sors kegyetlensége folytán csecsemő korukban meghaltak.” Mikal ellenszegül apja, Saul akarátának, és megmenti férjét, Dávidot. (1Sám 19,9-17.). Ezért szerepel a hitvesi hűség példajaként. Az Úr azért bünteti Mikalt meddőséggel, mert kinevette a már királlyá emelt férjét, amikor az a Frigyláda előtt engesztelésekppen szent táncot járt. (2Sám 2,23.).

példázat követésére való buzdítás. Erre az affectív szövegrészre kontrasztként nyugodt hangú bölcsélet következik a *temperantia*, az okos mértéktartás lelkületéről. Ezt a tanítást az élet színpadának allegóriájával, vagy emblémájával tesz különlegessé: Az élet külső körülményei változnak, az állhatatos lélek csak az égi *chorégoszra*, az élet színjátékának rendezőjére figyelve képes uralkodni a szerencse forgandóságán és a sors igazságtalansága felett. Ennek a példázatnak az a szerepe a szónoklatban, hogy a *politica pietas* erényeinek részletezése előtt mindezeknek a lényegét adó *temperantiát* hangsúlyozza, hiszen semmiféle emberi magatartás nem képes enélkül erénnyé válni.³⁵² A *temperantia* dicséretét szolgálja a szöveggörnyezetéből, a Licinius-ódából kiemelt Horatius-citátum is, melynek eredeti tanító és figyelmeztető tartalma így el is tűnik.

A közösséget érintő értékek, részletezése ezen a bölcséleti alapon bontakozik ki, és ez eleve kizárja azt az *intolerabilis* lelkületet, amellyel Scaliger a hatalomhoz jutó női lelket jellemezte. A szónok a tragédiaajátszásról vett allegóriában, a Horatius-versnek még a citátum előtt felidézett képeiben, majd az idézet után az erények részletezésekor az emberi lélek intellektuális képességét emeli ki: Non ignara scilicet... Illud quoque non ignorans... Haec inquam probe omnia perpendens... (Jól tudva ugyanis... Nagyon jól tudta azt is... Mindezt, mondom, ő jól megfontolta).³⁵³ Ennek hangsúlyozására azért van szükség, mivel csak a tudatosan és önként vállalt jócselekedetek tekinthetők erényeknek. Férfias erények grádicsain, a *clementia*, a *benevolentia*, a *prudentia*, a *fortitudo*, „a kegyesség, jóakarat, okosság, bátorság”, és végül az uralkodói tulajdonságok koronájaként a *breviloquentia*, „a szűkszavúság” értékskáláján emeli fel Geleji Károlyi Zsuzsannát női mivoltának szűk kereteiből a hősnő magasztos szerepébe.³⁵⁴

A szónok a három kegyességet tárgyaló szövegrész közül a *politica pietas* dicséretét szerelte fel a legtöbb ékítő eszközzel. A laudáció tárgyát, az erények szépségét ezek következményeinek, a tetteknek megjelenítésével mutatja be. Olyan jellemvonásokról és

³⁵² A *temperantia* nem erény, hanem lelki alkat, lelkület (ἔξις, *habitus*). Scaliger meghatározása szerint: est mater et norma caeterarum omnium. Nam si virtus est medius habitus inter extrema: nulla potest esse virtus sine Temperantia... Hoc ipso est Liberalitas id, quod est ne sit prodigalitas: Fortitudo, ne sit temeritas, Iustitia ne sit rigiditas. „szülőanya és mértéke minden más erénynek. Ha ugyanis az erényt a szélsőségek közti középső magatartásnak tekintjük, akkor semmi nem lehet erény az okos mértékletesség nélkül... Ez által lehet az, hogy az adakozás nem válik tékozlássá, a bátorság vakmerőséggé, az igazságosság kegyetlenséggé” J. C. SCALIGER, *Poetices liber tertius caput 1.* 82, C. A *temperantia* tartalmát tekintve azonos Arisztotelésznek a *Nikomakhoszi Ethikában* megfogalmazott „közép” fogalmával: τὴν δὲ ἀρετὴν τὸ μέσον καὶ εὐρίσκειν καὶ αἰρεῖσθαι. 1106b. „...az erény a közepet keresi, és azt választja” A magatartások két szélső pontja, a ὑπερβολή, tehát az eltúlzás és az ἑλλειψις, tehát az elégtelenség között lévő μέσον, tehát közép jelenti a magatartásnak az erényként való megjelenését. ARISTOTELIS *Ethica Nicomachea*, Lipsiae, in aed. Teubneri, 1912.

³⁵³ Non ignara scilicet... Illud quoque non ignorans... Haec inquam probe omnia perpendens... RMNY 1307, 35.

³⁵⁴ *Clementia*: az emberek iránti engedékenység, *benevolentia*: jószándékú adakozás, *prudentia*, előrelátó okosság, *fortitudo*, bátorság, *abrevidoquentia*: tömör beszéd.

cselekedetekről van itt szó, amelyek mások számára hasznosak, és az alól a dicséret végén említett *breviloquia*, a szűkszavúság sem zárható ki. Ez ugyanis kísérője, *accidense* az előzőeknek. Az erények elrendezése nőies és férfias, vagy legalább is lágy és kemény jellegzetességeket hordoz. Ebben Arisztotelész *Retorikájának* rendszerét ismerhetjük fel, aki az igazságosság és bátorság két fő erényére építi éthoszainak rendjét, megállapítva, hogy az előző a békében, az utóbbi pedig a háborúban érvényesül.³⁵⁵ Gelejinél a *pietas* fogalmához igazodva a keresztyén értékek érvényesülnek, és nála az arisztotelészi igazságosság engedékenységgé, a bőkezűség jóakarató adakozássá módosul. Ezek bemutatásában az érzékletes láttatásra törekszik.

Az engedékenységet, a *clementiát* két, egymással ellentétes magatartással mutatja be a szónok. Az *enargeia* trópusával a fejedelemasszony elé könyörgő kéréssel járó alattvaló érzelmei szerint jelenít meg egy királynői gesztust. A jelenet első része a kérelmező remegő térdű rettegésének ábrázolásával a fejedelemasszony személyének méltóságát és szigorát emeli ki, majd ehhez képest váratlan fordulattal, egy tagadó fokozó hozzátoldással ugyanebben a méltóságban megnyilatkozó nem remélt engedékenységet. Ez a magatartás, noha a szigorú tekintély tagadása, mégis hagyományosan uralkodói, fejedelmi vonás: alattvalói számára nem úrnőjüknek, hanem anyjuknak kívánt látszani, nem félelmet, hanem szeretetet várt el tőlük.³⁵⁶

A jószándékú adakozás, a *benevolentia* erényét a szomjúhozó földeket éltető patak és forrás közhelyének hasonlatban kibontott részletes képi megjelenítésével és a folyton áradó és apadó óceán metaforájával bővítve teszi jelentőssé. A trópusok halmozását anaphorikus kérdések élénkítik. Az ismételt *membrum*, egy-egy birtokviszonyba szerkesztett, az előző hasonlatot variáló metafora, ahol a genitivusban álló névmás a dicsért erény forrására, a fejedelemasszony személyére mutat: *Huius enim beneficae manus...Huius misericordiae rinuli...Huius beneficentiae scaturigines...*(Az ő jóságos keze... Az ő könyörületességének

³⁵⁵ ARISZTOTELÉSZ *Rétorika* 1366b „A legnagyobb erény szükségképpen az, amely másoknak a leghasznosabb, hiszen az erény olyan képesség, amely ajándékozik. Ezért becsüljük az igazságos és bátor embereket többre. Az utóbbi a háborúban, az előző a békében hasznos másoknak.” ADAMIK Tamás fordítása, Bp., Gondolat, 1982, 46.

³⁵⁶ Az „uralkodó mint alattvalóinak atyja” közhely a nemzeti királyság eszméjével kap jelentőséget. Ezért rendeli Bojthi Veres Gáspár a *Praefatió*-ban a fejedelmeknek az alattvalóikhoz való viszonyát az *oeconomica pietas*, tehát a családi szeretet kegyességének fogalma alá, és Bethlen Gábort ez az uralkodói erény megtestesítőjeként dicséri. Pataki Füsüs János, aki a *Királyoknak tükrében* (1626) nemzeti királyként tekint Bethlenre, ugyanezzel a közhellyel jellemzi az Istentől rendelt uralkodót. „Szükséges annakokáért ...valaha immár egyszer egy igazán nemzetünk között való Királynak lenni, ki hazáinak Attya legyen...” HARGITTAY Emil *Gloria, fama, litteratura: az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001 (Historia Litteraria, 10) 51.

patakjai... És végül az ő jóságának eme forrásai).³⁵⁷ A továbbiakban a bemutató beszédől idegen, a perbeszédre jellemző eljárást alkalmaz a szónok. Úgy tesz ugyanis, mintha a nem művészi bizonyítás, az *argaumenta inartificialia* egyik módját, a tanúságtételt (*testimonia*) alkalmazná. Apostrophéval szólítja elő a dicséretben közöltek bizonyítására a „tanúkat” (*testes*), tehát magukat a *pars pro toto* szerkesztésű szinekdochével megjelenített tetteket: *Templa Scholae, Xenodoxia, Ptochotrophia viarum sepes et compita me tacente, plenis buccis loquuntur* (Templomok, iskolák, külhoni ösztöndíjak, szegényházak és ti szerte az utak kerítései, kereszteződései, midőn és hallgatók, ti szóltok hangos szóval ezekről!).³⁵⁸ A megszólítás utolsó két tagja, „az utak kerítései, kereszteződései” Lukács evangéliumiának egy helyére, a 14. rész 23. versére utal. Az evangéliumi példázatban az eszkatalogikus értelmű nagy vacsoráról van szó, ahová a ház ura, mivel meghívottjai visszautasítják invitálását, szolgálival az említett helyekről hívja vendégül az élet elesettjeit. Ez az apostrophéba rejtett példázat szerint Károlyi Zsuzsanna gesztusa a *benevolentia* erényének gyakorlásában azonos vagy legalábbis hasonló az Ítélet Uráéval.

Mindez a következő érvsorozat konklúzióját, az isteni magasságokba emelő apotheozist készíti elő. Ebben az argumentációban a művészi bizonyításnak (*argaumenta artificialia*) egyik módját, a főtétele kísérő körülményeknek a közhelyeit, a *loci extrensicit* alkalmazza. E közhelyek egyike a jeles személy, ez esetben költő véleményével (*iudicia, dicta, sententiae*) való bizonyítás. Így vonja be a beszédbe a Claudianus-idézet. A panegyricus részlete eredetileg Probus császár jóakarátát és bőkezűségét dicséri, a beszédbe érvként illesztve a fejedelemasszony bőkezűségének exemplumává válik, képként pedig a korábban szintén hasonlatban alkalmazott patak közhelyének variációja lesz. A főtétele kísérő körülményekből származik az összehasonlítást alkalmazó érvelés is. A *comparatio* alapja Lukács evangéliumának 16. részéből a 1-13. versek, a hamis sáfár példázata. Tartalmuk szerint ellentétes dolgokat vet össze egy *si...quanto* szerkezetű fokozó, a kisebbről a nagyobbra vonatkozó *minora e maioribus* következtetéssel. Az érvek sorát a Claudianus-citatumhoz hasonló argumentum, Démoszthenésznek a jócselekedetre vonatkozó véleménye zárja. A konklúziót egy retorikus kérdéssel a szónok a hallgatóságára bízta. A kérdés tartalma azonban a beszéd befejezésének hangvételt elöllegezi, bár a görög bölcsre való hivatkozás és az „istennők” említése a fejedelemasszony istenülését még az antik mitológiát alkalmazó túlzás keretei közt tartja. A fejedelemasszony apotheózisának, az istenek közé fogadásának

³⁵⁷ RMNY 1307, 35–36.

³⁵⁸ *Uo.* 36.

látomását tartalmazza Bojthi Veres Gáspár gyászelégiája is, amely a temetés következő napján, május 25-én hangzott el Gyulafehérváron a fejedelmi palota udvarán.

A gyászbeszéd a *clementia* és *benevolentia* által a mitológiai halhatatlanságba emelt úrnő legfontosabb erényéhez érkezett el, az előrelátó okossághoz, a *prudentiához*. Ez a dicsérettel méltatott öt erény között, tehát az engedékenységgel (*clementia*), a jószándékú adakozással (*benevolentia*), az előrelátó okossággal (*prudentia*), a bátorsággal (*fortitudo*), a szűkszavúsággal (*breviloquia*) közt, mint látjuk, az említés sorrendjében is középen áll. Ennek jelentőségét nemcsak a szavak elrendezése mutatja. Az eddig dicsért erényeket Geleji a *dos* szóval „ámulatba ejtő adományok”-nak nevezi, amelyeket passzív módon Istentől vagy a természettől kapott a fejedelmi hitves, az okosság erényét birtokolva, viszont az akarat és a tudatos cselekvés férfias tulajdonságai jutnak érvényre benne. Ezt a latin mondat metaforái is kifejezik: (*prudentia*) certe in tantum valuit, ut aetatem et sexum suum longis passibus excessere videatur. (valóban ez oly erősen érvényesült benne, hogy ezzel is messze felülmúlta korát és asszonyiságát)³⁵⁹ A *valere* ige a cselekvésre való erőt, hatalmat érzékelteti, a *longis passibus excedere* kifejezés pedig azoknak a külső körülményeknek, korlátoknak az áthágását, amelyet a korban a női szerep jelenthetett. A *prudentia* erényének gyakorlásával tehát olyan tettekre lett képes a fejedelmi asszony a beszéd értékrendje szerint, amelyek a *politica pietas* körére öt nő léte méltóvá tették.

Ennek dicséretét, és az ezzel járó érzelmekeltést Geleji az ellentétes dolgoknak – férfi és nő, háború és béke – az összevetésével valósítja meg. Quintilianus szerint ez a közhely igen alkalmas az érzelmek felkeltésére és az érzelmekkel való meggyőzésre. Ennek egyik példaként említi azt, amidőn a szónok a férfierényt a nők által véghezvitt cselekedetekben mutatja be. Az *Institutiones* ezt a kisebbről a nagyobbra való következtetés érveként tárgyalja.³⁶⁰ Geleji beszédében az ily módon felkeltett érzelem más szerepet kap, nem az érvelés, hanem az okosság és az ebből eredő bátorság erényének hatásos bemutatását szolgálja, de mindenek előtt az erényt birtokló személynek a tettekkel való dicséretét.

Miért szerepel a beszédben a *prudentia*, az előrelátó okosság erénye a *politica pietas* témakörében? Az okosság, az emberi akarat képességére hat, de nem passzív és állandó

³⁵⁹ Uo. 37.

³⁶⁰ 5.11.10 ...Ad exhortationem vero praecipue valent inparia. Admirabilior in femina quam in viro virtus. Quare, si ad fortiter faciendum accendatur aliquis, non tantum adferent momenti Horatius et Torquatus quantum illa mulier cuius manu Pyrrhus est interfectus, et ad moriendum non tam Cato et Scipio quam Lucretia: quod ipsum est ex maioribus ad minora. „A buzdításra pedig leginkább a nem egyenlő dolgok hatásosak. Csodálatra méltóbb, ha a vitézség asszonyban, mint ha férfiban nyilvánul meg. Ezért, ha bátor tette tüzelünk valakit, nem olyan súllyal kerül a latba Horatius és Torquatus, mint ama asszony, akinek keze megölte Pyrrhust, sem Cato és Scipio a halál vállalásában, mint Lucretia: ugyanis ez önmagában is nagyobbra a kisebbre való következtetés.” QUINTILIANUS *Institutiones*, 5.11.10–11.

hatással, mint a többi erény, hanem a praxisban, a cselekvésben jut érvényre. Ez az arisztotelészi etikában a *φρόνησις*, amely útmutató az erényes cselekedetek számára, amely a vágyakkal szemben az akaratot segíti. A *prudentia* azért áll a beszédben bemutatott erények tengelyében, mivel a tevékenységet a túlzások szélső pontjai közt középen tartja. Az okosság lényege az, hogy ennek vezetésével, képes megtalálni és felismerni a tettek világában működő akarat a maga számára való középutat, ahol a cselekedet erényes lehet. Így valósulhat meg béke idején az igazságosság, háború idején a bátorság erénye.³⁶¹

A beszédben a fejedelemszorongó bátorságának dicsérete ezért bővelkedik olyan ellentétekkel, amelyek a körülmények és az ő irányító akarata közti ellenhatást hangsúlyozzák. A hátszín Erdély látszólagos békéjében hadvezérként viselkedett, amikor mindenki a menekülésre gondolt, akkor ő hadakat toborzott, amikor mindenki megingott, akkor ő állhatatos maradt. Geleji nem dicsérhette Károlyi Zsuzsanna harci vitézségét, de gondosan ügyelt arra, hogy Bethlen Gáboréhoz hasonló fejedelmi erényekkel, férfias bátorsággal ruházza fel. Bethlen a legvitézebb fejedelemként a közös haza szabadságát oltalmazza a vad ellenségtől, Károlyi Zsuzsanna pedig az állam üdvéért hajt végre férfihoz illő cselekedeteket, Erdélyt oltalmazva a lázadási kísérletektől. A két személyiségben megjelenített erény és tetteik célja hasonló. Amíg azonban a fegyverrel vívott harc motívumait emeli ki a túlzófokú „*bellicosissimus*” jelzővel és a célként megjelölt „*libertas*” szóval, addig Károlyi Zsuzsanna esetében a „*providentiae et prudentiae vis*”-nek mint tulajdonságnak és a „*Reipublicae salus*”-nak mint célnak az említése az állambölcséleti, államférfúi vonásokat domborítja ki. Ebbe a gondolati rendszerbe illeszkedik az okosság és az előrelátás vezérelte bátorság mint férfias uralkodói erény.

Ennek az uralkodói vonásnak az *accidense* a tömör beszéd, a *breviloquia*. A beszédmód dicséretének az a célja, hogy az okosságot és a bátorságot a jellem tartós és állandó

³⁶¹ Arisztotelész etikája szerint a lélek elmélkedő (*methodosz*) és gyakorlati (*praxisz*) tevékenységre képes. A *methodosz* az észre és tudományra illetve ezek egységéből létrejövő és ezeknél magasabb rendű bölcsességre támaszkodik, a *praxisz* az okosságra és a művészetre (*techné*: mesterség, művészet). Az okosság az akaratra hat, amelyet az erényes tettek végrehajtására készítenek. Az okosság teremti meg a biztonság és a félelem szélső pontjai közt a bátorság erényét, az adakozás és elfogadás végpontjai közt pedig az igazságosságát. Az erény gyakorlása a lélek akarat, tehát praktikus tevékenysége, amelynek mozgatója az okosság. Scaliger felosztása is ezt követi: *Animi potestates duae: Intellectus, voluntas. Intellectus affectiones tres: nobilissima omnium, Sapientia, cuius finis Beatitudo... Est enim sapientia omnium rerum cognitio ad summum bonum, id est ad fruitionem ultimi primique, qui est Deus relatarum. Proximus huic affectus nobilitate est is, quem primariam cognatamque nobis Rationem, sub Intellectus vocabulo nominant Philosophi... Tertius habitus est scientia... Sub voluntate vero duo sunt habitus... unus est agendi, alter faciendi. Agendi habitus morales dicimus veris atque univocis specibus, Faciendi habitus duo continent genera non inivoca: quippe Prudentiam et Artem. Namque (prudentia) et iustitiae et fortitudinis futurae praevisas temperat actiones, et totas omnium artium dispositiones et digerit et collocat. Iulii Caeraris SCALIGER Poetices liber tertius, Qui et idea. Rerum divisio, caput I.*

tulajdonságaként, tehát erényként mutassa be. A tömör beszéd azonban nemcsak jellembeli, hanem szónoki erény is. A *laconismus* Geleji korának divatos közlésmódja, melynek háttérében a kor életérzését kifejező újsztoicizmus áll. A stílus alkalmazója és népszerűsítője Justus Lipsius, aki a közlés módjában és stílusában is követi antik szellemi mintáit, Senecát és Tacitust. Keckermann *A speciális retorika I. könyvének* XXIII. fejezetében tárgyalja „a tömör, azaz laconicus beszédfajta” sajátosságait. Ezek szerint, ahogy a huszonötödik, huszonhatodik életév után a test szikárabbá, a gondolkodás megfontoltabbá, a beszéd pedig tömörebbé válik. Keckermann érett férfiakról szól, a beszédfajta is olyan élethelyzetekben és viszonyokban javasolja, amelyekben leginkább férfiak képzelhetők el. Ilyen a hadvezérnek a katonákhoz szóló buzdító beszéde, az ünnepélyes eskütétel. Az emberi viszonyokban ez a közlésmód a parancsok, utasítások megfogalmazására alkalmas, mivel a „fennkölt, hősi, nagyra törő” lélek önkifejezése, „királyi beszédmód”. Keckermann hangsúlyozza, hogy a laconismus „eredetét a komoly spártai emberektől veszi..., akik a háborúkra születtek, és a háború edzette meg őket”.³⁶²

Károlyi Zsuzsanna harminckét éves korában hunyt el, így a *breviloquia* dicséretével Geleji azt sugallja, hogy úrnője életszakaszához és fejedelmi méltóságához illően az okosság és bátorság erényével tudatosan fordult el mindazoktól a jellembeli gyengeségektől, amelyek a *natura muliebris*, mint fentebb Scaligertől és a *ZETEMATON*ból idézett példánk mutatták, a női természet sajátjai. Ezek közül Geleji csak a *verbositast*, a bőbeszédűséget emeli ki, és ezzel a *silentiumot*, a hallgatást állítja szembe, amely a mértéktartásnak és méltóságnak, tehát uralkodói erényeknek a kifejezője:

Mivel azonban nyilvánvaló az, hogy amennyire a bőbeszédűség nem válik díszére az asszonyoknak, a hallgatás annál ékebb a számukra. Ezért ő annyira törekedett a tömör beszédre, hogy úgy vélte, semmi sem teszi teljesebbé az iránta való tiszteletet, mint az, hogy a lehető legtöbb mondanivalót érhetően a legkevesebb szóval foglalja össze. Annyira mértéket tartott a szólásban, hogy azt nem mondta el, amit el kellett hallgatnia, de arról sem hallgatott, amit el kellett mondania.³⁶³

³⁶² Bartholomaeus KECKERMANN, *A retorika rendszere*, fordította RESTÁS Attila, = *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000 (Csokonai Könyvtár, Források, 5), 242–244. Az idézőjeles részletek a fordításból vett kifejezések, mondatok.

³⁶³ Quia vero minime eam latuit, verbosutatem foemineosexui tanto esse dedecori, quanto silentium decori. Itaque breviloquentiae in dicendo tam fuit studiosa, ut nihil honestati suae integrius putaret, quam plurima paucis iisque perspicuis comprehendere verbis. Tantam itaque linguae adhibuit moderationem, ut nec tacenda ulla proferret, nec proferenda taceret. RMNY 1307, 38.

A szükséztűség spártai erényét ugyanis a szónok a parancsolás férfiasan határozott és egyben uralkodói gesztusában mutatja meg.³⁶⁴

Geleji a „hősi erények versenypályáján” vezeti úrnőjét a mennyei megdicsőülés felé, és e pálya végső szakasza, ahol az apothéozis beteljesül, a beszédet záró szövegrésze, a peroráció. Mivel a beszédet *exordium successivum*mal, részletes bevezetéssel kezdte, a befejezésben is hasonlóképpen *peroratio successivát* kell alkalmaznia. Ennek kettős feladatát, az *enumeratiót* és a *concitatiót*, tehát a beszéd tartalmának felidézését és a hallgatóság érzelmi megindítását úgy éri el, hogy ezt a beszédrészt *consolatió*vá, vigasztalássá formálja: a hallgatóság érzelmeire hatva, ismét szembesíti őket a beszédhelyzetből adódó ténnyel, a fejedelemasszony halálával, és vigasztalja, enyhíti a felidézett fájdalmat. A *consolatio* önálló beszédműként a *deliberativum* genusába tartozó érvelő szöveg. A beszédnek e részében ezért az *enumeratio* során a veszteség felett érzett bánat és fájdalom értelmetlenségéről kell meggyőzni a gyászoló sokaságot, a gyász túlzó megélése ugyanis nem méltó a feltámadás hitében élő keresztyénekhez.³⁶⁵ A *concitatio*val a halál feletti megrendültséget katartikus élménnyé

³⁶⁴ Martinus Opitzius hasonlóképpen katonás és férfias erényekkel dicséri a fejedelmi hitvest június elsején a gyulafehérvári székesegyház előtt elmondott *consolatió*jában. A szülőföld, Pannonia bemutatásával végzett *laudáció*ban, a *fertilitas*, a természeti gazdagság közhelye után a „vitéznek nevelőhelye” következik. Pannonia *eam raro munere donavit...Illa, in qua Matthias Corvinus, illud fulmen belli, qui eodem et uno tempore Sarmatas, Bohemos, Getas, Austriacos domuit, nasci voluit et educari. Illa, quae tot milites, quod alibi vix homines in faecundissimo sinu aluit. Hanc terram cum Heroinarum praestantissima patriam haberet, ne de illustri et splendidissima Carolinarum stripe verba faciam, virtutem illam singularem et generositatem animi, cum ipso Protinus aëre hausit. „Pannónia adta őt nekünk Isten különös ajándékaként...Az a föld, amelyen Corvin Mátyás a hadak villáma kívánt megszületni és nevelkedni, aki egyszerre, egy időben uralkodott a szarmatákon, cseheken, gétákon, osztrákokon. Az a föld, amely oly sok vitézt nevelt termékeny ölen, míg máshol épp hogy csak volt ember. Mivel e föld az úrnők közt e legkiválóbbnak szülőhelye volt, és itt most nem is említem a Károlyiak ragyogóan híres nemzetségét, a lélek erényes bátorságát és nemességét szinte mindjárt e föld levegőjével szívta magába.” A vitézi erény, a hősiesség az Opitz-beszédben sztoikus értelmezést kap, a betegség fájdalmainak és gyötrelmeinek állhatatos tűrésében nyilvánul meg. *Nihil illa castius, nihil sobrius, nihil modestius, nihil manifestius universum hoc seculum vidit...Fortitudinem vero illius et constantiam prorsus masculam, si nihil aliud, extremus profecto vitae actus abunde ostendit. Invaserat eam paulo vehementius in itinere fatalis iste morbus, et vires corporis tenerrimi non mediocriter attriverat: sed ne reclinare se quidem in currum voluit, princeps ad omnes casus excipiendos paratissima; nedum ut ullam doloris impatientiam vel vultu, vel verbis indicasset.* „Senki tisztábbat, mértékletesebbet, engedelmesebbet, nyíltabbat nem látott ez az egész század, mint ő volt... Bátorságát és állhatatosságát, mely szinte férfias volt, ha más egybet nem is vennénk tekintetbe, életének végső szakaszában valóban világosan és gazdagon megmutatta. Útközben támadott rá csaknem teljes hévvel ez a végzetes betegség, és igen legyengült testének erejét nem kis mértékben emésztette fel. Nem akart azonban még hátrahanyatlani sem a kocsiban, hanem vezéreként határozottan készen állt arra, hogy minden csapást elviseljen, nehogy valamiképpen arckifejezésével vagy szavaival kimutassa elviselhetetlen fájdalmát.”*

³⁶⁵ Ezt az argumentumot alkalmazza a *Halotti Pompa* II. Classis, 4. prédikációja, amelyet Gönczi József mondott Ezékiel 24; 15-16. versei alapján július elsején a gyulafehérvári Szt. Mihály-templom előtt. A felosztott textus második részéhez – *Ne jajgasd őtet, se ne sirasd, könyved se hulljon rajta!* – ezt a magyarázatot fűzi:

„Tanulják meg innen miképpen kellessék mi nekünk keresztyéneknek az mi halottaink felől magunkat viselnünk. Nem ohattyuk ugyan, hogy szerelmes házastársunknak, kedves magzatainknak halálakor ne keseregjünk; Ábrahám siratta feleségét. Még Christus is Lázárt. *Johan 11.* De lássuk, hogy az keserűség sirás mellett az Isten kívánságától és parancsolattól meg emlékezzünk, ne cselekedgyünk az ellen... Engednünk kell nekünk is az Isten hagyásának: Ő hadgya pedig sírjunk ám bár, sírjunk az mi halottunk felől, de tellyességgel azért ne adgyuk szomorúságnak az mi szíveinket. Meg gondoljuk magunk állapotját. A megholtakat nem segítheted akar mint jaygassad, sirassad őket, azonban magadat az felettük való keserűséggel

formálja a halál felett aratott diadalnak, *haeroná*vá emelt asszony mennyei megdicsőülésének bemutatásával.

A perorációra való áttérést a kikötőbe érkező hajó képe szolgálja. A vitorlát bontó vagy a vitorláit bevonó hajónak hasonlatban vagy metaforában alkalmazott képe olyan szónoki eszköz, amely az exordiumról az argumentációra, illetve az argumentációról a perorációra való átmenetet készíti elő.³⁶⁶ Geleji már a bevezetésről a tárgyalásra való áttérés során alkalmazta ezt a transziót. Ilyen „technikai” szerepben jelenik meg a hajó képe a beszéd végén is a perorációra való áttérést segítve: felkészíti a hallgatókat arra, hogy a szónok a propozícióban kitűzött feladatát elvégezvén, a beszéd zárásához közeledik. A peroráció első érve abból a beszédrészt vagy kitérést lezáró közhelyből ered, hogy a szónok tekintettel kíván lenni hallgatóira, nem teszi próbára türelmüket és figyelmüket. Geleji ezt azzal bővíti, hogy nem akarja az elhunyt úrnő dicséretével ismét elevenné tenni a gyászolók lelkében a veszteség fájdalmát. Ezzel áttér a vigasztalás két fő érve közül az elsőre: Nem kell siratni az elhunytat, mivel ő tökéletesen beteljesítette földi életének cselekedeteiben az erényeit, és így evilági célját is. Boldogan távozott tehát a földi életből, amelyben – mivel célját és küldetését teljesítette – maradnia tovább nem lehet. Geleji itt egy részletes hasonlattal a fejedelemasszonyra értelmezve variálja a révbe érkező hajónak a beszédrészek közti átkötésben, a transzióban felhozott képét. Ennek elemei derűsek, a hazaérkezés, a partot érés reményét hordozzák. Ez után a vigasztalás második főérve következik: nem kell siratni az elhunytat, mivel halála földi szenvedéseinek vetett véget, és elérte életének fő célját: az örök élet partjaira jutott. A révbeérkezés képének a korábbinál tömörebb hasonlata, a beteg test hajótöréséből megmenekülő lélek rajza zárja le a szövegrészben háromszor ismétlődő képi közhelyet, és egyben a vigasztalás argumentációját is.

nagy nyavalyában eitheted. Az pogányokat illeti az képtelen és mód nélkül való sírás, kiket nem kell követni keresztyén embernek. *I. Thes. 4.* Elöttünk bocsátottuk el csak az mi kedves házas-társinkat; meg fosztattunk e az ő itt ez világon való nyásaskodásoktól? Nem sokára meg láttyuk nagy örömmel ismét és meg ismerjük őket, miképpen Ádám is mély álomból fel serkenvén meg ismerte Évát, hogy az ő testéből és csontjából való volna. Az egekben vagyon most az ő nyájaskodások, nincsenek semmi fájdalmok nincz panaszkodások el töröltetett az könnyhullatás orcájokról: Olly dicsőségben vannak, melyet szem nem látott, fül nem hallott etc. Miért kellene tehát magunkat felettébb törnünk ilyen boldog állapottyokat értvén az mi Úrban kimúlt és az világból az örök fény és dicsőségben által költözött Atyánk-fiainak, szerelmesinknek.”

³⁶⁶ Pécseli Király Imre *Isagoges Rhetoricae* című tankönyvében a közhely alkalmazásának egyik érdekes példája olvasható. Az exordiumban szükséges érzelemkeltés szükségességét érzékelteti általa. Egyben használatát is bemutatja. Si vis alios inflammare, ardeas ipse oportet: Ut nautae, quo portui proprios sunt, eo vehementiori conatu in appellenda nave laborant: ita orator etiam tum inprimis concitatur, alacrior ac vehementior esse, imo se quasi totum effundere debet, quum orationis suae iam proposcit prope adessee portum sive exitum. „Ha mások érzelmeit kívánod felgyújtani, magadnak is hevülnöd kell: ahogyan a hajósok minél inkább közelednek a kikötő felé, annál nagyobb igyekezettel hajtják a hajójukat, úgy a szónoknak is, kiváltképpen a hitszónoknak élénkebbnek, és hevesebbnek kell lennie, sőt teljesen el kell ragadtatnia magát, amikor úgy látja, hogy szónoklatának kikötőjéhez, tehát a befejezéshez közeledik.”

A beszédet adhortáció zárja, amelyet három megszólítással megszerkesztett meg a szónok. Ezek közül kettő a földi lét szenvedélyeiben és szenvedéseiben vergődő élőkhöz, a fejedelemhez, a síró asszonyokhoz szól, az utolsó pedig a megszabadult és üdvözült úrnőhöz. Ellentét van az élők gyászos sírása és a meggyászolt halottnak a földiekéhez nem mérhető boldogsága között, hiszen ő Krisztussal uralkodik majd a mennyekben. Az élők gyászat szintén ellentétekkel ábrázolja: a fejedelem, akinek férfias karakteréhez nem illik a sírás, az asszonyok sokaságában jelenik meg, akikhez közhelyszerűen társulnak a könnyek és a szélsőségesen megélt fájdalom szenvedélyei. A vigasztalás is kizáró ellentétes mondat: „Nem halt meg az, akit sirattok, hanem e siralomvölgyből örökös örömbe, Ábrahám kebelére tért meg. Nem halt meg az, akit gyászoltok, hanem szelíd álomba hanyatlott.” A bővítések Jézus szavait variálják, amelyeket Jairus leányának és Lázárnak a feltámasztásakor mondott. A beszédben közölt vigaszok paradoxonnak tűnnek a beszédhelyzetet tekintve, hiszen a szónok előtt a koporsóban a már tizenegy napja elhunyt Károlyi Zsuzsanna holtteste nyugszik. Ezt az ellentmondást kívánja feloldani a vigasztalás a feltámadásba vetett hit által, amelyről való bizonyosságot az úrnő feltámadásának megjelenítésével kívánja megerősíteni a hallgatókban.

Erre a hitre épül a fejedelemasszonyhoz szóló buzdítás, amely az előző „nem halt meg, hanem aluszik” vigasztalás folytatása. Károlyi Zsuzsanna alakjának mitizálása e záró adhortációjában válik teljessé. Geleji a fejedelemasszony apotheózisát a beszédben dicsért erényeinek fundamentumára építi. Hallgatóinak és saját magának megrendült lelkét – amint ezt a beszéd bevezetése mutatja – a szenvedély, a *pathosz* rendezetlenségéből a halott úrnőnek a beszédben bemutatott, számba vett és megcsodált erkölcsi tulajdonságainak példájával emeli ki, hogy sorsa a *genus demonstrativum* szabályai szerint ne félelmet, hanem csodálatot váltson ki. Így a megdicsőült fejedelmi hitves alig különbözik a tökéletes égiektől:

Serkenj fel, ó, te nemes síremlékre érdemes lélek, serkenj fel, te kegyesség példája, serkenj fel, te tisztaság ragyogó tükre, serkenj, te úrnők ékessége, dísze, serkenj, te minden erény legmélyebb tengere! Lépj át a nyugalom helyére, az ott bent lévő nyoszolyádra, térj magadhoz szenvedéseidből, míg végül a végítéletkor az arkangyal szavára megrendül a föld, és te a szabadba kilépsz, s akkor lelkedet a legnagyobb boldogságban fogadod vissza tagjaidba, és soha többé nem kell többé félned az enyészettől. És végül vedd a mi búcsúnkat, Károlyi Zsuzsanna, az ég legboldogabb

hősnője, akit e földön kegyes királynőnknek neveztünk. Örökkön uralkodj Krisztussal a mennyekben! ³⁶⁷

Látjuk, hogy az erények exemplum értékű bemutatásának rendszere három tartalmi csomópont köré, Bojthi Veres Gáspár *Praefatio*ájában is részletesen tárgyalt *religiosa*, *oeconomica*, *politica pietas* szerint szerveződik. E kegyességek külön-külön is hasonló rend szerint jelennek meg, sajátos ritmust teremtve a beszédben. Mindhárom rész az éppen tárgyalt kegyesség lényegét vizsgáló meditációval kezdődik. Ez után ennek a kegyességnek az exemplumai, példái következnek: a szónok bemutatja, hogy a fejedelemasszony életének milyen erényeiben és milyen cselekedetek által jutott érvényre a tárgyalt kegyesség. A bemutatott erények példázatértékét erősíti fel, amikor ezeket Pénélopé kivételével bibliai hősnők alakjában állítja a hallgatóság elé. Ezek a nőalakok a fejedelemasszony erényeit kiemelő összehasonlítás, sőt *aemulatio*, tehát versengés részei. Az egyes kegyességekről szóló szövegegységeket emelkedett hangú *appellatio*, s hallgatóság megszólítása zárja, amely a fejedelemasszony megdicsőülését fogalmazza meg a részlet alá tartozó erényekben.

A pietasok tartalmi körének e hármas tagolását azon túl, hogy ezek azonos szerkezeti rend szerint épülnek fel, még az egyes kegyességekhez tartozó citátumok is határozottá teszik. A pietas religiosa témaköréhez Melanchton epigrammája, az oeconomicához Horatius, a politicához Claudianus egy-egy idézete van rendelve. A pietasok alatt tárgyalt erények köre is fokozatosan bővül. A religiosa pietas az Isten igaz ismeretét dicséri, ennek példája bethániai Mária és Anna próphetissa, az oeconomica a szemérmesség és hűség dicséretét tartalmazza, és az előzőnek Zsuzsanna, Rebeka, Sára, az utóbbinak Pénélopé és Mikál a példája. A politica pietas tartalmi körében van dicsérve a legtöbb erény, az engedékenységek (*clementia*), a jóakarát, az előrelátás, bátorság, és ezek példái is a legnépesebbek, Abigél, Betsabé, Eszter mint uralkodói hitvesek az okosságot és az ékesszólást képviselik, a bátorságot pedig Judit és Debóra.

A beszéd szerkezeti vázlata

³⁶⁷ Surge itaque corpus Mausoleo dignissimum, Surge sacrum Pietatis exemplum, surge nitidum castitatis speculum, surge HEROINARUM decus et ornamentum, surge omnium virtutum Pelagus profundissimum, et transi in locum quietis tuae intra in Cubiculum tuum et respira illic a laboribus tuis, donec tandem iussu supremi iudicis ad clamorem Archangeli rupta tellure in auras prodiens, jucundissimam tuam in artus tuos recipias, nec ultra dissolutionem tui metuas. Extremum itaque iam nostrum accipe vale, Susanna Carolina, indiges coeli beatissima, et quae pia in his terris audisti Regina, aeternum cum Christo in Coelis Regna. RMNY 1307, 39–40.

I. BEVEZETÉS (EXORDIUM 1-3. bekezdés)

- a) A hallgatóság megszólítása – bővítés az affectusok közül a fájdalommal. Ennek kifejezésére két trópus szolgál: 1. a bánat fellege, 2. a bánat elfekélyesedett, feltépett sebe.
- b) A jóindulat elnyerése (captatio benevolentiae (4. bekezdés) – a kicsinylés (deminutio) a fájdalom érzelmére épül (affectus doloris) A megrendült lelkű szónok közönsége jóindulatának segítségét kéri.
- c) Bővítés (amplificatio) trópusokkal: sötét és világos helyek ellentéte, a Nap éltető és mindent megvilágító fénye.

II. TÉMAMEGJELÖLÉS (PROPOSITIO)

- a) A fejedelemasszony dicséretéről és haláláról lesz szó (5. bekezdés)
Kitérés (digressio): A figyelem felkeltése (tensio) a feladat nagyságának bemutatásával (6. bekezdés)
Bővítés összehasonlítással (comparatio): lugdunimi oltár, Radamantis ítélő széke, a Nap éltető melege.
- b) A témamegjelölés összefoglalása (summa propositionis) (7. bekezdés) Csak az erényekről lesz szó, a külsőről, és a szerencse adományairól nem.

III. TÁRGYALÁS (TRACTATIO)

- 1. Téma (Argumentum primum) az Isten iránti kegyességből a sajátos jegyeket alkalmazó meghatározással és végső okkal (causa efficiens vagy de consequentibus) a fejedelemasszonyra értelmezve. (8. bekezdés)
Bővítés (9. bekezdés) – bibliai hősnőkhöz, Máriához, Annához való hasonlítással.
 - a cselekedetek bemutatásával (de factis)
 - Melanchton-idézettel (de sententia vagy chria)
- 2. Téma (Argumentum secundum) a családi kegyesség erkölcsi tisztasága („castitas, castimonia”)
Meghatározás rokon fogalommal, a szépséggel („venustas”)
Bővítés felosztással (divisio), amely ellentétes fogalmak felhasználására épül.
A tisztaság elemeinek bemutatása Károlyi Zsuzsanna életében („castitatis exemplar, virtutum promptuarium” – 10. bekezdés)
 - a) A házaselet tisztasága: szövetség („foedus conubialis”) – a tisztátalan Vénusz elutasítása („impura Venus”).

b) Az állhatatosság (11. bekezdés): uralom a test indulatai felett, angyali élet, bensőből eredő szépség („potenter carnis affectibus dominari, angelica vita, ornatus in interioribus animi dotibus”) – a test ékítőszereinek elvetése („Comptus faemineos, mundos muliebres habuit neglectui...”)

c) A tiszta beszéd („sermo castus” – a tisztátalan szavak megvetése („verba infallibia conceptum”)

d) Bővítés hősnők összevetésével: tisztaság (puditia) Rebeka, Zsuzsanna;

hűség (fides) Penelopé, Mikál (12. bekezdés)

Bővítés a fájdalom érzelmének felkeltésével (13. bekezdés):

3. Téma (Argumentum tertium): az ország közösségét érintő kegyesség, a királynői erények:

a) A mértékletesség (temperantia -14. bekezdés): definíció a barátság és nyájasság rokon fogalmával („comitas, affibilitas”) – Ennek alkalmazása Károlyi Zsuzsannára, bővítve az élet színpadának allegóriájával és bölcsmondással, a Horatius-idézet.

Ennek felosztása azokra az erényekre, amelyekben megnyilvánul:

– Kegyelmesség (clementia) bővítve a végső okokkal, Károlyi Zsuzsanna kegyelmes cselekedeteinek bemutatásában. (15. bekezdés)

– Bőkezűség (liberalitas) bővítve végső okokkal, az úrnő bőkezűségének eredményei. (16. bekezdés)

Bővítés: – A távollévők megszólításával (apostrophé) és tanúságtétellel, (testimonia), Claudianus-idézet (17. bekezdés)

– Összehasonlítással kisebbről a nagyobbra (a minori) való következtetéssel, a sáfár példája - 18. bekezdés);

– Bölcsmondással (sententia, chria) Demoszthenész

– Bibliai hősnőkkel való összehasonlítással: Dorkász, Thabita

b) Előrelátó okosság (prudentia) – definíció nélkül Károlyi Zsuzsannára alkalmazva

Bővítés rokon fogalommal – a bátorsággal (fortitudo) (19. bekezdés); a tettek bemutatása kezdő és végső okok együttes alkalmazásával (20. bekezdés)

– a szűkszavúsággal (breviloquia 21. bekezdés)

– összehasonlítás az említett erények tekintetében bibliai hősnőkkel, ékesszólás:

Abigél, Betsabé, Eszter; bátorság: Judit, Debóra

IV. A BESZÉD ZÁRÁSA VIGASZTALÁSSAL (PERORÁCIÓ CONSOLATIOVAL)

Bizonyítás indítóokkal (Confirmatio de antecedentibus) Károlyi Zsuzsanna erényeiből, Isten iránti kegyességéből és betegségének állhatatos tűréséből

Bővítés trópassal: a kikötő felé haladó hajósok képe (22. bekezdés)

Bizonyítás a fájdalom érzésének felhasználásával és a gyászolók, a fejedelem és az asszonyok megszólításával, a mértéktelen gyász értelmetlenségének közhelyéből véve az érvet: Károlyi Zsuzsanna nem halt meg, sőt inkább most kezd igazán élni (23. bekezdés)

Végső buzdítás (Adhortatio - (24. bekezdés)). Az Úrnő megszólítása; bővítés a feltámadásának és végső megdicsőülésének megjelenítésével (enargeia, evidentia – 24. bekezdés).

A második beszéd elemzése

Amikor július elsején reggel nyolc óra körül³⁶⁸ Geleji a fejedelmi palota udvarán a lombsátorral fedett szószékre lépett, melyet úrnőjének díszravatala mellett emeltek, olyan szónoki vállalkozásba kezdett, amely nemcsak az előző két napon elhangzott három orációhoz, de még saját magának május 24-én Kolozsvárott elmondott beszédéhez képest is újszerű volt: Szónoklatát egyetlen közhelyre, egy comparatióra építette fel, amely a fejedelemasszonynak a Naphoz való hasonlatosságát tartalmazza. Bojthi Veres Gáspár, az *Exequiae* kötet szerkesztőjeként talán e szokatlan invenció miatt emelte ki a beszédet a gyászesemény időrendjében közölt alkotások közül. Szerzői szövegében csak utal Geleji szereplésére.³⁶⁹ Maga az oráció a temetés történéseit ismertető és a beszédeket, verseket közlő szövegegyüttes lezárása után következik a kötetben. Így annak a függelékszerű, a kötet 163. oldalától annak végéig tartó szöveggyűjteménynek az élére került, amely a szertartássorozat eseményeihez távolról kapcsolódó, többségében költői alkotásokból áll. A Geleji-beszéd után itt sorrendben Kovacsóczy István kancellár kondoleáló levele és a levélhez tartozó epitaphiumai következnek, ezt követi Háportoni Forró Pál *Prosopopeiája*, melyben a

³⁶⁸ Bojthi csak a június 29-i események leírásakor közli a szertartások kezdésének időpontját: *Hora itaque matutina VII...*, de a végső nyugalomba helyezés napjának, július 1-jének történései sem kezdődhettek később. A szertartást bevezető gyászéneknek illetve Keserői Dajka prédikációja kb. egy órán keresztül tartott..

³⁶⁹ Keserői Dajka János prédikációjának említése után a 116. oldalon: *Cessantem* (ti. Keserői) *soluta subsecutus est Oratione, singulari eruditione, et commendatissima morum probitate clarissimus Dn. Stephanus Ghelei, Aluicus Serenissimi Principis concionator in haec verba erumpens: de quo alibi.* „A távozót a kiváló műveltségű, kipróbált erényei miatt köztisztelteben álló és igen híres Gelei István úr, a felséges fejedelem udvari papja követte, szónoklatában ilyen szavakra fakadva: erről más helyen szólunk.”

fejedelemasszonyt gyászoló Gyulafehérvárt személyesíti meg, és *Epitaphiuma*, majd Opitz Márton Bethlenhez szóló elégiája, és az egész kötetet záró ΔΑΚΡΥΑ, „Könnyek” című gyászversgyűjtemény, amelyet a sárospataki kollégiumtanárai és diákjai írtak patrónájuk tiszteletére.³⁷⁰

A beszéd környezetében elhangzott szövegek

Mi készítette Gelejit arra, hogy a latin gyászbeszédnek megszokott közhelyeitől ennyire eltérő megoldást alkalmazzon? A temetés prédikációit magába foglaló kötet, a *Halotti Pompa* tartalomjegyzéke szerint Károlyi Zsuzsanna koporsóját a fejedelmi palotában lévő ideiglenes sírboltból, ahová az első szertartássorozat végén, május 26-án tették, csak a július elsejei szertartáson hozták ki, és helyezték el a castrum dolorisra, a díszravatalra. Az ezt megelőző két nap beszédeit, elégiáit a lezárt sírbolt és az üres ravatal előtt mondták. Az első prédikáció, amely ismét a halott jelenlétében hangzott el, Keserői Dajka Jánosé volt, az első oráció pedig Geleji Katonáé.³⁷¹ Ezért a június 29-én és 30-án előadott prédikációk és latin gyászbeszéd az emberi lét törekénységéről, a halál elkerülhetetlenségéről, a földi bajoktól való

³⁷⁰ Az említett versek közül Tóth István magyar fordításában olvasható: Martin OPITZ, Elégia Károlyi Zsuzsanna temetésére, KOVACSÓCZY Farkas, Károlyi Zsuzsanna sírfelirata HÁPORTONI FORRÓ Pál, A megszemélyesített Gyulafehérvár siratója, Károlyi Zsuzsanna választott nagyasszonyhoz (részlet), TÓTH István, *A gyulafehérvári humanista költészet antológiája „Költők virágoskertje”*, Bp., Accordia, 2001.

³⁷¹ A *Halotti Pompa* kötet *Secunda Classis* része tartalmazza a június 29. és július 3. között elhangzott magyar nyelvű prédikációkat. Ennek tartalomjegyzéke Czeglédi Jánosnak június 29-én és Szikszai Helopeus Jánosnak június 30-án elmondott igehirdetésénél külön-külön is közli: „az levélszínek alatt ad castrum doloris az test még helyben oda bé az boltban lévén”. Keserői Dajka Jánosnak július elsején előadott prédikációjánál pedig ez olvasható: „Mikoron az test az boltból in castrum doloris kihozatott az udvar piacára”. Bojthi Veres Gáspár azonban az *Exequiarum Coeremonialium* kötet (RMNy: 1307). 84. és 85. oldalán, az *Apotheoseos Liber Secundus* fejezetben, ahol a második temetés körülményeit írja le, a koporsó kihozatalát a június 29-én elhangzott beszédek előtt említi: *Funus ex Hypocausto, in quo per integrum mensum aromatibus conditum delituerat, ab Equitibus nobilitate generis virtutisque opinione celeberrimis elatum est, atque in planctus domicilio, quod castrum doloris nuncupatur, pullo undique Holoserico obvelato, depositum est. Post vocalem Musicam more maiorum usurpari solitam, suggestum conscendit, in omni disciplinarum genere nemini secundus D. Ioannes Cegledi, Philosophiae, Medicinae atque linguarum peritia celeberrimus, Antistes Ecediensis, qui eruditissimum ex laeta illa in horto deliciarum Dei Omnipotentis sententia: Pulvis es et in pulverem revertetis instituens sermonem, comprobavit ex Veteri ac Novo foedere praeclarissimisque Philosophorum placitis mortem etiam charissimorum aequo esse ferendum animo.* „A testet a sírkamrából, ahol egy egész hónapon keresztül illatszerek közt rejtőzött nemes és vitézségükről híres lovagok hozták ki, és helyezték el a síralom házacskaájába, melyet castrum dolorisnak neveznek, amely mindenfelől tiszta selyembe volt öltöztetve. Az ősi szokás szerint való énekszó után lépett a szószékre Czeglédi János úr, akit a tudományok minden nemében senki utol nem érhet, aki bölcsélet, az orvoslás és a nyelvek ismeretéről nevezetes, az ecsedi gyülekezet papja. Ő a Mindenható Isten gyönyörűségeinek kertjéből való ígére „Porból vagy és porrá leszel” építette beszédét, melyben az Ó és Új Testamentum, a bölcsek tanítása szerint azt bizonyította, hogy kedveseink halálát is nyugodt lélekkel kell viselnünk.”

megszabadulásról szóló meditációk, és csak a prédikációk applikációjában illetve a latin beszédek perorációjában esik szó röviden magáról az elhunyt fejedelemszövegről.

Az amplifikáció tekintetében alig van különbség a prédikációk és az orációk között. A prédikációkban épp úgy megjelenik a pogány fabula Graeca, mint az orációkban. Czeglédi János prédikációjába beépíti Szilenosznak Midász királyhoz intézett tanácsát, Cicero *Tusculani Disputationes*-ét követve,³⁷² és latin betűs átírással idézi Thetisz istennő Péleuszhoz intézett szavait Neoptolemosz halálhírének fogadásakor. Az utána következő latin gyászbeszédében Balai Mihály, gyulafehérvári rector a világi életet labirintusként mutatja be, amelyben Ariadné fonala a halálról való gondolkodást jelenti. Ez segít elkerülni a szörnyű Minotaurust, a Diabolust, amelynek embervérben áznak fogai. A történetet Hyginus *Mitologiája* alapján részletesen ismerteti. Minosz, Pasziphaiaé, Androgeosz, Thészeusz és Ariadné történetének ismertetése után megadja az értelmezés kulcsát is:

Ez a világ kétség kívül az a labirintus, amely tele van számtalan tekervényes kanyarulattal és az, aki oda meggondolatlanul és Ariadné fonala nélkül lép be, alig, vagy egyáltalán nem képes abból egyedül kigabalyodni. Annak belseje ugyanis a Minotaurust, e világ fejedelmét, a Diabolost őrzi, aki mindenkit, aki vezérfonál nélkül lép be, egytől egyig felfalja. Mit tegyünk tehát e világ labirintusában, mely számtalanul sok útvesztővel van tele? Miképpen kerüljük el e förtelmes vadállat embervérben ázó fogait? Meg kell ragadnunk, úgy vélem, Thészeusz példájából a halandóságunkra és életünk törekénységére való emlékeztetést, mint valamilyen Ariadné-fonalt, amelynek vezetésével, miután e szellemi Sátán Minotauruszát lábunk alá tiportuk, a világ oly sok hiábavalóságából kibogozhatjuk magunkat, és a mennyei hazába visszatérhetünk.³⁷³

³⁷² „Halhattad egyszer, egy Silenus nevű Philosophus volt, kit mikoron egy időben a tolvajok elfogtak és Midas királyhoz vittek volna az arra kérte, hogy egy bölcs mondást mondjon neki: Bonum est hominem non nasci, melius natum quam cito mori. Mivel látta az ember életének bajait. Ilyen az ember állapota itt ez világon” RMNY: 1306, 143. Ciceronál: *Adfertur etiam de Sileno fabella quaedam: qui cum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non nasci homini longe optimum esse, proximum autem quam primum mori.* „Emlegetnek egy történetet Silenoszról: midőn Midás elfogta őt, mint írják, szabadon bocsátásáért ezt az ajándékot adta: megtanította a királyt arra, hogy legjobb az embernek meg sem születni, vagy a lehető leghamarabb meghalni” CICERO *Tusculani disputationes*, lib. I. 114. XLVIII.

³⁷³ Mundus hic Audit. proculdubio est labyrinthus ille, innumeris ambagibus et flexuosis anfractibus refertus, quem quicumque temere et sine filo Ariadnes ingreditur, ex eo, se vix ac ne vix quidem poterit expedire: Intus siquidem Minotaurum Principem seculi Diabolum, continet, qui ad unum omnes sine filo ingredienti misere depascitur. Quid igitur nobis in hoc Mundi labyrintho, innumeris pleno ambigibus agendum? Quibus rationibus teterrimae huius belluae, dentes mortalium sanguine madentes evitandi? Accipienda est, Thesei ut opinor exemplo, mortalitatis ac fragilitatis nostra memoria, tamquam filum quoddam Ariadnes, cuius ductu, ex tantis Mundi vanitatibus, Minotauro Spiritualis Sathana, sub pedibus nostris contrito, nos extricare, atque ad coelestem Patriam remeare possumus. RMNY: 1307, 86.

A históriák exemplumként való alkalmazása az udvari stílusú, emelkedett hangú prédikációktól sem idegen, és így ezek mindkét beszédfajtaban előfordulnak.³⁷⁴ Czeglédi prédikációja a világi értékek, a gazdagság mulandóságának bizonyítására Curtius Rufus Nagy Sándor életrajzából idézi a király szegénységre jutott utódainak sorsát. Szintén Cicero Tusculanumaiból veszi Cleombratus történetét a halhatatlan élet utáni vágyakozás példázatára.³⁷⁵ Balai Mihály latin beszéde a halálról, a mulandóságról való megemlékezés példázataként alkalmazza a Hérodotosztól eredő toposzt: Xerxész sírását Abydoszban a Hellészpontoszon átkelő seregének látványa felett. Csulai György június 30-án elmondott latin beszédében, amely a halál elkerülhetetlenségét és annak elfogadását bizonyítja, szintén az élet mulandóságáról szóló példázatul használja ugyanennek a történetnek egy másik részletét, Artabanésznek Xerxészhez szóló szavait.³⁷⁶

A „Doctorok és Poéták” tanítása, bölcsmondásai is sűrűn előfordulnak mind a prédikációkban, mind a latin beszédekben. Czeglédi prédikációjának exordiumában a legfőbb jóról medítálva Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájára*, Euripidész *Trójai nők* és a *Médeia* című tragédiáira Ovidius *Metamorphoses*ére hivatkozik. Igemagyarázatában Ovidius citátummal bizonyítja a testi mulandóságot, hogy aztán Pál apostol ígéjével állítsa ezzel szembe a feltámadásban kapott test tökéletességét. Csulai György beszéde propozíciójának bizonyításában, mely szerint nem félelmetes a halál, a korábbi századok híres filozófusaira, teológusaira, historikusaira hivatkozik, Ambrosius mellett Szokratészt, Boethiust, Cicerót, Szophoklészre idézve.

³⁷⁴ Somogyváry Gyula tanulmánya a temetési prédikációkban felhasznált auctorok részletes statisztikáját közli az 1599-től 1635-ig terjedő időszakban. Stílusuk alapján a prédikációkat „egyszerűbb, textus-szerű” és „az auctorokat gyakrabban vagy sűrűn idéző pompázni akaró” csoportra osztja. SOMOGYVÁRY Gyula *Protestáns gyászbeszédek Magyarországon a 17. század első harmadában* Sárospataki Füzetek U.F. 6. 2002 / 2

Geleji a *VÁLTSÁG-TITKÁ*b a Jó-akaró Olvasóhoz intézett előszavában „Pogányok írásit és hazug fabulákat” csak az exegézis szempontjából tartja használatra méltóknak. „A históriáknak nagy ususok vagyon, mert sok prophetiának, Isteni jóvendöléseknek bé-teljesedéseket környül-állásikval, úgy-mint idejekvel, helyekvel, alkalmatosságokval és módjokval eg’gyütt sokan azok nélkül a’ Theologusok meg nem mutogathatnák”. A históriák alkalmazásában is az igemagyarázat céljának megfelelő szigorú mértéket kíván. „A’kik azért a historizálásban felettébb el-mennek, és akár-mi geze-mizét is mind elé-hordanak méltó magok közt meg-intetniek róla, de akik tsak el-néha-néha valami helyes és hiteles dolgokat tanításokban a’ külső históriákból be-hoznak, nem méltok az én ítéletem szerént érette még tsak külon való meg-intetésire is, nem hogy köz-helyen való rágalmoztatásra.” A fabulák közt is csak két ótestamentumi parabolát tart használandónak. Egyik a Bírák 9; 8-9, a másik 2Kronika 14. 9. A két latin gyászbeszédében sem használja a mitológiát, noha ez az orációtól egyáltalán nem idegen eszköz.

³⁷⁵ „Cleombratus nem a Pausaniaszi Király fia, hanem az Academicus Philosophus, mikor Platónnak a halhatatlanságról írott könyvét olvasta volna, egy szikláról levetette magát. S valljon ez mit cselekedett volna, hogy ha az örök életnek dicsőségét érthette volna?” RMNY: 1306, 144. Cleombratus története Kallimakhosz 24. epigrammájából ered. Platónnak a halhatatlanságról írott könyve a *Phaedon*. A történet említése Cicerónál: *Tusculani disputationes* lib, 1, 84, XXXIV.

³⁷⁶ A sűrűn alkalmazott szónoki közhely a consolatio kedvelt témája. A toposz részletes elemzése: BORZSÁK István, *A síró Xerxész* = B. I., *Dragma* Telosz Kiadó, 1994, 20–30.

Azonban, hogy el ne feledkezzem feladatomról, melyre a hála kötelez, melyet a kegyesség hagy meg, és a keresztyéni szeretet tanácsol, s amelyre az elhunyt Úrnőnek az ország és az egyház iránti érdemei nemcsak sürgetnek mindannyiunkat, hanem valamiképpen a saját jogán kényszerítenek is, uralkodom gyászomon, és a jelen alkalom lehetősége szerint röviden bebizonyítom, hogy a halált, amelyet oly sokan rettenetesnek vélnek, rettegnünk nem kell, sőt épp ellenkezőleg a halhatatlan Istentől kérnünk kell sok imádsággal... Azokban a korábbi századokban, amelyekben oly sok ragyogó hírnevű teológus, bölcselő, történetíró és poéta élt, senki számára nem volt sem gyűlöletes, sem félelmetes, sem átkos a halál, különösen azok számára nem, akik világosan tudták, hogy mit jelent a halál, a bátor és kegyes férfiaknak pedig sohasem volt ez az ellensége.³⁷⁷

A comparatióval való bizonyítás eszközeként szerepel Szikszai Hellopeus Jánosnak az 1Mózes 2,7. – „Formála az Jehova Isten embert a földnek porából, fuvallá a lelkét, így lőn élő lélekké” – alapján mondott prédikációjában a mikrokozmosz toposza, amely Isten emberteremtő munkájának tökéletességét, az embernek és a természetnek a bűneset előtti állapotát mutatja be.³⁷⁸ Balai Mihály latin orációjában a test és a lélek kapcsolatát szintén egy comparatio világítja meg, amelyben az embert fához hasonlítja: lelke a tűz, teste a fa, melynek hamuja az elhunyt test hamvai. Az összehasonlításnál használt példázatba a tűzhez kapcsolódó kitérőként (a lélek is tűz) építi bele a Prométheusz-mítoszt, Hésziodoszt, Hyginust és Horatiust követve: a titán az égből lopott tüzet lehelte, mint lelket a sárból gyúrt emberbe.

³⁷⁷ Attamen ne officio, quod gratitudo postulat, Pietas requirit, Charitas Christiana suadet, merita autem demortuae Heroinae in Regnum, Ecclesiam, et singulos quosque nostrum non modo flagitant, verum etiam iure quodam suo proprio exigunt, desim, comprimam luctum, et pro ratione praesentis temporis, breviter evincam, Mortem, quam multi vulgo formidabilem arbitrantur, non esse formidandam, sed ex adverso a Deo immortalis multis expectandam votis... Superioribus saeculis, in quibus Theologi, Philosophi, Historici, Poetae, in summa clauerunt frequentia, nunquam mortis nomen odiosum, nunquam horribile aut detestabile, apud eos maxime, qui, quid mors esset praeclare callerent, nunquam fortibus ac piis viris inimicum fuit. RMNY: 1307, 104 – 105.

³⁷⁸ A prédikáció distribúciója két részre osztja az ígét. A első rész magyarázatában az ember formálásának három szempontja közt az elsőben szól a *matériáról* a földről, amely a négy elem egyikének tekint, a másodikban az *artificiumról*, a megformáláshoz megnyilatkozó bölcsességről, a harmadikban az *auctorról*, a teremtő Istenről. Az elsőben a teremtett és a bűnesettől még romlatlan föld szépségét írja le: „A matéria: az talpunk alá vettetett földet jelenti. A négy elementum közt a legalsó gráduson van az ő terhes és súlyos volta miatt. Felette a víz, az aer, ezen még fellyebb van a tisztasága miatt a melegség, az Ignis. A bűneset előtt (még átok alá nem vettetett vala ez föld) szép drága köveket, gyümölcsöket terem könnyen, mint az Paradicsom megmutatta. Még az romlott állapotban is beléoltatott természeti előnkbe adgya az földnek... Noha romlandó és porrá változandó ez a mi közönséges anyánk a föld – amely a mi testünk is – mégis szép jószágokkal van felékesítve. A másodikban ennek párhuzamaként a világ teremtésében megnyilatkozó isteni bölcsesség kifejezőjeként a világ tökéletességének kicsiny mását az embert mint mikrokozmoszt rajzolja meg: Mert valamint Isten ez nagy alkotmánynak, az égnek, az földnek tengernek alkotásában és teremtésében bölcsességesen véghez vitt, mind azokat reprezentálni és szemünk eleiben akarta fordítani az embernek is teremtésében és formáltatásában. Amihez képest az embert méltán nevezik a természetről író Bölcsék Microcosmosnak, Kis világnak.”

A bölcsek átvitt értelemben fának nevezték egykor az embert, mivel teste igen hasonló ahhoz, lelkét pedig a tűzzel lehet azonosítani. Ugyanezt bizonyítják a poéták is a Prometheusról szóló történetben. Azt mesélik ugyanis Prométheuszról, Iapetosz fiáról, hogy ezen a világon ő alkotta meg először sárból a halandók testét. Mivel semmit nem talált a földön, amivel életet lehelhetett volna belé, ezért Minerva tanácsával és segítségével egészen az égig emelkedett, ahol az égi tűzből egy keveset elcsent, amivel az ember sár testét életre keltette. Arról is énekel a költő, hogy vakmerő volt Iapetosz sarja, mivel mindenki közül elsőként hozott égi tüzet. Éppen ezért méltán tartja a Bölcsesség könyvének szerzője orrunk leheletét füstnek, a beszédet pedig a szívünkről szájunkon át nyelvünk segítségével kipattanó szikráknak..³⁷⁹

Hellopeus János említett prédikációjának közhelye a bűneset előtti föld tökéletességéről Debreceni Gáspárnak június 29-én a magyar és latin beszédek után előadott elégiájában is megjelenik. A vers *oratio ligatának*, tehát a consolatio szónoki műfajában előadott verses szónoklatnak tekinthető, amely a vigasztaló beszédek megszokott témáját dolgozza fel, a halál elkerülhetetlenségét és a megboldogult megdicsőülését. A költő az antik aranykor toposzát Tibullus Corcyrai elégiájának motívumainak imitálásával, a bűn és a halál megjelenését pedig a Pandora mítosz krisztianizálásával ábrázolja, a versben.

*Antea flourimus claro splendore corusci,
Nullus erat morbus corporis atque animae.
15 Nec gravis anxietas animi, nec casus anhelus
Aut species lethi pallida funerei.
At nunc morbus adest membris subitique iugesque dolores,
Convellunt miserum fervida membra virum:
Hei mihi quot mortis formae, discrimina quotque
20 Humanum tollunt e medio atra genus!
Heroas claros, qui mentis acumine Divis*

³⁷⁹Inversam olim arborem Sapientes appellarunt hominum, quod ex parte corporis apprime competit ei, ex parte autem animae, congruenter nominare poterit Ignis. Hoc idem, quondam in apologo Promethei Poetae indigitarunt: Fabulantur enim Prometheus Iapeti filium, in hoc mundo, mortalium primo corpus formasse ex luto cumque in his terris, quo vitam illis infunderet, non invenisset, consilio et auxilio Minervae coelum ipsum conscendisse, partemque non nullam coelestis ignis, quo corpus hominum lutem vivificaret, suffratum esse: Poeta etiam cecinit: Audax fuisse Iapeti genus, quod, coelestem ignem primum omnium subduxerit: adeo ut non immerito Author libri Sapientiae, flatum in naribus nostris aplaverit fumum, sermones vero e corde per os linguae ministeris erumpentes, nominarit scintillas. RMNY: 1307, 86 – 87. Az *audax Iapeti genus* kifejezés HORATIUS Carm.I, 3, 27.

A *Vulgata* szövege: Quia ex nihilo nati sumus et post hoc erimus tamquam non fuerimus quoniam fumus afflatus est in naribus nostris et sermo scintillae ad commovendum cor nostrum. „Mert történet szerint születettünk, ez után pedig leszünk, mintha ingyen sem voltunk volna, mert a mi orrunkban való lélek, olyan mint a füst, és az mi szívünkből származott beszéd olyan mint a szikra.” (*Hanai Biblia*).

- Aequales, factis aut fuerunt similes*
Abstulit infelix mortis ius, tollet et omnes
Munera qui terraepercipiunt solidae
25 *O Mater Matrum, quae te sententia duxit,*
Porrigeres primo ut dona maligna Patri?
Mortem invexisisti, cuius virtute severum
Ius nemo clarâ, trnsilit atque manû.
Laurigeræ nullus tam fulget in arte Minervæ
30 *Cui non fraena potens, inicitque manus,*
Artis ApollineæPodalirius ille peritus,
Huius contra vim gramina nec reperit.
Non decus aut virtus, nec splendida gemma, vel acre
Militiae robur dispulitense necem.

- Annak előtte ragyogva a fényben, boldogan éltünk
Testnek, léleknek nem volt semmi baja
15 Sem nagy lelki nyomor, se csapás, lelket elapasztó,
Sápadt képét sem tárta elő a halál.
Ám most testben a kór, váratlan és örökös kín
Tépi az elnyomorult emberi végtagokat.
Jaj minekünk! A halál válsága mennyi alakban
20 Pusztítja, s viszi el innen az emberi fajt.
Híres hősöket is, – elméjük az istenekével
Egyenlő s ilyenek még a tetteik is –,
Elvitt zord törvénye halálnak, s elviszi mindazt,
Kik lesznek a kemény földnek ajándokait.
25 Ó, te, anyák anyja, milyen eszme volt a vezéred,
Hogy átkos adományt ösünknek odanyújts?
Így a halált hoztátok be, szigorú ez a törvény,
Nem ment fel ez alól mesteri kéz, sem erény.
Nem ragyog úgy a babéros Pallasz ismeretében
30 Senki se, hogy zabolát vessen rá a keze,
Sem Podalírius isteni gyógyító tudománya
Ez az erő ellen nem lelt gyógyfűveket.
Dísz, sem erény, sem fényes igazgyöngy, sem a kegyetlen
Harci erő kardja nem veri le a halált. (ford.: Mikó .Gyula.)

A halál legyőzhetetlenségének, elkerülhetetlenségének közhelyét a latin és magyar beszédekhez hasonlóan a vitézség, a hatalom, a gazdagság, az ékes beszéd erényeivel felruházott históriai és bibliai hősök és a bátorság, erkölcsi tisztaság, hosszú élet adományaival bíró hősnők sorsával bizonyítja: érdemeikre nem volt tekintettel a végzet. Így szerepel az előbbiektől Nagy Sándor, Sámson, a furfangos Ulysses, Croessus, Cicero, Julius Caesar, az utóbbiak között pedig Judit, Zsuzsanna, Sybilla. Ez a sors érte el Károlyi Zsuzsannát is, aki erényei ellenére méltatlanul korán hunyt el. Nem marad el a magyar és latin a beszédekben sűrűn emlegetett erényeknek a felsorolása sem: a gyengék horgonya, Minerva tiszteletének támogatója, a keresztyének nyájának eltetű dajkájá. A fejedelemszorongó végső megdicsőölését Horatius- és Ovidius-imitációval írja le, melyben a Melpomené-ódát és az ezzel versengő, a *Metamorphosest* záró *Epilogust* követi.³⁸⁰

*Cuius nomen, honos, pietas pia facta manebunt
Acer Danubias dum bibit Hunnus aquas*
55 *Transiit attamen hinc, mandavit corpus onustae
Telluri, melior pars super astra abiit
Iamque quiescit humo, tantorum indigna laborum ,
Digna immortalis at nectare, digna polo.*

Megmarad érdeme és neve, tetteiben a kegyesség
Míg a kemény Hunnus issza Dunája vizét,
Elment bár közülük, testét a föld nehezének
Adta, de jobb része túl van a csillagokon.
Hant fedi méltatlan oly sok munkája után is,
Ám az örök nektár és a menny az övé. (53-58. ford. Mikó Gyula)

A június 29-i szertartást lezáró elégia szerzője, Miskolci György a gyászbeszédek közhelyeit ötvözi az antik sírköltészetével. Ezek a tartalmi elemek a következők: Az ország öröme, amelyet a békekötés, a fejedelem visszatérése teremt, a fejedelemszorongó halála miatt bánattá válik. Az ellenségein diadalmaskodó, de a halál és a sors által legyőzött

³⁸⁰ Imitációs locusok: Az aranykorban a betegség hiánya: LUCRETIUS: *De rerum natura* V. 925-930. *Et genus humanum multo fuit illud in arvis / durius...., nec labi corporis ulla.* A saturnusi korszak megszűnése után jelent meg a váratlanul bekövetkező halál sokféle módja: TIBULLUS, I. 3. 49 – 50. *Nunc Iove sub domino caedes et vulnera semper, / nunc mare, nunc leti mille repente viae.* A halál megjelenése a világban a fegyverek feltalálásával: TIBULLUS, I. 10. 3 – 4. *Tum caedes hominum generi, tum proelia nata / et brevior dirae mortis aperta via est.* A megdicsőülésre: HORATIUS, *Carm.* III 30. 10 – 15, OVIDIUS, *Metamorphoses* XV 871 – 879. Talán a téma hasonlósága és az azonos klasszikus locusoknak, elsősorban Tibullus elégiájának hatása az, hogy a Debreceni Gáspár elégiája közös vonásokat mutat Janus Pannonius ismert *De se aegritudine in castris*ével is.

fejedelem gyászát és korábbi hitvesi boldogságát írja le. Felsorolja a halott asszony erényeit, bemutatja a mennyei boldogság angyali karába való emelkedését. Mindezek tehát gyakran előfordulnak a gyászbeszédekben is, maga Geleji is él ezekkel a május 24-én előadott első szónoklatában. Miskolci ezt azonban hatásosan bővíti a klasszikus sírköltészet eszközeivel. Ennek legfontosabb locusai: az istenek gyásza a halott felett, a halott szól saját életéről, a reá váró alvilági útról, amely az elíziumi mezők felé vezet.³⁸¹ Miskolci elégiájában is megjelenik Apolló, Echó, a gyászéneket daloló Múzsák, a fájdalomkat kinyilvánító nimfák. A halott helyett a megszemélyesített Religio mondja el a poétának a gyász okát, majd a halott fejedelemasszonyt megszólítva dicséri annak életét, sorolja erényeit, és festi le a halálon diadalmaskodó úrnő égbe emelkedését, mennyei boldogságát.

13. *Ipse dolens fuscis textit sua nubibus ora*
Phoebus, et humentes aethere rorat aquas,
15. *Ipsaque praeruptis latitans in rupibus Echo,*
Tristia submissa carmine voce, Sonat.
17. *Spuallida Pegasides sumpserunt tegmina Musae,*
Pulsant flebilibus doctaque plectra modis,
19. *Crinibus et passis ululant per prata Napaeae,*
Planguit Hamadryadum tristia fata, chorus.
21. *Praecipue sacros moerens laniata capillos*
Religio largis irrigat os lachrymis.
23. *Et luctus timida causas mihi voce, roganti,*
Vix dignas potuit reddere, diva, novi.

(Tartalmi fordításban:)

13. Maga Phoebus is fájdalmasan sötét fellegekkel borítja el az arcát, és az égből nedves esőt csepegtet.
15. Maga Echó is leomló szirtek közt bujdokol, és halk hangú gyászéneket zeng.
17. A helikoni Múzsák is sötét ruhában tanult lantjukon siraloméneket játszanak.
19. Kibontott hajjal jajgatnak a mezőkön a Napaeák, és a gyászos végzetet siratja a Hamadryasok kórusa

³⁸¹ Pl.: *immortales mortales si foret fas flere, / flerent divae Camenae Naevium poetam....* NAEVIUS *Epitaphium* illetve OVIDIUS, *Amores*, III, 9, 7 – 12; PROPERTIUS, IV, 11, *Regina elegiarum*.

21. Kiváltképp a Vallás szaggatja keseregve szent haját és könnyei bővem áradnak arcán,

23. és az új gyász okait alig tudja illőn, félénk hangon elmondani nekem, mikor
kérdzem³⁸²

A vers folytatása ennek az apoteózisnak a rajza, amely az *Exequiae* kötet tartalomjegyzékében külön címmel szerepel: *Luctus Musarum, (A Múzsák panasza)*. Ezt Bojti az önálló szövegekhez illő bevezetővel látta el. A versgyűjteményt az antik közhelyek uralják: Merkuriusz hozza a halál fájdalmától megszabadult fejedelemasszonynak megdicsőülése hírét, és az antik mitológia szerint a *pszüchophorosz*, a lélekvezető szerepében ő viszi fel az olimposzi istenek karába.

1. *Ultima transiectae resatabant tempora vitae,*
Cum subitura Polos Diva Susanna foret.
3. *Praepetibus veniens igitur Cyllenius alis,*
Moesta Deae passu tecta silente subit.
5. *Illa fero dudum graviter vexata dolore*
Alitis aeterei nuncia, laeta, capit.
7. *Supremumque vale, Mundoque suisque precata;*
Accipe nunc animam fide minister, ait.
9. *Dixerat: Ille piis paret sermonibus ultro,*
Suscipit et placido pignora sancta, sinu.
11. *Qui postquam celeri coelestia templa volatu*
Contigit, et statuit sede nitente Deam.
13. *Obvia coelestum processit turba Dearum,*
Excipitque suo mente favente, choro,
15. *Interea valido terras crebrescere luctu,*
Audiit, et sumpto pectine Phoebus ades:
17. *Phoebus adest fletum turba comitante Sororum,*
Fautricique dedit talia metra suae:

³⁸² Pegasides: a helikoni Múzsák. Helikon hegyén Peagazus patája nyomában fakadt ugyanis a Hippokrené forrás, mely kedves a *doctae sorores*, a „tudós nővérek”, tehát a Múzsák számára. OVIDIUS, *Metamorphoses*, V, 257. Napaeák: a völgyek nimfái. Hamadryasok: a fák nimfái, akik a védelmezett fájukkal együtt éltek és haltak meg.

(1. Hátra volt még túlvilági életének utolsó ideje, amikor az isteni Zsuzsanna az égbe felemelkedni készült.

3. Megérkezik tehát fürgé szárnyakkal Cyllenius (Mercurius), és halk léptekkel ereszkedik le az Istennő (K. Zs.) szomorú házához.

5. Ő, akit régóta súlyosan gyötört a vad fájdalom, az éterben szárnyalótól (Mercurius) kap boldog híreket.

7. Miután könyörögve, végső búcsút mondott a világnak és az övéinek, »fogadd el, – szolt, – most hittel lelkemet, hű szolgál!«

9. Ezt mondta, az pedig készségesen engedelmeskedik a kegyes beszédnek, és szelíden ölébe veszi szent gyermekeként.

11. Miután gyors repüléssel a mennyei templomot elérte, ragyogó helyre állította az Istennőt (K. Zs.)

13. Az istenek csapata, amely vele szemben vonult fel, jóindulatúan fogadta be őt a maga karába,

15. amely eközben hallotta, hogy növekszik a földön a hatalmas gyász, és felvéve lantverőjét, megjelenik Phoebus.

17. Megjelenik Phoebus a síró nővérek (Múzsák) együtt érző kíséretében, és ilyen verset ad elő nekik.)

Ott az istenek csoportja fogadja az asszonyt, és Apolló és a kilenc Múza mond egy-egy epigrammát a magára jellemző modorban, melyek a halál döbbenetétől, és hatalmától a csillaggá válásig emelkedő lépcsőfokok. A versek igen változatos metrikájúak. Apolló, Clio egy-egy alkaioszi, Thalia és Calliopé, szapphói strófában Melpomené nagy, Terpsichoré, Erató kis asklepiádeszi sorokban szól, Euterpé páros adoneusokban. A felajánlott sírfelirataik mértéke hendecasyllabus, Urániáé az első sor hexameter után átvált sapphicumba.

APOLLO

ERGO, perpetua SUSANNA nocte

Circumsepta iacet, decus Sororum;

Non illam vetuit mori Pietas?

Non pectus nitidum pudore casto?

(Zsuzsannát tehát az örök éjszaka / ölelte körül, a Múzsák díszét; / Nem tiltotta-e meg a Kegyesség, hogy sem ő ne haljon meg, / se tiszta szeméremtől ragyogó szíve?)

THALEIA

1. *Macerat quamvis violata laetho*
Forma laudatae celebris Susannae,
Flebili quamvis tumultur apta
Membra sepulchro.
2. *Parte scandens potiore coelos,*
Splendidos Divum celeri recessus
Mente perlustrat, radians et inter
Sydera fulget.

(1. Noha a haláltól elgyötörve elgyengült alakja a híres és dicséretes Zsuzsannának, noha összekapcsolt tagjait gyászos sírhant temeti,
2. Jobb része azonban fellépve az egekbe, az Istenek ragyogó messzeségét járja be gyors szellemével, és a csillagok között sugárzóan ragyog.)

ERATO

Intermixta rosis lilia suavibus,
Flaventem et capiam cum violis crocum,
Et spargam tumulo serta virentia,
Et figam cineri carben amabili:

HIC FLOS CANDIDULUS IACET DECORIS,
HIC CASTI SPECIMEN CVBAT PVDORIS,
LOTIS CANDIDIOR SVSANNA CYGNIS.

(Kellemes rózsákkal csokorba kötött liliomokat, / violákkal sárgálló sáfrányt is fogok szedni,
és sírodra viruló koszorút kötök, / és kedves hamvaidra tűzöm a dalt:
ITT PIHEN AZ ÉKESSÉG FEHÉRLŐ VIRÁGA,
ITT FEKSZIK A TISZTA SZEMÉREM PÉLDAKÉPE
A TISZTÁRA MOSDOTT HATTYÚNÁL IS RAGYOGÓBB ZSUZSANNA.)

VRANIA

Hanc tibi pro meritis Laurum cum carmine linguam.
HIC DOLOR CHARİ RECUBAT MARITI,
HIC NITOR MOESTAE QEQUIESCIT AVLAE.
Cui parem nobis referent futura

Tempora nunquam.

(Érdemeidért ezt a babért hagyom énekemmel.
ITT FEKSZIK DRÁGA FÉRJÉNEK FÁJDALMA,
ITT NYUGSZIK A GYÁSZOLÓ UDVAR FÉNYE,
akihez hasonlót nem ad számunkra az eljövendő
idő sohasem.)

POLYHIMNIA

*Polus SUSANNAM rutilus invidit solo,
Desideravitque fieri Tellus suam,
Severa litem Lachesis expedit hanc,
Tellure corpus, Spiritus plaudit Polo.*

(Megirigyelte az aransárga Polus a földtől Zsuzsannát, /és a Föld is magáénak óhajtotta őt,
a szigorú Lachesis³⁸³ oldotta meg ezt a viszályt, / teste a földnek, lelke a Pólusnak örül.)

E versek közt leginkább Polyhimniáében jelenik meg epigrammai acumen. Az erre kiélezett közhely Geleji első beszédében is feltűnik a *Soli – Poli* transmutációs szóalakzatban: *Ecquid mirari desinat caelos sydus a terris mutuari? Sydus namque certe erat Soli, Sydus quoque facta Poli.*³⁸⁴

A Geleji-beszéd előtt elhangzott szövegek, mint látjuk, bőségesen merítenek a vigasztalóbeszéd és a gyászversek közhelyeiből. Mesterkéeltségre, a tudósság fitogtatására törekednek annak érdekében, hogy az előkelő hallgatóságra hassanak. Mindezek Gelejinek korábbi, az első temetés során Kolozsváron előadott beszédétől sem voltak idegenek, hiszen azt is három citátum tagolja, trópusai is különlegeseek, témája szerint az erények dicséretére épülő funebrális laudáció – erről azonban már szóltunk e tanulmány első részében.

Bojthi Veres Gáspár consolatiójában, melyet ugyanezen a napon, július elsején a Szent Mihály-templom előtti ceremónián adott elő, a beszédek, és versek céljaul a gyász emelkedett költői és retorikai eszközökkel való felékesítését, és az ugyanezen eszközökkel való vigasztalást jelöli meg.

³⁸³ Lachesis a párkák egyike, az ő kezében van az életfonalat elmetsző olló.

³⁸⁴ „Ki ne csodálkozna végül is, hiszen a föld az égtől kölcsönöz csillagot? Hiszen valóban csillag volt ő, csillaga volt a földnek, és csillaga lett az égnek.” R M Ny. 1307, 34.

Valóban úgy vélem, közületek senkinek sincsen kétsége afelől, hogy ennek a népes gyászos összegyülekezésnek kettős célja van: egyik az, hogy áldott emlékezetű, felséges Úrnőnknek a végtisztességet illő szertartással leróva, prózában és versben előadott dicséretekkel, siraloménekekkel, gyászbeszédekkel, a szívek mély sóhajtozása, keserves gyászkönnyek közt, az ő koporsóját, és legszentebb sírhantját, melyet minden rend gyászöltözetben áll körül, felékesítsük, a másik pedig, hogy minden jó ember lelkét, melyet az egész állam oly nagy vesztesége felkavart, különösen pedig a mi felséges és méltóságos, és a mihozzánk oly kegyelmes fejedelem urunk drága szívét, melyet a váratlan fájdalom megrendített, megújítsuk, és mint a tapasztalt orvos, aki először a keserű, majd a legédesebb italt adja betegének, igen bölcsen és áhítatosan, új életre támasszuk.³⁸⁵

Az idézetben említett szempontok a temetés napján elsőként megszólaló Keserűi Dajka prédikációjának exordiumát záró mondatban is megfogalmazódnak³⁸⁶, és ezeket Gelejinnek is érvényesítenis kellett a beszédében. Szükséges volt igazodnia más szempontból is az ő szereplése előtt elhangzott prédikációhoz. Ennek textusa a 2 Kor 13, 11, mely a levél búcsúformulája. Az igemagyarázat arról szól, miképpen kell a keresztyéni módon elbúcsúzni. Ennek példáját adta a fejedelemasszony, „aki e megromlott földi világból mennyei hazájába kívánt költözni, mint Szt. Pál úgy búcsúzott el”. A prédikáció propozíciója már előlegezi, hogy Károlyi Zsuzsanna végső búcsúzása kerül az Ige alapjára: „Lészen énnékem szóm röviden az megboldogult Fejedelem Asszonyunk utolsó szavairól és végbúcsúzásáról – vévén arra fundamentumot vagy alkalmatosságot az Istennek könyvéből” Az applikációban idézte fel a fejedelemasszony udvari papja úrnőjének utolsó óráit, végső búcsúját. Nemcsak terjedelmében növelte meg ez a prédikáció elmondásának idejét, hanem a latin gyászbeszéd leggyakoribb és a fenti szempontok szerint leghatásosabban előadható közhelyét foglalta le az utána következő oráció elől. Sem az ars moriandi témájában nem illett, és hatásában nem is

³⁸⁵ Neminem enimvero vestram esse censeo, qui concursus ac frequentiae huius exequialis, duos duos nonconfiteatur esse fines; alterum, ut iusta Serenissimae et benedictae memoriae Heroinae, rite, persolvendo, Prosis, Rhythmis, laudibus naeniis contionibus funebribus gravissimis cordium suspiriis, lacrimis acerbissimis lugubribus omnis ordo amictus vestibus, Pheretrum et religiosissimum circumstans tumulum, condecoraret: alterum, ut consternatos tanto omnium bonorum, Reipublicaeque universae dispendio animos, maxime autem Serenissimi Celssimique Principis Dn. Nobis clementiossi inopinato perculsum dolore charum cor reficeret, atque instar Medici experientissimi, primum acerbam, mox dulcissimam patienti exhibentis potionem, prudentissime ac devotissime recrearet. R M Ny. 1307, 127.

³⁸⁶ A temetésről: „Mely hogy fejedelmi méltóságához illően tisztességesen legyen, mivel előtte az testet innét megmozdítanók, ez helyhez és állapothoz illendő ceremóniákkal elkövetéséhez fogunk: melyet hogy az jelenvaló hívek nemcsak csendesz elmével várjanak, hanem figyelmességgel ugyan meg is hallgassanak keresztyéni szeretettel kérem és intem.”

lehetett még latinul sem versenyre kelni a fejedelemasszony saját szavaival. A mennyei boldogságról való meggyőzés, az ittmaradók vigasztalása szintén értelmetlen lehetett, hiszen mindezekről Keserői közreműködésével maga a Károlyi Zsuzsanna tett bizonyosságot.

Azt nem tudhatjuk, hogy a temetésen szereplő papoknak, és tanároknak volt-e előzetesen tudomásuk a többiek beszédeinek, verseinek tartalmáról, de a iskolázottságuk, műveltségük azonos volt, a retorikai műfajuk szabályaival és eszközeivel is tisztában voltak, a retorika rendszerében fogalmazták meg gondolataikat. A június 29-én és 30-án elhangzott prédikációk sőt még az orációk is azért szólnak oly csekély mértékben Károlyi Zsuzsannáról, mivel ez a temetés napján elhangzott szövegek feladata volt. Czeglédi János egyetlen mondatban emlékezik meg a halott asszonyról a prédikáció végén: „Bizony, ha vagy valaki, az kit sirathatunk, az mi Istenben elnyugodott kegyelmes Asszonyunkat ő Felségét, méltán sirathatjuk. Tudom efelől hallunk ennek utána.” Geleji mivel mint udvari pap, korábban az ifjú Bethlen István nevelője a fejedelmi palotában lakott, és jó viszonyban volt Keserőivel, tudhatott tehát lelkesztársa különös beszédzárásáról. Elvetette ezért a halotti dicséreték és vigasztalások megszokott retorikai locusait, és egy szóközi eszközre, az összehasonlításra építette fela a beszédet.

A Nap hypotyposisának alkalmazása a comparatióban

A comparatio hatásos, sokféleképpen alkalmazható, és minden beszédfajtára érvényes. Az érvelő beszédben az argumentáció eszköze, mivel az összevetés első elemére, a *protaziszra* érvényes megállapítást érvként alkalmazható a második elemre, a *antapodoziszra*, ami egyben a beszéd tárgya.³⁸⁷ Összevethető az összehasonlításban a nem a fajjal, és így a szónok egy általános témára, vagy tézisre érvényes megállapítást a hasonló jegyek alapján érvényesít a causára, a hipotézisre. Mennyiség alapján összevethető a kicsiny a naggyal és fordítva, és

³⁸⁷ E fogalmakat Vosius alkalmazza Scaligerre hivatkozva a comparatio (összehasonlítás) és a collatio (összevetés) közti különbség meghatározásakor: Comparationem et Collationem Scaliger hoc discrimen constituit, quod cum in utrasque duo sint res, quae assimilatur, et cui assimilatur, in coparatione priori loco ponatur id, cui assimilatur, quae pars dicitur protasis, posteriori, quod assimilatur, quae antapodosis vocatur, contra autem in Collatione, primo ponatur res, quae assimilatur... Nam Comparatio semper habet similitudinem, in Collatione vero dissimilitudo quoque potest. „Az összehasonlítás és az összevetés közt különbséget Scaliger ebben határozza meg: mivel mindkettőben két dolog szerepel, egyik az, amihez, a másik pedig amit hasonlítunk. Az összehasonlításban az kerül az első helyre, amihez történik a hasonlítás, ennek protázisz a neve, a második helyre pedig az, amit hasonlítunk, ez a antapodozisz. Az összevetésben viszont az első helyre kerül az, amit hasonlítunk... Az összehasonlításban mindig hasonlat van, az összevetés eltérő dolgok közt is lehet., VOSSIUS, *Oratoriarum Institutionum libri sex*, Ex calcographia Fr. Hartmann, Bibliopolae in Academia Viadrina (Frankfurt) 1616. 407. oldal

akkor nemcsak érv, hanem definíció is lehet.³⁸⁸ Minőség alapján összehasonlíthatunk egymás közt dolgokat, azonos és eltérő vonásaik alapján is. Látható ezekből, hogy az érvelés, a cáfolás vagy a kitérés beszédrészeiben részelemként van jelen az összehasonlítás akár mint érv, akár mint a bővítés eszköze.

A halotti pompa során a meglepő és szokatlan megoldásokat felvonultató beszédek közt Geleji azzal tesz eleget a különlegességet igénylő hallgatóság várakozásának, hogy „szabálytalanul” egy részelemet emel főelemmé úgy, hogy a ebből meríti a beszéd invencióját. A Nappal való összehasonlításnak szentigei alapja van, amelyet Czeglédi János prédikációja érvként alkalmaz: „Látjuk hogy milyen az ember állapota életében és holta után, de lesz idő, hogy az ember teste halhatatlan lészen, fényes lészen, dicsőséges lészen amint azt Pál megbizonyítja: Seminatur corpus corruptile, excitatur in gloriosum. Ezt bizonyítja Krisztus Urunk Szent Máténál: Iusti fulgebant in domo Patris mei, veluti Sol.”³⁸⁹

Az említett közhelyet Keckermann az 1618-ban kiadott *Systema Rhetoricae*-ben a bővítés olyan eszközeként ajánlja, amelyben a hasonlítást több hasonló jegy alapján a részekre bontva hasonlatok soraként lehet alkalmazni. „Mint amikor valaki a hasonlat locusával dicséri a tudományt, mert az a Naphoz hasonló, a hasonlatot úgy bontja ki, hogy a Nap jeles tulajdonságait és hatását adja elő” A hasonlatok sora azon alapul, hogy „a Nap a világ dísze...bevilágítja a Földet, melegével éltet mindent...fényét és sugarait semmi sem mocskolhatja be”.³⁹⁰ A Naphoz való hasonlításnak a személyre való alkalmazása leginkább az uralkodói méltóság bemutatására alkalmas. Laskai János Lipsius-fordításában is megjelenik egy átformált Seneca-citátumként: „Fejedelemnek mind beszédi s mind cselekedeti hírbennében kelnek. Nem is rejtetheti elmagát, mint szintén a fényes nap”³⁹¹ Bethlen Gábor fejedelmi reprezentációjában is megjelenik ez a közhely. Pataki Füsüs János 1622-ben írott királytükreben felkelő napként, keletről feltámadt Gedeonként, üstökösként ünneplik a

³⁸⁸ Az összehasonlítással végzett definíció játékosan költői módja VERGILIUS, *Ecl* I 22–23.

³⁸⁹ Mindkét idézet az Új Testamentumból való. Az első mondat az 1Kor 15, 42. és 43. verseinek összevonása: „Éppen így a halottak feltámadása is. *Elvettetik romlandóságban*, feltámasztatik romolhatatlanságban, elvettetik gyalázatoságban, *feltámasztatik dicsőségben*, elvettetik erőtelenségben, feltámasztatik erőben.” A második mondat Máté evangéliuma 13, 42. „Akkor az igazak fénylenek, mint a nap, az ő Atyjoknak országában”

³⁹⁰ Bartholomaeus KECKERMANN, *A retorika rendszere*, fordította RESTÁS Attila, = *Retorikák a reformáció korából*, vál., szerk., jegyz., utószó IMRE Mihály, Debrecen, 2000, 197.

³⁹¹ LASKAI János, *Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt hat könyvei*, Második könyv, VII. rész, HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, litteratura: az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Bp., 2001 (Historia Litteraria, 10.) 157–158. A citátum pontos helye: SENECA, *De Clementia* I. lib, 8. cap. 1, 4, ahol a filozófus a saját közemberi állapotának előnyeit veti össze Nero uralkodói kötelezettségeivel: 1. vestra facta dictaque rumor excipit... 4. Nostros motus pauci sentiunt, prodire nobis ac recedere et mutare habitum sine sensu publico licet; tibi non magis quam soli latere contingit. Multa circa te lux est, omnium in istam conversi oculi sunt; prodire te putas? Oriris.

fejedelmet mint *Pater Patriae*, a nemzeti királyt.³⁹² A szerzőt köszöntő harmadik epigrammában Félegyházi János az említett közhely alkalmazása mellett szinte isteni jegyekkel ruházza fel az uralkodót:

1. *Ipse Pater Patriae, coeli splendoris imago*
Sustinet in libris carminibusque legi
3. *Nec prohibere licet: quia res est publica Princeps*
Et de communi pars quoque nostro bono
5. *Iuppiter ingeniis praebet sua Numina vatum*
Seque celebrari quolibet ore sinit.
7. *GLORIA Pannonidum: BETHLEN veniendus*³⁹³ *ab ortu*
Ingenioque velit JANE subesse tuo.
9. *Et placido vultu, chartacea munera sumit:*
Atque sacrata sibi qualiacumque legit.
11. *Qui vult, et sumit, qui sumit perlegit idem;*
Ordinis haec artis currit ubique via:
13. *Mente, manu, lingua; vult sumit, perlegit; ergo*
Spes tua tuta fui; quod petis, Auctor, habes.

1. Maga a haza atyja, a ragyogó égi képmás támogatja, hogy könyvekben és versekben olvassanak róla.

3. Nem is lehet tiltani ezt, hiszen a Fejedelem az állam (közös ügyünk), és része a mi közös boldogságunknak.

5. Jupiterként nyújtja a tehetségek számára a jövőmondók isteni erejét, és engedi, hogy bárki ajkával ünnepelje őt.

7. Pannonok dicsősége, Bethlen, aki kelet felől virrad fel majd, szeretné, Janusom, hogy szellemednek tárgya legyen,

9. szelíd arccal fogadja papírra rótt ajándékodat is: elolvas bármit, ami neki lett szentelve.

11. Ő az, aki akarja, és elfogadja, ő az, aki elfogadja, és elolvassa. Bárhol is halad a művészet rendjének ez az útja,

³⁹² Pataki Füsüs János a *Dedikáló levél* szerint 1622. október 15-én készen volt művével, melyet Bethlen 1626-ban adatott ki Bártfán. A dedikációban a fejedelem ünneplésének ugyanazok a motívumai jelennek meg, mint Félegyházi epigrammájában. „Felségedet választotta Isten, uiionnan mostan Magyar országhnak tündöklő czillagává, kit az éghen fel tetzet üstökös czillagh az utoló időnek 1618 esztendeieben, nap keleti Gedeonul el iöni, utolsó napján Karáczon havának, niilván mutatot Vtolso időben utolsó napián Karáczon havának, mely mutat uii időt és uii karáczon napiát.” PATAKI FÜSÜS János. *Királyoknak tüköre*, Bártfa, 1626.

³⁹³ A „BETHLEN veniendus” szerkezet a „sol veniens”, ’felkelő nap’ szókapcsolatra utalva idézi fel a Nap képét.

13. szellemmel, kézzel, nyelvvel alkotva, ő akarja, elfogadja és elolvassa. Teljesül tehát, ő szerző, a te reménységed, amit kérsz, máris a tied.

Keckermann retorikája a Nap hypotyposisának, tehát szemléltető bemutatásának comparatiós használatát különösen az egyházszónoklatban ajánlja mivel „a hasonlatok segítségével a szónok képes a szentbeszéd nagy részét szenvedélyesen és szépen előadni, mert ezeket az isteni Ige is megtámogatja”³⁹⁴ Geleji a Váltság Titka több prédikációjának exordiumában, vagy ahogyan ő nevezi *El-kezdésében*, vagy *Előkezdésében* alkalmazza a részletezéssel bővített összehasonlítást. A Róm 1,3 alapján megírt ötödik prédikációban a *communicatio idiomatum*, a krisztusi kettős természet dogmáját bizonyítja. Az *El-kezdés* Jézus Krisztust a perzsa Kúrosz királlyal veti össze: „Cyrus a Messiás Christusnak tipusa és ábrázolója volt” A több elem összehasonlítása életük hasonló vonásai alapján történik: születésüket álomlátásban kijelentett csodás jelek előzték meg, kicsiny gyermekként el akarták őket veszejteni ellenségeik, mindketten szabadítók, Kúrosz a zsidó népé, Jézus a világé. Az utolsó közös vonás világítja meg a szokatlan elemeket egymás mellé állító comparatio kapcsolatát a beszéd propozíciójához: Kúrosz felemás nemzetségből eredt, mert anyja, Mandonés a méd király leánya, apja, Kambúzész perzsa nemes, hasonlóképpen Jézus Krisztus „anyja Mária Dávid törzséből, atyja az Örökkévaló Isten”³⁹⁵

A Nap hypotyposisára épülő comparatio a karácsony ünnepére írott XIII. prédikáció *Előkezdésében* szerepel. Itt is Jézus Krisztust hasonlítja össze a Nap leírásának részelemeivel.

Felette ékes és illendő hasonlatossággal mondja a' minden világosságnak Attya az Örökké való Isten az utolsó Prophéta, a Malachiás által Christust Napnak; mégpedig igazságnak fényes napjának lenni: Fel-támad, úgy mond, ti néktek, kik az én nevemet félitek az igazságnak napja, és u'dvo'sség lészen az Ő fényjének sugáriban.³⁹⁶

Illendőbb s alkalmasb nevezetet alig adhatott volna a' vizsgálhatatlan bölcsességű Isten az Ő Szent Fiának ennél, mert mondom, hogy a' nap Ő magában alig hasonlatosb, mint a született Úr Jézus Christushoz. Mihelt az a magas kerek kék égen kerengve járó

³⁹⁴ Bartholomaeus KECKERMANN, *A retorika rendszere*, fordította RESTÁS Attila, = *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen 2000, 197.

³⁹⁵ GELEJI KATONA István, *VÁLTSÁG-TITKA*, Várad, 1645, 60.

³⁹⁶ *Malakiás próféta könyve*, 4, 2. „És feltámad néktek, akik félitek az én nevemet, az igazságnak napja, és gyógyulás lesz az ő szárnyai alatt, és kimentek, és ugrándoztok, mint a hizlalt tulkok.”

nagyobbik szövednek, a fényes nap, a föld enyéből,³⁹⁷ a lábokval mi velünk össze-
járóktól³⁹⁸, ama' fényes hajnal-tsillag, úgy mint elől-járó hoff-mester után piros hajnal
hasadásval fel-lyüked, és mind e világnak nagy ŐrŐmére ragyogó orcáját ki-mutatja, ottan
mind-járt a' föld színét el-borító sűrű setétséget sugárral széllal tsapkodja, el-oszlatja, és
az egész világot fényjével meg-világosítja, úgy annyira hogy az élő-állatok kiváltképpen
pedig az emberek, kik egy néhány órával azelőtt tapogatva vakoskodva járnak vala,
immár világosan messzelátó szemek után, nagy bátorsággal járnak, nagy merészen
lépkednek, és semmi szárok sértő tőketől, semmi homlokokban ütőözö oszloptól nem
félnek.³⁹⁹

A leírás részleteihez Geleji hasonlítások sorát kapcsolja: A Nap érkezését jelző „udvarmester” az est-hajnal csillag, Jézusé Keresztelő Szent János, ahogyan „minden test a' nap ellenében nyújtja árnyékát”, úgy az ótestamentumi szertartások a krisztusi evangélium árnyékai a *Zsidókhoz írott levél* szerint, ahogyan minden szem a Napra tekint, úgy minden hívő Jézusra, mint az igazság napjára tekint. Az igemagyarázat szempontjából az effajta eljárással szerkesztett exordiumnak, sőt magának az exordiumnak nincsen szerepe, nyilvánvaló tehát, hogy az igei üzenetet megvilágosító hermeneutikai célnál magasabb rendű volt a beszéd megformálására, elocutiójára, azon belül is az ékességre, a dignitasra vonatkozó igény, amellyel az igehirdető a művelt hallgatóságához szólt.⁴⁰⁰

Gelejinek a Nappal alkotott *comparatio* igen jól megfelelt arra, hogy olyan igényes és emelkedett hangú gyászbeszédet építsen rá, amely méltó volt Bethlen Gábor hitvesének halotti pompájához. Kinyilváníthatta tudosságát a csillagászat területen, amely különleges volt még akkor is, ha tekintetbe vesszük az elhangzott beszédek természettudományos részleteit is.⁴⁰¹ Bojthi Veres Gáspár *consolatio*ja a vérkeringés központjaként működő szívet

³⁹⁷ *Eny, enyh*: védett árnyékos hely, valaminek a széle „Egy torom láccik tova az ég enyhébe”, tehát az ég alján, szélén. SZINNYEI *Magyar tájszótár* [ENY] szócikk, Bp, Nap Kiadó, 2003.

³⁹⁸ A „mi velünk össze-járók” azok, akik ugyanazon a félgömbön, de a föld túlsó oldalán élnek. Ciceronak a *Scipio* álmában használt *transversi* kifejezésnek felel meg Geleji szófordulata. Cicero Eratosztenészt követve őt övre osztja a földgömböt: északi lakhatatlan (zona septentrionalis), az északi lakható (zona habitalis) a lakhatatlan forró középső (zona torrida), lakható déli (zona habitalis), lakhatatlan déli (zona australis). A velünk egy hosszúsági körön, a déli félteke lakható övében a „mellétlakók” (obliqui) élnek, velük átellenben, a déli félteke túlsó oldalán pedig az „ellenlábások” (adversi). CICERO *Filozófiai műveiből, Somnium Scipionis, Cato maior de senectute*, kiad, bev, jegyz, LESSI Viktor, Bp., 1967, (Auctores Latini 2) 51.

³⁹⁹ GELEJI KATONA István, *VÁLTSÁG-TITKA*, Várad, 1645, 791.

⁴⁰⁰ Az exordium kérdéséhez: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630 – 1700 között*, Bp, Akadémiai, Univertsitas, 1998 197, 205, 216, 227, 231.

⁴⁰¹ Matematikai tanulmányairól: GÁL Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése* Theológiai Szemle 1939, 12.

és a szívrohamot mutatja be. Ezt a leírást használja comparatiós érvként arra, hogy fejedelemét a túlzott kesergéstől visszatartsa.

A természet ugyanis, amely minden dolog éltetője, amikor a hősi testek nemes ereibe a szívből, mint egy eredetül nyert forrásból engedte a vért, amelyet finom lélek és ezzel együtt heves mozgás jár át, mindenki számára világos és bizonyos lehet, hogy ennek akár egy rövid megszakadásából is nyilvánvaló válságos pillanat adódik, ha a szív a fájdalomtól összeszorulva, a vér mozgásának kiömlő forrását az élettevékenységtől megfosztotta.⁴⁰²

Lippai János a ceremónia utolsó napján, június 3-án a Szent Mihály-templomban elmondott orációjában a világ dolgainak változékonyságát bemutató egyik exemplumát Geleji beszédéhez hasonlóan a csillagászatból meríti. Ebben a Nap és a Hold különböző változásairól, az évszakoknak, hónapoknak a Zodiákus és a napút szerinti váltakozásáról szól.

A bolygók pályája is változó és megfigyelhetetlen, a Nap meg a Hold is különböző változásokkal végzik mozgásukat, és ez utóbbi –, hogy a napfogyatkozást már ne is említsem – egyszer növekedve, másszor fogyva tűnik elő, egyszer fénylően kerek, másszor fogyatkozástól csúfítva elerőtlenül, egyszer kipúposodva látszik, másszor sarlóalakú szarvakat visel, egyszer elpihen holdváltozás idején, másszor...Mondjak-e még erről többet? Az év is körbejár, az Állatöv csillagképei váltakozva hagyják el a Nap fordulatát, hónapból hónap emelkedik. A tél hideget hoz, és fáznunk kell, a nyár erre meleget, és hevülünk. Mi van még ez után? Az elemek változva, önmagukba térnek, nappal éjet követ, tengerek háborganak, s elnyugodnak, áramlat áramlat nyomába hág, folyamok tűnnek, és előkerülnek, hullám hullámot taszít, nap napot üz.⁴⁰³

⁴⁰² Natura enim, alma rerum genetrix, cum purissimis Heroicorum corporum venis, sanguinem spiritu subtili, motuque propemodum igneo imbutum, a corde veluti fonte originem sortiente, inseverit, vel brevitemporis intercapedine, evidentissimum supervenire discrimen, si cor dolore compressum, scaturiginem motus ad vitam efficacissimam denegaverit, nemini dubium aut obscurum esse potest. R M Ny. 1307, 127. – A szívnek mint a vérrendszer központjának, a vérrel keveredő léleknek (spiritus), az érhálózatnak hasonló leírása CICERO, *De natura Deorum* II, 138.

⁴⁰³ Planetarum cursus vagus et inobservabilis est, Sol et Luna alternis vicibus suos motus peragunt, quorum haec, (ut de Solaribus defectibus sileatur) nunc crescens apparet, saepe decrescens, nunc plenum lumine globum ostendat, nunc eclipsi tetra, marcet, nunc gibbosa conspicitur, modo falcata gerit cornua, nunc silet interlunio. Quid amplius? Annus in circulum revolvitur, signa Zodiaci alternatim Solis flexum amittunt, e mense menses emergunt. Hyems frigora apportat, algendum est, aestas calores reducit, aestuandum est. Quid praeterea? Elementa in se se mutata recurrunt, noctem dies sequitur turbantur maria et conticescunt, fluctus fluctui cedit sequenti, flumina labuntur et recurrunt, undas undae trudit, pellitur dies die. R M Ny. 1307, 159.

Bőséges számú példákat hoznak az antik állattani különlegességekből. Bojthi a kígyó mérget felszippantó és attól szenvedése árán megifjuló szarvassal a fejedelemasszonynak a betegség és halál általi üdvözülését bizonyítja.⁴⁰⁴ Lippai Plinius *Historia Naturalis*ából vett exemplummal, a hold változása szerint természetét változtató tengeri csigával érvel említett beszéd tárgya mellett.⁴⁰⁵

Geleji a Nap comparatióval nem csak *matematikai*, tehát csillagászati ismereteit mutathatta meg a hasonlóan tudós igényű beszédek között, hanem lehetőséget adott ez arra is, hogy beszéd tárgya köré mítoszt építhessen úgy, hogy ne legyen szüksége az általa nem kedvelt fabulákat, apologusokat alkalmaznia.⁴⁰⁶ Platón és Arisztotelész Cicero nyomán az antikvitásból örökölt csillagászati szemlélet szerint a bolygók isteni értelemmel bírnak, *vis divina*, isteni erő árad belőlük.⁴⁰⁷ Károlyi Zsuzsanna apotheózisa szempontjából van ennek jelentősége, hiszen a beszéd úgy mutatja az összehasonlításokban az úrnőt, mint aki földi életében épp olyan éltető, isteni erőt sugárzott környezetére, mint a Nap a Földre. A beszéd zárásában a két elem összehasonlítása a végső ok, a *causa efficiens* alapján juttatja érvényre a vigasztalást és az istenítést: ahogyan hajnalban az éjszakából feltámad a Nap, úgy támad fel Károlyi Zsuzsanna is Krisztus igazsága napjaként a halálból.

A beszédben a Nap hypotyposisában megjelenő sajátosságok, amelyek az összehasonlítás elemei, részben az említett mitikus perszonifikációból erednek, részben pedig csillagászati ismeretek alkotják. A kettőt nem lehet élesen elkülöníteni. A Nap „egyedülisége, elsősége, szelídsége, éltető ereje” számunkra nem egzakt fogalmak, ám Gelejinek és kortársainak az égről való ismereteit az égitesteket megszemélyesítő antik tudományosság és a szentigei tanítás határozta meg. Ez a világkép geocentrikus, épp úgy, mint Dante korában. A mozdulatlan Föld köré nyolc bolygó szféráját, azaz gömbjét képzelte, ezen túl pedig az

⁴⁰⁴ *Uo.*, 135.

⁴⁰⁵ *Uo.*, 158.

⁴⁰⁶ „Hogy immár végre a fabulákat és az apologusokat is említsem, én azoknak sem fogom pártjokat mert kettőnél többekvel nem emlékezem rá az egész *Praeconiumban* is hogy éltem volna, mind ez által azokat az Ethicusok sem engedik meg, hogy hazugságok legyenek, mivel a’ hazugságnak definitiojanem illik reájok, mely nem egyéb, hanem a’ hamisságnak igaz gyanánt való mondatása olly szándékval és végre, hogy a’ kik hallják véle meg-tsalattassanak.” GELEJI KATONA István *A Jó-akaró Olvasóhoz*, *VÁLTSÁG-TITKA*, Váradi, 1645.

⁴⁰⁷ CICERO *Somnium Scipionis*, (15) (hominibus) iisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis, quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circulos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. „Az emberek lelke azokból az örök tüzekből származik, amelyeket csillagoknak és üstökösöknek mondotok, s amelyek gömbölyűek és kerek, és isteni értelemről hajtva írják csodálatos gyorsasággal köreiket és pályáikat”. Ford. HAVAS László, CICERO *Válogatott művei*, vál., utószó HAVAS László, Bp., Európa, 1987 420. – CICERO *De natura Deorum*, 42. quare cum in aethere astra gignantur, consentaneum est in his sensum inesse et intelligentiam, ex quo efficitur in deorum numero astra esse ducenda. „Egyetértés uralkodik abban a tekintetben, hogy az égitesteknek van érzékelésük, és értelmük. Ebből pedig az következik, hogy a csillagokat az istenek sorába kell iktatnunk.” Ford. HAVAS László, Marcus Tullius CICERO, *Az istenek természete*, Bp., Helikon, 1985 (Prométheusz Könyvek, 9) 74.

állócsillagok egét, az Empyreumot, amelyen túl van az isteni dicsőség trónusa, az angyalok és az üdvözült lelkek lakóhelye. A Föld az Empyreummal, más néven Firmamentummal kilenc szférát alkot. Köztük közepén, tehát ötödikként kering a Nap. Ezt a felfogást tükrözi Szilvási K. Márton 1619-ben, Marburgban kiadott vitája a *Disputatio phisica de Coelo, quam Deo „Természeti tárgyú vita az Égről mint Istenről”*.⁴⁰⁸ Szilvási is közreműködött bánfihunyadi lelkészként a fejedelemszöny első temetési ceremóniáján. Május 22-én, Kolozsváron a Gellényi-házban álló ravatal mellett prédikált Jób 14,1, 2. versei alapján. Noha a *De Coelo* téziseiben Platónra, Arisztotelészre is hivatkozik, és a benne felvázolt kozmogónia, amint arra már a cím is utal, az antikvitástól ered,⁴⁰⁹ ennek döntő érveit a Biblia igéi adják. A Napról szóló XXIV. tételben, az ott forgó téma sajátosságából eredően Szilvási is a Cicerónál megjelenő, az antikvitástól vett közhelyekkel személyesíti meg az égitestet, annak ellenére, hogy a vita tudományos igénye nyilvánvaló.⁴¹⁰

Felesleges tehát Gelejinek akár ebben a vizsgált beszédében, akár a később írott prédikációiban csillagászati felfedezéseket keresgélni, vagy a ptolemaioszi világképet számon kérni. Ő is, miként az említett prédikációk és orációk írói is, ezeket természetre vonatkozó, és a saját korában tudományosnak tekintett ismereteket alapvetően retorikai műveltsége körébe vonta be. Az ornátus lehetőségét látta bennük az emelkedett tárgyú és hangvételi beszédben, ezért szerepelnek a *Váltság-Titka* prédikációinak exordiumában épp úgy, mint a históriák.⁴¹¹

A beszéd szónoki eszközeinek elemzése

A beszéd exordium abruptummal kezdődik. Ez eszköz a pathetica orációra, az érzelmekkel teli beszédre és így a gyászbeszédre is jellemző. A szónok tehát az exordium successivum

⁴⁰⁸ SZILVÁSI K Márton, *Disputatio phisica de Coelo, quam Deo*, Marpurgii Cattorum ex officina Ropdolphi Huntwelckeri Anno MDCXIX.

⁴⁰⁹ CICERO, *Somnium Scipionis* 17. ...*summus ipse deus arcens et continens caeteros*.

⁴¹⁰ A *Disputatio* néhány jellegzetes részlete a tanulmányt kísérő szövegek közt olvasható.

⁴¹¹ Tarnóc Márton Geleji világszemléletének merevségeként értékeli a Titkok-Titkában csillagászati ismereteket, „tudomást sem véve” ezeknek az exordiumokban betöltött beszédékítő szerepéről, különösen az imitációról. Az 1634. évi prédikáció *Előbeszédében* megszólaló ima az isteni mindenhatóságot dicsérő 104. zsoltárra utal. Tarnóc Márton által idézett mondat „ki napot és a holdat a’ sátor módon fel-vonatott kerek kék égen sinoron hordozod” kontextusában értelmezve nyilvánvalóan trópus, és az említett zsoltár első versének evokációja: „Ő az, aki sátorként feszítette ki az eget.”. Hasonlóképpen a szövegegészéből kivett „gömbölyegség” és „függőben az ég közepin minden oszlop nélkül” kifejezések nem idézhetik fel azt, hogy a szöveg, ahonnan ezek valók, a X. prédikáció exordiuma a világot létrehozó isteni bölcsesség dicsérete, és így Cicero *De natura Deorum*ának azon részeit utánozza, amelyek a világegyetemben megnyilatkozó isteni értelemről szólnak.(II 56, III 97, 98). A „lábokval mi velünk össze-járok” esetében pedig, mint dolgozatukból kiderült, nem arról van szó, hogy Geleji szerint a Föld lapos korong lenne, mint azt állítja Tarnóc Márton. TARNÓC Márton, *Az irodalomfejlődése* = T. M. Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában, Bp., Gondolat, 1978, 70.

részeinek elhagyásával minden késlekedés nélkül kezdhet a szenvedélyek felkeltésébe, és a feszült figyelem gerjesztésébe, az affectusba és a tensióba. Mindezekkel az exordiummal szemben támasztott elocutiós elvárának is eleget tesz, amely megkívánja, hogy a beszéd kezdése szép és hatásos legyen.⁴¹² Erre a legalkalmasabb eszközöket az emelkedett stílusnem kínálja, amelyben az érzelmek kifejezésének nagy szerepe van. Ezért kezdi Geleji a szónoklatot anaforikusan halmozott interrogációkkal. A kérdőszók a gyász fogalmához tartozó melléknevekhez társulva, fokozó értelműek, a főnevekre vonatkozva mennyiséget fejeznek ki: *Quam tristis, quam lugubris...Quam flebilis, quam feralis..., Quantum moerorem..., quantasque et quam Cimmerias tenebras...* „Mennyire szomorú, mennyire panaszos... Mennyire siralmas, mennyire gyászos... Milyen nagy szomorúságot... mekkora cimmeriusi sötétséget...”

⁴¹² *CICERO De Oratore II 315 - 319*: Principia autem dicendi semper (cum) accurata et acuta et instructa sententiis, apta verbis, tum vero causarum propria esse debent; prima est enim quasi cognitio et commendatio orationis in principio, quaeque continuo eum, qui audit, permulcere atque allicere debet;... Nec est dubium, quin exordium dicendi vehemens et pugnax non saepe esse debeat; sed si in ipso illo gladiatorio vitae certamine, quo ferro decernitur, tamen ante congressum multa fiunt, quae non ad vulnus, sed ad speciem valere videantur, quanto hoc magis in oratione est spectandum, in qua non vis potius quam delectatio postulatur.. Haec autem in dicendo non extrinsecus alicunde quaerenda, sed ex ipsis visceribus causae sumenda sunt; idcirco tota causa pertemptata atque perspecta, locis omnibus inventis atque instructis considerandum est quo principio sit utendum. Sic et facile reperientur; sumuntur enim ex eis rebus, quae erunt uberrimae vel in argumentis vel in eis partibus, ad quas causas dixi digredi saepe oportere; „A beszédkezdések mindig gondosak, elmések, mondatai szerint megszerkesztettek, szavai szerint odaillők, és az ügyre jellemzők legyenek. Ugyanis a beszédéről való legelső ismeret és ajánlás a bevezetésben történik, és ennek azokat, akik a beszédet hallgatják, folyamatosan el kell gyönyörködtetnie és csábítania... Nem kétséges, hogy a kezdésnek gyakran hevesnek és harcosságnak kell lennie, de ha éppen magukon a gladiatori viadalokon, ahol élethelálharcban fegyverrel döntenek, mégis az összecsapás előtt sok minden megy végbe, ami nem a sebek, hanem a szépség tekintetében látszik fontosnak, mennyivel inkább kell akkor ügyelni a látványosságra a szónoklatban, amelyben nem erőre, hanem gyönyörködtetésre törekszünk.

Ezeket pedig a beszédben nem valahonnan kívülről és távolról kell keresni, hanem a beszéd tárgy belsejéből kell venni, ezért minden ügy megtapasztalása és megvizsgálása után, minden közhely feltalálása és felépítése után meg kell vizsgálnunk, hogy milyen kezdést kell alkalmaznunk. Így könnyen fellelhetjük, és magunkhoz is vehetjük azokat a dolgokat, amelyek akár tartalmukban, akár részeikben igen bővelkedők, és amint mondtam, az ügyek szerint kell gyakran szétoztani.”

Ez utóbbihoz fűzi Vossius az exordiumot tárgyaló fejezetben az *abruptum* alkalmazásának lehetőségeit. Jellemző, hogy az erre szolgáló beszédbeidők költői szövegek. CATULLUS 64 132, VERGILIUS *Aeneis* IV 135. In gratulatione ac funebri oratione nihil prohibet, quo minus ab exordio auspicemur. Nam in huiusmodi materia facile exordium dictabit affectus. Alias quoque interdum usu venit, ut se sponte offerat. Immo interdum nec exordium opus est, nedum de eo anxie sollicitis esse debeamus. Liqueat id ex orationibus patheticis, quae initium habent abruptum, ut docet Macrobius lib. 4. Saturn. cap. 2. Talis est illa oratio Ariadnes apud Catullum qui increpat Thesea; item illa Didonis apud Maronem cuius initium: «Dissimulare etiam sperasti perfide tantum / Posse nefas tacitusque mea decedere terra?...»

„A köszöntő- és a gyászbeszédben semmi nem tiltja, hogy a beszédkezdés tekintetében ennél részletesebben vizsgálódjunk. Ugyanis az illető beszéd témájában az exordiumot könnyen szabja meg az érzelmerkeltetés. Egyébként szükséges máskor is, hogy magától megjelenjen. Sőt olykor még exordiumra sincsen szükség, nehogy a szorongva gyötrődőknek az érzelemmel tartozzunk. Nyilvánvaló ez a szenvedélyes beszédekénél, amelyeknek csonka kezdése van, ahogyan Macrobius tanítja a Saturn. 4. könyv, 2. fejezetében. Ilyen a Thészuszra panaszkodó Ariadné beszéde Catullusnál és Didóé Vergiliusnál, amely így kezdődik:...” VOSSIUS, *Oratoria*, 583.

E kérdések között a megszólítás Geleji első beszédéhez és a halotti pompa során elhangzott más orációkhoz képest is csak egy rövid és színtelen közbevetés:⁴¹³ *Auditores omnium ordium spectatissimi*, „minden rendből itt lévő Hallgatóim”. Még Bethlen sincs megszólítva, sőt nemcsak az exordiumból, hanem az egész beszédből hiányzik a fejedelemhez szóló kérés, intés, vigasztalás. A consolatiót ugyanis a beszéd egészének összzhatása érvényesíti.

Az exordium abruptumnak és a rövid megszólításnak oka az, hogy Geleji a saját orációját arra az érzelmi hullámverésre bocsátja, amelyet Keserői Dajka keltett Károlyi Zsuzsanna végbúcsújának és halálának bemutatásával. Prédikációjának zárásában a veszteség nagyságáról van szó, és a feloldhatatlan fájdalom keresztyéni elhordozásáról.⁴¹⁴ Geleji beszédének kezdése e szenvedélyekhez illeszkedik. Ezért használ patetikus, tehát érzelemkeltő eszközöket: az interrogációk halmozását a csodálkozás kifejezésére, a sötét tónus kiemelésére pedig az ellentétes fogalmak – *contraria* – locusával alkotott oximoront (*flebilis, feralis lux*) és az antitézist (*lux – nox; aeterna luce – tenebricosum Antrum; luminaria aetherea – Cimmerias tenebras*).⁴¹⁵ Az előző beszéd hatását nem kívánta megtörni a hosszú megszólítással sem. A magyar prédikáció után olvasva, ez a beszédkezdés olyan, mintha Keserői Dajka fájdalmas, panaszos hangú perorációjának folytatása lenne letinul.

⁴¹³ Például Bojthi Veres Gáspár ügyel arra, hogy az erdélyi fejedelmeket megillető címeken túl Bethlennek a nikolsburgi békében Ferdinánd császártól kapott birtokai – Opolia és Ratibor hercegsége –, birodalmi hercegi rangja is szerepeljen a megszólításban. A „Magyarország választott királya” méltóságot már nem használja, mert arról Bethlen a békében lemondott. A grófok, bárók, követek alatt értendő Von Zaghendorf János György, brandenburgi örgróf, Thurm Heinrich Mathias gróf, a protestáns Frigyes cseh király kormányzója, aki a fehérhegyi csata után Bethlen udvarába menekült, Hophkirch András György báró illetve Gavril Movila havasalföldi vajda.

Serenissimi Sacri Romani imperii Transsylvaniaeque, Princeps, partium Regni Hungariae Dn. Siculorum Comes Opoliae Ratiboriaeque Dux, etc. Dn. D. mihi naturaliter clementissime: Illustrissimi, Illustres, Spectabiles, Magnifici Dn. D. Principes, Comites, Legati, Barones, Generosi, Egregii, prudentiss. Ampliss. Dn, Proceres, Nobiles, Civium Magistri, reverendiss. Reverendi in Christo Patres ac Fratres Ecclesiarum Dei moderatores vigilantissimi: Vosque Equites peditesque fortissimi, Aud. omnium Ordium et aetatum Spectatissimi. „Felséges Fejedelme a Római Birodalomnak, Erdély országnak, Magyarország Részeinek Ura, Székelyek Ispánja, Opolia és Ratibor Hercege, etc. nekünk természetből fogva legkegyelmesebb Urunk, Igen kiváló Előkelőségek, Tekintetes Nagyságos Urak, Fejedelem és Gróf Urak, Követ és Báró Urak, Nemzetes Nemes Tanácsos Urak, Előkelőségek, Nemések, a Polgári rend Elöljárói, Főtiszteletű és Tiszteletes Atyák és Testvérek Krisztusban, az Isten Egyházainak vigyázó lelkű irányítói, és Ti igen bátor lovas és gyalogos katonák, minden rendű és korú tekintetes Hallgatóság” RMNy 1307,125.

⁴¹⁴ „Mert gondoltátok meg, kérlek, keresztyén hallgatók, azon az napon kitől váltunk meg ez életben! ... Félő, hogy Isten minden áldása vele együtt eltávozott. Meg fogjuk nemsokára magunk nagy kárával mostani keserűségünk szomorú újlásával tapasztalni kitől váltunk mostan meg. Ezút hozták ti. minékünk az mi bűneink és nagy hálaadatlanságunk.– De nem terjesztem (nem fokozom tovább), az keserűséget keserűséggel nem kívánom tetézni. Keresztyéni tisztünk arra int, hogy noha ez keserűség igen terhes, mindazonáltal békével szenvedjük, és az Úr Istentől hálaadással vegyük - Melyet hogy cselekedhessünk az Úr Isten az Ő Szent Lelkét adja mindnyájunknak. Ezé a dicsőség, tisztesség, bizodalom, mindörökké, ÁMEN. „RMNy 1306

⁴¹⁵ A beszéd 2. és 3. mondata: Quam flebilis, quam feralis lux est illa, (si lux tamen et non nox rectius sit dicenda) qua Patrona aeterna luce dignissima tenebricosum terra subit Antrum! Quantum luminaria aetherea obscuratone sui mortalibus asserunt moerorem, quantasque et quam Cimmerias occultatione terris offundunt tenebras.

Az exordiumban a fény és sötétség fogalmainak megjelenése azért is hatásos, mivel a propozíciót készíti elő. A beszéd tárgy fontos eleme a Nap, a Nap-út, a napfogyatkozás, tehát a Nap tulajdonságaiból adódóan a fényesség és sötétség változása. Mindehhez tekintetbe kell venni e beszéd előadásának a tanulmányom elején említett körülményeit. Az úrnő koporsója a temetés napjáig a Bojthi által *hypocaustum*nak nevezett boltozatos helyiség sötétjében volt, a június elseji temetés napján hozták ki azt a fényre, hogy a temetési szertartás végén ismét a Szent Mihály-templom kriptájának éjébe helyezték el.

A beszédkezdés az előzmények és a következmények közhelyeiből (*de antecedentibus et consequentibus*) bővíti egyre táguló körben az első mondatot egyre bonyolultabb konstrukciók felé haladva. A másodikban egy paradoxont szerkeszt: a temetés napja „nekünk inkább éjszaka, mint nappal”, a harmadikban pedig – még mindig ugyanazt a közleményt variálva – allegorikus beszédre vált.

Milyen nagy fájdalomra szerzett okot nekünk ennek a feltűnően fénylő csillagnak lehanyatlása, és a nyomorúságnak milyen sűrű és milyen nagy felleget borította árnyékával az arcokra! Ó jaj, e csillag homályba borulásával minden fő ékessége is homályba borult, minden alak ragyogása gyászossá lett, minden arc üdesége elhervadott, és végül minden hangszer elhallgatott.⁴¹⁶

Ez a beszédmód, kiváltképpen az exordiumban alkalmazva meglepő, ugyanis az allegóriának mint a trópusok egyikének lényege az, hogy a szöveg mást jelent, mint amit a szavai jelölnek. Melancton az allegóriát olyan collationak, összevetésnek értelmezte, amely hasonlóságon alapszik, de az összevetés másik eleme hiányzik.⁴¹⁷ Ez az értelmezésben homályt teremt, mivel a szöveg - fabula, apologus, exemplum – rejtetten valami mást jelöl. Dresser szerint az allegória lelki, tehát elvont jelentéssíkra viszi át a trópus értelmét.⁴¹⁸

⁴¹⁶ Tanti nobis huius tam conspicui sideris occasiis peperit causam doloris, tantasque et tam densas moestiae nebulas occultu suo frontibus offudit. Omnis eheu omnium eo occultente capitis occuluit decor, omnis faciei obsorduit nitor omnis oris emarcuit viror omnis denique organorum confleccuit vigor. RMNY 1307, 163.

⁴¹⁷ Allegoria non est in verbo sed in sententia, cum aliqua res significatur similitudine quadam, ut «Ne obiicias margaritam porcis», in nulla voce tropus ullus est, sed tecte aliud quoddam significavit. Nam allegoria eiusmodi est collatio, in qua simile ostentatur, nec tamen additur expresse altera pars collationis. „Az allegória nem a szóban, hanem a mondatban jelenik meg, mivel valamilyen dolog valamilyen hasonlóság alapján van benne megjelölve. Például «Ne vessétek gyöngyeizteket a disznók elé.» Itt egy szóban sincsen semmiféle szókép, de rejtetten valami mást jelölt. Az allegória ugyanis egyfajta összevetés, amelyben a hasonlóság nyilatkozik meg, azonban az összevetés másik része nincs kifejtve.” (ford. M. Gy.) MELANCHTON, *Elementorum Rhetorices libri II. Corpus Reformatorum, Melanctoni opera*, edidit Carolus Bretschneider, Halle, 1834.

⁴¹⁸ „A betűk síkja szerinti jelentés a dolgot szó szerint fejtí (κατὰ λέξιν) ki, azaz nyelvtanilag és történetileg amint van és megtörtént, az allegória lelki jelentéssíkra viszi át, a morális jelentésszint pedig az erkölcsökre utaló képes beszéd (tropologia)” Matheus DRESSERUS, *A retorika négy könyve*, fordította NÉMETH Béla, = *Retorikák a reformáció korából*, vál., szerk., jegyz., utószó IMRE Mihály, Debrecen, 2000, 123. A XVI–XVII.

Vossius *Oratoriájában* a manierista ízléséhez illően az allegória a szókép leplével fedi a beszéd tárgyát, és arról csak sejtést ad. E sejtelmesség viszont misztikus félelmet teremt, s e félelem a religióval azonos. Éppen e homályossága miatt tartja Vossius az allegorikus beszédet az emelkedett, magasztos stílusnemre alkalmasnak.⁴¹⁹

Ez a felfogás nem az exegézis, nem az érvelés, hanem az érzelmi hatáskeltés módszereit kínálva, értelmezi az allegóriát, és annak fogalmát a teljes allegóriára terjeszti ki. Ez – szemben a nyitottal – nem utal, vagy nagyon távolról utal hasonlóságra, tehát az összevetés alapjára. Meglepi, csodálkozásra készteti a hallgatót, és így az allegóriának azok az erényei tűnnek ki, amelyeket Quintilianus is szépnek tartott e szóképben: *...nec offendunt tamen: est enim grata in eloquendo novitas et emotio, et magis inopinata delectant*, „mégsem kelt megütközést, mivel kellemes a beszédben az újszerűség és a változatosság. Ami szokatlan, még inkább gyönyörködtet”⁴²⁰ Ugyanakkor az ilyen képes beszéd a szokatlanságával sérti a *dilucida oratio*, az érthető szónoklás elocutiós követelményét. Ezért az allegória homályossága, sejtetése a szónoki beszédben nem lehet rejtvénytű, nem válhat aenigmává. A szónoknak valamilyen módon érthetővé kell tenni a trópuszt. Quintilianus szerint az allegóriában a metaforasor (*translatio continuata*) egyike világítja meg a

századi német és magyar reformáció retorikai irodalmának bemutatása a kötetet záró tanulmányban: IMRE Mihály, *Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig*.

⁴¹⁹ Vossius a három stílusnemről szóló VI. könyv IV. fejezetében a fennkölt stílusnem különleges szóhasználatáról szól. Itt tárgyalja az allegorikus, a metaforikus, a körülírással, szóösszetétellel, szóalkotással létrehozott, az elhallgatással alkalmazott szavak közt. Ezek mindegyikére érvényes az, amit a metaforáról állapít meg: *orationem reddant peregrinam, eoque augustiorem, dum concitant sui admirationem et tacitam voluptatem auditorum animis adfundunt*. „a beszédet idegenszerűvé teszik és annál emelkedettebbé is, miközben néma csodálkozást keltenek, gyönyörűséget árasztanak a hallgató lelkébe.” Az allegória tárgyalásában DEMETRIUS Phalerius *De elocutione* (Περὶ ἐμπνεύσεως) című művét követi.

Az allegóriáról: (a magasztos stílusnemben használhatók) *quia allegoriae pariunt suspicionem obscuritate veli instar rem tegente. Quicquid autem suspicionem gignit, terroremquoque iniicit, dum aliud atque aliud ex eo homines colligunt. At quod perspicuum est id contemnitur, quomodo nudos despiciamus, quos sago indutos formidamus...* Athenienses mysteria sua occultabant Allegoriis, ut minus intellecta metum horroremque iniicerent, quae individuo nexu religioni iuncta esse iudicabant veteres. „...mivel az allegóriák sejtést keletnek szinte lepellet borítva a beszéd tárgyát. Bármi is szüli, sejtelmet, félelmet kelt mindaddig, amíg mindenki mást és mást ért alatta. Amikor pedig nyilvánvalóvá lesz, megvetik, amiképpen a mezítelen embereket lenézzük, a hadiköpenybe öltöztötteket féljük...Az athéniaiak is allegóriákba rejtették titkos szertartásaikat, hogy minél kevésbé érthetőek legyenek, és félelmet keltsenek, ez ugyanis a régiek véleménye szerint elválaszthatatlan a vallástól.”

Az allegória homályosságáról: *Quia allegoria obscuritate sua similis est noctis tenebris, quae formidolos facile terrent. „Az allegória ugyanis a homályossága miatt hasonló az éjszaka árnyaihoz, amely a félénk szívűeket megrettentik”* Az athéniaiak is ezért rendezték allegorikus szertartásaikat éjszaka. Mivel az allegória a szakralitáshoz kapcsolódik, az ilyen közlés emelkedett stílusú. *Et hinc quidem liquido constat, quibus causis allegoria magnifico conveniat characteri. Interim cum eadem tenebras offundunt, curandum ne aenigma fiat. „Ezért nyilvánvaló ugyanis, hogy ezek az okok miatt az allegória megfelel a fennkölt stílusnak. Mindezek mellett, mivel e szókép homályt áraszt, ügyelni kell arra is, hogy ne váljon rejtvénné.” VOSSIUS, *Oratoriarum Institutionum libri sex*, Ex calcographia Fr. Hartmann, Bibliopolae in Academia Viadrina (Frankfurt) 1616. 466.*

⁴²⁰ QUINTILIANUS, *Institutio*, VIII 6 LI.

jelentést,⁴²¹ Arisztotelész *Retorikája* szerint az allegorikus gnómákat egy értelmező kopulával kell zárni.⁴²² Az allegorikus exemplumok esetében pedig a moralitást, az elvont, erkölcsi üzenetet a hasonló elemek feltárása magyarázza meg, amint azt a Károlyi Zsuzsanna felett mondott beszédekben a labirintus vagy a kígyót evő szarvas példázatainál láttuk.

Geleji egészen a propozícióig allegorikusan szól Károlyi Zsuzsannáról. Az első mondatban használt *Heroína* és *Patrona* után csak a beszéd célkitűzésében említi őt a saját jelentésben álló *Domina* szóval. Addig a *conspicuus sidus*, *Sol*, *Luminar* metaforákkal nevezi meg, és az asszony halálára szintén ugyanebbe a fogalomkörbe tartozó, fentebb már említett *nox*, *obscuratio*, és az egészen költői *Cimmeriae tenebrae*,⁴²³ illetve a *densae nebulae* szóképekkel utal. Ez az allegorikus nyelv a szokatlanságával és újszerűségével hat a hallgatókra, akikben várakozást támaszt a képes beszéd feloldására. Geleji Quintilianus rendszerének „mixta” kevert fajtájú allegóriáját alkalmazza. A latin rétor *Institutiójában* e típus példaként a Cicero Milo-beszédének egy teljes allegóriával induló félmondata áll: „Én ugyanis mindig azt gondoltam, hogy más egyéb viharokat és szélvészeket Milónak csupán a népgyűlés tengerárján kell elviselnie.” Szerinte „a népgyűlés tengerárja” metafora utal az allegória jelentésére, szerintünk a mondat folytatása még világosabbá teszi azt: „mivel mindig a jók érdekében mondott véleményt a gonoszok ellen”.⁴²⁴ Geleji a beszéd kezdésének allegóriáját is egy hasonló metafora világítja meg: *densas maestitiae nebulas*, „a keserűség sűrű fellegeit”.

Az exordium így nem lett az aenigmára jellemző „arcana verba”, rejtélyes beszéd, ami a szónoklat kezdése esetében igen nagy hiba lenne, hiszen a hallgatóság úgy vélhetné, a szónok nem a helyzethez illő beszéd tárgyról szól. A mondanivaló helyes értelmezését Keserői Dajka beszédére való ráépülés is segíti. Ő ugyanis patrónája halálának felidézését e mondattal zárja: „És így májusnak 13. napja meggyászolhatatlan szomorúsággal soha el nem felejtendő keserűséggel virrada mi nekünk fel.” Geleji hasonlóan kezdi szónoklatát, és ezt a tartalmat bővíti trópusokkal, így hallgatói számára érthető lett mindaz, amiről a beszéd legelején szól.

⁴²¹ Quintilianus szerint az allegória három fajtája: *tota*, *aperta* és ezek keveréke a *permixta*. Ez utóbbit tarja a leggyakoribbnak és legszebbnek, mivel ebben a formailag teljes allegóriában egy „nyílt” elem utal az összehasonlítás alapjára. *Ilud commixtum frequentissimum... Quo in genere et species ex arcensitis verbis venit et intellectus ex propriis*. „Ez a kevert a leggyakoribb... Ebben a fajtában a szavak rejtett jelentéssel szépséget, a saját jelentéssel érthetőséget teremtenek.” QUINTILIANUS, *Institutio*, VIII 6 47–48.

⁴²² 1394b, ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, Bp., Gondolat, 1982, 142.

⁴²³ A *Cimmerius* melléknévnek mitikus értelemben a jelentése: „alvilági” (TIBULLUS 3. 5. 24) arról a népről. Amely a görög mitológiában az alvilág bejáratánál lakott. Országuk leírása: OVIDIUS, *Metamorphoses* 11. 592–595. Földrajzi értelemben a Krím-félsziget vidéke, a *Bosporus Cimmerius* a mai Kercsi-szoros.

⁴²⁴ A Quintilianus által idézett mondat kiemelve: „Equidem ceteras tempestates et procellas in illis dum taxat fluctibus contentum semper putavi Miloni esse subeundas quia semper pro bonis contra improbos senserat” CICERO, *Pro Milone* 2. 5.

Ezt a helyes értelmezést a pronuciáció, a szónoki előadás során gesztusokkal is erősíthette. Erre utal a *hic* közelre mutató névmás a *conspicuus sidus*, a „feltűnően fénylő csillag” mellett.

A propositiót az első beszédhez hasonlóan prolepszisz előzi meg, amelyben a szónok indignációval, méltatlankodó kérdésekkel idézi fel és utasítja el az érdektelenség lehetséges vádját. Ez újabb lehetőséget teremt arra, hogy az exordium két tartalmi elemét, az inventiót jelentő „Nap, csillag” trópust, illetve a fájdalom (dolor) *pathos*ából, és a becsület (honestas) *éthos*ából eredő bővítéseket a következő részekre átvezesse.

Sőt inkább sóhajtozva vallom be, és fájdalmasan ismerem el, hogy énnekem is, noha másképp, mint másoknak, lehanyatlott ez a csillag. Éppen ezért minden kegyességtől idegen, utálatos és megbocsáthatatlanul hálátlan és szégyenletes lennék, ha én egymagam minden gyászoló között *szeretetlenül*, minden gyászselégit éneklő között *tompa arccal* állanék meg.⁴²⁵

Ez a prolepszisz rövidsége ellenére is fontos eleme a beszédnek, hiszen a funerális oráció tárgya, egész elocutiós rendszere az érzelmek körül forog. Mivel a szónok érzelmi hatásra törekszik, ezt csak úgy érheti el, hogy legelőször saját személyét teszi hallgatói előtt hitelessé a felkeltendő érzelmek tekintetében. A ráhatásnak ezt az eszközét, vagy inkább feltételét Cicero, Horatius, Quintilianus is megfogalmazta,⁴²⁶ és ezt a gondolatot az *affectuosa oratio*,

⁴²⁵ Immo vero mihi quoque et si non aequae ac aliis occidisse tamen dolenter agnosco, suspirans fateor. Alienum itaque ab omni pietate, et turpi inexcusabilique ingratitude foret infame, si solus inter omnes lugentes astrogos, solus inter omnes flebiles Elelgias canentes kophon prosopon assisterem. RMNY, 1307, 164.

⁴²⁶ CICERO, *De Oratore* II. lib. 190. ...neque ad misericordiam adducetur, nisi tu ei signa doloris tui verbis, sententiis, voce, vultu, conlacrimatione denique ostenderis; ut enim nulla materies tam facilis ad exardescendum est, quae nisi admoto igni ignem concipere possit, sic nulla mens est tam ad comprehendendam vim oratoris parata, quae possit incendi, nisi ipse inflammatus ad eam et ardens accesserit.,...nem is indul könnyörletre (a bíró), hacsak te magad nem mutatod meg neki szavaiddal, mondataiddal, hangoddal és vonásaiddal és végül siránkozásoddal a fájdalom jeleit, ahogyan egy anyag sem gyullad meg könnyebben, csak ha az odatartott lángtól kaphat lángra, hiszen egy lélek sem annyira fogékony a szónoki erő befogadására, amely feltűzelhetné, csak akkor, ha te magad is lángra gyúlva és hevülve közelítesz felé.” HORATIUS, *De arte poetica* 102-103. ...Si vis me felre, dolendum est / primum ipsi tibi: tum, tua me infortuna laedent.De előbb te zokogj, ha / könnyeztetni akarsz, másként nem hat meg a sorsod” (fordította Muraközy Gyula) QUINTILIANUS, *Institutiones*, VI, 2, 26 – 28. Summa enim, quantum ego quidem sentio, circa movendos adfectus in hoc posita est, ut moveamur ipsi...Quare, in iis quae esse veri similia volemus, simus ipsi similes eorum qui vere patiuntur adfectibus... Nec incendit nisi ignis..., Amennyire én megitélem az érzelmeikeltés lényege abban áll, hogy mi magunkban is érzelmek támadjanak....Éppen ezért, azokban a dolgokban, amelyekről azt akarjuk, hogy hitelesek legyenek, legyünk mi magunk is hasonlókká azokhoz, akik valóban elszenvedik az érzelmeket... Felgyújtani nem tud, csak ami ég.”

az érzelmekkel teli beszéd elméleti mesterei, Vossius⁴²⁷ és Keckermann is átveszik. Ez utóbbi a *Rhetorica Ecclesiastica*-ban azonban a szónoki hitelességnek olyan szempontját is felveti, ami a tárgyalásunk alá vont gyászbeszéd esetében szintén érvényes. Keckermann az első könyv harmadiki fejezetében az érzelmerkeltés általános szabályait foglalja tizenhárom pontba. A hatodik a quintilianusi sententiát fogalmazza meg: *Qui affectum movere vult, eum necesse est prius eo affectu, quem intendit movere, esse commotum*, „Aki érzelmeket kíván felkelteni, szükséges, hogy azt ugyanaz az érzelem mozgassa, amelyet támasztani akar”⁴²⁸ A tárgyra vonatkozó klasszikus citátumok után Kálvin nyitja meg a keresztyén szerzőktől vett idézetek sorát. Az első korinthusi levél magyarázatából vett idézet a kegyes lelkipásztorra vonatkoztatja a klasszikus retorikai szabályt, melyet Keckermann a hatodik pont taglalása során morális síkra vezet át, a szónoki érzelmerkeltés igazi lehetősége a lelkipásztor számára nem a szavak szépségében, hanem hitelességében rejlik.⁴²⁹

Geleji noha az oráció műfajában, a klasszikus szónoki szabályok szerint alkotta meg művét, ő azonban lelkésként, egy szakrális esemény szereplőjeként lépett fel a szószékre.

⁴²⁷ A Misztótfalusi kiadásában megjelent *Rhetorica contracta* negyedik fejezetében van szó az affectusról. Az érzelmek felsorolását követő ötödik ponthoz fűzött magyarázatban jelenik meg a gondolat és a Keckermannál is használt Horatius-citátum: In quorum singulis attendere imprimis oportet quomodo affectus is moveatur et quomodo sedetur. **Moveatur:** in ciendis affectus caput est ut orator prius eo affectu commoveatur, ad quem alium vult adducere, quemadmodum pulchre Horatius in Arte. V.102. observavit: « Si vis me flere, dolendum est Primum ipsi tibi: tunc tua me infortunia laedunt. » „Ezek mindegyikében arra kell leginkább figyelni, hogy az a bizonyos érzelmek miképpen mozgat, és hogyan marad meg. **Mozgat:** Az érzelmek keltésének forrása a szónok, mivel először ő indul meg attól az érzelemtől, amelyet a másik emberben felébresztetni akar, amint ezt horatius szépen megfigyelte az Ars Poetica 102. verssorában” VOSSIUS, *Rhetorica contracta* Claudiopolis MDCXCVI

⁴²⁸ Bartholomaeus KECKERMANN, *Rhetorica Ecclesiastica*, Hannoviae, 1604, 55.

⁴²⁹ Az ismert Ars poetica részlet után hivatkozik Keckermann Kálvinra.

Nec possum quin addam gravem ac nervosum locum D. Calvini super illud I. Cor. 2. v. 4. „Sunt – inquit – multi clamosi reprehensores, qui in vitia declamitando vel potius fulminando, mirum Zeli ardorem prae se ferunt, interea ipsi securi, ut videantur per lusum latera et guttur exercere velle: At pii pastoris est flere secum prius, quam alios ad fletum provocet, et plus apud se retinere doloris, quam aliis faciat.” Atque haec causa est cur tum Aristoteles I. Rhet. c. 2., tum Cicero et Quintilianus requirant, ut orator sit vir bonus et cur dictum sit, Mores dicentis persuadere non oratione; quia nimirum potissima pars eloquentiae est posita in motu affectuum piorum et bonorum at hi moveri non possunt recte et idonee ab eo, qui ipse talibus affectibus non est praeditus, aut talis non habetur ab auditoribus. Idcirco recte dictum eum concionatorem bene concionatur et male vivit, id una manu destruere, quod altera aedificarat. „Lehetetlen, hogy ne idézzem azt jelentős és hatásos Kálvin szöveghelyet, amely az Első khorintusi levél 2. 4. versére vonatkozik: «Sokan vannak olyanok, akik a vétkek dolgában nem is szónokolva, hanem inkább mennyköveket szórva, zajosan feddenek, és a buzgalom csodálatos hevesességéről tesznek bizonyosságot. Eközben, ők maguk mintha gondtalannak tünnének, szórakozva akarnak vedelni és heverni. A kegyes pásztorra viszont az jellemző, hogy inkább ő maga indul könnyekre, minthogy másokat könnyekre.» Ez az oka annak, hogy egyrészt Arisztotelész a Retorika I. könyvének 2. fejezetében, másrészt Cicero és Quintilianus is meghagyja, hogy a szónok jó ember legyen. Ezért szólnak arról, hogy a beszélőnek nem a szónoklata, hanem az erénye a meggyőző, hiszen az ékesszólás igen nagy részét jelenti a jó és kegyes emberek érzelmeinek felkeltése, és azokat nem lehet helyesen és megfelelően meggyőzni azoknak, akik saját maguk az ilyen érzelmekben nem kiválók, vagy akiket hallgatóik nem tartanak ilyeneknek. Ezért helyesen mondják arról, aki szépen szól, de rútul él, hogy amit az egyik kezével épített, a másikkal lerombolta.” Uo., 56. A Kálvin-citátumban szereplő Szentige: „És az én beszédem és az én prédikálásom nem emberi bölcsességnek hitető beszédiben állott, hanem léleknek és erőnek megmutatásában.” (1 Kor2,4)

Közönsége ugyanazokkal az elvárásokkal fordul felé, mint amelyeket Keckermann hatodik pontja és annak citátumai megfogalmaztak. Ezért a prolepszisz vagy praeoccupatio ebben az esetben nemcsak retorikus formát jelent, nemcsak lehetőséget a kitérésre, a digressióra, amely a beszéd ékítését, az érzelmek festését szolgálja, hanem olyan alapot vet ezzel, amelyre az egész beszéd többi része, a tractatio és peroratio, tehát tárgyaló és befejező rész nehezedik. Geleji mielőtt a propozícióban bemutatná a beszéd témáját, bizonyítani akarja, hogy mindaz, amit erről a kifejtő és lezáró részekben mond majd, igaz lesz, és őszinte érzelmeket fejez ki. Szavainak hitelét az úrnője iránti kegyes ragaszkodása adja. Azt a lehetséges feltételezést, hogy ő a trópusok és alakzatok mögé bújva, szónoki szerepet játszva mímeli ezt az érzést, meg kell cáfolnia. Erre a törekvésre a szövegben latin betűkkel átírt két görög szó, az *astrogos* és a *kofon prosopon* utal, amelyek azonos szerepét és súlyát az mutatja, hogy két egyforma alakzatban, anaforikusan bevezetett izokolónokban áll.

Az ᾽άστοργος jelentése szeretetlen, szívtelen, tehát olyan ember, aki a στοργή, a ragaszkodás, a szülői gyengédség érzésére képtelen. Az Újszövetségben egy helyen a Timóteushoz írott második levél 3. részének 3. versében az ἀχάριστοι, ἀνόσιοι, ᾽άσπονδοι, tehát a hálátlan, szentségtörő, engesztelhetetlen jelentésű szavak között szerepel.⁴³⁰ A másik görög kifejezés, a *kofon prosopon* eltérő szedéssel emelkedik ki a nyomtatott szövegből, és jelentése metaforaként is értelmezhető. A πρόσωπον arcot, és álarcot, halotti képmást is jelent, a κωφός, -η, -όν 'tompá, érzéketlen, süket,' jelentésű jelzőjével pedig értelmezhető érzéketlen ábrázatnak, de álarcnak is, ami az érzelmek színlelésére utal.

A prolepsziszben tett érzelmi, erkölcsi tanúságtételre épül a propositio. Ezt a tételmondat élére állított kötőszó hangsúlyozza.

Ezért egyrészt e hálára érdemes léleknek, mint valamiféle tiszta példaképnek a felmutatására, másrészt legkegyelmesebb Úrnőnk igen kiváló erényeinek bemutatására vállalkozva, mielőtt az ő tiszteletre méltó maradványait föld borítaná, elétek tárom, noha

⁴³⁰ 2 Tim 3, 2 ἔσονται γὰρ οἱ ἄνθρωποι φίλαυτοι, φιλάργυροι, ἀλαζόνες, ὑπερήφανοι, βλάσφημοι, γονεῦσιν ἀπειθεῖς, ἀχάριστοι, ἀνόσιοι, (3) ᾱστοργοι, ᾱσπονδοι, διάβολοι, ἀκρατεῖς, ἀνήμεροι, ἀφιλάγαθοι... „(2) Az emberek ugyanis önzők, pénzsóvárák lesznek, dicsekvők, gőgösek, istenkáromlók, szüleikkel szemben engedetlenek, hálátlanok, szentségtelenek; (3) szeretetlenek, kérlelhetetlenek, rágalmozók, mértéktelenek, féktelenek, jóra nem hajlandók...”

szűk terjedelemben, az ő csodálatra méltó hasonlóságát és természetes összhangját a Nappal.⁴³¹

A mondat megfogalmazásában a „tum...tum” divisio, vagy seiunctio követi a causa multiplex szerkezetét. Ennek szokásos alkalmazásakor a szónok részekre osztja, részenként elkülöníti a tételmondat elemeit, az argumentációban pedig a felosztás rendje szerint veszi elő bizonyító vagy cáfoló érveit. Geleji propositiójában azonban ez a disztributív szerkezet a mondat elején állva, megtéveszti a hallgatóit, mivel a dicséretre kiválasztott erények felosztását ígéri. A felosztás azonban beálló igenevekkel van szerkesztve (*editurus, editurus*), ami ezt relatívvá teszi a mondat végére vetett és egy közbevetett mondattal a vonzataitól elválasztott állítástól. A kifejtésre váró tétel szerint a szónok valódi célja tehát nem az, hogy úrnőjének erényeiről meggyőzze a hallgatóit, hiszen ez a számukra már közös véleményen alapuló előzetes feltételezésnek tekinthető, hanem az, hogy erényei alapján a Nappal való hasonlóságát bizonyítsa. A propozícióban ugyanis egy entüméma rejtőzik: *A ragyogás a Napra jellemző. – Az Úrnő erényei ragyogóak voltak. – Az Úrnő erényei tehát a Napra jellemzők.* Ennek első premisszája természeti tény, tehát cáfolhatatlan. Második premisszája olyan vélekedésen alapul, amelyet a gyászbeszéd és prédikációk sora eddig is mint előzetesen igaznak elfogadott véleményként kezelt, és az első temetési ceremónián előadott Geleji-beszéd is erről szólt. Az ezekből levont konklúzió azonban bővítési technikákkal felékesítve inkább egy költői szövegnek, mint vigasztaló beszédnek lehet a tárgya. Nyilvánvaló az érvelő folyamat befejezetlensége. A beszéd perorációja zárja le a consolatio gondolatmenetét, és adja meg a beszédbe foglalt összehasonlítás értelmét: *A Nap tulajdonsága, hogy lenyugvása után feltámad. – Az Úrnő rendelkezik a Nap tulajdonságaival. – Az Úrnő tehát (a Naphoz hasonló) „lenyugvása” után feltámad.* Ezt a gondolatot előlegezi az, hogy a propositio tételmondatában a fejedelemasszony és a Nap között meglévő kapcsolatot a *convenientia et sympathia* szavak jelölik. Mindkét szó a dolgok rendezett viszonyára, egyezésére, összhangjára utal, amely ezek természetéből, lényegéből ered.

A propositiót követi a rogatio, a mondanivaló iránti érdeklődés kérése, amelyben a szónok azt ígéri, hogy beszéde rövid lesz. A rogatio a figyelem felkeltésének és ébrentartásának, tehát az attentiónak, egyik közhelyes eszköze. Az attentio másik két lehetséges módja a promissió, melyben a mondanivaló különlegességét, hasznosságát ígérheti a szónok, és az enumeratio,

⁴³¹ Quocirca tum gratae mentis specimen aliquod liquidum editurus, tum supremos Dominae nostrae clementissimae honores editurus, de mirabili eius convenientia et sympathia cum Sole pauca admodum, priusquam venerabiles eius reliquiae humi condantur, coram vobis praefabor RMNY, 1307, 164.

amelyben a beszéd tartalmi pontjait előre ismerteti.⁴³² A promissionak a Geleji-beszédben megjelenő közhelyét a gyászbeszédek között csak Balai Mihály alkalmazza.⁴³³ Ez Balai esetében csak szónoki kellék maradt, Gelejinek ez az oratiója viszont a promissióban közölteknek megfelelően az összes beszéd közül a legrövidebb. Ennek oka az, hogy ő egyetlen amplifikációs, vagy logikai műveletre, egy részletezéssel bővített összehasonlításra építette a szövegét.

A tractatio, a beszéd tárgyaló része az összevetés első elemében, a protaziszban megjelenített Nap tulajdonságai szerint a második elemben, az antapodoziszban mutatja be a fejedelemasszony erényeit, és bizonyítja a feltámadását. A protazisz témája és szóhasználata a leírás végén megjelenő görög szakkifejezések miatt egyre szakszerűbbé és tudományosan szenvtelenné válik. Ezzel ellentétben az antapodozisz, mivel a benne foglalt folyamat a gyász fájdalmának megjelenítése felé halad egyre több szenvedéllyel telik meg. A Nap sajátosságainak felsorolásában az antikvitástól örökölt tudományos ismeretek jelennek meg szónoki közhelyekként: a Nap, mivel a kilenc bolygó közt a legnagyobb és a geocentrikus világkép szerint is középen áll, ezeknek fejedelme és irányítója, fényessége felülmúlja a többi ragyogását, melege és fénye éltető erővel hat a Földre, a Zodiákuson a Baktérítő és Ráktérítő közt haladó pályája a tél és a nyár változását hozza. Mindezek a rendszerű és megszokott sajátosságok, a hasonlítás második elemében Károlyi Zsuzsanna erényeire, éthoszára, tehát állandó jellemvonásaira alkalmazva, a laudáció eszközei lettek. A Nap tulajdonságai közül a rendkívüli vonást, az eclypsiszt, a napfogyatkozást használja a halál váratlan vesztesége feletti fájdalom felkeltésére, és a feltámadás rendkívüli, tehát ésszel követhetetlen eseményébe vetett reménység felébresztésére.

⁴³² Cicero az attentiót az exordium feladatának és részének tekinti (*De Oratore*, II 150.), Quintilianus szintén, és ennek eszközéül ajánlja e három megoldást (*Inst.* IV 1 33 – 35). Azt, hogy a szónok nem akar visszaélni a hallgatóság, a bírák figyelmével a kitérés lezárásakor is lehet alkalmazni. Pl. CICERO, *In Verrem* IV 109: Non obtundam diutius; etenim iam dudum vereor ne oratio mea aliena ab iudiciorum ratione et a cotidiana dicendi consuetudine esse videatur. Hoc dico... „Nem terhellek tovább titeket ezekkel, hiszen már régóta óvakodom attól, nehogy a beszédem a bírói gyakorlat rendjétől és a szónoklás általános szokásától idegennek tűnjön. Annyit mondok csupán... Vossius az attentio eszközeként a promissiót, a rogatiót és az anekdotával alkalmazott kitérést ajánlja. Ez utóbbira szolgáló példaként ismerteti Plutharchosz Demosztenész életrajzából az athéni ifjú és a számár árnyékának történetét. VOSSIUS, *Oratoria* III. lib. 2. cap. 563. Az enumeratiót a causa multiplexet tartalmazó propositio eszközének tekinti. Enumeratione quot et quibus de rebus dicturi simus exponimus. „Az előszámlálással azt tárjuk elő, hogy hány dologról, és milyen dolgokról fogunk szólni.” *Uo.*, 597.

⁴³³ Quod ut firmitus animis nostris inhaereat, ac Mercurialis instar statua nos ad aeternam perducatur vitam in praesentiarum, pace vestra, Deo sufficientes largiente vires modo placidas praebeatis aures, memoriam mortalitatis nostrae necessarium ac salutarem esse, breviter ostensurus sum. „Azért, hogy ez erősebben az emlékezetünkbe vésődjön, és minket egy útjelző Mercurius-szoborhoz hasonlóan az örök életre vezessen, csak e jelen pillanatban a bőven adakozó Istentől nyert elegendő erővel figyeljetelek szelíden reám, és röviden megmutatom nektek, hogy mennyire szükséges és üdvös emlékezni a mi halandóságunkról” RMNY, 1307, 86.

A Nap tulajdonságai közül az egyedüliséggel kezdődik a comparatio. Geleji szómagyarázatot, coniugatumot alkalmaz. A *Sol solus* több, mint szójáték, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a Nap e tulajdonságával válhat Isten természetének egyik kifejezőjévé. Aquinói Tamás a *Summa Theologiae* tizenharmadik kérdésében, Isten megnevezhetőségének lehetőségeit és módjait a Nap megnevezésével állítja párhuzamba. A *Nap* név ezek szerint a Nap egyedülisége miatt épp annyira nem lehet valóságos értelmében más napra alkalmazható, mint ahogyan Isten neve sem, hacsak annak hamis feltételezésével, hogy a Napon kívül lehet más nap, vagy Istenen kívül más isten.⁴³⁴ Geleji ugyanezt az érvelést alkalmazza szómagyarázatában, amelynek célja nem a Nap, hanem úrnőjének istenítése. A hasonlításnak ebben a részletében a későbbiekben használt *sic ista*, „így ő is” kapcsolóelemtől eltérően itt Károlyi Zsuzsannának a Naphoz hasonló egyedüliségét jelölve, nőnemben és mondatkezdő helyzetben ismétli meg a Napra és Istenre érvényes jelzőt, így térve át a hasonlított elemére: *Sola utique in terreno isto globo haec quoque haec quoque fuisse haud inmerito censetur*. „Kiváltképpen egyedüli volt e földgolyón Úrnőnk is erkölcsében és kegyességében, ezt méltán vélem így.”

Az egyedüliség mint a „similiá”-knak, tehát a comparatiót létrehozó hasonló elemeknek az egyike ad alkalmat arra, hogy a szónok a beszédnek ebben a részébe sűrítse úrnőjének erényeit, a kegyességet (*pietas*), a szemérmességet (*puditia*), titoktartást (*discretio*) és a nagylelkűséget (*magnanimitas*). Ezeket meglétét azonban itt előzetes véleményként kezeli, tehát nem bizonyítja olyan szónoki apparátussal, tettekkel, példákkal, tanúságtétellel, mint az első beszédben. Szerepük itt a kiváltság indoklása. Ezért sorolja fel ezeket ismét a különleges sajátságukat kiemelő jelzőkkel a *fulgor* „ragyogás” szóval alkotott

⁴³⁴ Prima pars, Quaestio XIII. De nominibus Dei, Articulus 9. Utrum hoc nomen "Deus" sit communicabile 3.: *Sed singulare, ex hoc ipso quod est singulare, est divisum ab omnibus aliis. ...Unde nullum nomen significans aliquod individuum, est communicabile multis proprie, sed solum secundum similitudinem*. „Az egyedi éppen az egyediségből adódóan tér el minden mástól... zért egyetlen olyan név sem, amely egyedit jelöl, nem vonatkozhat több létezőre a saját jelentésében csupán csak hasonlóság alapján.” Vagy csak metaforikusan lehet alkalmazni.

Unde, cum hoc nomen Deus impositum sit ad significandum naturam divinam, ut dictum est, natura autem divina multiplicabilis non est, ut supra ostensum est: sequitur quod hoc nomen Deus incommunicabile quidem sit secundum rem, sed communicabile sit secundum opinionem, quemadmodum hoc nomen sol esset communicabile secundum opinionem ponentium multos soles. „Mivel ez a név Isten az isteni természet jelölésének van tulajdonítva, amint erről szó volt, az isteni természet pedig nem lehet sokféle, amint ezt bemutattuk, ebből az következik, hogy ez a név Isten valóságosan nem vonatkoztatható több létezőre, csak vélekedés alapján, ahogyan ez a név Nap sem vonatkoztatható több létezőre, csupán azok számára, akik feltételezik, hogy több nap is van.” DIVI THOMAE AQUINATIS: *Summa Theologica* Romae -Tornaci – Parisiis 1897.

birtokviszonyban. A *fulgor fulsit* derivátumok, a planétákról vett hasonlat és a fényesség képét felidéző metaforák együtt vezetnek vissza a beszéd menetét a Nap trópusához.⁴³⁵

A hasonlítás második szempontja az, hogy a Nap a Földtől a Firmámentumig terjedő kilenc szférában középen áll, és így az állócsillagok alatti világ fejedelme és irányítója. A beszédnek e része a *Natura Deorum* szó szerint követi:⁴³⁶ *Sol astrorum obtinet principatum...* A középen álló Nap közhelyében az uralkodást hangsúlyozza a mondatba ékelt hasonlattal, *centralemque in septenario Planetarum collegio tanquam Rex et Monarcha occupat thronum* „a hét planéta társaságában, mint király és uralkodó foglalja el trónját”. A beszéd itt Károlyi Zsuzsanna uralkodói, fejedelmi erényét, a méltóságot (*maiestas*) dicséri, és minden részletében nemcsak megfelelteti, hanem bővíti is a Napról vett példa elemeit, hiszen ő sem külső tényezőtől, nem a szerencse kegyéből, hanem kiválósága jogán szerezte meg az elsőséget. A Napra alkalmazott *obtinet principatum* szerkezetnél terjedelmesebb és erőteljesebb a fejedelmi hitves határozottságát és öntudatosságát kiemelő *principatum iure optimo sibi vendicavit* szerkezet, az *occupat thronum* nál a *medio eoque sublimiore residere solio promeruit*.

A felkelő Nap fénye és ragyogása a hasonlítás következő közhelye, amelyhez a szelídség (*lenitas*) és a engedékenységek (*clementia*) erényeinek dicsérete társul. A fellegek elűzésének és az ellenségeskedést gerjesztő harag megszelídítésének tartalmi elemeiben Lucretius Venus-himnusza rejtőzik. A *De rerum natura* invokációjában az istennő a fellegek elűzésével a tavasz derűjét hozza, és e derűvel és kedves szavaival szelídíti meg a Mársot. A tractatiónak ez részlete a beszéd tartalmában és a benne előforduló ékítési módok miatt is különleges. A hasonlítás első elemében a felkelő nap fényének szétterjedését halmozott izokolónok jelenítik meg, úgy, hogy a szónok az erőt és az erő hatását mutatja be. Magára a fényre egy szokatlan metafora, a „*flabellum iubaris*”, a „fényugarak legyezője” vonatkozik. A fény erejét a sötétség jelentéskörébe tartozó szavakra ható az azonos előtagú igék érzékelik, amelyek

⁴³⁵Quippe cuius insignis pietatis, rarrae pudicitiae, sagacis discretionis, masculae magnanimitatis, profusae liberalitatis, gloriosi nominis et famae in orbe Christiano celebratissimae fulgor reliquarum tamquam planetarum minorum claritatem perstrinxit, iisque facis instar ardentissimae imitabili suo exemplo praefulsit. RMNY 1307, 164. „Mivel az ő kiváló kegyességének kivételes tisztaságának, okos titoktartásának, férfinhoz illő nagylelkűségének, pazar bőkezűségének és a keresztyén világban jól ismert hírnevének ragyogása a többi asszonynak, mint kisebb bolygóknak a fényét elhomályosította, és előttük hevesen lángoló fáklyához hasonlóan követendő példaként tündökölt.”

⁴³⁶Primusque sol, qui astrorum tenet principatum, ita movetur ut, cum terras larga luce compleverit, eadem modo his, modo illis ex partibus opacet. „Először is a Nap a csillagok fejedelme, úgy mozog, hogy miközben bő fénnel árasztja el a földeket, egyszer erről, másszor arról az oldalról árnyékba is borítja.” (Havas László fordítása)

egyre rövidülő kolónokba, végül csak egy-egy tárgyas szerkezetet tartalmazó kommákba rendeződnek, míg az erő hatásának, a derült égnek a rajza a kommától a kólón felé halad.

A hasonlítás második elemében az engedékenységi és a szelídségi étkosza áll szemben a harag szenvedélyével, pathoszával. A harag indulata az állam rendjét zilálja szét úgy, hogy az uralkodó és az alattvalók kölcsönös, kegyességen alapuló kapcsolatát széthúzással bontja meg. Látható ebből, hogy a szelídségi és a megbocsátásra késztető engedékenységi a magánélet vagy a családi lét, a *pietas oeconomica* körében érvényes erényei a kormányzás, a *pietas politica* körébe kerülnek át, és uralkodói tulajdonságokká válnak. Az első beszéddel ellentétben nem a honvédő bátorság (fortitudo) erényével jelenik meg az állam életében Károlyi Zsuzsanna, hanem a nőiséghez illő, de a Naphoz is társítható uralkodói jegyekkel. Ahogy a Nap a bolygók sorában közén állva azoknak mértéket szab, úgy Károlyi Zsuzsanna szelídségi és az engedékenységi is abban a „mértéktartó kormányzás”-ban (temperato suo moderamine) jut érvényre, amely az első beszédben említett *salus publica*, a közboldogság érdekében állítja helyre a fejedelem és alattvalói közti kapcsolatot. Ez a kapcsolat kölcsönös kötelezettségvállaláson alapul, és a családi viszonyokat meghatározó *pietas oeconomica* erkölce szabályozza, hiszen a nemzeti uralkodó eszményének megfelelően a fejedelem nem ura, hanem atyja a népének.

Károlyi Zsuzsanna szelídségi és engedékenységi a szavai által képes hatni, Geleji ezt a képességét a szokatlan *rorantis favumque stillantis oris suaviloquio* metaforával érzékelteti, és ennek hatását pedig a kölcsönösséget hangsúlyozó adverbiummal (vicissim) és jelzővel (mutuis), illetve egy-egy zeugmával megszerkesztett chiazmussal.⁴³⁷

Még ezen kívül is fejedelmi férjének olykor-olykor az ország lakóival vagy udvarának embereivel szemben valami okból fellángoló haragját mézet csepegtető, harmatos ajkainak kedves szavaival oltotta ki, és miután így összebékítette őket, a maga mértéktartó kormányzásával az állam nyugalját megőrizte. A megengesztelődött fejedelmet alattvalói iránti kegyességre, az alattvalókat viszont a fejedelem iránti jóindulatra vezérelte annyira, hogy úgy látszott kölcsönösen versengenek a

⁴³⁷ A zeugmával megszerkesztett chiazmusok:

1. **Principem** exoratum eo clementiae erga subditos,
subditos vicissim eo benevolentiae erga **Principem** adduxit.
2. clementior erga subditos **Princeps**,
- (an) **subditi** erga Principem obsequentiores sint facti.

kötelességteljesítésben, és nem könnyen lehetett eldönteni, hogy a fejedelem lett-e kegyesebb az alattvalóival, vagy az alattvalók lettek engedelmesebbek fejedelmük iránt.⁴³⁸

A *rorantis favum stillantis oris sui suaviloquio*, a „mézet csepegtető, harmatos ajkak kedves szavaival” metafora Geleji beszédében nem a női csáberő,⁴³⁹ hanem az isteni adományú ékesszólás kifejezője. Mivel az antikvitás a mézet égi eredetűnek tekintette, amely a harmattal cseppen a levelekre, és a méhek onnan nyalják le, a méz, és minden, ami ehhez kapcsolódik, isteni adományt jelez. Az ékesszólását, ha az ajkakról van szó, mint Platón esetében.⁴⁴⁰

A beszéd Nap éltető melegéhez az úrnő bőkezű adakozását társítja. Cicero a *De natura deorum*-ban a Nap melegét azonosnak tekinti az élőben lévő élet melegségével.⁴⁴¹ Geleji comparatiójában Károlyi Zsuzsanna bőkezű adakozása, melyet a szónok az első beszédben is dicsért, ennek az éltető erőnek a megnyilatkozása. Geleji bemutatásában a Nap a Hold alatti világban, tehát a mozdulatlan és passzív Föld körében gerjeszt mozgató és cselekvő erőt, és szerinte a Nap rejtett erejének, az emelkedettebb görög szóval megnevezett *energeiának*⁴⁴² a földi hatása latin „vis motiva et activa”, amely nem más, mint a görög szó latin fordítása. Ez

⁴³⁸ Iram praeterea mariti sui Principis subinde in Regnicolas aut Aulae familiares quavis de causa excandescentem rorantis favum stillantis oris sui suaviloquio extinxit, sicque coaptatis ultro citroque animis totam Rempublicam temperato suo moderamine in ocio detinuit, Principem exoratum eo clementiae erga subditos, subditos vicissim eo benevolentiae erga Principem adduxit, ut mutuis visi sint certasse officiis, nec facile discretu sit utrum clementior erga subditos Princeps, an subditi erga Principem sint obsequentiores facti.

RMNY, 1307, 165.

⁴³⁹ Pl. Nagyciklus 34. „Méznél édesebb szók, örvendetes csók!” Bár ez is egyike lehet azoknak a locusoknak, amelyekben Balassi egy szakrális közhelyet hódoló, szerelmi tárgyban alkalmaz. Csak a legismertebbek: Nagyciklus 22. – pelikán; 44. – zarándok, Paradicsom; 65.- zarándok, Exodus, három királyok... et ad infinitum.

⁴⁴⁰ Amikor Platón csecsemő korában bölcsőben aludt, ajkára méhek szállottak, jelezvén, hogy ékesszavú ember lesz: At Platoni cum in cunis parvulo dormienti apes in labellis consedisent, responsum est singulari illum suavitate orationis fore. Futura eloquentia provisa in infante est. CICERO, *De divinatione* 1, 78, Ugyanez: aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedissee pueri,; CICERO, *De divinatione* 2, 66. A méz égi ajándék: aeri mellis caelestia dona, VERGILIUS, *Georgica* 4, 1. A méhekben isteni szellem lakozik: Et, cum ingenia nostra, quae nos scilicet ambitiosi nostri aestimatores proxima divinis credimus, ad percipiendas disciplinas multo labore desudent, nulla apes nisi artifex nascitur. Quid credas aliud quam divinae partem mentis his animis inesse? QUINTILIANUS, *Declamationes Maiores* 13, 16.

⁴⁴¹ Contra ille corporeus vitalis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque adficit." negat ergo esse dubium horum ignium sol utri similis sit, cum is quoque efficiat, ut omnia floreant et in suo quaque genere pubescant, quare, cum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. „Ellenben az a másik testszerű, életet és üdvöt adó tűz mindent megőriz, táplál, növeszt, elevenen tart, érzéssel tölt el. (Cleanthes szerint) Nem kétséges, hogy a Nap e kétféle tűz melyikéhez hasonlít, mert hatására minden virágba szökken, és a maga nemében minden kiteljesedik. Ezért, mivel a Nap lángja hasonlít azokhoz a tüzekhez, amelyek az élőlények testében vannak, a Napnak is élőlénynek kell lennie, akárcsak a többi csillagnak, amelyek az égi forrásokban jönnek a világra, amelyet *aethernek* vagy *égboltanak* nevezünk.” (Havas László fordítása) CICERO, *De natura deorum*, 2, 42.

⁴⁴² Az ἐνέργεια megvalósulást, tetterőt, cselekvést jelent.

gerjeszti a minden előben meglévő növekedés képességét, az Arisztotelész által használt „τό τρεπτικόν”-t, amelyet Geleji így fogalmaz meg: *quin etiam facultatem generatricem in animantibus secundum Deum excitat*, „sőt az élőkben az Isten szerinti szaporodás késztetését támasztja”. Károlyi Zsuzsanna bőkezű adakozására vonatkozó összehasonlítás alapja az, hogy Geleji ezt az erényt is hatóerőként mutatja be. Ezért kap tág teret ennek bemutatásában a fizikai gyengeség (*duro paupertatis iugo pressos, inedia languidos*) és az erre ható erő (*robur*) ellentéte. A *robur* „tölgyfa, támasz, erő” szóhoz illeszkedik a Vulgátából vett metafora, a *baculo panis* (szó szerint: ’a kenyér botjával’, vagy ’istápjával’)⁴⁴³ és a „palo affixo” szerkezet. A „bot” szinonímáinak halmozása a beszéd végén megjelenő acument készíti elő, ahol Károlyi Zsuzsannáról ezt mondja: *Pupilla certe coecorum, Scipio fuit delumbium*, „vakok szeme világa, gyengék Scipiója volt”. E nyelvi ötlet alapja a *scipio*, „bot, pálca” szót egyszerre köznévi és tulajdonnévi értelemben használja.

Az ekliptika és a napfogyatkozás témájához érkezve, a Nap hypotyposisának stílusa megváltozik, és a beszéd is új fordulatot vesz. Az erények dicsérete után az úrnő eltávozásának szomorú hatásáról, halálának fájdalmáról, feltámadásának reménységéről szól. Az előbbiekhöz képest a hypotpozis alig használ trópusokat, egyetlen, a kor tudományos nyelvétől nem idegen szókép jelenik meg a Napra vonatkozó csillagászati téma közlésében, az *inversis habenis* „megfordítván a gyeplőszárat”, amelynek mitológiai háttére nyilvánvaló. A téma megfogalmazása, a napjainkban is használt görög és latin szakszavai, a *zenith seu puncto nostro verticali, signa Zodiaci Australia, a Tropico Capricorni, heliotropium, retrogressus, eclypsis* csillagászati fogalmai tudós jártasságot tükröznek, és ugyanezt igénylik a hallgatóságtól. A Napnak az állatövben haladó és az égi egyenlítőhöz képest legmagasabb északi és legmélyebb déli pontjait, tehát a nyári és téli napfordulókat érintő pályáját írja le Geleji és ennek a Földön ható változásait. Mindezek Károlyi Zsuzsannának Erdélyből való eltávozására és visszatérésére vonatkoznak. Az összehasonlítás alapja az, hogy amikor a Napút az égi egyenlítő Őszpontján metszve, az éggömb északi részét elhagyja, és az állatöv déli csillagjegyei között, a Skorpiótól a Bakon át a Kosig ívelő félkörön halad, akkor az északi féltekén őszi és tél van, amikor pedig a Tavaszpontra jut az éggömb északi felére, tavasz és nyár.

Midőn a Nap a zenitjéről, vagyis a mi szélességi pontunkról az egyenlítőn túl a Zodiákus déli csillagképein keresztül leereszkedik, és sugarai ferdén súrolják a földet, akkor annak tagjai elgémberednek...Amikor azonban a Baktérítő felől megfordítva a

⁴⁴³ 3Móz 26,26, Ez 4,16; 5,16.

gyeplőszárat, visszatér, visszafordított sugarai megkettőzik melegét, és ennek hatására a föld tagjaiban a velük született és természettől fogva bennük levő melegség újra felhevül, ami rideg, meglágyul... kitárul a föld, és minden szinte a halálból új életre támad. Így amikor Úrnők is...⁴⁴⁴

Károlyi Zsuzsannának Erdélyből való ki- és beutazásainak az Eklipitikához való igazítása alakjának mitizálását szolgálja, azt a benyomást keltve, hogy ő együtt mozog, együtt él, tehát sorsában is azonos a Nappal. Eltávozása és visszatérése épp olyan hatású, mint a tél és a nyáré a földi létezésben. Ezek „tényszerű” bizonyítékként alkalmazza Geleji a Napút fogalmait úrnője életeseményeiben az időpontok meghatározására. A nyári napfordulóhoz köti Károlyi Zsuzsanna Erdélybe érkezését 1621-ben. Quod vel unico illo circa solstitium aestivum proxime superioris anni reverticulo satis superque comprobatum reddidit. (Ennek egyedül akár a legutóbbi év nyári napfordulója körüli visszatéréssel is módfelett bizonyítékát adta).⁴⁴⁵ Bethlennek a feleségéhez írott 1621. április 11-én kelt leveléből kiderül, hogy ekkor Károlyi Zsuzsanna Kassán tartózkodott. Tehát ha a nyári napforduló körül valóban Erdélyben volt, akkor sem lehetett ott sokáig. 1621. június 30-án kelt levelében a fejedelem ezt írja a feleségének: „Kassáról oly hirtelen való kiindulásodat értvén”, a fejedelemasszony tehát 1621 nyarán érkezett hosszabb időre Erdélybe, ahonnan a következő év tavaszán ment ismét Kassára a nikolsburgi békekötés után hazatérő férje elé.⁴⁴⁶ Május 6-án érkeztek Kolozsvárra. Ezt a dátumot a beszédben Geleji a Zodiákus körén a Bika csillagkép fokain áthaladó Nap útjával határozza meg, az asszony visszatérésére pedig egy csillagászati műszót, a csillagok mozgására használt *retrogressust* használ.⁴⁴⁷

A Napútnak Károlyi Zsuzsannára vonatkoztatása folytatódik úgy, hogy a szónok váratlanul a comparatio rendjét megbontva, az úrnő életéből tér át, de csak egy rövid hasonlat erejéig a

⁴⁴⁴ Sole a zenith seu puncto nostro verticali ultra aequatorem per signa Zodiaci Australia degradente radiis eius oblique terram ferientibus frigore artus horrescunt... At eodem a Tropico Capricorni inversis habenis regradente, caloreque eius ex reflexione radiorum duplicato innatus vicissim et ingenitus artuum calor redardescit... terra hincit, et omnia ex morte quasi reviviscunt: Sic ista... RMNY, 1307, 166.

⁴⁴⁵ U.o.

⁴⁴⁶ Történelmi Tár, 1879, 210.

⁴⁴⁷ Galilei a Juppiter-holdak leírásában: *Ac primo, cum Iovem consimilibus interstitiis modo consequantur, modo præeant, ab eoque tum versus ortum, tum in occasum angustissimis tantum divaricationibus elongentur, eundemque retrogradum pariter atque directum concomitentur, quin circa illum suas conficiant conversiones, interea dum circa mundi centrum omnes una duodecennales periodos absolvunt, nemini dubium esse potest.* „Először is senki számára nem lehet kétséges, hogy, amikor a Jupitert ezek hasonló távolsággal követték, majd megelőzték, felkeltek és lenyugvásakor is attól csupán igen szűk közzel térültek szét, és azt ugyanazon a pályán és ugyanabban az irányba követték, sőt akörül fordulatokat is tettek, eközben a világ központja körül is mindnyájan tizenkét évnél hosszabb idővel forogtak...”, Galileo GALILEI, *Sidereus nuntius*, Venetia, 1610, editio princeps – <http://www.thelatinlibrary.com/galileo/galileo.sid.html>

Nap-pálya rendkívüli sajátosságára, a napfogyatkozásra, és hirtelen fordulattal a tudományos téma szenvtelenségét megtartva, mondja ki az úrnő halálának tényét. Noha az exordium a feltűnően fénylő csillag lehanyatlása feletti gyászt festette le, a tractatio mégis az ötödik közhelyen túljutva tér csak rá a beszédnek a közlés helyzetéből adódó témájára, tehát a veszteség feletti gyászra, a gyász vigasztalására. Az előzőekben elhangzott beszédek és prédikációk kitérésekkel gyarapított terjedelmét tekintve a hallgatóság számára ez nem tűnhetett aránytalannak. A rájuk váró meglepetés éppen a beszéd rövidsége lesz, az, ahogyan a szónok gyors fordulatokkal tér át a gyász és csalódás fájalmából ismét a napfogyatkozás leírására, ezt összehasonlításként használva, újra a lamentáció megjelenítésére és az abból kibontott vigasztalásra.

E témaváltásokat váratlan hangnembváltások is kísérik. A hypotyposis erősen fitogtatott tudományossága, az összehasonlítás kötött logikai rendje miatt a Geleji nem kísérletezett azzal, hogy hallgatóságát bevonja a beszéd körébe, hiszen közte és a közönsége közt a gyász érzése teremt közösséget, amint erről korábban a prolepszisz méltatlankodó kérdésében tanúságot is tett. Ezért a folytatásban visszater a beszédkezdés általános alanyához, és az érzelmekeltés alakzataihoz. Acclamatiók, felsóhajtások halmozása vezeti be a fájdalom közhelyére épített affektív részt, majd interrogáció fogalmazza meg a várakozást a napfordulók változásának ritmusa szerint megérkező úrnőre, és exclamatiók, felkiáltások fejezik ki a csalódást, hiszen az úrnő meghalt eltűnt népe elől. A részlet egészen szélsőséges érzelmeket mozgat, és a csalódás kétségbeeséséig jut el. *Excidit, evanuit, expiravit, pessum iit omnis spes, omnis pollicitatio, omnis expectatio. Quanta proh dolor! haec est animorum ludificatio!* „Eltávozott, eltűnt, kihuny, elpusztult minden remény, minden ígélet, minden várakozás! Ó jaj, mily nagy a lelkek csalatkozása!” A mondat és alanya a *ludificatio* azonban a napfogyatkozásra és az összevetéssel a halott úrnőre vonatkoztatva, kétértelmű, hiszen a Nap lényege nem változik, annak eltűnése épp úgy csak a földi szemek érzéki csalódása, miként a lelkeké az úrnő halála feletti gyász. Ezért indulhatna ki a consolatio az ecclysis tudományos értelmezéséből, magyarázatából.

Geleji azonban itt még nem tér át a vigasztalásra, hanem ismét megmeríti orációját a csalódás fájalmában a hiábavaló várakozás részletezésével. Erre az interrogatio és responsio kettős alakzatát használja. A hallgatósághoz intézett kérdésekkel és a helyettük kimondott válasszal szembesíti a várakozás reményét a csalódással, a halotti pompa képét a diadalmenetével. Mindezek mellett az ez után következő consolatio számára fontos két elemet, a Nap trópusát és az úrnő istenítését is továbbvezeti a beszédben, egy-egy értelmező jelzővel: *Dominam vestram, Solem vestrum gloriosissimum* „Úrnőtöket, a ti legdicsőbb

Napotokat”, *Divinam vestram Susannam, vere Susannam divinis odoribus flgrantem Rosam*, „a ti istennőtöket, Zsuzsannátokat, Zsuzsannát, valójában ezt az isteni illatozású Rózsát”.

A napfogyatkozást bemutató összehasonlítás hangneme és témája azt a benyomást kelti a hallgatóságban, hogy a szónok a beszédet záró vigasztalás érveit készíti elő. Ehhez először fel kell világosítani a hallgatóságot az égi jelenség lényegéről, hogy az erre épülő összevetés hatásos legyen. Geleji tehát az *eclipsis* magyarázatához ismét hangnemet vált. Az előző érzelmekkel telített, rövid kérdésekkel, felkiáltásokkal szemben itt hosszú kólónokból álló terjedelmes mondatot alkot, nyugodt hangú, szakszavakat alkalmazó magyarázatot. A mondat elejére állított *etsi enim velut* „mégis azonban, amiként” szerkezet relatívvá teszi a napfogyatkozásról előadottakat, jelezve az összehasonlítást, amelyet az ezután a *simili modo* „hasonló módon” szerkezet vezet át a fejedelemasszony halálának értelmezéséhez. *Etsi enim velut Sol quoad radiosam suam Substantiam eclypsat nunquam, sed visibus solummodo nostris interstitio diametricali corporis Lunaris tamquam opacioris oppositione lumen eius eripitur: simili modo...* „Mégis azonban, amiként a Nap a maga sugárzó lényegében soha nem fogyatkozik el, hanem csak nekünk tűnik úgy, hogy az átlósan közöttünk lévő Hold homályosabb testének szembenállása miatt tűnik el a fénye, akként...” Az összehasonlításból levont következtetés az, hogy Károlyi Zsuzsanna halála is, miként a Nap eltűnése, csak látszat ő valójában most is él. *Nobis nobis non sibi obiit, prout non sibi sed nobis vixit.* „Csak nekünk, nekünk, és nem a maga számára halt meg, amiképpen nem a magának, hanem nekünk élt.”⁴⁴⁸

Geleji azonban a hallgatóság várakozását megcsalva az előző consolatiós érv bővítése helyett egy újabb példát vesz elő a Nap látszólagos eltűnésére, és a Nap lenyugvásának csillagászati magyarázatából az előzőekhez hasonló hangnemben görög műszavakkal előadva, szerkeszt ismét egy comparatiót. *Quapropter ut Sole ab haemisphaerio nostro ad antipodas decedente, lumineque eius interiectu mollis terrae quasi interstancto, omnia sub oppositis coeli climatibus densis tenebris involuntur, et faciem pullo quasi integumento obducta luctum ez dolorem testantur: sic, sic luculento isto et minime lutulento sidere...* „Ezért ahogyan a Nap, amikor a mi félgömbünkről az ellenkező féltekén élőkhöz száll alá, és miután a föld tömegének hatása szinte kioltja a fényét, minden, ami az ellentétesen elhajló ég alatt van, sűrű homályba borul, mintha külsejét gyászba öltöztetné, szomorúságot és fájdalmat mutat, úgy bizony ez a mi fénylő csillagunk, melyet semmi nem szennyezett”. Ennek a második csillagászati példának a lényege, a Nap látszólagos eltűnése a földi lét horizontjáról az első

⁴⁴⁸ RMNY, 1307, 167.

összehasonlítás tartalmát erősíti, de az erre felépíthető consolatiós érvelés ismét elmarad. Az összehasonlítás protasisából nem, legalábbis itt még nem a halál utáni lét bizonyossága felőli meggyőzés következik, hanem épp ellenkezőleg a gyász reménytelen sötétsége. A gyász megjelenítésének azokat a közhelyeit, azokat a trópusait találjuk itt az összehasonlítás második elemében, amelyek ennek a beszédnek és Geleji előző beszédének is az exordiumában tűntek fel: lehanyatlott fényes csillag, arcokra boruló homály, marcangoló fájdalom, a patrónájukat siratók templomok, iskolák nem enyhülő gyásza Ugyanazok a rövid acclamatiók keltik fel és fejezik ki a fájdalom érzését, mint amelyek a Napútról vett összehasonlítások végén.

A beszéd legvégén egy epanodosszal, a lamentáció utolsó mondatának mondatzáró állítmányát a következő mondat kezdetében megismételve, a gyászpanasztól alig észrevehetően elkülönülő igen rövid szakaszban szólal meg a vigasztalás. A befejezés a perorációk minden szónoki kellékét nélkülözve, az előző két comparáció elemeit ötvöző trópusok rendszerét alkotja. Tekinthető ez egy allegoria occultának, homályos allegóriának is, amely a napfogyatkozás és a napfelkelte képeit alkalmazó megszemélyesítésre épül. Az allegória megértésének kulcsát egyetlen szerkezet, a *cum Sole iustitiae Christo* „az igazság napjával, Krisztussal” kínálja, amely a trópusokat a Krisztusban való feltámadásra vonatkoztatja. Az allegória „homályosságát” a Nap megszemélyesítésének különlegessége okozza, ugyanis a Károlyi Zsuzsanna megdicsőülésének jele az, hogy ő maga válik a napszekér isteni attribútumával megjelenítve, Krisztus igazságának napjává.

A beszéd szerkezetének, eszközeinek áttekintése után láthatjuk azt, hogy mennyire eltér a gyászbeszédnek jellegzetességeitől. Szokatlan az inventiója, hiszen az egész oráció egyetlen retorikai eszközre, a Nappal való összevetésre épül. Szokatlan az erre épülő proposíciója is, hiszen a comparatio az érvelés egyik módja, a beszéd azonban nem tartalmazza az összevetésből eredő következtetést. Bizonytalan a genusok közé való szokásos besorolhatósága is, mivel célkitűzése szerint nem az erények dicséretére vállalkozik, mint Geleji az első szónoklata, nem mutatja be az úrnő erényeit sem ezek megvalósulásának bizonyítékait, az elhunyt nagyasszony megdicsőülését nem ezek meglétére alapozza, ezért nem tekinthető laudációnak. A consolatio sajátossága, a vigasztalásra vonatkozó érvelés is hiányzik belőle, sőt, mint láttuk a mennyei megdicsőülés bemutatása, amely e beszédműfaj egyik közhelye, az erre való hosszas előkészület után csak a szónoklat zárómondataiban jelenik meg.

Ezeknek a szokásos beszédmódoktól való eltéréseknek az oka az, hogy Geleji hallgatóságának érzelmeire a saját érzelmeinek bemutatásával kíván hatni. Az úrnője iránti

ámulatával, halála feletti megrendülésével, kétségbeesésével, a feltámadás megdicsőülésének bizonyosságával akar inkább hatni, mint a szabályszerű beszéddel. Ezért választotta a lehető legnagyszerűbb comparatiós tárgyat, a Napot, amellyel mindvégig a mítosz magasságában tarthatta a laudáció tárgyát. A napfogyatkozás említése után a beszéd hangneme a gyász szenvedélyeinek és a tudós bemutatás szenvedélytelenségének szélsőségei között forog. Mindez azt érzékelteti, hogy a szónok közönségével együtt a gyász fájdalmától szenved. E fájdalom leküzdésének kísérlete az újra és újra megkezdett vigasztalás, amely minden érvelő előkészítés nélkül a sír mélységéből emeli fel mennyei magasságba a beszéd tárgyat és hallgatóságának lelkét.

Geleji tehát félretette, vagy inkább elrejtette retorikai arzenálját, látszólag nem törődik a *technével*, amelyet oly sokszínűen csillogtatott meg első beszédében. A tractációban egy gondolatalakzatot visz végig következetesen, nem alkalmaz bölcsmondásokat, kitéréseket, exemplumokat. Vakmerően csillagászati ismeretekkel, és az ezekre épülő trópusokkal teszi próbára hallgatóinak műveltségét. A *comparatio* hasonlító szerkezetekkel ellátott, kiszámítható gondolatpárhuzamaiból váratlanul csap át beszédmódja a rövid *acclamatiókkal*, *exclamatiókkal*, *interrogatiókkal* kifejezett fájdalomra. A mesterség leplezésével teszi művészivé beszédét. Manierizmusa éppen az egyszerűség színlelésében nyilvánkozik meg, amellyel a gyászszertartás színpadán állva hihetővé kívánja tenni érzéseit. A művészet elrejtését Vossius retorikája is a mesterség csúcsának tekinti a gnómák alkalmazásához fűzött intelmében: „Ezt azonban rejtett módon valósuljon meg nemcsak itt, hanem az egész beszédben! Mert ahogyan mondani szokás a művészet csúcsát a mesterség elrejtése jelenti, amint azt a halikarnasszoszi Dionysiosz mondja a «Szónoki mesterség»-ben, semmi sem teheti hihetőbbé a beszédét a hallgatóság számára, mint a ‘*ἡ τῆς ἀπλότητος προσποιήσις* (az egyszerűség színlelése) vagy a *πρόσχημα* (leplezés), tehát az egyszerűség érzése és látszata. Ezért nevetségessé válik az, aki az ékesszólás teljes vitorlázatát kifeszíti.”⁴⁴⁹

A beszéd szerkezete

I. MEGSZAKÍTOTT BEVEZETÉS (EXORDIUM ABRUPTUM – 1. bekezdés)

⁴⁴⁹ Attamen id fiat occulte, ut et in universa oratione. Nam ut dici solet caput artis artem premere, neque ut inquit Halicarnassensis (‘*ἡ τέχνη*) quiquam magis verisimilem facit auditoribus orationem, quam ‘*ἡ τῆς ἀπλότητος προσποιήσις* sive *πρόσχημα* h.e. affectio seu praetextum simplicitatis Itaque ridiculi sunt qui quasi eloquentiae vela pandunt. VOSSIUS *Oratoria* 612. A részlet OVIDIUS *Metamorphoses*ének. X, 252. sorsára utal: *ars latet arte sua* „művészet fedi el, hogy csak művészet” (Devecseri Gábor ford.). A ‘*ἡ τέχνη* ‘*ρητορική* Dionysiosz neve alatt maradt fenn, de nem az ő műve.

Exclamatiók halmozásával mutatja be a beszédet meghatározó közhelyének (locus communis) elemeit.

- a) Az Úrnő halálának és a lehanyatló csillagnak (Nap) a párhuzama végokkal (causa finalis).
- b) A locus communis bővítése visszakövetkeztetéssel (ratiotatio) felidézett kezdő ok és végok (causa efficiens és finalis) együttes alkalmazásával.

Prolepszis vagy *praeoccupatio*. (2. bekezdés) Bevezetése méltatlankodással (indignatio) – a szónok elutasítja az érdektelenség gyanúját és a hallgatósággal való együttérzését hangsúlyozva, ismétli meg a beszéd közhelyét

II. TÉMAMEGJELÖLÉS (PROPOSITIO – 3. bekezdés)

A beszéd téma kijelölése – a fejedelemszorongó kiváló erényeinek bemutatása a Naphoz való hasonlatosságával.

Kérés (*rogatio*, vagy *petitio*) a figyelem ébren tartása végett (*tensio*), bővítve kicsinyléssel (*deminutio*): a szónok „ügyetlen Minervá”-jára hivatkozik, és a beszéd rövidségét ígéri.

III. TÁRGYALÁS (TRACTATIO) – a hasonlatosság elemeinek részletezése

a) *Az egyedüliség* (4. bekezdés) – A Nap egyedül való a hét bolygó között – ennek bővítése szójáttékkal (*annotatio*, *paranomasia*) és végokkal: minden csillagot elhomályosít a fénye – A fejedelemszorongó is egyedül az erényeknek, a kegyességnek, tisztaságnak, az okos titoktartásnak, nagylelkűségnek kiválóságában.

b) *Elsőség* (5. bekezdés) – A Napé az első hely a hét bolygó között – ennek bővítése megjelenítéssel (*hypotyposis* vagy *descriptio*), amely az uralkodói méltóságról vett hasonlatot alkalmaz: „mint király és uralkodó”. - A fejedelemszorongó erényeivel kiválva szerezte meg elsőségét – ennek bővítése végokkal.

c) *Szelídség és derű* (*serenitas*, *lenitas*) (6. bekezdés) A Nap fénye eloszlatja a sötétség fellegeit, a viharokat és szelíd derűt teremt. Ennek bővítése a felkelő napnak e három szempont szerinti megjelenítésével és megszemélyesítéssel (*prosopopeia*): *dispellit*, *dissipat*, *abigit*, *sereno vultu*. – A fejedelemszorongó jóindulatú kegyessége (*favorabilis pietas*) elűzi a bánat fellegeit, szép beszédével

(blando sui oris eloquio) lecsillapítja a lázadást és a haragot, az államban egyetértést teremt. Ezek bővítése a kezdő és végok együttes alkalmazásával.

d) *Hévség és éltető erő* (7. bekezdés) – a Nap melegének kiáradása táplálja a Hold alatti szféra élőlényeit – bővítés végokkal. – A fejedelemasszony jóságának kiáradásával, bőkezűségével adott erőt országa szegényeinek. Bővítés a kezdő és végső ok együttes alkalmazásával.

e) *Téli és nyári napfordulók* (8–9. bekezdés) – A Napnak Zenitjéről való eltávolodása telet, a Baktérítő felőli visszatérése pedig nyarat hoz a földre. Ennek bővítése a kezdő és végok együttes alkalmazásával: a kezdő ok a Zodiákuson átvezető Napút megjelenítése, a végok a tél és a nyár megjelenítése halmozásokkal és mindkettőnél alkalmazott megszemélyesítéssel. – A fejedelemasszonynak Magyarországra való távozása boldogtalanságot, visszatérése pedig boldogságot hozott Erdély számára. Ennek bővítése a kezdő és végok együttes alkalmazásával, ezek hatásának megjelenítésével.

f) *Napfogyatkozás – A Nap eltűnése.* (10–12. bekezdés) – A fejedelemasszony halála. Bővítés a fájdalom közhelyéből mint végokból sóhajtással (acclamatio) és felkiáltásokkal (exclamatio), és szónoki kérdésekkel (interrogatio), a hallgatóság megszólításával (appellatio). A szónok a kérdéseire maga válaszol. (11. bekezdés) Bővítés helyesbítéssel (correctio) és visszakövetkeztetéssel (ratiotinatio) a kezdő okra: a Nap csak látszólag tűnt el. – A fejedelemasszony élete sem hunyt ki valójában.

IV. A BESZÉD ZÁRÁSA VIGASZTALÁSSAL

Peroratio. (13–14. bekezdés) Bővítés összehasonlítással (comparatio) a fájdalom közhelyéből: A látóhatárról lehanyatló Nap miatt gyászos sötétségbe borul az ég. A fejedelemasszony halála miatt a gyász sötétsége borítja a gyászolókat. Bővítés a gyász megjelenítésével.

Consolatio (15. bekezdés) összehasonlítással: miként előtűnik, feltámad a Nap a napfogyatkozás után, úgy a fejedelemasszony is feltámad Krisztus igazságának napján.

Összegzés és zárás

A prédikáció és az oráció érintkezései

Látható az eddigiekből, hogy a fejedelemasszony hosszú gyászpompája olyan különleges közléshelyzetet teremtett, amelyben a prédikáció és a gyászszónoklat nemcsak a szertartások rendje szerint, hanem tartalmi, szerkezeti sajátosságaik alapján is közel került egymáshoz: a prédikáció a maga műfaji szabályait kitágítva vagy áthágva, a másik beszédnemhez, a latin orációhoz igazodott.⁴⁵⁰ Ennek oka az, hogy a latin beszéd sokkal közvetlenebbül érvényesíthette azt a célt, amelyet a gyászolók vártak a megszólalóktól, illetve amelyre maga a megszólaló érzett őszinte késztetést. Ez a cél a laudációban az elhunyt tetteinek magasztalását, halála feletti diadalának kinyilatkoztatását jelenti, a consolatióban pedig paradoxonok bizonyítását. Például amellet való érvelést, hogy a halál állapota boldogabb az életnél, vagy az örökkévalósághoz mérve, a világi lét minden eleme változó és bizonytalan, ezért az elhunyt úrnő is sokkal boldogabb a halála után, mint életében volt. Mindezt az affectus szónoki eszköztárának mozgósításával kellett megoldani úgy, hogy a szónok a hallgatóit a szélsőséges érzelmek átélésére készítse, a veszteség fájdalmából a megdicsőülés feletti öröme emelje.

Az igehirdetők is ugyanaz a hallgatóság előtt szóltak, mint a dicsérő- vagy vigasztalóbeszéd szónokai, de mindazt, amit az előbbiek felvállaltak, őnékik a gyülekezeti szertartás keretében létező igemagyarázattal együtt kellett elvégezniük. Ezért az exegézis eszközei mellett olyan elemeket kellett alkalmazniuk, amelyek a szónoklatra jellemzők. Ezek az amplificatio és az affectus.

A bővítés és az érzelemkeltés módja és forrásai alapján nem is állt olyan messze egymástól a prédikáció vagy a contio (a magyar és latin nyelvű igemagyarázat), illetve az oráció, tehát a szónoklat, hogy szoros érintkezés ne lehetett volna köztük. Tekintetbe kell

⁴⁵⁰ A szónoklat szerepét is betöltő prédikációról: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998. 168– 221. o. 117. o. 191. o. 201. o. (Historia Litteraria 5.)

vennünk azt, hogy ugyanazok a személyek érvényesíthették akár az egyik, akár a másik beszédfajtaban szónoki ismereteiket, és alkalmazhatták azokat az idézeteket, igei locusokat, bölcsmondásokat, amelyeket a florilegium- és apophtegmata gyűjtemények az egyes közhelyekhez sorolva mutattak be. Geleji Katona udvari papként például latin orációkat mondott a Károlyi Zsuzsanna temetésein, a *Praeconium evangelicum* pedig a latin igemagyarázatainak gyűjteménye. A szónok tehát akár a contiót, akár az orációt kívánt alkotni, egyaránt találhatott az említett gyűjteményekben anyagot, ötletet az amplificatiohoz, vagy a digressióhoz

A közhelyekhez köthető bölcsességeknek ilyen virágoskertje Langius *Novissima Polyanthea* című corpora, amely együtt közli az egyes szónoki közhelyek címszavai alatt a Biblia ígét, az egyházatyáktól illetve a görög és latin bölcsektől vett terjedelmes citátumokat, és a közhelyre vonatkozó hasonlításokat. A *Homo* címszó alatt olyan mondásokat találunk, amelyek mind a két beszédfajtaban megjelentek, például az egyházatyák bölcsmondásai közt Szent Hugónak a *Didascalicon I. Lib, IX. caputjában* az ember természeti kiszolgáltatottságáról szóló mondatai, amelyek Gönczi József prédikációjában és Balai Mihály szónoklatában jelennek meg az emberi élet esendőségének argumentumaként. Ugyanitt szerepel például Arisztotelész bölcsmondása az emberről, amely Szikszai Hellopeus János prédikációjában, illetve Balai Mihály első latin beszédében is előfordul. A *Homo* címszó alatt az apophtegma közt található még a síró Xerxész szavai Arthabanushoz; a makedón Philipposznak önmaga emberi mivoltára emlékeztető intelme; Szilenosz tanítása Mídász királyhoz.⁴⁵¹ A *Mors* címszóban szintén szerepel a síró Xerxész toposza, de itt nem Hérodotosztól, hanem a Szent Jeromosnak Heliodorushoz írott vigasztaló leveléből vett idézetben. Ezt – nem feltétlen a *Polyanthea* alapján – Balai Mihály a második szónoklatában szó szerint átvette. A *Mors* címszó apophtegma része idézi Szókratész mondását, miszerint őt a természet már korábban halálra ítélte, mint a bírái, és szintén az apophtegma közt került említésre a fia halálát nyugodt lélekkel elfogadó Xenophón, a szarkofág előtt ivó egyiptomiak, a perzsa követ bölcsmondása Constantinusnak.⁴⁵²

Nem érdemes tovább részletezni a gyűjtemény címszavait, és az ezekhez társított igehelyeket, bölcsességeket, anekdotikus bölcsmondásokat, mivel nem bizonyítható, hogy a *Polyanthea* lett volna a szónokok forrása. Az viszont nyilvánvaló lehet ez alapján is, hogy a közhelyekhez kapcsolódó szövegek, bölcsességek egyaránt előfordultak a prédikációkban és a latin szónoklatokban is, és mivel nagyrészt ugyanazokat variálták a prédikátorok és a

⁴⁵¹ Josephi LANGII, *Novissima Polyanthea in libros XX dispertita*, Frankfurt, 1603., 550–557.

⁴⁵² *Uo.* 846–853.

szónokok, a forrásuk is ugyanaz a közhelygyűjtemény lehetett. Ezek a mindkét beszédfajtaban ugyanazt a célt szolgálták, a tartalmat bővítették és ékesítették, az érvelést erősítették. Ezért az „officia concionatoris”-nak is „officia oratoris”-éhoz kellett hasonlítani, a halotti prédikáció megalkotójának a szónokéhoz hasonló munkafolyamatot kellett végeznie. A különbség az, hogy a prédikátornak a textus jelenti azt, amit a szónoknak a causa vagy quaestio.

Keckermann a *Rhetorica Ecclestica* invenció tana szintén együtt említi a két beszédfajtat. Ő ugyanis a klasszikus retorikai genusokhoz viszonyította *textus practicus*ra épülő prédikációt. Ennek kifejtése során ugyanis a lelkésznek nemcsak az ige értelmezését kell közölnie, hanem meg kell győznie a hallgatóságát is, fel kell ébresztenie bennük a hasznok befogadásához szükséges érzelmeket is. *Textus practicus in sacra scriptura potissimum pertinet ad genus causae deliberativum et iudiciale; siquidem est vel adhortatio et dehortatio; vel obiurgatio aut correctio; vel denique consolatio. Genus demonstrativum vel laudatorium raro occurrit et in Ecclesiis Euangelicis non admodum frequentatur, nisi forte parce in concionibus funebribus.* „A gyakorlati célú szentírási szöveg leginkább a tanácskozó beszéddel és a perbeszéddel azonos, ha buzdítást, vagy lebeszélést, feddést vagy vigasztalást tartalmaz. A bemutató beszéd vagy a dicsérőbeszéd ritkán fordul elő az evangélikus gyülekezetekben, csak kis mértékben és alkalomszerűen a gyászbeszédekben.”⁴⁵³

Ennek megfelelően Keckermann az invencióban olyan prédikációs szerkezetet közölt, amely csak kiindulópontjában (causa – textus), tér el a szónoki beszédétől.⁴⁵⁴ Az effajta prédikációnak a célja szerinte az érzelemkeltés, az affectus, mivel erre van bízva a prédikáció ususainak befogadtatása. Az érzelemkeltés akár fokozatosan (affectus leniores), akár hevesebben érvényesül (affectus vehementiores), csak úgy lehet hatásos, ha maga a megalkotott szöveg gyönyörködtetni, megindítani képes.⁴⁵⁵ Ehhez viszont az amplificatio

⁴⁵³ Keckermann az igemagyarázatra kiválasztott textusok három fajtáját említi, a *didacticust*, a *practicust* és a *mixtust*. Ez utóbbi értelmezésére azonban nem tért ki. *Estque vel didacticus, vel practicus; vel denique mixtus. Didacticus est, qui ex primario suo scopo tantum ad noticiam est comparatus, ita ut doceat de certo aliquo articulo fidei, seu capite sacrae theologiae ut de persona vel officio Christi, de fide, de sacramentis etc.* „A textus vagy oktató, vagy gyakorlati célú, vagy pedig ezek keveréke. Az oktató célú az, amelyik fő célja szerint az ismeretekre alkalmas, avégett, hogy valamilyen hittételről, a szent teológia főelvéről tanítson, vagy Krisztus személyéről és szolgálatáról, vagy a hitről és a szentségekről stb.” KECKERMANN Bartholomaeus, *Rhetoricae Ecclesiasticae Libri Duo*, Hanniviae, 1604, 48–49. – A *Rhetorica ecclesiastica* szónoki elveinek elemzése: IMRE Mihály: Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából, szerk. IMRE Mihály, Csokonai Könyvtár Források 5, Debrecen, 2000. 433–440.

⁴⁵⁴ *Caeterum inventionis textualis partes sunt quinque. 1. Praecognitio textus, 2. Partitio et propositio, 3. Explicatio verborum, 4. Amplificatio, 5. Applicatio.* KECKERMANN, i.m.. 44.

⁴⁵⁵ *Sicut spiritus animales et vitales per totum corpus sparguntur: ita etiam affectus leniores spargendi sunt per totam contionem; sic tamen, ut ad vehementiores affectus paulatim descendatur, praemissis prius argumentis, quibus animus auditorum praeparetur.... Vehementiores affectus nec nimis saepe moveantur, nec etiam nimis diu auditores iis detineantur, sed cum hi sunt attentissimi, tum contionator ebrumpat... Perinet ad affectum motum*

olyan elocutiós eszközeire van szüksége a prédikátornak, amelyeket a klasszikus retorika alkalmaz. Ezek azonban az exegézis gyakorlatától idegenek, és ezért átformálják a prédikáció nyelvét, szerkezetét, a summák, az ususok és doctrinák rendszerét. Erre a változásra a prédikáció előadásának körülménye, a nagy nyilvánosság és az orációval ékesített ünnepi alkalom készítette a hitszónokot.

Nyilvánvalóvá válik ez, ha összevetjük Milotai Nyilas Istvánnak a „palotában”, tehát a Gellényi-ház ebédlő termében május tizennegyedikén és huszadikán elmondott két prédikációját azzal, amit a háztól való búcsúztatás alkalmával május huszonnegyedikén a „kapu közben” hirdetett, sőt, ha még emellé az ott elhangzott orációt, Geleji Katona gyászbeszédét is melléállítjuk. Az első két prédikáció megtartotta „az közönséges szokot tanításnak rendit”, az exordiumot, summát, particiót, a felosztott részekhez külön szabott explicatiót, doctrinát, usust, és végül az applicatiót, tehát az igemagyarázat didaktikus szerkezetét. Ennek oka az, hogy ezeket szűkebb körben és az orációt nélkülöző szertarason mondta el.

A május huszonharmadikán azonban a gyászolók nagy nyilvánosság előtt, latin szónoklattal, gyászversekkel ékesített ünnepi alkalmon prédikált. Már a textusválasztása olyan lehetőségek felé nyitotta meg a prédikációt, amelyek a *genus demonstrativum*-ban, a dicsérő beszéd műfajában valósíthatók meg. A textus a példabeszédek 31. részének 30 – 31. versei. „Csalárd az kedv, és héában való az szépség: az Isten felő Asszonyiállat dicsirtetik. Adgyatok ő néki az ő kezének gyumolcséból, és dicsirietek az ő cselekedetit az kapukban.” A példabeszédek említett része magában a Szentírásban is a derék asszony laudációja, tehát ez is lehetőséget adott Milotainak arra, hogy az igemagyarázatban dicsérőbeszéddé formálja.

A textust téziszként alkalmazva, általános értelemben szól az „asszonyi állatról”, és az ige első része alapján minden erényét az istenfélelemből vezeti le. „Az igaz isteni felelem az Istennek szeretetiből tiszteletiből és huségéből származik.” Az Isten iránti szeretet, pedig Isten ismeretéből, amely „igazán es Udvességesen csak az Anyaszentegyházban” valósulhat meg. Ez a szeretet az emberek egymás közötti szeretetének indító oka. „Ha tiszteled az Istent, ő is tisztel tégedet, ha pedig az Isten tisztel, kicsoda volna az, ki tégedet nem tisztelne, félne,

delectatio. „Miként az éltető lélek szétszóródva oszlik el a testben, úgy kell eloszlania a szelídebb érzelmeknek az egész prédikációban, úgy azonban, hogy a hevesebb érzelmek számára az érvek előrebocsátásával mélyüljön el, amelyek erre felkészítették a hallgatók lelkét... A hevesebb érzelmek ne túl gyakran indítsák meg a lelket, és ne is túl sokáig hassanak, hanem csak akkor ragadja meg velük a hallgatóságot a prédikátor, amikor ez a legélénkebben figyel... A gyönyörködtetés az érzelmek keltésére vonatkozik.” *U.o.* 57– 58.

szeretne?” Nem nehéz felismerni, hogy itt a *pietas*oknak, kegyességeknek azt a rendszerét építi fel Milotai, amely az utána következő Geleji szónoklatának is a fundamentuma.

Az ige második részének magyarázatában részletezi azokat az erényeket, amelyekért a textus kínálta tézis általánosságában említett asszonyt megilleti a dicséret „a kapukban”. Ezek az erények a *pietas oeconomica* körébe tartoznak: a háznépéről, cselédekről való gondoskodás, a házastársi hűség és szeretet, a házimunkák elvégzése. Mindezekért tehát az asszonyt dicsérettel kell illetni, mert ettől való megfosztása „nem egyéb hanem az hirébe nevébe meg Őlni es ragalmazó nyelvel temetni”.

A hírnév kegyeletes megőrzésének említésével Milotai az igemagyarázat általános érvényű megállapításaiból áttér az applikáció meghatározott beszédtemájára, és mindazt, amit eddig az ige kapcsán téziszként említett, itt hypothesizsként alkalmazza. Az úrnő egyértelmű dicséretéről van tehát szó. Ezt azzal is hangsúlyozta, hogy megszólítja őt, végig, mintha jelen lenne, második személyben szól hozzá, és az ígére utalva, a dicséretmondás valóságos helyét is megnevezi. „No azért te is Felséges Asszonyunk, itt ez háznak kapuiában ved el en tőlem az te erdemlet dicseretedet.” A dicséreteket is a „te valál, ki..., te valál amaz...”anaphorákkal kezdi. Az úrnő dicséretét épp úgy, mint az igemagyarázatban az istenfélő asszonyét, a *pietas religiosa* és *oeconomica*, a vallásos és a családi kegyesség körében érvényesíti. Ezek a Szentige hallgatása, az imádságos buzgóság, a mértékletesség, az egyház számára hasznos ifjak taníttatása, a házastársi hűség, a háznépére, cselédeire való gondviselés.

A prédikátor a *quaestio infinita* és *finita* analógiájával érte el, hogy az a dicséret, amit a textusra hivatkozva általános és kétségtelen igazságként kimondott, itt a nagyasszony laudációjában hasonló kétségtelen igazságként érvényesülhessen. Így valójában az igemagyarázatot formálta a dicsérőbeszéd részévé azáltal, hogy a prédikáció záró részét a megszokotthoz képest aránytalanul terjedelmesebbre szabta. Ezzel azt érte el, hogy az ott téziszként bemutatott tökéletes ideának beteljesítőjeként, megvalósítójaként mutathatta be úrnőjét.

Ennek a szövegrésznek izokolonokkal súlyosan terhelt, ám igen hatásos mondataiban szabadon érvényesülhettek a bővítésnek mindazon eszközei, amelyek az oráció díszét az érzelmekeltés, a megrendítés eszközét jelentették – mint említettük – az anaphora, a halmozás, a megszemélyesítés.⁴⁵⁶ Mindezek az udvari prédikáció emelkedett szólását, hangvételét eredményezték.

⁴⁵⁶ Néhány példa: „Te valal, kit az te Istenedhez való nagy szeretettedet ebben az nagy királyi felseggel, gazdagsággal és ertekkel tündöklő méltóságban is soha az nagy Isteni felelemnek kegyességnek és szelíd

Nemcsak a prédikáció igazodott a szónoklathoz, hanem a latinul szónoklók is gyakran alkalmazták a bölcsmondások közt a Biblia igéit. Geleji Katona István, Milotai prédikációját követő beszédében szintén a bibliai hősnők példáinak említésével tagolta a szónoki beszéd részeit. Sőt a bibliai helyeket rejtett utalásokkal hívta elő az ezeket ismerők számára. Például Károlyi Zsuzsanna vallásos kegyességének bemutatásakor Péter apostol első levelének harmadik rész 3-4. verseire utalt, a kegyes jócselekedeteinek említésekor használt „szerte az utak kerítései, kereszteződései” kifejezéssel pedig – miként a beszéd elemzésében említettük – a Lukács evangélium 14. rész 23. versét idézte fel.⁴⁵⁷

Keckermann szerint tehát a *textus practicus*ra épülő prédikáció leginkább a *iudiciale* vagy a *deliberativum* genusához hasonló módon valósul meg. A *Halotti Pompában* azok az igehirdetések, amelyek megtartották a prédikáció szerkezetét, ugyanúgy érvelő beszédek, mint a latin szónoklatok közt a *consolatio*k. Az igemagyarázat alapján ugyanúgy paradoxonokat bizonyítanak, ugyanazzal a céllal, mint ezek. Például Milotainak a test koporsóba tételekor előadott első igehirdetése Ézs 54,7 alapján például azt, hogy Isten kezéből származnak az életet sújtó csapások, de ezekből az isteni gondviselés és irgalom nyújt szabadulást. Az igemagyarázat célja maga a *consolatio*, tehát a vigasztalás, a halál abszurdításának elfogadtatása, a prédikációs szerkezet pedig az érvelés eszköze.

Az ige felosztása jelenti a propozíciót, amely meghatározza az igemagyarázat szerkezetét, tartalmát is. A prédikátor az ige részeinek kifejtése során az *explicatio*ban egy általános érvényű erkölcsi vagy teológiai igazságot közöl. Milotai az említett paradoxon kapcsán azt, hogy az Istentől elszenvedett csapások és így a halál is a bűn következményei az emberen, az Úr azonban nem fordult el véglegesen az embertől, hanem megkönyörül rajta, erőn felül nem hagyja őt kísérteni. A tanúságban a prédikátor ezekből az általános érvényű megállapításokból von le a valóságos és egyedi helyzetre vonatkozó következtetéseket, erkölcsi tanácsokat,

alázatosságnak határából ki nem vehete, ki ez világot meg unván csak oda az te Istenedhez ajetozol vala. Te valal az, ki az te Istenednek beszédet szent igejeből mindeneknek, nem csak követendő példaiokra, de nagy álmekodasokra oly figyelmes füllel es es aitasos buzgo szivel halgatod vala, hogy az te szemeid ahoz valo nagy szeretetedert, az könyhullatastul soha nem szaradnak vala.... O Istennek szerelmes szolgálóia! O minden aszonyoknak félnő szövetneke! Ved ez kapuban érdemlet dicséretedet. Mert bizony te valál amaz gyengededden folyo viz mellet az Istennek idvősséges igeiealtal ültettetet, Istent ül és a Szent Keresztség által be plantaltatott, és a Szent Léleknek ereie által jo gyümölcs termő földellő fa, ki az te kezedenk földellő again, Istenednek kedves jo izü gyümölcsöketteremtesz vala.” RMNY 1306, 88– 89.

⁴⁵⁷ *Dicam verbo, omnem suum ornatum in interioribus animi dotibus, non in externo vestium luxu, philtro vel vultus medicamine.* „Kimondom egyenes szóval: minden ékességét lelkének mélyéről eredő adományokba helyezte és nem a fényes ruhák felszínes ragyogásába, a csábítás bájitalába, tehát az arc ékítő szereibe.” RMNY 1307, 33-34. A bibliai hely: „A kinek ékessége ne legyen külső, hajuknak fonogatásából és aranyak felrakásából vagy öltözékek felvevéséből való; Hanem a szívnek elrejtett embere, a szelíd és csendes lélek romolhatatlanságával, a mi igen becses az Isten előtt.” 1 Pét. 3,3-4.

melyeket példák és bölcsmondások érveivel indokol. Milotai azt a következtetést vonja le, hogy a bajok a számunkra Isten kezéből erednek, Ő azonban csak erőnk szerint hagy minket kísérteni. Ezek a következtetések és tanácsok pedig a hasznokban szintén érvekkel erősítve, hipotézisként felszólítássá, buzdítássá formálva, érvényesülnek a hallgatóságoz szóló imperatívuszokban: „Az nyavalyak alatt ne békételenkedgyünk, ne zugolodgyunk, kétségben ne essünk, hanem....az Úrban reméljünk! „

A prédikáció sikere abban áll, hogy ezt a tanácsot vagy buzdítást a lelkész mennyire meggyőzően tudja közölni. Az emellett való érvelésben van szükség a bővítésre, az igei vagy klasszikus locusokra, illetve a szent vagy világi históriákra. A klasszikus szentenciákat rendszerint követik, vagy közrefogják a bibliai helyek. E kétfajta citátum az érvelés szempontjából egyenértékű, sőt a pogányok igazsága egy *a minori* típusú *comparatióval* még erősebb és hatásosabb is lehet, mint a pusztán bibliai hely.

Az applikációban, amely rend szerint a második rész haszna szokott lenni, ennek érvényességi körét szűkítik le méginkább az elhunyt Úrnő dicséretére. Az érzelmi hatáskeltés meggyőző szerepe itt abban áll, hogy a hallgatóval elhitessék azt, mindaz, ami az igemagyarázat során általában megfogalmazódott, az az applikációban végzett dicséretben leginkább az elhunyt Úrnőre érvényes, mivel ő a legtökéletesebb beteljesítője a hasznokban megfogalmazott életszabálynak. Ennek elhitéseben a legfontosabb eszköz a szónoki eszközökkel, – Milotainál az anaforikus és halmozásokkal bővített mondatokkal – végzett érzelemkeltés, a halott iránti részvét felkeltése, a veszteség fájdalmának felidézése, illetve a hasznokban megfogalmazott életszabály értelmében való vigasztalás.

Ha ezzel összevetjük a szónoklat műfajában végzett consolatiókat – Kemény János, Balai Mihály beszédeit, Csulai György, Bethlen Péter szónoklatát, hogy csak néhányat említsek –, azt láthatjuk, hogy ezek proposíciója is – egyedül Bojti jól felépített beszédének kivételével – általános beszédtemákat jelöl ki bizonyításra, és maga az érvelés is megmarad ebben. A valóságos helyzetre értelmezés ezekben is a prédikációk ususaihoz, hasonló adhortációkban vagy laudációkban jut érvényre, amelyeket a beszédzárások tartalmazzanak. Végeredményben a *Halotti Pompa* prédikációi és az *Exequiarum* gyászszónoklatai is alkalmi beszédek, és ez az előzőeknek sajátos, az utóbbiaknak pedig természetes vonása, és ez az eddig taglalt közös jegyek legfőbb oka és eredője.

A két kötet, amely megőrizte a feledékeny utókor emlékezetének Károlyi Zsuzsanna temetését, a pompát, amely a gyászt ünnepelte, formájában, szedésében, az *Exequiarum* iniciáléival, a *Praefatiót* lezáró két kis fametszettel, a lapdíszekkel épp oly szép és kivételes alkotása a korabeli könyvművészetnek, mint amilyen kivételesen sokszínű a humanista

műveltséggel ragyogó tartalmában. A mai kor életbe temetkező embere számára talán érthetetlen a halálnak, gyásznak az effajta ünneplése, a jelenvaló világ mulandóságának, és az örökkévalóságba emelkedésnek ez az ékesszavú bizonyossága. Az ember, noha életének színpada változó, sorsára nézve mégis változatlan, – tantundem licet fortunae – marad a pheretrum s a fekete szekér. Ezek a beszédek, igehirdetések mégis az életről szólnak, melynek csak kezdete a mulandóság.

Irodalomjegyzék

FORRÁSOK

Ahol az auctorszövegek forrását nem jelöltem, ott a *PHI Workplace* szövegbázisát használtam fel.

ALVINCZI Péter *Magyarország panaszainak megoltalmazása*, a címadó politikai „röplapot” fordította, kiad. vál. jegyz. tan. HELTAI János, Bp. Európa, 1989.

APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek változása*, Szépirodalmi, Bp., 1987.

AUGUSTINUS, *De civitate Dei X. Lib.*, <http://www.thelatinlibrary.com/classics.html>

Bethlen Gábornak és nejének, Károlyi Zsuzsannának levelezése, Történelmi Tár, 1879, közli SZABÓ Károly, 201–218.

BETHLEN Gábor *Levelek*, vál., előszó, szerk. SEBESTYÉN Mihály, Kriterion, Bukarest, 1980.

Bethlen Gábor krónikásai, vál., szerk., jegyz., előszó MAKAI László, Bp., Gondolat, 1980.

Bethlen István Gubernátor levele a Szász Universitashoz, Gyulafehérvár jún 5-kén 1622, Felső Magyar-Országai Minerva Negyedik Esztendei Folyamat IV^{dik} Negyed Kassa, 1828.

BOD Péter, *Hungarus Tymbaules*, Enyed, 1764.

J. C. ENGEL, *Monumenta Hungarica*, Bécs, 1809.

CICERO, *Brutus*

CICERO, *De Inventione*

CICERO, *Tusculanae Disputationes*

CICERO *Filozófiai műveiből, Somnium Scipionis, Cato maior de senectute*, kiad, bev, jegyz, LESSI Viktor, Bp., 1967, (Auctores Latini II.)

CICERO, *De signis*, kiad, bev, jegyz, HAVAS László, Bp., 1968, (Auctores Latini IV.)

CICERO, *De officiis*

CICERO, *De natura Deorum*,

CICERO *Válogatott művei*, vál., utószó HAVAS László, Bp., Európa, 1987.

Marcus Tullius CICERO, *Az istenek természete*, ford. HAVAS László Bp., Helikon, 1985 (Prométheusz Könyvek, 9.)

CLAUDIANUS, *Panegyricus dictus Olybrio et Probino consulibus*

Exequiae principales az az Halotti pompa RMK I. 539. RMNy: 1306.

Exequiarum Coeremonialium RMK II. 428. RMNy 307.

Erdélyi Országgyűlési Emlékek, Szerk. SZILÁGYI Sándor Bp., 1882.

EURIPIDÉSZ *Összes drámái*, Európa, Bp., 1984.

GELEJI KATONA István, *Váltság Titka*, I. Várad, 1645. RMK I. 779.

GELEJI KATONA István, *Praeconium Evangelicum*, Gyulafehérvár, 1638.

A gyulafehérvári humanista költészet antológiája: Költők virágoskertje, vál., szerk., jegyz., utószó TÓTH István, Bp., Accordia, 2001 (HAGYOMÁNYŐRZŐ könyvek, 1.)

Háportoni Forró Pál kisebb versei, Appendix I., vál., szerk. MONOK István = HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándonak macedonok királyának viseltetett dolgairól íratott históriája*, jegyz., utószó MONOK István, a fakszimile szövegét közléteszi KÖSZEGHY Péter, Bp., 1988 (Hungarica Antiqua 18)

HÉRODOTOSZ, *A görög perzsa háború*, Európa, Bibliotheca classica, Bp., 1989.

HOMÉRII, *Odysea*, ed. Guilelmus DINDORF, Lipsiae in aedibus B.G. Teubnerini MCMXII.

HOMÉROSZ, *Odüsszeia*, ford. DEVECSERI Gábor, Szépirodalmi, Bp., 1976.

HOMÉROSZ, *Iliász*, ford. DEVECSERI Gábor, Szépirodalmi, Bp., 1984.

HORATIUS, *Ódák és epodoszok*, kiad, bev, jegyz, BORZSÁK István, Bp., 1975, (Auctores Latini XVIII.)

Quintus HORATIUS Flaccus, *Epistlae*, kiad, bev, jegyz, BORZSÁK István, Bp., 1969, (Auctores Latini X.)

ISIDORI Hispalensis Episcopi, *Etymologiarum sive Originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay, Oxford 1911.

ISIDORI Hispalensis, *Sententiae*, ed. Pierre Cazier, Turnholt 1998.

KEMÉNY János *Önéletírása* = *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, Magyar remekírók, Bp. 1980.

T. LIVIUS, *Ab urbe condita Szemelvények az I – II és a XXI – XXII, könyvből*, kiad, bev, jegyz, NAGY Ferenc, Bp., 1967, (Auctores Latini III.)

Marcus Annaeus LUCANUS, *Pharsalia*

Philippi MELANTHONIS, *Epigrammatum libri sex, Liber primus*, Wittenberg, haeredes Iohannis Cratonis, 1579.

MILOTAI Nyilas István, *AGENDA*, Debrecen, 1634. RMNY 1576.

P. OVIDII, Nasonis, *Epistulae Heroidum*

P. OVIDII, Nasonis, *Metamorphoses*, ed. Johannes SIEBELIS, Leipzig, Teubner, 1858.

P. OVIDII, Nasonis, *Epistulae ex Ponto*

Janus PANNONIUS, *Összes munkái*, kiad, szerk., jegyz., utószó, V. KOVÁCS István, Tankönyvkiadó, Bp., 1987.

PATAKI FÜSÜS János. *Királyoknak tüköre*, Bártfa, 1626. RMNY 1347.

C. PLINIUS Caecilius Secundus, *Naturalis Historia*

C. PLINIUS Caecilius Secundus *Epistularum libri*

QUINTILIANUS, *Declamationes Maiores*

QUINTILIANUS, *Institutiones*

SENECA, *Thyastés*

SERVII Grammatici, *In Vergilii Aeneidos librorum I - XII commentarii*

Gaius SUETONIUS Tranquillus, *A caesarok élete*, Európa, Bp., 1984.

L. Antonii SZEREDAY, *Collectio continens tabulas vetustorum ac recentiorum monumentorum, quae in templo Alba-olim Juliensi, nunc Caroliensi in Transsilvania sunt, fueruntque locata*, A. Carolinae, 1791.

SZILVÁSI K Márton, *Disputatio phisica de Coelo, quam Deo*, Marpurgii Cattorum ex officina Ropdolphi Huntwelckeri Anno MDCXIX.

P Cornelius TACITUS, *Annales*, kiad, bev, jegyz, BORZSÁK István, Bp., 1970, (Auctores Latini III.)

VERGILIUS, *Aeneis*, kiad, szerk, ADAMIK Tamás, bev. ADAMIK Tamás, BOLLÓK János jegyz., ADAMIK Tamás, B. RÉVÉSZ Mária, BOLLÓK János, Bp., 1988, (Auctores Latini XXI– XXII.)

VERGILIUS, *Aeneis*, ford. KARTAL Zsuzsa, Bp., 1995, (Eötvös Klasszikusok 2.)

VERGILII, *Eclogae*, kiad, bev, jegyz, HAVAS László, Bp., 1971, (Auctores Latini XIV.)

SZAKIRODALOM

ARISTOTELIS *Ethica Nicomachea*, Lipsiae, in aed. Teubneri, 1912.

ARISZTOTELÉSZ *Rétorika*, Bp., Gondolat, 1982, 46.

BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., 1958.

BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom* = B. I., *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976. 168–185.

BÁN Imre *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI-XVIII. Században* Bp., 1971. 51-61. Irodalomtörténeti füzetek 72.)

BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, Univertsitas, 1998.

BARTONIEK Emma, *A XVI – XVII. század magyarországi történetírásának történetéből*, Bp., 1975.

BODROGI János, *Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony*, Nagy-Enyed, 1899.

BORZSÁK István, *A síró Xerxész* = B. I., *Dragma*, 1994, Telosz Kiadó, 20–29.

Matheus DRESSERUS, *A retorika négy könyve*, fordította NÉMETH Béla, = *Retorikák a reformáció korából*, vál., szerk., jegyz., utószó IMRE Mihály, Debrecen, 2000. 87–130.

Des. ERASMI Roterod. *Apophthegmatum libri octo, Editio novissima*, Amstelodami, MDCLXXI.

FEKETE Mihály, *Bethlen Gáborné temetése*, Erdélyi Protestáns Közlemények 1871. 63– 65, 73–74, 80–82, 90–91, 102–103.

FEKETE Csaba, *Az Öreg Gradual Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya = Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*, szerk. A. MOLNÁR Ferenc és M. NAGY Ilona, Debrecen 2003. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár, Kiadványok 4.) 207–355.

GÁL Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése*, Theológiai Szemle, 1939., 3–34, 51–178.

Galileo GALILEI, *Sidereus nuntius*, Velence, 1610, editio princeps – <http://www.thelatinlibrary.com/galileo/galileo.sid.html>

HARGITTAY Emil, *Gloria, fama, litteratura: az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben*, Budapest 2001. 50. o. (Historia Litteraria 10.)

HEREPEI János *Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez* I. Bp. Szeged 1965.

HORN Ildikó, *Ismeretlen temetési rendtartások a 16-17. századból*, ItK, 1998, 763. SZÁDECZKY Lajos, *Az Apafiak sírboltja és hamvai*, Századok 1909, 760–772.

IMRE Mihály *Nemzeti önszemlélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben*, ItK 1987 – 1988. 1-2. sz.

IMRE Mihály: *Melanchton retorikájától Buzinkai Mihályig = Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Csokonai Könyvtár Források 5, Debrecen, 2000. 399–452.

KARASSZON Dezső, *Synopsis Gradualis. A gregorián ének és a magyar református istentisztelet = Egyház és művelődés, Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI-XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond, FEKETE Csaba, BERECHZI Lajos. Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2000. 139–206

Bartholomaeus KECKERMANN, *A retorika rendszere*, fordította RESTÁS Attila, = *Retorikák a reformáció korából*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, 2000, (Csokonai Könyvtár, Források, 5.) 187–260.

Bartholomaeus KECKERMANN, *Rhetorica Ecclesiastica*, Hannoviae, 1604.

KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp. 1998. (Historia Litteraria 5.)

KOLOZSVÁRI József *Adattár = A Kolozsvári Református Kollégium évkönyve*, Kolozsvár, 2004.

KOVÁCS András, *Pecsétek vallomása*, Korunk III. S. 12/2001/7. 27–37.

KOVÁCS András, „*Simulált is szegény fejedelem az religio dolgában*” Bethlen Gábor fejedelem gyulafehérvári szószék és orgonarendeléséről = *A magyar művelődés és a kereszténység Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság Budapest Szeged 1998.* 689–697.

Joseph LANGII, *Novissima Polyanthea in libros XX dispertita*, Frankfurt, 1603.

Philippus MELANCHTON, *Elementorum Rhetorices libri II. Corpus Reformatorum, Melanchtoni opera*, edidit Carolus Bretschneider, Halle, 1834.

MONOK István, *Háportoni Forró Pál és művei = Háportoni Forró Pál kisebb versei*, Appendix I., vál, szerk, MONOK István = HÁPORTONI FORRÓ Pál, *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak macedonok királyának viseltetett dolgairól íratott históriája*, jegyz., utószó MONOK István, a fakszimile szövegét közzéteszi KŐSZEGHY Péter, Bp., 1988 (Hungarica Antiqua 18.

NAGY Iván, *Magyarország családai*, Pest, 1860.

NAGY László *Tündérváros fejedelme*, Bp., Zrínyi, 1988.

PÉCSELY KIRÁLY Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben*, fordította MIKÓ Gyula = *Retorikák a reformáció korából* szerk. IMRE Mihály Debrecen 2000., 265–334

SBANSKI Stanislaus, *Decades tres ZETEMATON politicorum sub praesidio Christophori Jungnitii Heidelbergiae*, 1619.

Iulius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem ad Sylvum filium*, Lugduni, apud Antonium Vincentinum, 1561.

SOMOGYVÁRY Gyula *Protestáns gyászbeszédok Magyarországon a 17. század első harmadában* Sárospataki Füzetek U.F. 6. 2002 / 2, 26–44.

SZABÓ Péter, *Végtisztesség*, Bp., 1989.

SZÁDECZKY Lajos, *Az Apafiak sírboltja és hamvai*, Századok, 1909. 185–202, 273–280.

SZILÁGYI Sándor, *I. Rákóczy György*, Bp. 1893.

SZILÁGYI Sándor *Bethlen Gábor és a kassai pap*, Budapest, 1881.

SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor síremléke és alapítványai*, Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből, 11. Bp., 1884. 689–697.

SZINNYEI Magyar tájszótár, Bp., Nap Kiadó, 2003.

SZEKFŰ Gyula *Bethlen Gábor*, Helikon, Bp., 1983.

TAKÁCS Béla, *A Szent Mihály lova*, Reformátusok Lapja, 1979.

TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., Gondolat, 1978.

DIVI THOMAE AQUINATIS: *Summa Theologica Secunda Secundae Partis*, Romae - Tornaci – Parisiis 1897.

VOSSIUS, *Rhetorica contracta*, Claudiopolis, MDCXCVI

VOSSIUS, *Oratoriarum Institutionum libri sex*, Frankfurt, 1616.

ÖSSZEFOGLALÓ

A két kötetet, az *Exequiarum Coeremonialium libri* és az *Exequiae Principales az az Halotti Pompa* 1624-ben jelent meg Gyulafehérváron, és Bethlen Gábor hitvesének, Károlyi Zsuzsannának a temetésén elmondott latin és magyar gyászbeszédeket, gyászverseket tartalmazza.

A disszertáció a temetéseken elhangzott latin beszédeket és verseket a magyar prédikációkkal együtt mutatja be, és ezeket az események menetébe illeszti. Elemzi egymáshoz való viszonyukat, hatásukat. Részletes szövegelemzéssel feltárja egy-egy laudáció szónoki eszközeit, a bennük érvényesülő dicséret értékrendjét, kapcsolatát a korabeli retorikai elméletekkel

Az értekezés három fő részre oszlik. Az első Bojti Veres Gáspárnak az *Exequiarum Coeremonialium*ot bevezető *Praefatió*ját és a temetés eseményeit előadó szerzői szövegeit elemezi. Bemutatja azokat a szerkesztői elveket, célokat, amelyek Bojtit a kötet összeállításában vezették. A kötet szerkesztőjének, Bojti Veres Gáspárnak eredeti szándéka a megvalósultnál nagyobb szabású, terjedelmesebb szövegű vállalkozás volt. Ez az elképzelés az idő szorítása miatt azonban nem valósulhatott meg teljesen

A *Praefatio* szerkezete a három kegyesség közhelyére épül. Ezek a *pietas religiosa*, *pietas oeconomica* és a *pietas politica*. Bojti veres Gáspár a „*Summa Theologiae*”-nak, Aquinói Tamás művének a fogalmait vette át. Aquinoi Tamás szerint a „vallás, kegyesség, tiszteletadás” (*religio, pietas, observantia*) hármas erénye a nem egyenlők viszonyában jön létre.

Bojti ezeknek a fogalmaknak az értelmezését módosította, bibliai és görög-római példázatokkal kibővítette. A *pietas* fogalmát a „familiaritás” jelentésében alkalmazta, amelynek lényege a kölcsönös viszony. Így az ő kegyesség fogalmában a szeretet, a jóindulat viszonzása, kölcsönössége érvényesül. A jó uralkodó ezért nem ura, hanem atyja a népének, és kormányzása az isteni akarat érvényesítése. Mindez a nemzeti uralkodó eszményének felel meg, de Bojti szövege nem ezt az államelméleti értelmezést, hanem a hálaadás gesztusát emelte ki. Ez a hála

készítette Bojti szerint a fejedelmet hitvese emlékének megörökítésére, a könyv szerkesztőjét pedig fejedelme iránti hűségre.

A szerzői szövegekben bemutatott események mozgatója a hirtelen változó szerencse. A szerencse változására a gyenge lélek kétségbeeséssel válaszol. Ezt jelenítette meg Bojti a fejedelemasszony halála miatt kétségbeesett asszonysereg túlzó leírásában. Az események főszereplőinek, Bethlennek és Károlyi Zsuzsannának az eszményítésére is ez a sztoikus világértelmezés szolgál. Csak a bölcsnek, vagy a hősnek a tűréssel és az állhatatossággal (*patientia, constantia*) felvértezett lelke képes a *fortuna* változásain úrrá lenni, azt elviselhetővé tenni, mivel felismerte benne a dolgokat egyensúlyban tartó világtörvényt, a dolgokat igazgató és elrendező isteni akaratot.

A második rész a temetés történéseit, szertartásait rekonstruálja, és az ott előadott prédikációkat és szónoklatokat, gyászverseket az események folyamatába helyezi, és előadásuk sorrendjében ismerteti. Felidézi a szövegek háttérében álló valóságot, bemutatja Károlyi Zsuzsanna halálának életrajzi részleteit. Ennek valósága adta a dicséreteknek, különösen Geleji két szónoklatának témáját. Szó van a fejezetben a szertartások előkészületeiről, menetéről, eszközeiről.

Ezekkel együtt ismerteti a szónoklatok, latin gyászversek tartalmát, elemzi sajátos vonásait, szerkezetét, úgy amint azok a szertartások sorrendjében elhangoztak. Megfigyelhető, hogy a klasszikus retorikai eszközök, melyek igen alkalmasak a meggyőzésre és az érzelemkeltésre, arányaiban megváltoztatták a prédikáció eredeti szerkezetét, és a tanító beszédből, (*didascalicon*) a másik műfaj, a dicsérőbeszéd, (*laudáció*) és a meggyőző beszéd, (*deliberativum*) felé tolják el.

A gyászversek a görög-római mitológia istenítő eszközével mutatják be Károlyi Zsuzsanna halhatatlanságát. Szerkezetük azonos: az Olympus antik istenei, vagy a múzsák az úrnő erényeit dicsérik, és sorsát elsíratják, majd az égbe emelik őt.

A harmadik fő rész Geleji Katona István két latin szónoklatának elemzését tartalmazza. Ezt Geleji retorikai elveinek bemutatása vezeti be. Szó van itt a gyászbeszéd műfajának, a demonstrativumnak a sajátosságairól, eszközeiről Melancton és Vossius retorikája alapján. Mindketten az affectust, az érzelmi hatás keltését emelik ki e beszédnem céljaként.

A második beszéd elemzésének bevezetése azokat a szövegeket, verseket és beszédeket elemzi, amelyek meghatározták Geleji beszédének hangvételt. Választ kapunk ebben arra, mi készítette t, hogy a latin gyászbeszéd meg szokott

közhelyeitől ennyire eltérő megoldást alkalmazzon. Geleji ugyanis a Nappal és az ekliptikával hasonlította össze a fejedelemasszony sorsát és a Nap bemutatására építette a beszédét. Ebben a geocentrikus világkép érvényesült, amelyben a Nap a kilenc bolygó közepén, az ötödik helyen áll.

A beszéd a szóképeivel, a csillagászati ismeretek tudományos igényű részletezésével erőteljesen eltér a gyászbeszédek jellegzetességeitől. Ezeknek az eltéréseknek az oka az, hogy a szónok hallgatóságának érzelmeire kívánt hatni. Ezért választotta a lehető legnagyobb comparatiós tárgyat, a Napot.

A disszertáció összefoglaló zárófejezetében a halotti prédikáció és szónoklat sajátos kapcsolatáról van szó, amelyet céljuk és előadásmódjuk közössége teremtett. Ezt Keckermann *Rhetorica Ecclesiastica*jának erre vonatkozó részeivel, és Milotai Nyilas István dicsérőbeszéd szerepű prédikációjának elemzésével mutatja be a disszertáció.

Funeral Sermons of the *Exequiae Principales* and the *Exequiarium Coeremonialium Libri*

The dissertation surveys two books, the *Exequiarium Coeremonialium Libri* and the *Exequiae Principales*. The two volumes were published in Gyulafehérvár in 1624. They contain the funeral sermons and poems recited in 1622, at the funeral of the late Zsuzsanna Károlyi, wife of Prince Gábor Bethlen. This thesis presents the Latin speeches and poems of the funeral along with the Hungarian sermons and shows them in the flow of events, analysing their relationship, the rhetorical methods they use, and their relatedness to the rhetorical theories of the early 17th century.

The study is divided into three main parts. The first part examines the introductory *Praefatio* of the *Exequiarium Coeremonialium* and Gáspár Bojti Veres's authorial texts relating to the events of the funeral. The thesis here describes the rhetorical principles and aims, which led Bojti in during the compilation of the volume. The editor originally intended to publish a more comprehensive text than the one finally realised. In the shortage of time his aim could not fully materialise.

The structure of the *Praefatio* is based on the commonplace of the three piety, namely *pietas religiosa*, *pietas oeconomica*, and *pietas politica*. Gáspár Bojti Veres used the concepts of Thomas Aquinas's *Summa Theologiae*. According to Thomas Aquinas, the threefold virtue of "religion, piety, observance" (*religio, pietas, observantia*) is established in the relationship of unequal partners.

Bojti modified the definition of these concepts and used the concept of *pietas* in the meaning of "familiarity", the essence of which is a mutually good relationship. Consequently under the concept of piety he meant love, return of benevolence, and mutuality. The good prince is not the lord, but rather the father of his nation, thus in his government the divine will is asserted. His interpretation suits the ideal of the national monarch. However, Bojti

emphasised the act of the expression of gratitude. This gratitude inclined the prince to record the memory of his late wife, and it inclined the editor of the book to remain loyal to the prince, according to Bojti's text.

The inducing force behind the events described in the authorial text is the sudden changes of fortune. The soul answers to the changes of fortune with desperation. Bojti presented this topic with the overemphasised description of the disconsolate women who lost heart as a result of the death of the prince's wife. With his stoic interpretation he serves the idealisation of the two main characters of the events, Prince Gábor Bethlen and Zsuzsanna Károlyi. Only the wise or the heroic soul can overcome the changes of fortune, armoured with patience and constancy, since he/she recognises the balancing divine power in the changes.

The second part of the thesis reconstructs the events and the ceremony of the funeral, reviewing the sermons, speeches, and funeral poems in the order of their performance. It recollects the real circumstances behind the texts, presenting the biographical details of the death of Zsuzsanna Károlyi. These circumstances served as the topic of the praises, especially the two speeches of István Geleji Katona. This chapter deals with the preparations, the ceremony itself, and the rhetorical methods used during the funeral.

The chapter also surveys the content, features, and structure of the sermons, Latin speeches, and funeral poems. The proportion of the classical rhetorical methods which are apt to convince and evoke emotions was changed and thus the sermon turned into a new direction from the original structure of a *didascalicon* into a *laudatio* and a *deliberativum*. The funeral poems present Zsuzsanna Károlyi's immortality using the figures from the ancient Graeco-Roman mythology. Their structure is similar, the Olympic gods or the muses praise the lady, lamenting her fate before her apotheosis.

The third part contains the detailed rhetorical analysis of Geleji Katona's two Latin-language speeches with an introduction about the rhetorical principles of Geleji Katona. The introduction deals with the distinctive features of the *demonstrativum*, the funeral sermon, based on the rhetoric of Melanchton and Vossius. Both authors highlight the *affectus* as the aim of the *genus* of the sermon.

The analysis of the second sermon compares the text with other rhetorical texts, poems, and speeches, that affected Geleji Katona's sermon. The orator did not use the commonplaces of the Latin sermons. He compared the fate of the prince's wife with the Sun and the ecliptic. He refers to the geocentric worldview, in which the Sun is placed in the middle of the order of nine planets, as the fifth. The figures of speech and scientifically based astronomical knowledge strongly differ from the typical funeral sermons. The reason is that the speaker wanted to affect the emotions of his listeners, so he chose the Sun as most sublime comparative subject.

The closing chapter of the dissertation deals with the relationship between the genres of the funeral sermon and the speech, given that both shares the same aim and reciting methods. The texts surveyed here are excerpts from Keckermann's *Rhetorica Ecclesiastica* and sermons by István Milotai Nyilas.